

2018
63, 2, 1

EUSKERA

2018
63, 2, 1

IKERKETA ZENBAKIA

Artikuluak

- Bijuesca, K. Josu: *Euskal subjektu literarioaren kontzientzia bikoitzaren genealogia baterantz: Antzinako Erregimeneko zenbait euskal poemaren izenak eta burdinaren topikoa*
- Coyos, Jean-Baptiste: *Euskara batua eta euskalkiak Ipar Euskal Herrian: inkesta pertzepziozko dialektologian oinarritua*
- Duguine, Isabelle: *-tegi leku-atzizkiaren aldaeraz: toponimiaren ekarpenak euskal fonetikari*
- Hurch, Bernhard: *El diccionario vasco de Rudolf Cruel*
- Jauregizar, Amaia: *Euskararen Herri Hizkeren Atlas: ezaugarrietatik gorputz-atalen polisemia-kasuetara*
- Juaristi, Patxi: *Adostasunaren eta gatazkaren paradigmak euskal soziolinguistikan*
- Maia Larretxea, Julian: *Aditza aitzinago ekarriko dugu, efizienteago komunikatzeko?*
- Ortiz de Pinedo, Aitor: *Jean Etxepare Bidegorri zubigile*
- Pérez Artutx, Gotzon: *Mariano Mendigatxa Ornat eta Erronkaribarko uskara*
- Santazilia, Ekaitz: *Gora, gora, jendeac! Euskal testu berriak XVI. eta XVII. mendeetako justizia auzibide nafarretan*

Oharrak

- Aulestia, Gorka: *Trayectoria vital y Pensamiento de Miguel de Unamuno (1864-1936)*
- Mishor, Dr. Mordechay: *El hebreo con sus emparentadas y el euskara: coincidencias lingüísticas*

EUSKERA

Euskera 2018, 63, 2, 1
145-544

2018
63, 2, 1

EUSKERA

2018
63, 2, 1

Euskaltzaindiaren lan eta agiriak
Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca
Travaux et actes de l'Académie de la Langue Basque
Work and Proceedings of the Royal Academy of the Basque Language

EUSKERA

Euskera 2018, 63, 2, 1 145 - 544, Bilbo. ISSN 0210-1564

E U S K E R A

2018
63, 2, 1
BILBO
ISSN 0210-1564

EUSKALTZAINDIA

EUSKERA AGERKARIA

Plaza Barria, 15. 48005 Bilbo
Telefonoa: 94 415 81 55 • Faxa: 94 415 81 44
posta elek.: info@euskaltzaindia.eus • webgunea: www.euskaltzaindia.eus

Aldizkari hau beste agerkariekin trukutzen da
Esta revista admite el intercambio con otras publicaciones
Cette revue s'échange avec d'autres publications
This journal can be exchanged for others by agreement

Testuen hizkuntza-orraketa: Euskaltzaindiaren Hizkuntza Kalitatearen Behatokia zerbitzua (HIZBEA)

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektronikoz edo mekanikoz, fotokimikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen aldez aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

ISSN 0210-1564

Lege Gordailua: BI-1244-58

Diseinua: www.ikeder.es

Aurreinprimaketa: Composiciones Rali, S.A.
Costa, 12-14, 7º izda. – 48010 Bilbo

Inprimategia: G.Z. Printek, S.A.L.
2019ko uztailean inprimatua

EUSKERA AGERKARIA

Euskera Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala da eta 1920. urtetik argitaratzen da. Urteko lehen zenbakiak (buletinak) Euskaltzaindiaren lana eta bizitza akademikoa biltzen ditu, eta bigarrenak Akademiaren lan esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak jasotzen ditu. Zenbakiak urtea bukatu eta hurrengo sei hilabeteetan argitaratzen dira. Ikerketa artikuluak argitaratzeko, Idazketa kontseiluak, anonimotasuna bermatuz, kanpo ebaluatzaileen iritzia jasoko du.

***Euskera* agerkaria honako aurkibide, zerrenda eta datu-baseetan dago:**

- Azkue Bibliotekaren katalogoan
- Euskaltzaindiko webgunean
- Latindex Katalogoan
- Inguma datu-basean
- ISOC datu-basean
- Linguistic Bibliography datu-basean
- Dialnet datu-basean

Kalitate adierazleak:

CIRC (2019): C maila

MIAR (2018): 8.0 (ICDS)

La revista *Euskera* es el órgano oficial de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia y se publica desde 1920. El primer número del año (el boletín) recoge los trabajos y actos académicos de Euskaltzaindia mientras que el segundo se dedica a publicar artículos de investigación originales, reseñas de libros y similares. Los números se publican dentro del semestre posterior a finalizar el año. Para publicar artículos de investigación, el Consejo de redacción, garantizando el anonimato, recurre a expertos externos.

La revista *Euskera* está disponible en los siguientes catálogos y bases de datos:

- Catálogo de la Biblioteca Azkue
- Página web de Euskaltzaindia
- Catálogo Latindex
- Base de datos Inguma
- Base de datos ISOC
- Base de datos Linguistic Bibliography
- Base de datos Dialnet

Indicadores de calidad:

CIRC (2019): Categoría C

MIAR (2018): 8.0 (ICDS)

Euskera. 2018, 63, 2, 1. Bilbo
ISSN 0210-1564

La revue *Euskera* est l'organe officiel de l'Académie de la Langue Basque / Euskaltzaindia ; sa publication a démarré en 1920. Le premier numéro de l'année (le bulletin) présente les travaux et la vie de l'Académie ; le second quant à lui publie des articles concernant des travaux de recherche, des comptes rendus de livres, ou autres sujets similaires. Les numéros sont publiés au cours du semestre qui suit la fin de l'année. En ce qui concerne la publication d'articles de recherche, le Comité de rédaction s'entoure d'experts extérieurs à qui il garantit l'anonymat.

La revue *Euskera* est présente sur les catalogues et bases de données suivants :

- Catalogue de la Bibliothèque Azkue
- Page web d'Euskaltzaindia
- Catalogue Latindex
- Base de données Inguma
- Base de données ISOC
- Base de données Linguistic Bibliography
- Base de données Dialnet

Indicateurs de qualité :

CIRC (2019) : Catégorie C
MIAR (2018) : 8.0 (ICDS)

Euskera is the official journal of *Euskaltzaindia* and has been published since 1920. The first number or bulletin published each year reflects the Academy's work and academic activities, while the second one contains original research articles, book reviews and the like. Issues are published in the six month period following the end of the year in question. For the publication of research articles the editorial board seeks the opinions of external evaluators, while preserving their anonymity.

The *Euskera* journal appears in the following indexes, lists and databases:

- Catalogue of the Azkue Library
- Website of Euskaltzaindia
- Latindex catalogue
- Inguma database
- ISOC database
- Linguistic Bibliography database
- Dialnet database

Quality indicators:

CIRC (2019): group C
MIAR (2018): 8.0 (ICDS)

Euskera. 2018, 63, 2, 1. Bilbo
ISSN 0210-1564

EUSKALTZAINDIA

EUSKERA AGERKARIA

IDAZKETA KONTSEILUA

Zuzendaria: ANDRES URRUTIA. Euskaltzaindia. Bilbo

Idazkari akademikoa: ANA TOLEDO. Euskaltzaindia. Donostia

Teknikaria: JON ARTZA. Euskaltzaindia. Bilbo

ADOLFO AREJITA.
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JEAN-BAPTISTE COYOS.
Iker (C.N.R.S., Bordele 3, UPPA). Baiona

JOSEBA ANDONI LAKARRA.
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

ANDONI SAGARNA.
Euskaltzaindia. Donostia

PATXI SALABERRI.
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

MIKEL ZALBIDE.
Euskaltzaindia. Donostia

AHOLKU BATZORDEA

MIXEL AURNAGUE
*CNRS, J. Jaurès Unibertsitatea.
Tolosa, Okzitania.*

MIREN AZKARATE
Euskaltzaindia. Donostia

JOXE AZURMENDI
Euskal Herriko Unibertsitatea. Donostia

MARTINE BERTHELOT
Perpignango Unibertsitatea. Perpignan

XARLES BIDEGAIN
*Paueko eta Aturri herrialdeetako Unibertsitatea.
Baiona*

JOSU K. BIJUESCA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

GIDOR BILBAO
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

IÑAKI CAMINO
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

ANA ETXAIDE
Nafarroako Unibertsitatea. Iruñea

JOSE RAMON ETXEBARRIA
Euskal Herriko Unibertsitatea. Bilbo

MAITE ETXENIKE
Universitat de València. Valentzia

PATXI GOENAGA
Euskaltzaindia. Gasteiz

RICARDO GOMEZ
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

MANUEL GONZALEZ
Real Academia Galega. Coruña

MARTIN HAASE
Bambergo Unibertsitatea. Bamberg

JOSE IGNAZIO HUALDE
Illinoiseko Unibertsitatea. Illinois

ITZIAR IDIAZABAL
Euskal Herriko Unibertsitatea. Gasteiz

XABIER ITZAINA
*CNRS, Centre Emile Durkheim,
Sciences por Bordeaux. Bordele*

JOSEBA INTXAUSTI
Euskaltzaindia. Donostia

IÑAKI IRAZABALBEITIA
Elhuyar Fundazioa. Usurbil

JACINTO ITURBE
Euskal Herriko Unibertsitatea. Leioa

JABIER KALTZAKORTA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JON LANDABURU
CNRS, Paris. Kolombiako Kultura Ministerioa

ALBERTO LOIZATE
Basurtuko Ospitalea. Bilbo

JUAN MADARIAGA
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

JOAN MARTÍ
Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica. Bartzelona

ENEKO OREGI
Eusko Jaurilaritza. IZOko burua. Gasteiz

JON ORTIZ DE URBINA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

ROSA MIREN PAGOLA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JOSE ANTONIO PASCUAL
Real Academia Española. Madrid

TXOMIN PEILLEN
Euskaltzaindia. Baiona

IBON SARASOLA
Euskaltzaindia. Donostia

JOAN MARI TORREALDAI
Euskaltzaindia. Donostia

MIRIAM URKIA
UZEI. Donostia

JUAN JOSE ZUBIRI
Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Iruñea

Aholkulariak: JOSEBA ZABALETA eta ERRAMUN OSA (*Euskaltzaindia. Bilbo*).

EUSKERA

AURKIBIDEA

ARTIKULUAK:

- [155-183] *Euskal subjektu literarioaren kontzientzia bikoitzaren genealogia baterantz: Antzinako Erregimeneko zenbait euskal poemaren izenak eta burdinaren topikoa*
BIJUESCA, K. Josu
- [185-208] *Euskara batua eta euskalkiak Ipar Euskal Herrian: inkesta pertzepziozko dialektologian oinarritua*
COYOS, Jean-Baptiste
- [209-234] *-tegi leku-atzizkiaren aldaeraz: toponimiaren ekarpenak euskal fonetikari*
DUGUINE, Isabelle
- [235-259] *El diccionario vasco de Rudolf Cruel*
HURCH, Bernhard
- [261-298] *Euskararen Herri Hizkeren Atlas: exaugarrietatik gorputz-atalen polisemia-kasuetara*
JAUREGIZAR, Amaia
- [299-322] *Adostasunaren eta gatazkaren paradigmak euskal soziolinguistikan*
JUARISTI, Patxi

- [323-363] *Aditza aitzinago ekarriko dugu, efizienteago komunikatzeko?*
MAIA LARRETXEA, Julian
- [365-391] *Jean Etxepare Bidegorri zubigile*
ORTIZ DE PINEDO, Aitor
- [393-417] *Mariano Mendigatxa Ornat eta Erronkaribarko uskara*
PÉREZ ARTUTX, Gotzon
- [419-460] *Gora, gora, jendeac! Euskal testu berriak XVI. eta XVII.
mendeetako justizia auzibide nafarretan*
SANTAZILIA, Ekaitz

OHARRAK:

- [463-509] *Trayectoria vital y Pensamiento de Miguel de Unamuno
(1864-1936)*
- [511-522] *El hebreo con sus emparentadas y el euskara: coincidencias
lingüísticas*

Ikerketa artikulua

Euskera. 2018, 2, 1. Bilbo
ISSN 0210-1564

**Euskal subjektu literarioaren kontzientzia
bikoitzaren genealogia baterantz:
Antzinako Erregimeneko zenbait euskal
poemaren izenak eta burdinaren topikoa**

**Hacia una geneología de la doble conciencia del sujeto
literario vasco: sobre los nombres de algunos poetas
vascos del antiguo régimen y el tópico del hierro**

**Vers une généalogie de la double conscience du sujet
littéraire basque : sur les nomes de quelques pòemes
basques sous l'ancien régime et le topic du fer**

**Towards a genealogy of the Basque literary subjects
double consciousness: on the names of some ancien
régime Basque poems and the iron (age) topic**

BIJUESCA, K. Josu
Deustuko Unibertsitatea

Noiz jaso: 2019-01-25
Noiz onartua: 2019-03-07

Lan honen helburua da Antzinako Erregimeneko euskal literatura penintsularrean (eta atlantikokoan) antzemandako kontzientziaren genealogia baterako proposamena eskaintzea. Horretarako XVI-XVIII. mende arteko euskal poesiaren alde bi arakatu dira: lehenengo, hizkuntza aipatzen duten poemen izenei arreta jarri eta formazio diskurtsibo inperial hispaniarretik sorturiko biolentzia sinbolikoarekiko harremana aztertu da; ondoren, poema horiek burdinaren topikoa nola aipatzen duten aztertu da, formazio diskurtsibo inperial hispaniarrak euskaldunei buruz eraikitako irudi estereotipatu hori euskal subjektu literarioak ere bereganatu izanaren zeinu delakoan.

Gako-hitzak: Euskal subjektu literarioa, XVI-XVIII. mendeak, poemen izenak, kontzientzia bikoitza, burdinaren topikoa.

El presente estudio tiene por objeto ofrecer una propuesta para una genealogía del fenómeno conocido como doble conciencia detectada en la literatura vasca del Antiguo Régimen en su dimensión peninsular y atlántica. Para ello se han analizados dos aspectos de la poesía vasca de entre los siglos XVI y XVIII: primero se ha reparado en los nombres de los poemas que mencionan la lengua vasca y se ha estudiado su relación con la violencia simbólica surgida de la formación discursiva imperial hispánica; en segundo lugar se ha analizado el modo en que esos poemas tratan el tópico del hierro como signo de que también el sujeto literario vasco ha interiorizado la imagen estereotipada que la formación discursiva imperial hispánica ha construido sobre los vascos.

Palabras clave: Sujeto literario vasco, siglos XVI-XVIII, nombres de poemas, doble conciencia, tópico del hierro.

Cette étude a pour objet de proposer une généalogie unifiée de la littérature basque de l'Ancien Régime dans la zone péninsulaire et atlantique. On a ainsi analysé deux aspects de la poésie basque entre les XVIe et XVIIIe siècles : on s'est d'abord intéressé aux noms des poèmes qui mentionnent la langue basque et on a étudié leur relation avec la violence symbolique issue de la formation discursive impériale hispanique ; en second lieu on a étudié la manière dont ces poèmes traitent le thème du fer comme signe du fait que le sujet littéraire basque a lui aussi intériorisé l'image stéréotypée que la formation discursive impériale hispanique a créée chez les Basques.

Mots-clés : Sujet littéraire basque, XVIe-XVIIIe siècles, noms de poèmes, double conscience, thème du fer.

This paper aims at proposing a genealogy of the double consciousness as detected in ancient regime peninsular (and Atlantic) Basque literature. For that purpose two aspects of Basque poetry from 16th to 18th century have been addressed: section one focuses on poem

names mentioning language while their relation to the symbolic violence originating from the Hispanic imperial discourse formation is tracked down; section two analyzes how the iron (age) topic is mentioned by those poems as a sign of the fact that also the Basque literary subject has internalized this stereotypical image of Basque people constructed by the Hispanic imperial discourse formation.

Key words: Basque literary subject, 16th-18th centuries, poem names, double consciousness, the iron (age) topic.

Mugatik honako Euskal Herria poetarik gabeko lurraldetzat irudikatu zuen formazio diskurtsibo inperial hispaniarrak formazio horrek berak urrezko aroa bere buruarentzat lortu zuen unean, XVI-XVII. mendeetan. Euskal literaturari buruzko irudikapen hori iraunkorra eta aldagaitza izan bada ere, orduko literaturaz eta poesiaz dugun ezagutzak badu sendotasunik nahikoa jasotako iritzi hori kritikoki aztertzeko¹.

Antzinako Erregimenean Euskal Herri penintsularrean idatzitakoa oso modu traketsen transmititu zaigula ikusirik eta transmisio erkin horren ondorioz orduan idatzitako guztia nekez ezagutuko dugula ontzat emanik ere, bada zenbait arrazoi indartsu orduko euskal literaturaren berrazterketari ekiteko.

Lehen arrazoia ezagutzaren alde enpirikoari dagokio. XIX eta XX. mendeetan zeharo ugaritu da testu poetikoen edota literarioen agerpena, eta XXI. mende hasiera honetan ere badirudi jakintza enpirikoaren iturri hori ez dela agortu. Hala ere, ditugun poema horiek eskaintzen duten irudia multzo sakabanatu eta desegituratu batena da, hau da, berariazko alor literarioa osatzea lortzen ez duen anabasarena, eragile edo *agente* aipagarririk ez duen literatura batena, ibilbide laburreko edo unean uneko ekarpenak soilik egiten dituzten idazle sarritan anonimoena.

Lazarragaren euskarazko lanak agertu direnetik, ordea, irudi hori bera ere auzitan jartzeko modukoa da, Larreako idazlea nolabaiteko agentziarako (eragile izateko) borondatea erakusten duen norbait denez gero. Horrekin batera, euskarazko diskurtso poetikoaren subjektu izateko nahia ere agerikoa da Lazarragarengan, bai idatzitakoaren kopuruak horixe erakusten due-

¹ Oraingo hau azken urteotan landuriko kezka bertsuari erantzuten dion urrats berria da. Hemen garatu ez den zenbait azalpen, bai eta oinarrian dituzten irizpide teoriko-metodologikoak ere, lehendik argitaraturiko artikuluetan aurki daitezke (Bijuesca, 2010, 2013 eta 2013-2014). Oraingoan landuriko gaiaren harira sarri agertuko dira artikuluen horien erreferentziak. Barka bekit neure burua horrenbeste aldiz aipatu izana, behinola esandakoa berriro ez errepikatzea denez gero horretarako arrazoia. Ikuspegi teoriko-metodologikoak direla eta, soilik hemen lehen aldiz erabiltakoak azalduko dira, batez ere kontzientzia bikoitza deritzon horri dagokiona, bigarren atalaren hasieran. Artikulu hau Deustuko Unibertsitateak onartu eta diruz lagundutako Euskal Gaiak ikertaldearen ikerrillean garatu da.

lako, bai eta bere buruari «el poeta» deitu izanak interpretazio hori zilegi egiten duelako.

Antzinako Erregimeneko Euskal Herri penintsularrean sorturiko literatura eta poesia berraztertzekeo bigarren arrazoi indartsua epistemologiko-metodologikoa da. Globalizazioaren aldi honetan eta batez ere (post)kolonialitatearen eta multikulturalitatearen esperientziak aztertzekeo garatu diren ikuspegi teoriko-metodologikoekeo tresna aproposak garatu dituzte diglosia egoeran murgilduta bizi izan diren hizkuntza eta literaturetara hurbiltzekeo. Alde horretatik ere zenbait urrats emana da dagoeneko eta honako hausnarketa hau ere bide horretatik abiatuko da.

Bada zenbait urte Monarkia Katoliko espainiarraren formazio diskurtsibo inperialak euskal literaturarekin zuen harreman dialektiko-dialogikoak (Bakhtinen hitzetan esatearren) nire arreta erakarri zuenetik. Oraingoan ere testuinguru berorretan txertatzen da ondoren etorriko dena, izan ere harreman dialektiko-dialogiko horiekeo emaitza diskurtsibo ugaritan utzi zuten aztarnarik. Emaitza horien artean XVI-XVIII. mende arteko euskal poemen izenak ere badira, batez ere izenean bertan hizkuntza aipatzen denean. Era honetako izenetara mugatuko da ondorengo azterketa.

Aldi berean, oraintsu idatzi dudan zerbait zehaztekeo eta zuzentzekeo ere baliatu nahi nuke aukera hau. Larramendiren *euskara* izeneko poema dela eta, zera nioen: «burdina eta Euskal Herria lotzen dituzten pasarteak ugari dira gaztelaniazko literaturan, baina ez euskarazkoan» (Bijuesca, 2013, 595). Usteak ustel oraingoan ere, burdinari buruzko aipamenak nik orduan uste baino ugariagoak baitira XVII-XVIII. mendeetako Euskal Herri penintsularrekeo (edo hobe atlantikoko, amaieran ikusiko denez) poesia idatzi edo «jasoan». Burdinaren topikoa literatura horretan aztertuz, euskal subjektu diskurtsiboaren kontzientzia bikoitza deitu fenomenoaren eta egoeraren genealogia baterako oinarriak proposatu nahi nituzke.

Esan beharrik ez dago subjektu euskaldunaren adierazpenek hemen mugatu den diskurtso multzoa askogatik gainditzen dutela. Euskal kulturean horren garrantzitsu izan diren apologisten diskurtsoan bada subjektu euskaldun garatu bat, zeinaren konplexutasun eta kontraesanak dagoeneko ondo azalduak izan diren, modernitatearen definizio multikultural batean txertatzearekin

batera (Gabilondo, 2012). Gainera, euskal subjektu hegemonikoaren garapenari buruzko proposamen gogoangarririk ere badugu, mugaren alde bietan sorturiko diskurtsoan oinarritzen badira ere (Apalategi, 2013; Atutxa, 2014, 74-149). Oraingo helburua Euskal Herri iberiarreko XVI-XVIII. mende arteko diskurtso poetikoaren mugetan arakatzea da, gogoan izanik esparru hori ere apologistek osaturiko formazio diskurtsibo beraren parte dela.

1. XVI-XVIII. mende bitarteko euskal poema batzuen izenez: *cantar vascongado / vizcaíno / en vascuence, canción [en lengua] vascongada / vizcaína, romance [en] vascuence, vascuence, euskara*

XVI-XVIII. mende arteko poema ugari ezagun ditugu norbaitek idatziz bildu edo sortu zituelako. *Literacy* edo kultura idatziaren eremuan agerturiko poema horiek idazle edo biltzaileek diskurtso poetikoari atxikitako baloreen aztarnez inguraturik daude. Batzuetan poemaren epai kritikoa esplizitua izango da, Iruñean 1610ean idatzitako euskarazko erromantzearen kasuan bezala (laster izango da horretara itzultzeko aukera). Baina halako epairik ez dagoenean ere, poema sailkatzeko erabilitako terminologiak berak nolabaiteko epaia dakar berarekin. Aurkezten zaigun poemari buruzko iritzia tituluaren beraren bitartez adieraz liteke, batez ere titulu horretarako generoa eta hizkuntza aipatzen duten hitzak aukeratu badira. Hizkuntzen auzia XVI-XVIII. mendeetan eztabaidarako gune bizienetarikoa izanik, eztabaida horren oihartzunak aldiko literaturan ere ozen entzun daitezke².

Diskurtso literarioaren osagai mugatua izanik ere, idatzizko eremuan agerturiko poemak izenei jarri nahi izan diet arreta, hain zuzen ere poema horiei buruzko ikuspegi ideologiko nabarmenak adierazten dituztelako euren laburrean ere. Horretarako poema horietatik ondorengo datuak bildu eta sailkatu ditut: poemaren izena eta, ezaguna denean, egilea; testuinguruan duen aipamena; garaiko iturria; urtea, eta erabilitako bertsoa (jato-

² Ikerketaren lehen atal honetako behin-behineko emaitzak Monumenta Liguae Vasconum II. Jardunaldietan aurkeztu ziren eta jardunaldi horien akten artean ere argitaratuko dira.

rizkoa ala XX-XXI. mendeetako edizioen bat). Datu horiek guztiak eranskinetako tauletan aurki daitezke. Poema izenen ibilbideari arreta jartzean, euskarazko diskurtso poetiko idatziari dagokion subjektuaren bilakabidea antzeman liteke, formazio diskurtsibo hispaniarrarekiko negoziazio, erresistentzia eta imitazio estrategietan gauzatua.

Eranskinetako tauletan jasotako datuei adituz gero, ageriko da euskarazko poemak izendatzeko erarik zaharrena *cantar* dela: *cantar vascongado*, *cantar vizcaíno*, *cantar en vascuence*. XVI. mendeko iturrietan jaso, ez dirudi mende horretako mugetatik haratago doanik. XVII. mendeko lanetan ageri denean ere (Isasti, *Compendio guipuzcoano*), iturri zaharragoetan oinarritu direlako ageri da (Zaldibiarengan edo Zaldibiak berak erabilitako iturriren batean). Gogoan hartzekoak dira XVI. mendean zehar eraikitzen ari zen alor literario espainiarretik zetozen epaiak, alegia «No lo estimo en un cantar vizcaíno» erretra bezalako zentsura edo santzioak. Pentsatzekoa da era horretako epaiak izango zutela eraginik *cantar* hitzaren gainbeheran. Orduetik aurrera formazio diskurtsibo inperial hispaniar hegemonikoaren begirada entengabe sentiaraziko zaio subjektu euskaldun subalternoari.

Cantar horren antzekoa dugu *canción* (*canción en lengua vascongada*, *canción vizcayna*, *canción bascongada*). *Cantar* hitzarekin gertatu bezala, hitz honek ere pairatu behar izan zituen epai kritikoak, kantatzeko zena benetakoa poesiaren eremutik kanpo zegoelakoan. Iritzi horretakoa zen *Coronas del Parnaso* liburuaren egilea (Salas Barbadillo, 1635, 4v-5r). XVII. mendean *canción* hitzaz *cantar* zaharkitua ordezkatu izanak ez zion onurarik ekarri subjektu euskaldun subalternoari. XVII. mende amaieran *Bertso bizkaitarrak* deritzenei emandako erantzunean (Lakarra, 1984), Gipuzkoaren izenean gaztelaniaz sorturiko *Respuesta a la canción bascongada que ha salido del Señorío* deituak euskarazko poema *canción vascongada* soiltzat jotzen du, bere buruarentzat *sexta rima* sofistikatua aukeratu eta «en verso español» sortu duela aldarrikatzen duen bitartean, hasieratik bertatik argitzen denez. Euskarazko eta gaztelaniazko poesien arteko *distintzioa* (Bourdieu esango zukeenez) azpimarratzeko borondatea ezin da nabarmenago adierazi.

XVII. mendean ere zabaltzen da *romance* hitza: *romance [en] vascuence*. Taulako *romance* horiek guztiak Eliza katolikoaren ospakizunen inguruan

antolaturiko lehiaketa poetikoen emaitzak dira (*academia*, *certamen* edo *justa* gisakoak), eta denetan euskaraz idatzitakoak gaztelaniaz eta beste hizkuntza batzuetan idatzitakoekin batera bildu eta argitaratu ziren. Funtsean bilduma horietako poema guztien egitekoa bat bera zen: Trentoko Kontzilioaren ondotik sorturiko ordena sinbolikoari atxikimendua erakustea. Bilduma horietan ere posizio hegemonikoa bereganatua zuen subjektu gaztelaniadunak ez dio uko egingo biolentzia sinbolikoaren erabilerari, subjektu euskaldunaren egoera subalternoa bortizki nabarmenduta. Iruñeko lehiaketan 1610ean aurkezturiko poemei egindako oharrean, Luis de Morales biltzaile eta editoreak ezin du argiago adierazi bere erdeinua euskaraz idatzitako *romance* gehienen aurrean: «No huuo mas de un Romance bueno en bascuence, y no me espanto, que es propio desta lengua faltar en Romãce» (Morales, 1610: 80r). *Romance* hitzaren erabilera horretan aldi berean biltzen dira bi adiera, hizkuntzari dagokiona eta poetiko-metrikoa, eztenkada asmoko dilogia barrokoan. Subjektu euskalduna ezindua omen da bietan. Horren ondoren 1656ko *romance bazqvenze* (*vascuence* egungo idazkeran) bezalako hitz uztarketa oximoron barregarria baino ez da eta poemaren beraren edukiak ere asmo hori bera azpimarratzen du (ondorengo atalean ikusiko denez).

Romance berbaren erabilera erdeinuzko horri emandako erantzun gisa interpreta liteke *vascuence* hitzari ere adiera metriko-poetiko berria erantsi izana. Horren lekuko lehen eta ia bakarra (nik dakidala behintzat) Mikoleta dugu. Alde batetik, *vascuence* hitzaren erabilera horrek formazio diskurtsibo inperial hispaniarraren eraginari ihes egiteko ahalegina adieraz lezake. Formazio diskurtsibo hegemonikoarekin negoziatzen jarrita, subjektu euskaldunak harako *romance* haren pareko izatea nahi lukeen irtenbidea aurkitu du, eta horren bitartez erresistentziarako gaitasuna ere erakutsi du. Baina inondik ere ez du lortu bere burua subordinazio-subalternitate egoeratik ateratzea. Izan ere, Mikoletaren proposamena mende luzez ahaztua eta ia oihartzunik gabea izan da Ingalaterrako artxibo eta liburutegietan. Gainera *vascuence* hitzak kategoria poetiko gisa izan duen garapen gabeziak ez du lagundu euskarari eta euskal poesiari buruzko iritzia aldatzen. Azkenik, *vascuence* hitzaren adiera metriko-poetikoak, *romance* berbaren imitazio eta ordain gisa asmatuak, ezabaezina du *romance* horren aztarna, Derridaren

eran esatearren. *Romance* hitzaren definizioan Erromako inperioaren kontzientzia betea dagoenez gero XV. mendetik aurrera behintzat, *translatio imperii* delako mitoan oinarrituta (ikus Bijuesca, 2013, 589), erresistentzia asmoz sorturiko *vascuence* hori aldi berean subjektu euskaldunaren subal-ternitate egoeraren adierazle ere bada.

Mikoletaren proposamena ia oihartzunik gabekoa dela diot, baina ez oihartzunik batere gabekoa. Jesuiten Salamancako ikastetxean irakasle zela Luis I.a erregearen heriotzaren kariaz idatzitako poemari «mi *vascuence* poético» eta *Euscara* deitzean, Larramendi Mikoletak urratutako bidetik zebilen itxura guztien arabera (Bijuesca, 2013). Poema hori bera *Arte* beranduagokoan bildu eta euskal hizkuntza sortzeko gai zen poema ereduen («*exemplares*») artean txertatu zuen, *hamalaudun* (*soneto*) eta *hamardun* (*décima*) moldeekin batera. Andoaingo jesuitak ez zuen, ordea, ziurtasun erabatekorik erakutsi *euskara* izeneko eredu horren alde. Hiztegi Hirukoitzean *vascuence* sarrerak hitzaren ohiko esanahia baino ez du biltzen, nahiz eta *romance* hitzarentzat *erdara* ordaina eskaintzen duen ez soilik hizkuntza adierarako, ezpada metriko-poetikorako ere, eta halaber *romancero* hitzaren ordeztarategui (liburua denean) eta *erdaren cantaria* («el que los canta [los romances]») (Larramendi, 1745). Formazio diskurtsibo euskaldun honi dagokion subjektuak bere buruaren diferentzia azpimarratzen du, baina bere asmakizunean sinetsiko ez balu bezala. Gainera Larramendik idatziriko *euskara* horretan bertan erabat onartua dago Euskal Herria burdinaren aroko burdinaren lurraldea zela zioen diskurtsioa, Antzinako Erregimenean zehar subjektu inperial hispaniarrak garaturikoa, eta horrekin batera subjektu euskaldunaren egoera subordinatu-subal-ternoa ere bai.

Genero poetikoen ibilbide horretan ez da zaila euskal poesiagintzaren eta formazio diskurtsibo hispaniarraren arteko sigi-saga dialektikoa antzematea. *Cantar* izendapena aski hedatua izanik, ez doa XVI. mendetik haratago izen hori jasotzen duen poema berririk. *Canción* izendapen beranduago erabilia-reakin ere ibilbide bera nabari liteke, bai eta *romance* apurrekin ere. Era b-atera edo bestera, denak izan dira biolentzia sinbolikoaren jomuga. Azken *romance* horiei emandako erantzuna dugu *vascuence* izendapena, haiek be-zala hizkuntzari eta genero poetikoari dagozkion adierak biltzen dituen

(ordura arte ez bezala eta gerora ere ez bezala). Azkenik, *euskara* izeneko generoa agertu da, *vascuence* haren ordaina eta hark bezala hizkuntzari eta genero poetikoari dagozkion adierak biltzen dituena.

Vascuence eta *euskara* izendapen asmatuak (adiera poetikoaz den bezainbatean) formazio diskurtsibo hispaniarrak erabiltzen duen biolentzia sinbolikoarekiko negoziazioaren emaitzak dira, eta erantzun nolabait antsietatezkoak. Alde batetik, euskal diferentzia azpimarratzeko borondatea adierazten dute, baina bestetik, eta aldi berean, eredu duten *romance* horren aztarna ezabaezina ere daramate, eta horren bitartez *romance* horri dioten menpekotasuna adierazten dute. Bidasoaren mugatik honako euskal subjektu literarioak, bere poesia izendatzeko genero izen bat aukeratu behar duenean, inguruko literatura hegemonikoan bilatzen du eredia, pairatzen duen biolentzia sinbolikoaren sorburu den eremuan, alegia, eta horren bitartez harkiko dependentzia agerian uzten du.

Era honetako poesiaren ibilbidea apologisten artean hizkuntzak egindakoaren parekoa da. Monarkia hispanikoaren administrazioan pribilegiozko posizioa bilatzen duten apologistek *euskara* euren helburuetarako tresna ideologiko gisa soilik erabili zutela erakutsi du Joseba Gabilondok hustearen irudiaren bitartez: «*euskara hustu* egingo dute apologistek: *euskara barne-bizitza* duen hizkuntza bezala erabili beharrean, nazio-estatu bat sortzeko, euskaldunen jatorrizko zahartasun-marka edota arrasto gisa defendituko dute latinez eta gaztelaniaz» (Gabilondo, 2012, 23). Hizkuntzaren erabilera horri atxikitako poesiaren ibilbidea, azken emaitza *vascuence* eta *euskara* horietan duena, irtenbiderik gabeko zulo bat bezalakoa da, joko dialektikoaren ondorio zuhur bezain antzua. Estatuak biolentzia mota guztien monopolizatorako joera izanik, tartean biolentzia sinbolikoarena ere bai (Bourdieu, 1997, 107), biolentzia sinboliko horren emaitza den poesia mota batek ez du garapen aukerarik. XVIII. menderako Euskal Herri penintsularreko poesia eremu emankorrenak joko dialektiko horretatik urrun aurkituko dira: alde batetik, batez ere nekazari eta arrantzale euskaldun elebkarrek osatzen duten klase subalternoaren baitan, zeinak oraindik ez dirudien sentibera alor literario espainiarretik datorren biolentzia sinbolikoarekiko eta herri poesiari eusten dion, ahoz hein handi batean; beste alde batetik, elizgizon euskaldunen artean (horietako asko ere jatorria euskaldun elebakar-

rren klase subalternoetan dutenak eta sarritan tokian tokiko prelatuen susmopean daudenak), non deboziozko poema multzoa loratuko den, eta batez ere era guztietako bilantzikoak (gabon kanta edo eguberri kantuak, besteak beste).

2. Burdinaren topikoa: euskal literaturaren kontzientzia bikoitzaren genealogia baterantz

Goragoko atalean zerbait erakutsi bada, zera da: XVI-XVIII. mende arteko euskal poesia penintsularraren bilakabidea zenbateraino baldintzatu zuen monarkia hispanikoaren formazio diskurtsibo inperialaren begiradak: hizkuntzari buruzko santzio eta zentsurak ez ezik, poesiari buruzkoak ere nonahi ageri dira gaztelaniazko testuetan, etengabeko biolentzia simbolikoa gauzatzen dutela (Bijuesca, 2010, 21-34). Begirada horren posizioa hain zen hegemonikoa ezen poeta euskaldunek ere begirada horri erantzunez bezala egin zituzten haien poemetarako izenen eta generoen hautuak. Alegia, poema horien idazleek bazutela alde batetik euren euskaltasunaren kontzientzia, baina beste alde batetik eta aldi berean formazio diskurtsibo hegemonikoaren kontzientzia betea ere bazutela. Aldi horretako poesia idatziak aipaturiko bi kontzientzia horien eskakizunei erantzuten die hein handi batean. Beraz, kontzientzia bikoitza deiturikoa ikuspegi egokia begitantzen da euskal literaturaren eremu honetaz hausnartzeko.

XIX. mende amaieran W. E. B. Du Bois idazle eta pentsalari afrikar-amerikarrak proposaturiko nozio teorikoa izanik, kontzientzia bikoitzak (Du Bois, 2007) dagoeneko aplikazio emankorrak izan ditu euskal literaturaren azterketan. Joseba Gabilondok XX. mende amaieran errealismo magikoaren ildotik sorturiko eleberrigintza aztertzeko erabili du, Du Boisen proposamena euskal literaturaren historian txertatu eta kontzientzia bikoitzaren nozioa honela itzuli ondoren:

[Sentsazio berezia da] kontzientzia bikoitz hau, beti besteen begien bidez norbere buruari begiratze hau, pena eta mespretxu dibertigarrian begiratzen duen mundu baten neurgailuaz norbere arimari

begiratu behar izate hau ([Du Bois, *The Souls of the Black Folk*] 5).
Kontzientzia bikoitz horrek euskal kultura eta historia ere definitu
ditu XIX. mendez gero. (Gabilondo, 2006, 47)

Kontzientzia bikoitzaren nozioak berebiziko egokitasuna du euskal literaturara eta kulturara hurbiltzeko ikuspegi epistemologiko gisa, bere baitan duenez gero alienazio egoerak azaltzeko gaitasuna: «The double-consciousness theory has extended its philosophical reach from its base in the United States to politics around the world as an explanation for a certain kind of alienation experienced by marginalized peoples of many ethnicities and nationalities» (Hancock, 2008, 87). Gabilondoren planteamenduarekin bat eginik ere, zera proposatu nahi nuke orain arte ikusitakoaren arabera: alde batetik, euskaldun penintsularren kontzientzia bikoitza ibilbide luzeagokoa dela; eta beste batetik, eskuartean dudan corpus poetiko honek egungo literaturan identifikaturiko kontzientzia bikoitz horren genealogia baterako zenbait oinarri sendo eskaini lezakeela.

Kontzientzia bikoitzaren presentzia agerikoagoa izango da esku artean ditugun poemetan burdinaren topikoa arakatuz gero. Burdina Euskal Herriarekin etengabe lotzen zen XVI-XVIII. mende bitarteko literatura hispaniarrean. Burdina aipatzeko erak ugariak izanik, oraingo helburuetarako hiru multzo bereiz daitezke: burdinaren ugaritasuna eta berarekin loturiko burdingintza eta armagintza azpimarratzea; euskaldunen izaera burdinaren ezaugarrien arabera irudikatzea; eta burdinaren ugaritasun hori akats edo okerrarekin berdintzea, batez ere hizkuntz okerrarekin (berreziki euskaldunei egotzitako hizkuntza ezgaitasunarekin eta gaztelania okerrarekin), gaztelaniazko *hierro* (burdina) eta *yerro* (okerra) hitzen kidesun fonetikoak dilogiarako eskaintzen duen aukera baliatuta, dilogia dela barrokoaren baliabide gogokoenetarikoa. Proposaturiko bigarren multzoari erreparatu zion Julio Caro Garibayri eskainitako liburuan: «Lo de asociar la dureza del hierro a la dureza del país y de sus gentes, es un tópico en Castilla [...]» (Caro Baroja, 2002, 79). Baina hiru multzoetako adibide ugari aurki daitezke zalantza izpirik gabe Caroren iturri aitortu gabea den *Lo vizcaino en la literatura castellana* ezagunean (Legarda, 1953), batez ere azken honen 21. eta 38. kapituluetan, besteak beste Caro berak aipaturiko adibideak.

Burdinan irudi paregabea begiztatu zuen formazio diskurtsibo inperial hispaniarrak euskaldunak irudikatzeko, haiei egotzitako ezaugarrietatik asko –hala nola gogortasuna (gorputzekoa nahiz burukoa), liskar eta gudu zaletasuna, hizkuntz baldarkeria– erraz iradokitzeke gaitasuna zuelakoan. Bere burua urrezko aroan kokatzen zuen bitartean, formazio diskurtsibo inperial horrek berak gaztelaniadun eta aristokratikoa (eta gehienbat gizonetzkoa) zen subjektua hobesten zuen diskurtso poetikorako (Mariscal, 1991), bai eta halakoa ez zen orori diskurtso poetikoaren subjektu posizioa betetzeko aukera eragozten ere. Errepresentazio objektu bihurturik euskaldunak, urrezko aroko subjektu aristokratiko hispaniarrak burdin aroan dagoen burdin herrialdean irudikatzen ditu, beste leku batean erakusten saiatu nintzenez³. Beraz, nekez harrituko da inor euskaldunak aipaturiko estereotipo horien arabera irudikaturik agertuko badira gaztelaniazko literaturan. Legardaren liburua esandakoaren lekuko ezin hobea dugu.

Oraingoan, ordea, euskal literaturak berak eskainitako irudikapenari erreparatzea dagokigu. Esku artean dugun corpusa arakatzek emaitza aski deigarriak eskaintzen ditu. Izan ere, burdinaren irudia eta honi atxikitako estereotipoen iradokitzea ez zaio arrotza diskurtso poetiko euskaldunari. Burdinaren lehen agerpena, baina, XVII. mendekoa dugu, 1619ko *Canción en lengua vascongada o vizcayna* sortan (Ulibarri, 2011). Hortaz, pentsatzekoa da ordura arteko euskal diskurtso poetikoaren subjektuak burdinaren irudiari itzuri egin ziola bere burua irudikatzeko orduan, XVII. mendetik aurrerakoarenak ez bezala. Hau da, *cantar* sailean bilduriko poema multzoan (zeintzuetatik asko Erdi Arokoak diren, itxura guztien arabera) oraindik ez da horren ageriko formazio diskurtsibo inperial hispaniarraren begiradaren eragina, burdinaren topikoaren erabileraz den bezainbatean behintzat. XVII. mendetik aurrera, ordea, begirada horren eraginak zenbait

³ Paul Gilroyk itsasontziaren kronotopoa eskaini zuen Atlantiko Beltza deritzon historia kulturaz teorizatzeke irudi gisa (Gilroy, 1993, 4). Haren antzera, Antzinako Erregimeneko Euskal Herri penintsularreko literaturaz hausnartzeko, eta batez ere periodizaziorako irizpide epistemologik bezala, burdin aroaren kronotopoa proposatu dut (Bijuesca, 2013). Halaber, gogoan izan beharrekoa da formazio diskurtsibo inperial hispaniarrak subjektu euskalduna diskurtso literarioaren objektu posizioa zokoratzen duela, diskurtso jaso eta dotore horren subjektu izateko gai ez delakoan (Bijuesca, 2013-2014).

adibide aipagarri utzi ditu. Hau da, une horretan hasita subjektu euskalduna gero eta prestuago agertuko da formazio diskurtsibo inperial hispaniarrak eraiki dion irudia bereganatzeko, aldi berean subjektu eta objektu posizioak betetzen dituela euskaldunek sorturiko diskurtsoan bertan ere.

1619ko *Canción en lengua vascongada o vizcayna* Maiatzeko Gurutze eguneko ospakizun baten kariaz dago ondua, poema biltzen duen liburua-ren tituluak adierazi bezala: *Sermón del día y fiesta de la invención de la santa Cruz. Predicado en el Colegio del Angel de Carmelitas Descalços de Sevilla*. Sermoia irakurtzeko aukerarik izan ez dudan arren, euskarazko poema sermoi horren mamiaren bertsozko bertsio gisa aurkezten da: «que contiene la sustancia deste sermón, hecha por un religioso de la misma nación y aficionado del autor». Liburuaren azalak dio sermoigilea frai Domingo de Santo Tomas pasaitarra zela baina poemaren idazleaz ez da beste berririk ageri. Maiatzeko Gurutzearen aitzakian euskaldunen (*Bizkaiko jendeak*, poema osoan zehar behin eta berriro) fedearen laudorioa eskaintzen den bitartean, horren harira *vascocantabrisimo* delakoaren ezaugarri nagusiak bata bestearen atzetik ageri dira: euskaldunen antzinatasuna, Tubalen ondorengotza, fedearen antzinatasun eta garbitasuna, eta erromatarren alferrikako ahalegina euskaldun fededunak menperatzeko. Azken ideia honen inguruan erabiliko da Bizkaiko burdinaren topikoa: «Jau-naq criatu ceban / Vizcayan burdina, / armahaq eguiteco / galçayru gordina» (Ulibarri, 2011, 368). Eta horrekin batera, armagintzari buruzko aipamen zuzenak: Bilboko ezpatak, Elorrioko lantza, gezi eta azkonak, Plazentziako (Soraluzekoak, alegia) moskete eta baleztak, jatorri zehatzik gabeko matxeteak. Burdinaren topikoaren erabilera onbera da hemen ageri zaiguna, funtsean apologisten irizpideetan oinarriturikoa. Baina inperioaren testuingurua ez da begiz galdu beharrekoa: monarkia hispanikoa izanik fede katolikoaren defentsan buruzagi, euskaldunek haren abangoardia bezalako bat osatuko lukete. Ez zen, nolana, poema (eta oinarrian duen sermoia) Sevillan ondu, metropoliaren eta kolonien arteko ate nagusian alegia, behar bada bertan egokitutako euskaldunen diaspora zuela behin-behineko hartzaile, non ez ziren gutxi euren burua monarkia katolikoaren zerbitzura jarritako soldadu eta elizgizonak, eskribau, merkataria (baita burdinaren merkataria) eta itsasgizonekin batera.

Egiaren laudoriozko kantua (1638?) ere *canción vizcaína* multzokoa da (Urgell, 1986; Arejita, 1988). Hemen, ordea, ez da ageri burdinaren topikoaren erabilera zuzenik, nahiz eta poemak euskaldunen gudurako gaitasuna duen edukia mamia. Eta berriro ere monarkiaren interes geopolitikoaren zerbitzura eta harekiko leialtasunean erabili delako laudatzen da gaitasun militar hori Hondarribiko borroketako heroia bitartez.

Burdinaren topikora bete-betean jo duena 1656ko *Romance bazqvenze* izenekoa da (Altuna 2006), topikoaren alde iraingarrietarikora jo ere. Sevillakoaren antzera, poema hau ere fedearen testuinguruan sortua da, bildu duen liburuaren tituluak adierazi bezala: *Iusta poética consagrada a las festivas glorias de María en su Immaculada Concepción mantenidas en la parroquial iglesia de Santa María del Mar de la ciudad de Barcelona*. Ama Birjinaren ospakizun honetarako, hizkuntza askotan sorturiko poemak aurkeztu ziren, *justa poética* izeneko lehiaketetan gertatu ohi zenez. Euskarazko *Romance bazqvenze* delakoa horietako bat dugu. Francisco Bustamanteri zor zaion zortzi ahapaldiridun poema honetan burdinaren topikoa seigarrenean ageri da. Ama Birjina jaiotzez garbiaren oinetan datzan sugeaz diharduela, hona hemen ahapaldia, idazlearen beraren itzulpen eta guzti:

*Vere oñetan biçi gàve
Balinbàdago gayçoà,
Nola estu orày equsten
Verris dela burriña minçua?*

*Si está a sus pies sojuzgado
Por soberano precepto,
Ociosa es la duda, y es
Mas evidente su yerro.*

(Altuna, 2006, 56)

Gaztelaniazko eta euskarazko bertsioren arteko aldeaz gain, deigarria da euskarazkoak sugearen mintzoaz dioena: «burriña» dela. Euskaraz zentzuga-bea den esaldi hori gaztelaniatik soilik uler liteke, gorago aipaturiko *hierro* eta *yerro* hitzen arteko dilogiatik, hain zuzen ere. Beraz, sugearen mintzoa okerra dela ulertu behar da. Gaztelaniazko bertsiok aditzera ematen duenaren arabera, sugearen okerra Ama Birjinaren sortzezko garbitasuna zalantzan jarri izanean datza. Euskaraz idatzitako *Romance bazqvenze* honetan –titulua bera oximoronikoa eta txantxetakoa duena, gorago erakutsi bezala, ezinezkotzat jotzen baitzen euskaraz *romance* onik egitea–, ez dago zalantzarik burdinaren

aipamenak burdinaren topikoaren alde iraingarriaren oihartzunak dituela, eta beraz euskaldunen alteritatearenak, euskararen beraren barnetik oraingoan. Interpretazio honetaz zalantzarik balego, *justa* edo lehiaketa poetiko haren epaileek ezin esplizitukiago adieraziko dute poemak iradokitzen duena *romance* hori biltzen duen liburuan bertan: «El tercero fue admirado / Por lo nuevo y peregrino, / Pues siendo al fin bizcayno / Sin hierro alguno fue hallado. // Bien que los pies no ajustò / Con rigor mucho à su musa, / Mas desta falta le excusa / La aspereza en que nació» (Altuna, 2006, 52).

Segalarien guduaren amaieratik bertatik eta hamarkada oso batez behintzat (1652-1662), Sortzez Garbiaren adbokazioa monarkiaren posizioa ordezkatzeko erabili zen Katalunian (Reza, 2008): guduaren amaierako ospakizunetan Ama Birjina hori irudikatzen zuen eskultura baten eskuetan jarri ziren Bartzelonako hiriaren giltzak Juan Jose de Austria garaileari eskaintzeko, hiriaren berariazko santu-patroiak (gudian zehar katalanen errogatiben eta esker onezko *Te Deum*-en hartzaileak zirenak), eta batez ere Santa Eulalia, ospakizun horietatik desagerrarazten ziren bitartean, diferentzia katalanaren adierazle zirelakoan (Rodríguez de la Flor eta Galindo, 1994, 58).

1656.ean Santa Maria del Mar basilikako kofradiakideek antolaturiko jaialdiaren berri ematen duen liburuan bilduta poema multzo horrek monarkiaren lurraldeetako hizkuntzak jartzen ditu erlijioak –monarkiak ez bezala– zor lezakeen gizarte kohesioaren zerbitzura, hizkuntza horien arteko harreman hierarkikoa argi utzita, gaztelaniari baitagokio posizio hegemonikoa, monarkia hispanikoa bera defendatzaile nagusi duen Sortzez Garbiaren mesedetan. Jaialdiaren ospakizunetan berebiziko garrantzia izan zuen basilikaren beraren dekorazioak. Ama Birjinaren enblema lauretanoen erdian Felipe IV.aren erretratua jarri eta erregea Sortzez Garbiaren defendatzaile gisa eta aldi berean legearen ordezkari eta errendituen aita barkatzaile gisa irudikatzen zuen poema bat txertatu zen (Modolell, 1656, 16-17), hau da, aitaren legearen irudia bera, ordena sinbolikoaren gailurra.

Propaganda proiektu honen bitartez monarkiaren lurralde anitzetako biztanleek monarkiarekiko atxikimendu edo leialtasunez mozturiko subordinazioa erakusteko aukera ezin hobea dute, besteak beste, gudua galdu berri duten matxino katalanek eta burdinaren lurraldeko euskaldunek. Francisco

Bustamanteren soslai biografiko ilunean argi dauden ezaugarri bakarrenetari-koak poesia zaletasuna (gaztelaniaz idatzi zituen gehienak) eta jarduera militarra dira (Altuna, 2006, 49). Euskaraz idatzita ez balego, *Romance bazqvenze* horri dagokion subjektua ez litzateke ezertan bereiziko formazio diskurtsibo inperialaren subjektuarengandik. Edo agian zuzenagoa litzateke pentsatzea poema horren subjektua diskurtso inperialarena bera dela baina oraingoan euskaldun plantak eginez, euskaldun gisa jarduteko mugak («burriña minçua») agerian uzteko arriskupean bada ere. Beraz, zuzenagoa litzateke onartzea kontzientzia bakoitzeko subjektua dugula diskurtso poetiko honi dagokiona, hain zuzen ere, euskaldun itxurak egiten dituen subjektu hispaniar aristokratikoa. *Hierro-yerro* dilogia izanik euskaldunen barbaro kutsua salatzeneko baliabideetariko bat, orain ironikoki dilogia hori euskarara ekartzeko saioak berak salatzen du subjektu horren kontzientzia bakoitz inperialista.

1688 inguruko *Bertso bizkaitarrek* (Lakarra, 1984) burdin mea dute gaia, Bizkaiaren eta Gipuzkoaren arteko liskarrekin batera, lehenak eragotzi egin zuelako bigarrenaren oletan behar zen mea hori bere mugetatik ateratzea, agortzekotan zegoelakoan. Burdina gaietako bat izanik, burdinaren topikoaren oihartzunik ez da ageri poema honetan, mea ateratzeko debekuaren aurrean Gipuzkoak erakutsi duen jarrera erasokorraren bituperioari toki gehiena eskainita. Gipuzkoaren izenean emandako *Respuesta a la canción bascongada que ha salido del Señorío* izenekoan, oster, topikoaren alde iraingarrienak bete-bete txertatuko dira, batez ere dilogia ospetsuari dagokiona (Bijuesca, 2010, 31-33). Baina gaztelaniaz idatzitako poema honen subjektua, *Bertso bizkaitarrek canción vascongada* soiltzat jotzen dituen berea *sexta rima* sofistikatuan eta «en verso español» sortu duen bitartean, berriro ere formazio diskurtsibo inperialarenetik bereizezina da.

Vascuence izeneko poemak itzuri egin dio burdinaren topikoari baina ez haien ordain gisa Larramendik asmatutako *euskara* izenekoak. Felipe V.aren seme Luis I.aren heriotzaren kariaz onduriko poema honetan Larramendik errege gaztea Martzelo erromatarrarekin parekatu zuen, hots, Augusto enperadorearen oinordeko izan behar zuenarekin, harako Martzelo hura bezala gazterik hil zelako. Zeharka, borboitarren leinuko lehen monarka hispanikoen aldia Augustoren aldia bizi izandako urrezko aroarekin berdintzen ari da, dinastia berriko erregeei esker burdin aroan bizi izandako Gipuzkoa-

ra ere urrezko aroa heldu dela aditzera emanda. Baina Luis I.a errege gaztearen heriotzak berezkoa duen burdin arorako itzultzea eragin omen dio Gipuzkoari: «Burni edade-a berriz / Dator zorí gaistoàn, / Urre-oriac quen-durican / Burnidún anz illunac» (Larramendi, 1729, 385). *Eneidako* bertso lerro batean oin hartu duela aitortzean, Augustok ekarriko duen urrezko aldiaz eta Martzeloren heriotzaz diharduen pasarteko bertso lerro batean hain zuzen ere, Larramendik (berak baino lehen beste idazle askok bezala: ikus Yates, 1999; Armas, 1986) disimulurik gabe erakusten du aldien mitoa ideologia inperialaren zerbitzura jar daitekeela bai erromatarren artean eta bai Antzinako Erregimenean, monarkia hispanikoa salbuespena ez dela.

Larramendiren poema Salamancan sortua da, bere burua Gaztelako Atenas berrizat duen hirian, alegia (Rodríguez de la Flor, 1989). Monarkiaren zerbitzari fidel, Salamancako unibertsitatea da Antzinako Erregimeneko erreinu hispaniarretan egiaren erregimena ezartzeko legitimitatea aitortzen zaion gune garrantzitsuenetakoa. Foucaulten eran esatearren, botere efektuak dituen egiaren erregimen horren ondorioetako bat da hizkuntzen ordena hierarkikoa ezartzea, zeinaren arabera gorteko hizkuntza ereduari (gero eta erabilera murriztuagoa duen latinarekin batera) gailurreko posizioa dagokion eta besteei posizio subalternoa. Azken horien artean ez zegoen soilik euskara, baizik eta Salamancatik hurbileko Sayago eta beste landa-eskualde zenbaitetako gaztelania ere bai, baserritar ezjakinen edota barbaroen estereotipoaren ereduak sortzeko erabilia luzaro (Pedrosa, 2008). Salamanca horretan bizi du, hain zuzen ere, Larramendik kontzientzia bikoitzaren esperientzia gordina. Alde batetik, formazio inperialak euskarari eta euskaldunei buruz hedatzen duen «egia» gezurtatu eta bere lehen hizkuntza sutsuki defendatuko du. Baina bestetik, burdinaren topikoaren osagai den burdin aroa aipatzean, formazio diskurtsibo inperial hispaniarrak eraikitako aroen mitoa onartu du *euskara* poeman, eta horrekin batera mito horri atxikitako zama ideologiko guztia.

Burdinaren topikoak izan zuen erabilerarik Larramendiren ondoren oraindik ere⁴. Horren adibide dugu gure corpusetik kanpo geldituriko *Rimas*

⁴ Burdinaren topikoa ez da jasotzen errege familiaren omenezko poema guztietan. Halakoa dugu Felipe V.aren heriotzaren idatzitako *Endechas reales en vascuence* (Ondarra, 1993), Fidel Fitak Ber-

afectuosas y lígubres en lengua bascongada izeneko poema anonimoa, Carlos III.aren emazte hil berri Saxoniako Maria Amalia erreginari eskainiriko *Parentación solemne* liburuan bildua, non burdinaren aipamena lehen lerroan bertan ageri den: «Vizcaico mendiac burdinarian / Uretara gaur sorturic, / Euren erriyuac vialcen dituzte / Juan-ari andibat arturic, / Ezin hitzàquin adi emanlèzan / Naibagarízco ichasuarí» (Cuenca, 1761, 239). Berriro ere Peruko euskaldunen diasporak monarkiarekiko atxikimendua erakusteko aukera ez du galduko, liburuaren azalaren arabera «reina de las Españas y emperatriz de las Indias» izandakoaren omenezko jarduera horretan. Ameriketara delako ere, subjektu euskaldunak burdina aipatuz irudikatzen du bere burua. Liman argitaraturiko poema horrek, Larramendiren *euskara* haren oihartzunak dituela (andoaindarraren poeman mendiek urrea eta burdina ematen dute, Limakoan burdina eta ura), berriro kontzientzia bikoitz bera erakusten du.

Kasu horietan guztietan subjektu euskaldunak bere euskaltasuna adieraztearekin batera formazio inperial hegemonikoak euskaldunaz eraikiriko irudia onartu eta bereganatu ere egin du, inperioaren subordinatu-subalterno posizioa zokoratzen duen objektu egoera, alegia. Euskarazko poema horietatik asko *justa* poetikoen testuinguruan sortuak dira baina lehiaketa horietatik kanpo ondutakoak ere *justa* poetikoetarako asmaturikoen antzerakoak dira, denek islatzen duten balore sistemari dagokionez. Hona hemen nola azal litekeen literatura horren egitekoa Antzinako Erregimeneko eremu hispaniarrean:

En cierto sentido se puede ver estas justas como un mecanismo de sugestión y defensa de valores políticos y religiosos, ya que significaban un reconocimiento tácito de distribución del poder, tanto dentro como fuera del campo literario. Por un lado se contaba con la intrínseca intención legitimadora de tales actos, por cuanto buscaban glorificar o ensalzar a una determinada figura salida del santoral o del

nardo Recio jesuita gaztelauari egotzia (ikus Goikoetxea-Maiza, 1967, 131). Era horretakoak dira XVII. mendeko beste poema bi ere, Felipe IV.aren heriotzaren eta Felipe Prospero printzearen jaiotzaren omenezkoak (Mitxelena eta Sarasola, 1990, 136-138 eta 224-231). Corpusa mugatzeko irizpideak (poemaren izena eta burdinaren topikoa) betetzen ez dituztelako utzi dira aipatu gabe, beste alde askotatik hemen landutakoekin bat egiten duten arren.

complejo monárquico-institucional. Pero las justas también eran contempladas como legitimadores internos del campo literario. [...] Las justas, dado su carácter oficial y su reparto de premios, oscilaban más hacia la seriedad temática y formal y la promoción y defensa de valores religiosos, políticos e ideológicos. (Gutierrez, 2005, 148-149)

Atal honetan agerturiko poema gehienak elkarren eskutik dabilzan monarkiaren edota erlijioaren interesak berrestera datoz, hau da, ordena simbolikoari atxikimendua erakutsi eta ordena berori erreproduzitzera, hegemoniko diren monarkiaren eta elizaren aldeko kontsentsua indartzera. Hortaz, ez da harritzekoa monarkia hispanikoaren formazio diskurtsiboak euskaldunetz sorturiko irudia bereganatua izatea poema horiek, burdinaren topikoaren erabilerak erakutsi duenez. Eta aldi berean poemen existentziak berak nahitaez eskatzen du formazio inperialaren subjektu gaztelaniadun aristokratikotik bereizten den subjektu euskaldun bat nahiz eta, bere burua irudikatzeke, haren begiradak itzultzen dion alienatu irudi bera onartzen duen, eta hain zuzen horregatik kontzientzia bikoitza deritzon nozio honen arabera azal daitekeen.

Burdinaren topikoa darabilten euskal poemen kopurua mugatua izanik ere, poema horien sorlekuak aski datu gogoangarriak dira. Poema guztiak Euskal Herritik kanpo sortuak dira, baina aldi berean komunitate euskaldunen diaspora garrantzitsuak dituzten hiri nagusienetarikotan: Sevilla, Salamanca eta Lima. Denak dira euskaldunek monarkia hispanikoaren zerbitzuan jarduera nabarmenak betetzen zituzten hiriak. Salamanca monarkiaren gobernu burokrazia osatuko zutenen prestakuntzarekin lotuta dago. Sevilla-Lima ardatzean inperioaren jarduera komertzial eta militarrek biltzen dira, burokratikoek gain. Horren bitartez euskal literatura eta kulturaren dimentsio atlantikoa agerian uzten da, kopuruz horren urria den diskurtso mota honetan bertan ere. Bartzelonaz den bezainbatean, horkoa ere inperioaren gudu egoerarekin lotzen da, nahiz eta kontzientzia bakoitzaren aldera lerratuta gelditu den azken batean.

Kontrasterako Euskal Herrian bertan, eta Bizkaian hain zuzen ere (formazio diskurtsibo hispaniarrak burdinarekin sarrien lotzen zuen lurraldean), sorturiko poema pare baten kasuak dauzkagu, zeintzuek ihes egiten dioten burdinaren topikoari, irudikatzen dituzten egoerek horretarako bide emango

zuketan arren, Egiaren laudoriozko kantuak jarduera militarren bitartez eta *Bertso bizkaitarrek* burdin mearen inguruko liskarrak aipatzen dituztenez gero. Hortaz, euskal subjektu literarioaren kontzientzia bikoitzaz den bezainbatean, badirudi euskaldunak objektu gisa irudikatzeko erabilitako burdinaren topikoa errazago onartuko duela diasporako subjektu euskaldunak Euskal Herri-tik mintzatzen denak baino. Horrekin batera diasporaren esperientziak dis-kurtso literarioari dagokion subjektu euskaldunaren kontzientzia bikoitza areagotu egiten duela susma liteke, Antzinako Erregimeneko euskal literatu-ra penintsularraz (baina aldi berean atlantikoaz) den bezainbatean.

Era honetako poemen aurrikuntza berriek esango dute hemen ateratako ondorio behin-behineko hauek onetsi ala gaitzetsi beharrekoak diren. Bur-dinaren topikoa kontzientzia bikoitzaren adierazle bakarra ez denez gero, ez eta garrantzitsuena nahitaez, pentsatzekoa da topiko horren arakatzeari hain hertsiki ez lotzeak bestelako ondorioz ekarriko zukeela. Era batera edo bestera, euskal subjektu literarioaren kontzientzia bikoitzaren genealo-gia luzean gogoan izan beharreko emaitzak dira.

Lan aipatuak

ALTUNA, Fidel, 2006, «Nafarrerazko “Romance Bazquenze a la deuocion de Ma-ria santissima”», *ASJU*, 40 (2006) 47-80.

APALATEGI, Ur, 2013, «Euskal subjektuaren bilakaera erromaneskoa: desberdin-tez estrategiaren eta homologazio nahiaren arteko negoziaketa literario-ideologi-koak», *452^a F. Literaturaren teoria eta literatura konparatua aldizkaria*, 9 (2013) 56-77, http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-ur-apalategi-orgnl.pdf

AREJITA, Adolfo, 1988, «Domingo Heguiari kantua. Textoa eta lexikoa», *Litterae Vasconicae*, 4 (1988) 7-51.

ARMAS, Frederick de, 1986, *The Return of Astraea: an Astral-Imperial Myth in Calderón*, Lexington: University Press of Kentucky.

ARRIOLABENGOA, Julen, 2006, *Ibarguen-Cachopín Kronika. Edizioa eta azterketa*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Julen_Arriolabengoa_TESI.pdf

———, 2008, *Euskara Iburguen-Cachopin kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*, Bilbo: Euskaltzaindia eta BBK Fundazioa.

ATUTXA, Ibai, 2014, *Sabotajes de la cultura vasca. Acerca de la nación encima del canon y hacia una nación-otra bajo tachadura*, Valentzia: Valentziako Unibertsitatea, <http://roderic.uv.es/handle/10550/41403>

BIJUESCA, Koldo Josu, 2010, «Literatura eta mezenasgoa XVI eta XVII. mendee-tako Euskal Herri Penintsularrean: Mikoletaren “Vuestra Merced”-en aitzakiaz», *Oihenart*, 25 (2010) 7-40.

———, 2013, «*Euskara eta vascuence* hitzen adiera metriko-poetikoaz: katebegi ostenduak, aroen mitoa eta periodizazio irizpideak euskal literaturaren historian», *Euskera* 58 (2013) 577-608.

———, 2013-2014, «Tierra sin poetas: para una genealogía de la subalternidad literaria en la Vasconia peninsular del antiguo régimen», *Prosopopeya. Revista de crítica contemporánea* 8 (2013-2014) 97-122.

BOURDIEU, Pierre, 1997, *Razones prácticas. Sobre la teoría de la acción*, Bartzelona: Anagrama.

CARO BAROJA, Julio, 2002, *Los vascos y la historia a través de Garibay*, Madril: Caro Raggio.

CUENCA, Victoriano, 1761, *Parentacion solemne*, Lima: Pedro Nolasco Alvarado.

DU BOIS, W. E. B., 2007, «[On Double Consciousness] from *The Souls of Black Folk*», in D. H. Richter (arg.), *The Critical Tradition. Classic Texts and Contemporary Trends*, Boston eta New York: Bedford/St. Martin's, 567-568.

GABILONDO, Joseba, 2006, *Nazioaren hondarrak. Euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak*, Bilbo: UPV/EHU.

———, 2012, «1. XVI. mendetik XX. mendera: apologistak eta subjektu euskalduna», in A. Aizpuru et al. (arg.), *Euskal Herriko pentsamenduaren gida*, Bilbo: UEU, 9-27.

GILROY, Paul, 1993, *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*, Cambridge (USA): Harvard University Press.

GOIKOETXEA-MAIZA, Joan, 1967, «Larramendi'ren egun aundia Salamanca'n», *Euskera*, 12 (1967) 119-138.

GUTIERREZ, Carlos, 2005, *La espada, el rayo y la pluma. Quevedo y los campos literario y de poder*, West Lafayette: Purdue University Press.

HANCOCK, Ange-Marie, 2008, «Du Bois, Race, and Diversity», in S. Zamir (arg.), *The Cambridge Companion to W. E. B. Du Bois*, Cambridge (UK): Cambridge University Press.

KARDABERAZ, Agustin, 1973, *Euskal idazlan guztiak*, Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.

KEREJETA, María Jose, 1991, «Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610», in Joseba Lakarra eta Iñigo Ruiz Arzalluz (argk.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia eta UPV/EHU, I, 161-183.

LAKARRA, Joseba Andoni, 1984, «Berto bizkaitarrak (1688)», *ASJU*, 18: 2 (1984) 89-184.

LARDIZAVAL, Martín de, 1724, *Oración fúnebre con que el Real Colegio de la Compañía de Jesús de Salamanca celebró las reales exequias de nuestro joven monarca D. Luis primero deste nombre y alguna noticia del aparato lúgubre que se dejaba ver en la iglesia de dicho Real Colegio, Salamanca?*

LARRAMENDI, Manuel, 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua vascongada*, Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz.

———, 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero. Berrarg. faksimile-edizioan, Donostia: Txertoa, 1984.

LEGARDA, Anselmo de, 1953, *Lo vizcaíno en la literatura castellana*, Donostia: Biblioteca Vascongada de los Amigos del País.

MARISCAL, George, 1991, *Contradictory subjects. Quevedo, Cervantes, and Seventeenth-Century Spanish Culture*, Ithaca (USA) eta Londres: Cornell University Press.

MIKOLETA, Rafael de, 1653, *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*, British Libraryko eskuizkribuaren ale fotokopiatua, Deustuko Unibertsitatearen Liburutegia.

MITXELENA, Koldo; SARASOLA, Ibon, 1990, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia eta UPV/EHU.

MODELELL Y COSTA, Francisco, 1656, *Iusta poética consagrada a las festivas glorias de María en su Immaculada Concepción mantenida en la parroquial Iglesia de Santa Maria del Mar de Barcelona*, Bartzelona: Narcis Casas.

MORALES, Luys de, 1610, *Fiestas del Corpus que el año de 1610 hizo el ilustrísimo señor Antonio Venegas de Figueroa Obispo de Pamplona, con un diálogo, cartel poético y poesías premiadas*, Iruñea: Nicolas de Asiayn.

ONDARRA, Francisco, 1993, «Hemezortzigarren mendeko bertsoak», *FLV*, 25-64 (1993) 531-554.

PEDROSA, José Manuel, 2008, «Sayagueses, charros, batuecos y sandios. Los mitos del rústico tonto en los Siglos de Oro», in F. Delpech (arg.), *L'imaginaire du territoire en Espagne et au Portugal (xvie-xviie siècles)*, Madril: Casa de Velázquez, 309-326.

REZA, Alma Linda, 2008, «Devoción inmaculista en Barcelona, 1652-1662. Una imagen triunfal de la monarquía hispánica», *Pedralbes*, 28 (2008) 761-788.

RODRÍGUEZ DE LA FLOR, Fernando, 1989, *Atenas castellana. Ensayos sobre cultura simbólica y fiestas en la Salamanca del Antiguo Régimen*, Salamanca: Junta de Castilla y León.

RODRÍGUEZ DE LA FLOR, Fernando eta GALINDO, Esther, 1994, *Política y fiesta en el Barroco, 1652: descripción, oración y relación de fiestas en Salamanca con motivo de la conquista de Barcelona*, Salamanca: Universidad de Salamanca.

SALAS BARBADILLO, Alonso Gerónimo, 1635, *Coronas del Parnaso y Platos de las musas*, Madril: Imprenta del Reino.

ULIBARRI, Koldo, 2011, «1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *Cancion en lengua vascongada o vizcayna que contiene la sustancia deste sermon*», *ASJU* 45: 1 (2011) 361-385.

URGELL, Blanca, 1986, «Egiaren kantaz: I. Testua eta iruzkinak», *ASJU* 20: 1 (1986) 75-148.

YATES, Frances, 1999, *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, Londres: Routledge.

Eranskina

Cantar

Egungo izena	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Cantar de Perucho	“Cantar le empiezo bizcuēça”	Gaspar Gómez, <i>Tercera parte de la comedia de Celestina</i>	1536	Mitxelena, 1990, 103
Cantar de Beotibar	“Cantares antiguos [...] en la [lengua] natural de la misma tierra”	Esteban de Garibay, <i>Los XL libros del compendio historial [...]</i> (26.15)	1571	Mitxelena, 1990, 66
Cantar de Mr. Chanfarron	“Cantar vascongado” “Cantar bascongado”	Juan Martínez de Zaldibia, <i>Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoana</i> Lope Martínez de Isasti, <i>Compendio historial de la M.N. y M.L. provincia de Guipuzcoa</i>	< 1575 1625-1626	Mitxelena, 1990, 106
Cantar de Juan de Lazcano	“Cantar en vascuence” “Cantar en vascuence” “Cantares en idioma cántabro”	Juan Martínez de Zaldibia, <i>Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas</i> Lope Martínez de Isasti, <i>Compendio historial de la M.N. y M.L. provincia de Guipuzcoa</i> <i>Compendio guipuzcoano</i>	< 1575 1625-1626 1687?	Mitxelena, 1990, 99

Egungo izena	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Cantar de Olaso	“Cantares antiguos del Vasconce”	Esteban de Garibay, [<i>Grandezas de España</i>]	1590-1596 (?)	Mitxelena, 1990, 89 (apud Guerra, «Ilustraciones genealógicas de los linajes bascongados [...] por Esteban de Garibay»)
Cantar del Conde de Salinas	“Cantar en vasquençe”	Ibargüen-Cachopin kronika	< 1598	Mitxelena, 1990, 98
Leloren kantua / Kantabriarren kantua	“Este cantar», «esta herecia», baina «cantares biscaínos», «cantares bascongados”	Ibargüen-Cachopin kronika	< 1598	Arriolabengoa, 2008, 59-62 baina Arriolabengoa, 2006, 94 koad. 71 eta 368 koad. 115

Canción

Egungo izena (eta egilea)	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Canción en lengua vascongada o vizcayna (Elizgizon gipuzkoar anonimoa)	“Canción en lengua vascongada o vizcayna”	<i>Sermón del día y fiesta de la invención de la Santa Cruz [...]</i>	1619	Ulibarri, 2011, 365

Egungo izena (eta egilea)	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Egiaren kanta, Domingo Heguiari kantua (Juan Bautista Alzola y Muncharaz)	“Canción vizcayna en me[t]ro vizcayno [...]”	Plegu inprimatua	1638 (?)	Urgell, 1986, 85 Arejita, 1988, 22
Bertso bizkaitarrak (Elizgizon bizkaitar anomimoa)	“Canción bascongada» (Respuesta a la canción bascongada que ha salido del Señorío [...])	Eskuizkribua	1688	Lakarra, 1984, 179

Romance

Egungo izena (eta egilea)	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Romance en vascuence (Pedro de Ezcurra)	“Romance en vascuence”	Anselmo Muñoz (?), <i>Relación de las fiestas que el Ilmo. Señor Don Antonio Venegas de Figueroa Obispo de Pamplona, hizo el día del Santísimo Sacramento [...]</i>	1609	Kerejeta, 1991, 162

Egungo izena (eta egilea)	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Romance del santissimo Sacramento, en Bascuence (Martin Portal)	“Romance del Santissimo Sacramento, en Bascuence” [“No huuo mas de un Romace bueno en bascuence, y no me espanto, que es propio desta lengua faltar en Romāce”]	Luys de Morales, <i>Fiestas del Corpus que el año de 1610 hizo el Illvstrisimo Señor Don Antonio Venegas de Figueroa Obispo de Pamplona [...]</i>	1610	Kerejeta, 1991, 175 (eta jatorrizko argitalpena: Morales, 1610, 80 r)
Romance vascuence (Francisco Bustamante)	“Romance bazqvenze a la deuocion de Maria Santissima”	Francisco Modolell y Costa, <i>Ivsta poetica consagrada a las festivas glorias de Maria en su Immaculada Concepcion [...]</i>	1656	Altuna, 2006, 74

Vascuence

Egungo izena (eta egilea)	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Vascuence(s) (Rafael de Micoleta)	“Vascuences”	Eskuizkribua	1653	Deustuko Unibertsitateko ale fotokopiatua

Vascuence (Manuel Larramendi)	“mi vascuence poético” (Baina «Euscara» ere bai)	Martin de Lardizaval y Elorza, <i>Oración fúnebre con que el Real Colegio de la Compañía de Jesús de Salamanca celebró las reales exequias de nuestro joven monarca D. Luis primero de este nombre [...]</i>	1724	Jatorrizko argitalpena: Lardizaval, 1724 (eta Goikoetxea- Maiza, 1967)
-------------------------------------	--	---	------	--

Euskara

Egungo izena (eta egilea)	Testuinguruko aipamena	Garaiko iturria	Urtea	Erabilitako bertsioa
Euskara (Manuel Larramendi)	“Euscara” (Baina «mi vascuence poético» ere bai)	Martin de Lardizaval y Elorza, <i>Oración fúnebre con que el Real Colegio de la Compañía de Jesús de Salamanca celebró las reales exequias de nuestro joven monarca D. Luis primero de este nombre [...]</i>	1724	Jatorrizko argitalpena: Lardizaval, 1724 (eta Goikoetxea- Maiza, 1967)
Euskara (Manuel Larramendi)	“Euscara”	Manuel Larramendi, <i>El imposible vencido: arte de la lengua vascongada</i>	1729	Jatorrizko argitalpena: Larramendi, 1729, 383, 385 eta 388
Euskara (Agustin Kardaberaz)	“Eusquera”	Agustin Kardaberaz, <i>Aita S. Ignacio Loyolacoaren egercicioac</i>	1761	Kardaberaz, 1973 1, 258

Euskara batua eta euskalkiak Ipar Euskal Herrian: inkesta pertzepziozko dialektologian oinarritua

El euskera unificado y los dialectos en el País Vasco Norte: una encuesta basada en la dialectología perceptual

Le Basque unifié et les dialectes en Pays Basque Nord: une enquête basée sur la dialectologie perceptuelle

**Basque unified language and the dialects of the North
Pays Basque: A survey based on perceptive dialectology**

COYOS, Jean-Baptiste
Euskara eskuz esku (EEE) egitasmoa
Euskaltzaindia

Noiz jaso: 2019-02-05
Noiz onartua: 2019-04-30

Euskera. 2018, 2, 1. 185-208. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikulu honetan, *Euskara eskuz esku* (EEE) egitasmoan eraman den inkesta baten galdera itxiei buruzko emaitzak eta erantzunei inkestatuek emendatu dizkieten iruzkinak azaltzen dira. Pertzepziozko dialektologian oinarritua, galdetegia euskalgintzan ari diren 40 jenderi hedatua izan zaie, xede nagusia Ipar Euskal Herrian (IEH) euskara batuari eta euskalkiei buruzko iritzia biltzea zelarik.

Inkestatuak ezaugarri horren arabera hautatu ditugu: euskararen preskribatzaileak dira IEHn, era batez edo bestez. Horrek denek euskara lantzen dutela eta gizarteari euskara modelo bat eskaintzen diotela erran nahi du, idazle, irakasle, euskara teknikari, itzultzaile... izanez.

Ikerketak hori erakusten du, besteak beste: inkestatuen % 95ek euskara batua beharrezkoa dela IEHn pentsatzen dute, % 92,5ek IEHko hizkeren berezitasunak zaindu behar direla, % 80k euskara batuak IEHko euskalkiei kalterik ekartzen ez diela eta erdiak baino gehiagok euskara batu berezi bat badela orain IEHn. Nehork ez du erran IEHn euskara batua izatea beharrezkoa ez dela.

Ikerketa honen hurrengo urratsa inkestaren galdera irekiei erantzunen aztertzea izanen da.

Gako-hitzak: euskara batua, euskalkiak, Ipar Euskal Herria, pertzepziozko dialektologia, inkesta.

En este artículo han sido publicadas las respuestas al cuestionario cerrado que se ha realizado dentro del proyecto *Euskara eskuz esku* (EEE) y los comentarios y sugerencias que han realizado los encuestados mas allá de las preguntas del cuestionario.

Basada en la dialectología perceptiva, esta encuesta ha sido dirigida a 40 profesionales que trabajan en los diferentes ámbitos de la promoción del euskera. El objetivo principal es recoger información sobre la opinión que estos profesionales tienen sobre la relación entre los dialectos del País Vasco Norte (PVN) y el euskera unificado. Los encuestados han sido elegidos porque utilizan el euskera unificado a diario y en esa labor ofrecen un modelo a la sociedad: escritores, traductores, técnicos de política lingüística, profesores...

Los primeros resultados muestran que el 95 % de ellos ven necesario el euskera batua en el PVN. A su vez un 92,5 % ve necesario igualmente preservar el uso de los dialectos del PVN. Es mas, un 80 % piensa que el euskera unificado no perjudica a dichos dialectos y un 50 % opina que existe algo similar a un euskera unificado en el PVN. Nadie afirma que el euskera unificado no sea necesario.

Queda pendiente aún el analizar las respuestas que los profesionales han dado a las preguntas abiertas del cuestionario abierto.

Palabras clave: Euskera unificado, dialectos del euskera, País Vasco Norte, dialectología perceptiva, dialectología, encuesta.

Dans cet article sont présentés certains résultats d'une enquête menée dans le cadre du projet *Euskara Eskuz Esku* (Le basque de main en main). Ils concernent les réponses aux

questions fermées et les commentaires que les enquêtés ont joints à ces réponses. S'appuyant sur la dialectologie perceptive, le questionnaire a été proposé à 40 personnes engagées dans l'élaboration et la transmission de la langue basque. L'objectif principal était de recueillir leurs opinions sur le basque unifié et les dialectes en Pays Basque Nord (PBN).

Les enquêtés ont été choisis selon ce critère : ce sont tous des prescripteurs de la langue basque en PBN, d'une façon ou d'une autre. Ceci signifie que tous élaborent et proposent un modèle de langue à la société, qu'ils soient écrivains, enseignants, techniciens de la langue, traducteurs...

Voici quelques-uns des principaux résultats : 95 % des enquêtés estiment que le basque unifié est nécessaire en PBN, 92,5 % qu'il faut conserver les particularités des parlers du PBN, 80 % que le basque unifié ne porte pas tort aux dialectes locaux et un peu plus de la moitié qu'il existe maintenant une forme de basque unifié propre au PBN. Aucun des enquêtés n'a dit que le basque unifié n'était pas nécessaire.

Cette recherche va se poursuivre avec l'étude des réponses aux questions ouvertes de l'enquête.

Mots-clés : basque unifié, dialectes, Pays Basque Nord, dialectologie perceptuelle, enquête.

In this article, there have been published the answers that respondents have done to the survey made by the project *Euskara eskuz esku* (EEE) and, further the close questionnaire, the observations they have to the open questions.

Based on perceptive dialectology, this poll has been directed to 40 professionals that work in different fields of the Basque language promotion. The major goal of this poll is to collect information from those professionals about the Unified Basque language and the Basque dialects. We chose them because they use the Basque language currently and, therefore, they offer a model to the society of North Basque Country (NBC): writers, translators, Basque language technicians, teachers...

This research shows that the 95 % of the survey respondent professionals think the Basque Unified Language is necessary in NBC. On the other hand, 92,5 % of them think that it is also necessary to maintain the characteristics of dialects of NBC 80 % thinks that Unified Basque language does not damage those mentioned dialects and for another 50 %, there is something like Unified Basque language in NBC. Nobody affirmed that Unified Basque language is not useful.

The remaining work of this research will focus on the responses of the professionals to the open questions of the survey.

Keywords: Basque unified language, Basque language dialects, North Basque Country, perceptive dialectology, survey.

1. *Euskara eskuz esku* (EEE) egitasmoa eta inkesta¹

Berrogeita hamar urtez euskara batuak bere bidea egin du; Ipar Euskal Herrian ere bai. Haren beharra ez da eztabaidatua orain eta gizarte-alor aniztetan sartua da, idatzia edota ahozkoa. Halere galdera anitz badira. Lehena behar bada, zer da euskara batua? Euskaltzaindiaren arauetan *stricto sensu* agertzen den euskara idatzia? Era batez bai. Bilbon edo Baionan erabiltzen diren euskara mota ezberdin horiek, espainolaren eta bizkaieraren edo frantsesaren eta Iparraldeko euskalkien eraginarengatik egunero aldatzen direnak? Era batez ere bai. Azken horiek Koldo Zuazorekin «tokiko batuak» deituko ditugu (2005, 231. or.). Beraz, gaian gehiago sartu gabe, erran dezakegu gaur egun euskara batua gauza konplexua dela, anitza eta aldakorra dela. Hizkuntza arautuak denak bezala, batua ez da batere monolitikoa.

Hizkuntza egoera konplexu hori kontuan hartuz, Iparraldeko euskaldunen eta euskara ikasten dutenen beharrei, dutei, galderi erantzuteko, Euskaltzaindiak *Euskara eskuz esku* (EEE) egitasmoa sortu du². *Euskara eskuz esku* proiektuak Ipar Euskal Herriko hiztunei hizkuntza-aniztasuna kontuan hartuko duen euskara batuaren hedatzeko tresna linguistiko berria ematea du helburu. Egunero gaurkotua izanen den euskarri numerizatu erabilgarria sortuz, xedea euskaldunen galderi erantzutea da webgunearen testuen bidez edota, posta elektronikoz, erantzun zuzen baten bidez.

Euskarri horrek Euskaltzaindiak ematen dituen gomendioak eta arauak proposatuko ditu ordena alfabetikoan diren artikulua erraz bidez, hizkuntza-alorren arabera sailkatuak, Ipar Euskal Herriko hizkuntza-aniztasunari dagozkionak azpimarratuz.

¹ Isabelle Duguine eta Koldo Zuazo eskertzen ditut egin duten lan honen aitazineko bertsio baten irakurketarengatik.

² 2014an asmatua, *Euskara Eskuz Esku* egitasmoa 2018-2020 epean Europako Lurralde Garapen Funtsak % 65ez lagundua da (Fonds Européen de Développement Régional, FEDER), Interreg V-A programaren barnean (Espainia-Frantzia-Andorra, POCTEFA 2014-2020). POCTEFAren helburua mugaz gaindiko Espainia-Frantzia-Andorra lurraldearen ekonomia- eta gizarte-integrazioa indartzea da. Bere laguntza ekonomia-, gizarte- eta ingurumen-jardueraren garatzean konzentratzen da, lurraldearen garapen jasagarria azkartzen duten estrategia erkideren bidez.

Adibide bat har dezagun, 5. araua, «*Ene/Nire, Niri*» deitzen dena³. Orrialde bateko testuan, lehenik *ene* forma zaharrena dela ohartzen da Euskaltzaindia, «bizkaieratik zubererara», gero «XVII. mendearen amaieran *nere* forma agertzen» dela eta azkenik *nire* forma bizkaieran lehenik. «Kasu honetan zahartasuna eta hedadura kontuan harturik *niri* da hobestekoa». Halere, bukaerako koadroan agertzen den araua hola idatzia da «Hauxe da, hortaz, Euskaltzaindiaren erabakia: *ni* izenordainaren noren kasuan *nire* erabil dadila (eta, jakina, *niretzat, nirekin*), eta orobat *ene*, maila jasoan bederen; nori kasuan *niri* erabil dadila». Hau da izanen EEEn lana: kasu honetan, adibidez, erakustea Ipar Euskal Herrian erabilia den *ene* forma ez dela Euskaltzaindiak baztertua eta lurralde horretan sartzen hasten ari den *nire* forma ez dugula lehenetsi behar, hori «egiazko» euskara batua litzatekeela ustez. Ez, *ene* forma irakatsi behar da ere ikastoletan eta gau eskoletan.

Oro har, helburua da erakustea nola euskara batua gauza daitekeen Ipar Euskal Herrian (IEH), azkenean hiztunak deliberatzen duela jakinez. Katearen puntan, hiztunak hizkuntza moldatzen du, gauzatzen du, hizkuntzaren bilakaeran arituz, gure kasuan euskararenean. Akademia batek edo hizkuntza-erakunde batek proposa lezake, baina azken finean erabiltzaileak, hots hiztunak erabakitzen du mintzatzeko edo idazteko mementoan.

Hizkuntza idatziari eta ahozkoari lotuak diren eremu guziak kontuan hartuko ditu EEE euskarri numerizatuak: ortografia, morfosintaxia, hiztegin-tza, fonetika eta fonologia, onomastika, dialektologia, literatura, euskara batua eta Iparraldeko euskalkiak, euskara batua eta euskararen estatusa Ipar Euskal Herrian. Beraz, Iparraldeko hiztunentzat tresna baliagarri berri bat, baina bai ere lurralde horretako euskarari interesatzen zaizkionentzat.

Artikulu honetan, EEE egitasmoaren baitan eraman izan den inkesta baten lehen emaitzak aurkezten ditugu⁴. Inkesta horren helburu nagusia Ipar Euskal Herrian euskara batua eta euskalkiak nola harremanetan diren

³ Bilbon 1994ko urriaren 28an onartua. Orain arte, Euskaltzaindiak 191 arau argitaratu ditu (2018-11-24an, www.euskaltzaindia.eus).

⁴ Inkesta hori EEE egitasmoaren Isabelle Duguine ikertzailearekin eraman dut. Eskerrik anitz inkestan edo elkarrizketetan parte hartu dutenei denei.

aztertzea zen, zer geroa zuten inkestatuen ustez. Beste molde batez erranik, euskararen hizkuntza-ekosistema nola agertzen zaien inkestatuei lurralde horretan.

Ondoko lerroaldeetan galdetegia eta inkestatuak aurkeztuko ditugu. Baina, lehenik, gure koadro teorikoa azal dezagun, *pertzepziozko dialektologiarena*.

2. Pertzepziozko dialektologia

Pertzepziozko dialektologia zer da?

Pertzepziozko dialektologia soziolinguistikan sartzen da, «folk hizkuntzalaritza» (*folk linguistics*) deitzen denaren zati bat izanez. Aztertzen du nola hizkuntzalari ez direnek bariazio dialektala eta haren estatutua (bariazio dialektalarena) ulertzen dituzten.

Hizkuntza-gertaerak ikertu baino, hiztunen hizkuntza-kontzientzia dei genezakeena ikertzen du pertzepziozko dialektologiak. Hiztun baten hizkuntza-sinesmenak, sentimenduak eta jarrerak bere hizkuntza-ariketa eragiten dutela suposatzen du (Cramer, 1. or.)⁵.

Marie-Anne Paveau aipatzen dut: «(...) folk proposamenak ez dira zientziatik nahitaez baztertzeko diren sinesmen faltsuak, jakintza pertzeptibo, subjektibo eta ez osoak dira, hizkuntzalaritzaren datu zientifikoetan sartze-koak» (2008, 94. or.)⁶. «Horrengatik folk hizkuntzalaritza datu-gordailutzat hartu behar du hizkuntzalaritza zientifikoak, ezein hizkuntzalari zientifikok metodo “zientifiko”-ren bidez biltzen ez dituen datuak» eta gizarte-zientzietan usu agertzen den behaketa zientifikoaren ezaugarri hori azpimarratzen du Paveauk: «(...) behaketa zientifiko anitzen hauskortasun zientifikoa, posizio subjektiboetarik atera direnak sarritan idiolektalak izanik» (*ibid.*, 107. or.).

⁵ Halere, hizkuntza-kontzientiaren eta hizkuntza-ariketaren arteko lotura ez da gure ikergaia. IEHko hiztun batzuen euskara batuari eta euskalkiei buruzko hizkuntza-sinesmenak, sentimenduak eta jarrerak baizik.

⁶ Atal honetako aipameneren itzulpena enea da.

Bestalde, pertzepziozko dialektologiak hizkuntza-komunitate baten hiztunen hizkuntza-pertzepzioaren ezagutzeak indarrean eman nahi diren hizkuntza-politiken elaborazio zehatzagoa lagun dezake (Cramer, 2. or.). Eta hau da ere EEE egitasmoaren helburuetarik bat: IEHan euskara batuaren onarpenaren gradua ulertzea, euskalkien estatutua eta ematen zaien balioa ulertzea, euskara mota ezberdin horien arteko kudeaketa hobetzeko.

Pertzepziozko dialektologia eta bere baliagarritasuna

Pertzepziozko dialektologiak beste tresna eta argibide batzuk ekar litzake.

«Norbanako baten hizkuntza-kontzientzia molde ezberdinez ager daiteke eta izan daiteke: i) esplizitua, hiztunen hizkuntza-sinesmenen, ezagutzen (intuitiboak), usteen edo judizioen bidez (orduan, hizkuntza-kontzientzia esplizitua deitzen da); ii) implizitua, hiztunen hizkuntza-irudikapenen, portaeren edo jarreraren bidez karakterizatua (kasu honetan, hizkuntza-kontzientzia implizitua deitzen da)» (Gally, 2. or.).

«Pertzepziozko dialektologian oinarritu diren erantzunak balia daitezke, sarrerako puntu gisa, hizkuntza baten prestigioa, erakargarritasuna, ezagutza eta bai ere ulermen batez besteko maila neurtzeko» (Sanders. 3. or.). Hori gure lanarentzat baliagarria izanen da.

«Pertzepziozko dialektologiaren helburuetarik bat da «(...) eman den komunitate baten bizipen soziolinguistikoa determinatzea eta ulertzea, baita ere hainbat fenomeno esplikatzea, hizkuntza-bariazioa eta aldaketa besteak beste»» (Berruto, Gallyk aipatua, 3. or.).

Adibidez «Italian, Torino eta Milanoko unibertsitateeko ikertzaileek pertzepziozko dialektologia baliatzen dute hizkuntza-gutxiengo eta hizkuntza-plangintza arazo zenbait konpontzeko» (Gally, 3. or.). Kasu honetan, helburua da nola euskara batua oinarritu den Ipar Euskal Herrian ulertzen saiatzea, zein neurrian, zein forman eta zer bilakatzen den, lurralde horretako euskalkien eta hizkeren ondoan.

Hori erranik, zergatik pertzepziozko dialektologia balia gure proiektuan? Guk ere IEHko hiztun batzuen euskara batuari eta euskalkiei buruzko hizkuntza-sinesmenak, sentimenduak eta portaerak aztertu nahi baititugu.

Errealitate linguistiko konplexu eta aldakor hori neurtu nahi dugu, ez guk uste dugun bezalakoa dela pentsatuz, baina inkestatu berezi multzo baten bidez, Ipar Euskal Herriko errealitate linguistiko horren jokalaria garrantzitsuak direnak. Laugarren atalean inkestatu horiek nola hautatu ditugun azalduko dugu.

3. Inkestaren eta elkarrizketen egitura

Galdetegia euskalgintzan ari diren jendei hedatua da, xede nagusia Ipar Euskal Herrian euskara batuari eta euskalkiei buruzko iritziak biltzea delarik.

Hastapen intuizioa eta lan-hipotesia ziren lurralde horretan euskalkiak mantentzen baldin baziren, gutxi gorabehera, barnealdean bederen, Zuberoan bereziki, ber denboran batasun prozesu bat ari zela azkartzen Lapurdin eta Nafarroa Beherean. Hori bereziki belaunaldi gazteenengan, lehen-lehenik irakaskuntzari esker, familia-transmisioa oro har aski ahula delarik. Gainera, adineko euskaldun zaharrak, tokiko euskara etxen ikasi zutenak euskara batua zer den jakin gabe, desagertzen ari dira. Hau da mugimendu orokorra Ipar Euskal Herrian ere, euskaldunek gero eta gehiago euskara batua zer den badakite eta gero eta gehiagok menperatzen dute ere. Euskara batu bat bederen, Euskaltzaindiarena ez bada ere (1. atala ikus).

Galdetegia

Hamalau galdera baditugu, batzuk itxiak (BAI / EZ) eta besteak irekiak. Halere galdera itxietan ere inkestatuek aukera bazuten iruzkinak emateko. Ez ditugu orain emaitzak eta emaitzen iruzkinak emanen, seigarren atalean azalduko ditugu⁷. Hauek ziren galderen multzoak.

1. *Zure ustez Iparraldeko euskara batu berezi bat ba ote da orain?*
2. *Baietz erantzun baldin baduzu, uste duzua euskara batu idatzi bat badugula orain Iparraldean?*

⁷ Galdera irekiei buruzko emaitzak eta emaitzen iruzkinak beste argitalpen batean aurkeztuko ditugu.

3. *Halaber, 1. erantzunean baietz erran baldin baduzu, orain Iparraldean ahozko euskara batu mota bat badela uste duzua?*

Lehen multzoan, 3 galderen bidez, IEHan euskara batu berezi bat denetz ala ez, eta bat baldin bada, zein diren haren ezaugarriak aztertzen da. Bistan da inkestatuek denek ez dute euskara batuaren ber definizioa. Baina hau da inkesta denen muga bat, inkestatuek ez dituzte galderak ber adieran ulertzen.

4. *Zoin dira euskara batuari lotuak diren arazoak Iparraldean?*

5. *Euskara batuak kalteak ekartzen ote dizkie Iparraldeko euskalkiei?*

Bigarren galdera multzoan helburua da aztertzen saiatzea euskara batuaren eta euskalkien arteko nahitaezko harremanek arazorik sortzen duten ala ez. Guk ez genuen eztabaida horretan sartu nahi, euskara batua euskalkien aurka ariko litzatekeela edo holakorik, baina inkestatu batzuk hori pentsa zezaketen.

6. *Iparraldeko hizkeren berezitasunak zaindu behar ote dira?*

7. *Hizkuntza aniztasuna baliagarria ote da euskararentzat?*

Hirugarren galdera multzoak IEHko euskararen aniztasun dialektalak baliorik duenetz eta, era orokorrean, euskararen dibertsitatea baliagarria denetz aztertu nahi luke.

8. *Beharrezkoa ikusten ote duzu euskara batuaren izatea Iparraldean?*

Zortzigarren galdera argia da, halere inkestatuek denek «euskara batua» erranmoldeari adiera bera ematen ez diotela oroitaraziz. Baina egin dituzten iruzkinetan hori argitu da.

9. *Iparraldean egiten diren huts moten artean, zoin dira larrienak, zure ustez? Zoin dira ohikoenak?*

Galdera horrekin inkestatuen beste alde bat agerrarazi nahi da. Ikusiko dugun bezala, denak era batez preskribatzaileak baitziren (irakasle, idazle, kazetari, itzultzaile, euskara teknikari...), euskararen kalitatea nola ikusten zuten erran zezatela zen helburua. Hori ere lagungarria izan baitzitekeen EEE euskarri numerizatuaren sortzaileentzat eta erabitzzaileentzat: euskararekiko arazoak, dudak, balizko «hutsak»...

10. *Zuk, euskara batua non, noiz eta norekin baliatzen duzu?*

11. *Eta zure euskalkia non, noiz eta norekin baliatzen duzu?*

Euskara batuaren eta euskalkiaren, inkestatuak bat baldin badu, erabile-
ra ebaluatu nahi da.

12. *Zure ustez, zoin da euskara batuaren eta euskalkien geroa Iparraldean?*

Hemen, bistan da, nehorik ez baitaki xuxen zer gertatuko den, helburua
zen berriz ere usteak, sentimenduak biltzea, optimistenak eta pesimistenak,
euskara batuzaleenak eta euskalkizaleenak, etab.

13. *Zerbait gehiago errateko ba ote duzu euskara batuari eta euskalkiei buruz
Ipar Euskal Herrian?*

Galdera ireki horrek inkestatuari parada ematen zion erran nahi zuena
emendatzeko eta anitzek baliatu dute.

Burutzeko, azken galdera hori zen:

14. *Euskara eskuz esku (EEE) egitasmoaren laguntzaileen zerrendan zure
deitura ager dadila onartzen duzua?*

Datuen biltze moduak

Inkesta bi moldez eginarazi da. Alde batetik, dokumentu numerizatu ba-
tean inkestatuak galdetegia bete du eta emailez igorri. Erantzunen luzera
libre zen. Bestetik, buruz buruko elkarrizketa egin da hamar inkestatuarekin,
hamalau galderak eginez. Grabatuak izan dira elkarrizketak eta transkriba-
tuak. Gainera, grabatu horietarik batzuek idatzizko inkesta bete dute ere.

Inkestatuek zuten libertateak corpus zabal eta aberatsa eman du. Batzue-
tan, ez diete galderei denei erantzun eta zenbaitek beste zerbait aipatu dute,
baina beti euskara batuari eta euskalkiei buruz zerbait ekarriz, beren espe-
rientzia pertsonala, sentimenduak, usteak, jarrerak azalduz.

4. Zein inkestatu? Hautaketaren irizpideak

Pertzeptziozko dialektologiaren tradizioan, hizkuntzalari ez direnak, hiz-
tun arruntak, dira galdatuak, jakiteko, adibidez, haien ustez zein diren haien

hizkeraren bezalako eremuak edo ez bezalakoak, mapak, hizkuntza-berria-zioaren mugak marrazteko. Eta gero ikergaiak zabaldu dira, hiztun arruntei hizkera lagin batzuk entzunaraziz adibidez, hizkera horien ezberdintasun-gradua, goxotasuna edo zuzentasuna neur ditzaten, etab.

Guk euskaldun zahar arruntak ez ditugu aztertu, euskara batua ezagutzen ez dutenak. Horietan batzuek «euskara batua» erranmoldea ere ez dute sekula entzun. Gure ikergaian ez dira sartzen. Zergatik? Ikerketaren helburua ez da euskara batuari buruz edo euskalkiei buruz Ipar Euskal Herrian entzuten ditugun aitziniritziak, estereotipoak edo klixek biltzea, batzuetan euskara ezagutzen ez dutenen bidez hedatuak. Eta bistan da gaia aztertu, ikertu gabe, beren baieztapen egiaztatu gabe. Hori beste ikerketa baten gaia litzateke.

Ez, guk, inkesta baten bidez, Ipar Euskal Herrian euskara batua zertan den aztertu nahi dugu, euskalkiekiko elkarbizitza nolakoa den eta holako gaiak.

Beraz, zein irizpideren arabera hautatu ditugu inkestatuak, argitzaileak, informatzaileak? Denak IEHn **euskararen preskribatzaileak** dira, era batez edo bestez. Preskribatzaile izateak erran nahi du denek euskara lantzen dutela adiera honetan: euskara eta euskaraz erakasten dute, horietan bizpahiru dialektologo badaude, edo euskaraz idazten dute eta lana argitaratzen, edo kazetariak dira, edo itzulpen lanak eramaten dituzte gehienik frantsetik euskarara edo euskaratik frantsesera, edo euskara teknikariak dira tokiko kolektibitateetan, etab. Hots, euskara transmititzen dute eremu publikoan, entzuteko edo irakurtzeko ematen dute eta horrengatik preskribatzaileak dira, euskara «modelo» emaleak dira, bakoitzak bere modelo propioa eskainiz.

Gehiengoan hizkuntzalariak ez badira, hautuak egin behar dituzte. Zein euskara mota erabil? Beren euskalkia, bat baldin badute? Edo euskara batua? Zein euskara batua? Nor da publikoa, zein da testuingurua, helburua, etab?

Ildo honetan Marie-Anne Paveauren oharra interesgarria iduritzen zait: «Hiztun ez-hizkuntzalari baten eta hizkuntzalari baten intuizioen artean ezberdintasunik ote da? Ezetz, erantzuten du Devitt jaun filosofoak, hizkuntzalarien intuizioak folk hizkuntzalarienak baino hobe direla kontsideratzen duenak, intuizioak ez baitira uste den bezala sortzetikoak baina, bai, teoriak

kargaturik» (*ibid.*, 104. or.). Ohar hori zehazteko, hizkuntzalari ez direnen intuizioak hizkuntzei buruzko teorian ere oinarrituak direla erran nezake, teoria zati ttipitan, baina teoria ez gogoetatu batean, ez landua, hizkuntzei buruzko ideologian oinarritua, eskolak, komunikabideek, iritzi-liderrek barreiatua jendarteko iritzian, Frantzian ala Espainian halaber.

5. Inkestaturen profila: datu pertsonalak

Hamalau galderei erantzun baino lehen (3. atala ikus), inkestaturek datu pertsonal batzuk bete ahal zituzten: izena – deitura, erantzunaren data, sorteguna, sorterria, bizi herria, «Nola ikasi duzu euskara?» galderari erantzutea eta helbide elektronikoa. Inkesta idatzia egin dutenek denek argibide horiek eman dituzte. Aldiz, elkarrizketa grabatua bakarrik egin dutenen datu pertsonal horiek denak biltzeko ez gara gai izan. Horrengatik ondoko tauletan «ez ezagutu» zutabea agertzen da.

Inkestaren emaitzak anonimoak izanen zirela idatzia zen eta 14. galderan EEE egitasmoan laguntzaileen zerrenda beren deitura ager zedila onar zezaketen (galdetegi osoa 3. atalean ikus). Denek bik salbu onartu dute beren deitura ager dadila.

Adina – Sexua

Adin-talde (urtea)		20-34	35-50	50-64	≥ 65	ez ezagutu	%
Emazte	14		4	7	3		% 35,00
Gizon	26		7	8	10	1	% 65,00
%			% 27,50	% 37,50	% 32,50	% 2,50	

Sexuaren parametroan bi taldeak ez dira orekatuak. Emazteak inkestaturen multzoaren herena dira bakarrik. Hori hobetzeko litzateke.

Adin-taldeak orekatuagoak dira, baina 20-34 urtekoa hutsik da. Arrazoa adin horretan «preskribatzaile» gutiago badirela ote da? Ez, IEHn idazle gazte guti baldin badira, adin horretan euskara irakasle, bereziki, eta euskara teknikari badira. Baina inkestatzaileek gutiago ezagutzen dituzte. Dena

den, adin-talde hori ere aztertzeko litzateke, ulertzeko, besteak beste, euskara batuari zein harrera egiten dion, denek era batez edo bestez eskolan ikasi dutela jakinez.

Sorterria

Herrialdea	Lapurdi	Nafar. Beh.	Zuberoa	Hegoaldea	Frantzia
	11	15	6	5	3
%	% 27,50	% 37,50	% 15,00	% 12,50	% 7,50

Inkestatuen kasik %40 Nafarroa Beherean sortua dira, hiru Euskal Herriko kanpo (bi Parisen eta bat Pauen) eta bost Hegoaldean.

Datu hori interesgarria da haur denboran entzun edo ikasi duten euskalkia susmatzeko, bereziki etxen euskara ikasi dutela erraten dutenean (ikus beherago).

Bizi herria

Herrialdea	Lapurdi	Nafar. Beh.	Zuberoa	Hegoaldea	ez ezagutu
	24	6	7	2	1
%	% 60,00	% 15,00	% 17,50	% 5,00	% 2,50

Kostaldeko erakargarritasuna, Lapurdikoa, agertzen zaigu bizi herria sorterriari konparatzen baldin badiogu. Eta horretan Baiona-Angelu-Miarritze (gehi Hiriburu, Milafanga...), IEHko hirigune nagusia, da lehen bizigunea. Zuberoaren kasuan sorterria eta bizigunea konparagarriak dira. Aldiz, Nafarroa Behereak inkestatuen hiruetarik kasik bi galdu ditu.

Nola ikasi duzu euskara?

	Etxen	Ikastolan	AEKn	Autoikaskuntza	ez ezagutu
Etxen	26				
Ikastolan	2	1			
AEKn			1	1	
Autoikaskuntza	7			1	
ez ezagutu					1
%	% 87,50	% 2,50	% 2,50	% 5,00	% 2,50

Erantzun bat edo bi kontuan hartu dira.

Ikergai horrek iruzkin luzeak mereziko lituzke; baina galdera aski motz zen eta erantzuna hitz batekoa edo erranaldi batekoa izan zen. Gainera, informatzaile batzuek bi ikasmolde eman dituzte, etxan eta ikastolan adibidez, ahozko euskara eta idatzia ezberdinduz behar bada, edo AEKn eta autoikaskuntzaz... Kasu horietan bi moldeak emanik dira taulan, lerroa eta zutabea gurutzatuz.

Bestalde, «etxean» bakarrik erran dutenengan, segur da batzuek ikastolan edo gehiagok autoikaskuntzari esker ere euskararen ezagutza hobetu dutela edo, ahantzi eta, berreskuratu dutela.

Familia transmisioa nagusitzen da, % 90 kasik izanez. Euskararen ikasmolde horri % 27,7k autoikaskuntza emendatu diote. Hau da, bizi osoan ikas daiteke, edo euskara ahantzi zutela eta berriz ikasi, edo ahozkoa haurtzaroan ikasirik idatzia ondotik ikasi dutela. Baina horretan suposizioetan gaude.

Ofizio (ohi)a – Jarduera nagusia

		%	Euskaltzain oso	Ohorezko - Urgazle
Ikertzaile - Dialektologo ⁸	2	% 5,00		2
Irakasle	11	% 27,50	1	2
Idazle	6	% 15,00	2	1
Kazetari	6	% 15,00		3
Euskara teknikari	6	% 15,00		
Itzultzaile	4	% 10,00		
Beste	5	% 12,50		

Inkestan argibide hori ez zen galdatua. Baina inkestatuek denek zer egi-ten zuten baikenakien, ofizioa edo erretretako jarduera, taula hori bete dugu.

⁸ Ikertzaile bat irakasle edo idazle izan daiteke, adibidez. Kasu honetan ofizio edo jarduera nagusia kontuan hartzen da.

Zazpi kategoria ezberdinu ditugu. Lehen lerroan ikertzaile-dialektologoak ezarri ditugu, horiek euskara batua eta euskalkiak ikertzen baitituzte, haien lana delarik. Printzipioz, gure ikergaia beste inkestatuek baino hobe ezagutzen dutela suposa dezakegu. Baina, bistan da, beste kategorietako kideen ezagutza biziki zehatza izan daiteke. Irakasleak 2. mailako, unibertsitate eta AEKko irakasleak dira; ez ditugu ezberdinu. Bi ikertzaileak irakasle dira ere.

Irakasleen kategoria handiena da, inkestatuen herena.

«Beste» kategorian daudenek euskal kulturen lan egiten dute eta euskara egunero baliatzen dute, ahozkoa edota idatzia.

Bestalde, euskaltzain osoak, urgazleak eta ohorezkoak inkestatuen % 25 dira.

6. Galdera itxiak: erantzunak

Orain galdera itxiei erantzunak azter ditzagun. Zortzi ziren, 1.a, 2.a, 3.a, 5.a, 6.a, 7.a eta 8.a, gure ikergaiari buruz azkenak, 14.ak, deus ekartzen ez zuelarik.

Sailkapenak lau kategoria bazituen: «BAI», «EZ», «BAI eta EZ» erantzuna argi ez zenean eta «Erantzunik ez».

Galdutua ala ez galdutua inkestan, batzuek, gehiengoak hain zuzen, iruzkin zenbait egin dituzte beren erantzuna azaltzeko, esplikatzeko. Iruzkin horietarik aipamen batzuk han-hor egingen ditugu.

1. galdera: Zure ustez Iparraldeko euskara batu berezi bat ba ote da orain?

BAI	23	% 57,50
EZ	11	% 27,50
BAI eta EZ	3	% 7,50
Erantzunik ez	3	% 7,50

Inkestatuen erdiak baino gehiago uste du euskara batu berezi bat badela orain Ipar Euskal Herrian, herenak baino gutiago ez dela uste du, eta hiruk bai eta ez elkarrekin.

Batzuek, erantzun ondotik, egin dituzten iruzkinak zenbaki horiek argitzen dituzte eta azalpen luzeagoa merezi lukete. Hori beste argitalpen batean eginen dugu. Halere, bizpahiru ohar egin ditzagun xehetasunetan sartu gabe.

Baietz erran eta iruzkinak egin dituztenengan, *Herria* astekariari, *Berria* egunkariko IEKko *Hitzza* gehigarriari eta ikastolei esker estandar mota bat badela erraten dute edo sortzen ari dela, Hegoaldekoari konparatzen baldin badiogu, baina nahaste bat dena, frantsesak eta IEHko euskalkiek kutsatua. Beraz erran dezaket euskara berezi hori hain «batu» ez dela.

Aipamen bat: «Bada nere ustez lapurtera baxenafarteraren arteko sortzen ari den standard bat. Nik standard deituko nioke». Eta gutxiengo batentzat, «euskara batu» hori aspaldidanik badago IEHn, lapurteran eta behe-nafarreran oinarritua aldizkarietan, *Eskualduna*, *Gure Herria* edo *Herrian*, edo Elizaren idazki ezberdinetan (katixima, mezako liburuxkak, etab.).

Ezetz erran eta iruzkinak egin dituztenengan, ohar nagusia da Larrainetik (Zuberoa) Hendaia (Hego Lapurdi) euskara batu bat dugula ez dela erraten ahal. Bateratzerik ez dela. Horri buruz adibide bat: «Dakienak daki, nik ez dakit. Uste dut nahasketa bat egiten dugula, “gure” euskara eta batuaren artean. Ez nezake erran euskara batu berezi bat dugula».

Gutxiengo batentzat euskara batua bakarra da, Euskal Herri osoko.

«Bai eta ez» erran dutenen artean, hona baten aipamena: «Zaila zait bai ala ez biribil erantzutea, joera nagusi bat badela erranen nuke, bai, baina ez dakit Donapaleun eta Hendaian “iparraldeko batu” bera baliatzen den, ez dut uste».

2. galdera: *Baietz erantzun baldin baduzu, uste duzua euskara batu idatzi bat badugula orain Iparraldean?*

BAI	20	% 50,00
EZ	3	% 7,50
BAI eta EZ	5	% 12,50
Erantzunik ez	12	% 30,00

Lehen taulari konparatzen baldin badiogu, IEHn euskara batu idatzi berezi bat badela uste dutenak kasik erdia dira oraino. Aldiz, ezetz erran dutenak ainitz gutiago dira; lehen galderari ezetz erran baitzioten bigarren galdera horri logikoki ez diote erantzun.

2. galdera itxiari galdera ireki bat emendatu zitzaion: «BAI baldin bada, zoin dira haren ezaugarriak?». Laburzki, baietz erran eta galdera honi erantzun dutenengan, euskara batuaren arautegia (Euskaltzaindiarena) aplikatzen dela uste dute, hitz berriak eta aditz arautua baliatuz, aldiz IEHko lexikoa eta erranmoldeak atxikiz: beraz, batuari buruzko hurbilketa bat. Horrengatik Ipar Euskal Herriko eta Hego Euskal Herriko idazleak ezberdintzen ditugu. Iruzkin bat: «Beste euskalkietatik datozen hitz anitz barneratuak ditu [IEHko batuak], hitz berri parrasta bat ere bai eta aditz batua ere nahikoa. Hau dena, ene ustez, euskarazko erakaskuntzatik, irratigintzatik ere dator...».

Ezetz erran eta galdera honi erantzun dutenak guti dira. Uste dute nahasketeta bat egiten dela IEHn.

«Bai eta ez» elkarrekin erran duen baten aipamena: «Ez naiz tronpatu... Nahiz eta ene ustez IEH-ko «batu» batez mintzatzea arras zuzena ez den, bada ordea idazki batzuetan Iparraldeko kutxu bat ematen dioten berezitasun batzuk».

3. galdera: *Halaber, 1. erantzunean baietz erran baldin baduzu, orain Iparraldean ahozko euskara batu mota bat badela uste duzua?*

BAI	20	% 50,00
EZ	6	% 15,00
BAI eta EZ	2	% 5,00
Erantzunik ez	12	% 30,00

Bigarren galderan bezala, 3. taula hau lehen taulari konparatzen baldin badiogu, IEHn ahozko euskara batu berezi bat badela uste dutenak erdia dira oraino. Aldiz, ezetz erran dutenak ainitz gutiago dira; 1. galderari ezetz erran baitzioten 3. galdera horri logikoki ez diote erantzun.

3. galdera itxiari galdera ireki bat emendatu zitzaion: «BAI baldin bada, zoin dira haren ezaugarriak?». Baietz erran eta galdera honi erantzun dioten

inkestatuek uste dute euskara batu hori gehiago markatua dela idatzian ahozkoan baino. Bertako fonetika eta prosodia atxikitzen dira, zuberera-koak aparte egonez. Ildo honetan, mintzatzen denean hiztunak badaki bere solaskidearekin noraino joaten ahal den, IEHn leku eta hizkera ezberdine-tako jendea baita. Bestetik, euskaldun berrien eta euskalkidunen «euskara batuak» bereizteko lirarteke.

Hona IEHn ahozko euskara batu motarik ez dela pentsatzen dutenetarik baten iruzkina: «Ahozkoan egoera lausoagoa da, ahozko euskara batu mota berezi bat baino erran nezake Iparraldeko hiztun guzietan aise elkar ulertzen dutela. Hainbat arrazoi: – hiztunek elkar ikusten dute Iparraldeko hiriburu-ruan, hots, Baionan – Euskal Irratien indarra – ikastolen garapena».

Erran bezala, erantzun ez dutenak anitz dira, herena, lehen galderari, euskara batu berezi bat bazenetz orain IEHn, ezetz erantzun baitzioten.

5. galdera: *Euskara batuak kalteak ekartzen ote dizkie Iparraldeko euskalkiei?*

BAI	3	% 7,50
EZ	32	% 80,00
BAI eta EZ	3	% 7,50
Erantzunik ez	2	% 5,00

Inkestatuan % 80k uste dute euskara batuak IEHko euskalkiei kalterik ez diela ekartzen. % 7,50ek alderantzia. Batzuek, erantzun eta, iruzkinak egin dituzte. Holaxe labur nitzake.

Ezetz erran dutenek uste dute euskara batuak berak ez diela kalterik egiten, baina gaizki erabiltzeak bai, euskalkiak murrizak eta okerrak direla edo Hego Euskal Herriko berezitasunak egiazko batua direla ustez. Aldiz, bai, frantsesak kalte egiten die. Euskara batua euskalkien kontrakoa dela «auzi faltsu» bat da, bakoitza behar den egoeran erabilten baldin bada. Iruzkin bat adibide gisa: «Frantsesak askoz kalte handiagoak ekartzen dizkie euskalkiei, euskara batuak baino».

Baietz erran duten hiruek uste dute IEHko ikastolek eta gau eskolek, Zuberoan salbu, euskara batu mota bat erakatsiz eta erabiliz euskalkien eta tokiko hizkeren ezagutzari eta erabilerari kalte egiten dietela. Azken horiek

gero eta arrotzagoak izanen direla. Batak dio: «Horrek erran nahi luke luzara euskara batua zabaltzen bada irakaskuntzaren bidez, euskalkiak arrotz bilakatuko direla, euskalkietan hiztun gutiago izanen dela eta denborarekin desagert laitezkeela». Beste batek: «Bai, logikoki. Errateko manera, hiztegia, egitura gureak emeki-emeki aldatuko dira, han hemenka desagertuz».

6. galdera: *Iparraldeko hizkeren berezitasunak zaindu behar ote dira?*

BAI	37	% 92,50
EZ	0	% 0
BAI eta EZ	2	% 5,00
Erantzunik ez	1	% 2,50

Galdera honekin ahobatezkotasuna handiagoa da, % 92,50. IEHko hizkeren berezitasunak zaindu behar direla uste dute. «Zendako?» Galdera honen bidez, iruzkinak, azalpenak galdatuak ziren eta kasik denek erantzun dute.

Hona bi iruzkin berezitasun horien begiratzeaz: «Bai, dudarik gabe, ahal bezain bat, baina nostalgia saminetik kanpo: honek beldur hertsu bat dakar eta absolutuki atxiki nahi duen naturaltasuna galtzen du». «Uste dut distantzia hartu behar dugula eta euskararen egoera orokorra gogoetatu behar dugula. (...) etorkizunari begira, zer nahi dugu? Euskara, munduko hizkuntza bezala, biziarazi, transmititu eta zabaldu. Eta horretarako sustraiak eta enborra sendotu behar dizkiogu, euskara batua azkartuz. Bestela desagertuko da, besteen irentsiko dutelako».

Beste inkestatu horrek, IEHko berezitasunak baztertu gabe, ohar orokorragoa egiten du, euskara batzeko bidean gaudela oraino: «Estandarizazioa jendeen solasak egiten du. Gure batua oraindik gaztegia da, nire ustez, bidean da, izateko bidean. Behar den egoeran erabiltzeko gai izanen garen denak, orduan izanen baita batua».

Gehienik erabilia den kalifikatzailea «aberatsa, aberastasuna» da: baietz erran duten 36 inkestatuetarik 21ek hitz hori erabili dute (*aberastasuna, aberasten, aberatsa, aberatsago* etab., *altxor bat* ere). IEHko euskalkiek euskara batua elikatzen dute, nortasun markatzaileak dira, mintzatzeko plazera

ematen dute, belaunaldien arteko komunikatzeko baliagarriak direlarik. Baina ez dira aski zainduak eta pobretzen ari dira.

Euskalkia nortasunari lotzen dio inkestatu horrek: «Nihaurek ttipitatik mintzatu dudan euskara garaztarra da, euskalki berezia dena. Euskalkiek badute nortasun bat, badakigu nungoa den mintzatzen den pertsona eta pertsonalki hori interesantea atzemaiten dut».

Hona ama baten aipamena, euskalkien erabileraz eta bizi den bilakaeraz IEHn: «Bakoitzaren sentimenduen arabera. Nik Ziburuko formak atxikitzen ditut haurrekin mintzo naizelarik, haiek Lekorneko formak ikasten dituzte ikastolan, nahastea ere ederra da. Ez ditut berezitasunak muga gisa ikusten (Hendaian hala egin behar da, Garazin hola...), baizik eta aberastasun gisa».

Azken inkestatu horrek euskaldunen diskriminazioa eta autodebaluazioa azpimarratzen ditu: «Hizkerak baino gehiago euskal hiztun guziak zaindu behar dira eta beraz “euskal hiztun hizkeradunak” ere bai. Euskal hiztuna diskriminatua izan da frantsesa ez zuelako ongi menperatzen edo azentu batekin (sic) mintzatzen zelako, orain ere bai (lehen baino molde leunagoan bada ere). Horri gehitu behar da hainbat hiztunek “beren” euskara guties-ten dutela, adibidez “etxekoa” dutelako, hots, ez eskolan ikasia. Pentsamolde horrek gaitzeko eragina ukan du erabileran eta transmisioan».

Nehork ez du erran IEHko hizkeren berezitasunak zaindu behar ez direla. Beraz, kasu honetan, ikusmoldea argi-argia da.

7. galdera: Hizkuntza aniztasuna baliagarria ote da euskararentzat?

BAI	35	% 87,50
EZ	1	% 2,50
BAI eta EZ	0	% 0
Erantzunik ez	4	% 10,00

Galdera orokor honekin ere ahobatezkotasuna handia da. Bai, euskararentzat, hizkuntza aniztasuna baliagarria da. Ohar gaitezen 7. galdera hau 6. galderari hurbila zitzaiola. Galdaturik ez izanik ere, batzuek iruzkinak egin dituzte.

Garrantzitsua da bizpahiru tresna ukaitea (euskara batua, euskalkia, tokiko hizkera, familiakoa...), erregistroak. Hemen ere batek baino gehiagok aberastasan nozioa aipatzen du. Aniztasun horrek aberastasuna ekartzen dio euskarari. Bi aipamen. Bata: «Aniztasuna beti ona da, alor guztietan» eta bestea: «Aniztasun horrek du aberastasuna ekartzen. Hori unibertetsala da».

Ezetz erran duen bakarrak ez du iruzkinik egin.

8. galdera: *Beharrezkoa ikusten ote duzu euskara batuaren izatea Iparraldean?*

BAI	38	% 95,00
EZ		
BAI eta EZ	1	% 2,50
Erantzunik ez	1	% 2,50

Galdera honek ahobatezkotasuna handiena eskuratzen du. Nehork ez du ezetz erran, batek bakarrik bai eta ez. Oro har, beraz, inkestatuen arabera euskara batuaren izatea beharrezkoa da Ipar Euskal Herrian.

«Zendako?» galderaren bidez azalpenak galdatuak ziren eta kasik denek erantzun dute. Inkestatu horren iruzkinak hizkuntza batasunaren beharrezkotasuna azpimarratzen du, hizkuntza-komunitatea batzeko: «Ezinbestekoa da, Iparraldean eta Hegoaldean. Munduan zehar eraman diren esperientziak erakusten dute, hizkuntza mehatxatu bat salbatzeko, batasuna beharrezkoa dela, ezen ez baita soilik hizkuntzaren batasuna, baina ere hiztun komunitatearen batasuna».

Inkestatuen ustez, euskara batua beharrezkoa da IEHan elkar ulertzeko, euskalkidunekin, hegoaldekoekin eta diasporarekin, Bernardo Atxaga adibidez edo Euskal Telebista ulertzeko, hedapen handiko komunikabideetan, zientzietan edo filosofian, irakaskuntzan, administrazioetan... Hizkuntza mehatxatua baita, euskararen batasuna beharrezkoa da hizkuntza bera salbatzeko baina ere hizkuntza komunitatearen batasunarentzat. Euskaldun berri gehienek ez dute besterik. Justifikazio aipatuena euskaldunen arteko elkar ulertzea da.

Lau aipamen: «Zendako? Denek elkar konprenitzeko. Bainan guk haiei buruz [Hegoaldekoiei buruz] egiten dugun urrats berak ikusi nahi nituzke

haien aldetik gure alderat. Hemen badu mende bat baino gehiago lapurtar batua denetan sartua dela, tokietako euskalki eta azpieuskalkiak galdu gabe».

Bigarrena: «Herri bat girelako, euskararen herria eta hizkuntza bat ez delako jendea sailkatzeko baina komunikazioa ahalbidetzeko. Gure desberdintasunetaz gain batuak izan gaitezke».

Hirugarrena: «Iparraldean, euskarak ez du gehiago nehon hegemoniarik. Ezin dugu zokokerietan indarrrik xahatu».

Eta azkena: «Hizkuntza guztietan [hizkuntza bateratua izatea] gauza bera gertatu da eta zendako ez euskararekin?».

Nehork ez du erran IEHn euskara batua izatea beharrezkoa ez dela. Hori litzateke, behar bada, inkesta honen ekarpena nagusia?

14. galdera: *Euskara eskuz esku (EEE) egitasmoaren laguntzaileen zerrendan zure deitura ager dadila onartzen duzua?*

BAI	38	% 95,00
EZ	2	% 5,00

Azken galdera horri erantzunak inkestatuek galderei gogo onez erantzun dietela erakusten du eta beren parte hartzea ez dutela gorde nahi. Bik baizik ez dute ezetz erran.

7. Ondorioak

Artikulu honetan, inkestaren galdera itxiei buruzko emaitzak eta erantzunei inkestatuek emendatu dizkieten iruzkinak azaldu ditugu bakarrik. Galdera irekiei buruzkoak beste argitalpen batean aurkeztuko dira.

Inkestatuen laginaren adierazgarritasunaz, 40 inkestatu erran dezakegu egokia dela, halere emazte eta gazte guti direla azpimarratuz. Inkesta batzuk gehiago eskuratuko ditugu eta horien arabera artikulu hau moldatuko dugu. 2016an, Ipar Euskal Herrian, euskaldunak 51.200 zirela estimatzen da, biztanleen % 20,5 (Eusko Jaurlaritza, VI. Inkesta soziolinguistikoa). Horietan

euskalgintzan ari direnak, gure xede-publikoa zena, erakasle, idazle, kazetari, itzultzaile, euskara teknikari... mila baino gutiago direla estima daiteke, horien artean irakasle kopurua handiena delarik.

Aurkeztu dugun inkesta honen bidez, lehen atalean azaldu dugun IEHn hizkuntza egoera konplexu hori nola agertzen den laburbiltzea ez da hain erraza. Halere, oro har, joera batzuk agertzen zaizkigu inkestan.

Inkestatuen % 92,5ek IEHko hizkeren berezitasunak zaindu behar direla uste dute. Gehienik erabilia den kalifikatzailea «aberastasuna» da.

Inkestatuen % 80k euskara batuak IEHko euskalkiei kalterik ekartzen ez diela erraten dute, aldiz frantsesak bai.

Hizkuntza aniztasuna baliagarria da euskararentzat –batua, euskalkia eta tokiko hizkerak– erregistro ezberdinen ukaiteko.

Euskara batua beharrezkoa ote da Ipar Euskal Herrian? Hau da ahobatezkotasun handiena eskuratzen duen galdera; % 95ek hori pentsatzen dute. Beharrezkoa da elkar ulertzeko, euskalkidunekin, Hegoaldekoekin eta diasporarekin. Bizi modernoko alor anitzetan beharrezkoa da, beste hizkuntzendako bezala.

Inkestatuen erdiak baino gehiagok uste du euskara batu berezi bat badela orain Ipar Euskal Herrian. Horietarik guti batzuek batu bat aspaldidanik badela IEHn erraten dute, lapurteran eta behe-nafarreran oinarritua. Orain, oro har, euskara batu hori idatzia denean, Euskaltzaindiaren arautegia aplikatzen dela uste dute, hitz berriak eta aditz arautua baliatuz, baina IEHko lexikoa eta erranmoldeak atxikiz. IEHko eragin hori fonetikan eta prosodian agertzen da gehiago, frantsesaren eraginarekin batera. Lexikoan ere bai. Euskara hori batuagoa da idatzian ahozkoan baino, bertako fonetika eta prosodia atxikitzen baitira ahoskatua denean.

Ikerketa honen ondoko urratsak galdera irekiei buruzko emaitzak aztertea eta argitaratzea izanen dira, beti euskara batuaren eta euskalkien arteko harremanak Ipar Euskal Herrian hobeki ulertzeko helburuarekin. Ulermen hau garrantzitsua da euskararen aldeko hizkuntza politikak gero eta egokiagoak eramateko.

Bibliografia

CRAMER, Jennifer, 2016, *Perceptual Dialectology*, www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935345.001.0001/oxfordhb-9780199935345-e-60.

EUSKALTZAINDIA, 1994, *Ene/Nire, Niri*, 5. araua, Arau guztiak, www.euskaltzaindia.eus.

———, www.euskaltzaindia.eus/hizkuntza-baliabideak/baliabide-orokorrak/arauak (2018-11-24an kontsultaturik).

EUSKO JAURLARITZA, Nafarroako Gobernua, Euskararen Erakunde Publikoa, 2018, *Euskararen egoera Iparraldean – 2016ko Inkesta Soziolinguistikoa* <http://www.mintzaira.fr/eu/euskara/euskararen-egoera-iparraldean.html>

GALLY, Sylvia, 2015, Variation linguistique perçue : quelques localités du Piémont occidental (Italie). Questions de méthodologie en dialectologie perceptuelle, *Corela HS-16*, in 2016 revues.org, <https://journals.openedition.org/corela/4013>.

GOIKOETXEA GARIKOITZ ETA BESTE, 2016-10-23, *Harian: Euskara batua eta euskalkiak dozierra*, *Berria* egunkaria.

PAVEAU, Marie-Anne, 2008, Les non-linguistes font-ils de la linguistique ? Une approche anti-éliminativiste des théories folk, *Pratiques – Linguistique, littérature, didactique*, 139-140, <https://journals.openedition.org/pratiques/1200>.

SANDERS, Allison, 2013, *Développer une méthode de recueil de données sur la perception sociolinguistique : comment les jeunes perçoivent-ils l'occitan dans le Sud-Ouest de la France ?* Mémoire Master 1, UGA UFR LLASIC SLFLE – Université Grenoble Alpes, <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00841377>.

ZUAZO, Koldo, 2005, *Euskara batua Ezina ekinez egina*, Donostia: Elkarlanean.

**-tegi leku-atzizkiaren aldaeraz:
toponimiaren ekarpenak euskal fonetikari**

**En torno del cambio del sufijo de lugar *-tegi*:
contribución de la toponimia a la fonética vasca**

**De l'évolution du suffixe locatif *-tegi* : apport de la
toponymie à la phonétique basque**

**About the evolution of the locative suffix *-tegi*:
toponymy's contribution to basque phonetic**

DUGUINE, Isabelle
Euskaltzaindia

Noiz jaso: 2018-09-26
Noiz onartua: 2019-03-07

Euskera. 2018, 2, 1. 209-234. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikulu honetan, euskal etxe-izenen morfologian sartzen den *-tegi* atzizkiaren azterketa egiten da. Euskaltzaindiaren *Euskal Corpus Onomastikoa* (ECO) deitutako datutegian oinarrituz, Nafarroa Behereko eta Lapurdiko 23 herritan kokatuak dira 148 etxe-izenen idatzizko eta ahozko formak konparatzen dira. Toponimoen azterketa diakronikoak *-tegi* atzizkiaren aldaera fonetikoak testuinguru berezi batean erakusten du: hala nola *-te* bilakatzen da, *a* determinatzailea aitzinean duelarik eta kasu absolutiboan, *-tei* formatik pasatuz (*Serorategia* > *Serorateia* > *Seroratea*). Fenomeno biziki lokalizatu horrek 9 herri baizik ez hunkitzen baitu, pentsa daiteke *ei* diptongoaren aldaketa prozesua *e* bokal soilera naturalki egin dela, inguruko lekuetan gertatu ez den bezala.

Gako-hitzak: aldaera fonetikoak, *-tegi* leku-atzizkia, toponimia, euskalkia vs batua.

Dicho artículo trata del sufijo de lugar *-tegi* que entra en la morfología de algunos nombres de casas vascas. Partiendo de la base de datos, de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia, denominada *Corpus Onomástico Vasco / Euskal Corpus Onomastikoa*, se comparan las formas gráficas y orales de 148 nombres de casas vascas repartidas todas ellas en 23 municipios pertenecientes a las provincias de la Baja Navarra y de Labort. El análisis diacrónico de los topónimos muestra que la variación fonética del sufijo *-tegi* ocurre en un contexto particular: se vuelve *-te* cuando el determinante *a* está colocado antes y en caso absoluto, después de haber pasado por la forma *-tei* (*Serorategia* > *Serorateia* > *Seroratea* 'La casa de la monja'). Teniendo en cuenta que dicho fenómeno está muy localizado (sólo afecta a 9 localidades), cabe pensar que el proceso de transformación del diptongo *ei* ha seguido un proceso de cambio fonético natural, a diferencia de lo ocurrido en lugares circundantes.

Palabras clave: variación fonética, sufijo de lugar *-tegi*, toponimia, variedad dialectal vs vascuence estándar.

Cet article traite du suffixe locatif *-tegi* 'demeure, lieu' qui entre dans la morphologie des noms de maisons basques. En s'appuyant sur la base de données *Corpus Onomastique Basque / Euskal Corpus Onomastikoa* (ECO) de l'Académie de la langue basque, nous comparons les formes écrites et orales de 148 noms de maisons répartis sur 23 communes de Basse-Navarre et du Labourd. L'étude diachronique montre la variation du suffixe *-tegi* dans un contexte particulier, c'est-à-dire que celui-ci devient *-te* lorsque le déterminant *a* est en position finale et au cas absolu, après un passage par *-tei* (*Serorategia* > *Serorateia* > *Seroratea* 'La demeure de la religieuse'). Seules 9 localités sont touchées par ce phénomène, et une des raisons invoquées pouvant être que la diphtongue *ei* ait suivi un processus naturel de changement phonétique, contrairement aux communes environnantes.

Mots-clés : variation phonétique, suffixe locatif *-tegi*, toponymie, variété dialectale vs basque standard.

This article examines the Basque locative suffix *-tegi* 'abode, place', which took part in the morphology of Basque house names. Relying on *Euskal Corpus Onomastikoa* (ECO) database of the Royal Academy of Basque Language, we compare written and oral forms of 148 house names, spread over 23 municipalities of Lower Navarre and Labourd. The diachronic study shows the *-tegi* suffix's variation in a particular context, that is to say it becomes *-te* when it is followed by the determinant *a* in absolutive case, after a passage through *-tei* (*Serorategia* > *Serorateia* > *Seroratea* 'The house of the nun'). Only 9 towns are concerned by this phenomenon very localized and a possible explanation could be linked to the natural process of phonetic change of the diphthong *ei*, contrary to what happened on the surrounding towns.

Keywords: phonetic variation, *-tegi* locative suffix, toponymy, dialectal variety vs standard basque.

1. Sarrera

XX. mendeko korrante linguistiko ezberdinek luzaz bazterturik, badirudi toponimiako arloak interesa berriz pizten duela ikusiz zonbat argitalpen izan diren azken urte hauetan (Vaxelaire, 2009; Löfstrom & Schnabel-Le Corre, 2015). Haatik, irakur daiteke han eta hemen toponimiak, errankizunen artean, erroak eskas dituela linguistika arloan (Gouvert, 2008). Problematika horri erantzuteko, aterabide bat litzateke hizkuntzalaritzan erabiliak diren metodoak eta teoriak baliatzea (Delorme, 2009). Euskal Herriari begira, toponimiaren azterketak hizkuntzalaritzan bere garrantzia baduela kontzientzia bada. Salaberrik (2015: 268) dioen bezala:

Toponimoek eta antroponimoek ematen dizkiguten argitasunak ez dira inola ere gutiesteko modukoak. Erran bezala, gehienak morfologia (eratorpena) eta hiztegi mailakoak dira, baina deklinabidearen arloko zehaztasun zenbait ere erdiets daitezke (inesibo, adlatibo, genitibo eta leku genitiboaren ingurukoak batik bat), eta fonetika kontuak ere iker daitezke, neurri batean (palatalizazioa, adibidez).

Artikulu honetan, Iparraldeko toponimia aztertuz, bildu ditugun datuek zer-nolako ekarpena daukaten frogatuko dugu, bereziki fonetika mailan. Baina gaian sartu aitzin, lan honen emaitzak beren testuinguruan kokatu behar ditugu eta lehen lehenik, 2003-2005 urteetan, Euskaltzaindiak Ipar Euskal Herriko toponimiari buruz akuilatu duen xede bat aipatuko dugu. Proiektu horren helburua zen Frantziako *Institut de l'information géographique et forestière* (IGN)¹ deitu erakundeak argitaratzen dituen 1: 25 000 eskalako mapetan emana den euskal toponimia grafiaren aldetik egokitzea, Iparraldeko Euskal Herriko 159 herriei dagokienez². Metodologiaren aldetik, Irisarriko herrian eraman den estudio piloto baten urratsak segitu dira, Hego Euskal Herriko eta Kataluniako toponimia lanetan oinarrituz (Soulé, 2003). Hain zuzen, toponimo baten egokitze lanak eskatu du izen horri buruzko informazioa biltzea, bai iturri idatziak miatuz, bai ahozko datuak kontuan hartuz. Horretarako, Iparraldeko toponimia

¹ 2012tik goiti izen berria hartu du IGNk, ber-akronimoa atxikiz.

² Euskaltzaindiaren eta IGNren arteko hitzarmenaren zati bat agertzen da Lejeune-ren artikuluan (2008: 39).

lanetan ibiliak ziren ikerlarien lanak kontsultatu dira, hala nola Goyheneche (1966), Orpustan (1983, 1997, 2006), Iglesias (2000), baita iturri administrati-
boak (Napoleoneko katastroa eta katastroa modernoa), gehi herrika eginak
izan daitezkeen ikerketak. Ahozko iturrirei doakienez, herritar batekin lan egin
da toponimoen erabilpena jendeen eleetan neurtzeko, bereziki IGNko toponi-
moak nola ahoskatzen dituzten, nola deklinatzen diren. Metodologia bera Ipar
Euskal Herriko herri guzietan aplikatua izan zaie. Bi urteko lan horretan, abantzu
12 000 leku-izen tratatuak izan dira. Toponimo bakoitzarentzat bildu diren al-
daerak Euskaltzaindiaren *Euskal Corpus Onomastikoa* (ECO) datutegian gor-
deak izan dira. Perspektiba diakroniko bat ematen duelako, aspektu hori erabi-
li dugu artikulu honen mamiaren hazteko, bereziki -tegi leku-atzizkiaren
bilakaera fonetikoa aztertzeko.

2. Euskarazko leku-izenen morfologiaz: -tegi atzikia

Ezaguna da euskaraz hitz-elkarketa gehiago erabiltzen dela, hitz-eratorpena
baino (Mitxelena, 1989). Artikulu honetan eratorpenari interesatuko gatzai-
zio eta partikulari -tegi leku-atzizkiari. Mitxelenaren arabera (1961), atzizki
hori -egiren aldaera bat liteke, hitz berezien, izenen edo izengoitien osatzeko
erabilia dena, baita ere ofizio izenekin. Bizkitartean, Azkuerentzat (1969),
zaila da jakitea *tegi*³, aniztasunaren zentzuan hartuz, izen bat zenetz atzizki
bilakatu aitzin ala alderantziz. Izen gisa erabilia da Markinan, Bizkaian, eta
ugaritasunaren erranahiarekin (*maastegi* 'ainitz mahats', *umetegi* 'ainitz haur'),
edo leku zerratu baten zentzuan. Azkuek (1969) dio lehengo *egi* izenetik da-
torrela eta atzizki toponimiko gisa atxikia izan dela *Aranegi*, *Jauregi*, *Remonde-
gi* izenetan. Orpustanek (1997) ere galdera pausatzen du, atzizkia edo izena
den. Eta honen ustez, *egi* izenetik etor daiteke, loturazko herskari bat erantsi
zaiokelarik. Gaur egun, badirudi bi estatutuak bereizten direla (*Orotariko Eus-
kal Hiztegia*, 2004), *tegi* ager daiteke lexema gisa, atzizki tipitzaile batekin erai-

³ Artikulu honetan, ondoko irizpide hau hautatu dugu: marratxoa ematen dugu morfema delarik, adibidez -tegi atzizkia (eta haren aldaerak -tei, -te), -a determinatzailea, kasu markak besteak beste. Aldiz, *tegi* izen gisa aipatzen delarik, zeinurik gabe agertuko da; halaber, diptongo (ai, ei, oi), bokal (a, i, o, e) edo kontsonanteen kasuan (g, k).

kia (*tegitto*, *tegiška*), edo deklinabide kasu batekin, hala nola ablatiboan (*tegitik*), adlatibo bukatuzkoan (*tegiraino*), datiboan (*thegiari so*). *Tegi* atzizki gisa onartua da ere, lekuaren erranahiarekin (*liburutegi*). Lehenago aipatu bezala, toponimian aurki daitezkeen atzizkietarik bat da, ahoskera modernoan *-tei* edo *-dei* bilakatzen dena (Orpustan, 1983). OEHn ere, *tei* forma laburtua agertzen da, *teia* adibidean ‘zerritegi’ zentzuan, edo sintagma batean *urdia teiam hila*, euskal erran zaharrari oihartzuna eginez⁴.

Euskal fonetika historikoaren ikuspuntutik, gogoaraztekoa da kontsonante baten galtzea bi bokalen artean usu gertatzen dela, diptongo baten sorrera ondorioztatuz. Adibidez, Oñederrak (2004: 66) dio: «Hori gertatzen da euskaraz, esaterako, egin hitza ahoskatzean bokal arteko /g/ ahultzea galtzeraino iritsi eta elkarren ondoan gelditzen diren bokalak silaba bakarrean ahoskatzen direnean [ejn], [ejn]». Euskalki batzuetan, *egin* ahoskatze-ko ordez, *in* forma entzun daiteke, *g* herskari ozena isilduta eta *ei* diptongoa *i* bokalera pasatuz. Gavelek (1920), bere aldetik, Nafarroa Behereko Irulegi herriaren adibidea zititzen du, erranez ahoz *Irulei* formara pasatzen dela, herskari galtzearen ondotik. Orokorki, *-egi* atzizkia *-ei* diptongo bihurtzen da Nafarroa Behereko ahoskera arruntean. Beste kasuetan, Gavelek (1920) dio *ei* diptongoko *e* bokala hesten dela, ondoko *i* bokalaren eraginez. Nahiz gertakari hori ez den dokumentatua, Gavelen usteetan, *ii* diptongo bat izan zitekeen, garai batez hasteko, *i* bokal soil bihurtu aitzin.

Toponimiaren gaira berriz itzuliz eta bereziki *-tegi* edo *-degi* bilakaeraz etxe-izenetan, lan unibertsitario batek erakutsi du atzizki hori sistematikoki murrizten zela Izturitzeko etxe-izenetan (Duguine, 2005). Hain zuzen, *-tegi* forma osoa *-te* formara laburtzen da *-a* determinatzaileari lotua delarik (adibidez, *Serorategia* > *Seroratea*). Etxe-izenen morfologiari dagokionez, ikerketa horrek

⁴ «59 Apherila biribila, urdandegian urde hila» (Elissalde, 1936: 4), «Apirila, biribila, zeria urdandegian otzak ila» (Azkue, 1969: 151) edo oraino «Apiril biribil, urdea txerri-tokian il» formarekin (Zavala, 1985: 37). Zabalago joanez, bretoi ohituretan ere aurkitzen da horrelako erran zaharra, «Ebrél c’harw, Porc’hel marw» (Sauvé, 1876: 69-69), «Ebrél garv, Porc’hell marv» bretoi modernoan idazten dena (Le Bihan, 2018: KP). Korsikarrez ere, «Aprili Desfa purcili» atzeman daiteke ahozko usaietan. Azkenean, apirilean gerta daitekeen hotzaren ondorio latzak azpimarratzen ditu erran molde zahar horrek, mintzaira batean ala bestean izaki.

honelako sailkapena proposatzen du: 43 izen eratorri (% 38), 53 izen elkartu (% 53) eta 14 izen soil (% 13). Eratorpenaz osatuak diren izenetan, 18 etxe-izen *-tegi* atzizkiarekin osatuak dira (% 41,86). Beraz, beste atzizkiei konparatuz, etxe-izenen osatzeko *-tegi* nagusiki erabiltzen dela herri horretan adierazten du azterketa horrek. Eta bestalde, idatzizko eta ahozko iturriak kontuan hartuz, etxe-izen guztiak (salbuespenik gabe) *-tea* formarekin ahoskatzen dira, *-tegia* forma estandarra erabiltzeko ordez, *-teia* forma ez delarik sekula agertzen.

Aldaera linguistiko hori ($ei > e$) beste hizkuntzetan ere gertatu da. Frantsesaren adibidea hartuz, diptongoa mantentzen da hitz batzuen grafian, nahiz frantses garaikidean bokal bakuna ahoskatzen den: *reine* [ʁɛn] ‘erregina’ (Brunot & Bruneau, 1949: 59). Azpimarra dezagun gazteleraz diptongoa atxiki dela: *reina* [rejna], latineko *regina* [regina] oinarritik heldu dena. Beraz, hemen ikusten da argiki euskaraz pasatu daitekeen aldaera fonetikoak: $egi > ei > e$. Gaskoiz ere, horrelako fenomenoak gerta daiteke, bereziki *-èir* atzizkia (*-eir* edo *-ey* idatzia) *-èr* formara pasatzen denean (ad. *pomèr* ‘sagarrondo’). Iparraldeko gaskoiak *-èir*, *-èira* forma begiratu du (*leitèir*, *leitèira* ‘esnegile’), *-ariu*, *-aria* latinetik abiatuz. Baiona eskualdeko gaskoian, horrelako formak atzeman ditzakegu Erdi Aroko idazki batzuetan, baina orokorki, hegoaldeko gaskoia *-èr*, *-èra* formarantz aldatu da aspaldidanik. Katalan hizkuntzak aldaketa berari jarraiki dio Erdi Arotik goiti (Viaut, 2018: KP). Egia ere bada latinezko *-act-* multzoak okzitaniarrez eta katalanez, horrelako aldaketa segitu duela: latinezko *factu* formak *fait* eman du Languedoc aldeko okzitaniarrez eta *hèt* gaskoiz, gehiago *hèt* hego-ekialdeko partean (Ravier, 1991: 87), katalanez *fet* delarik.

Euskararen kasuan, eta artikulu honen helburua delako, ikusiko dugu aldaera fonetiko hori noraino hedatzen den, Izturitzeko auzoko herrien toponimia kontuan hartuz. Ondoko lerroetan, erabili dugun metodologia aurkeztuko dugu.

3. Metodologia

2003-2005 urteetan, Frantziako IGN erakundearen eta Euskaltzaindiaren partaidetza koadroan, eraiki den Iparraldeko corpus toponimikoa era-

bili dugu, geroztik *Euskal Corpus Onomastikoa* (ECO) datutegian integratua izan dena. Izturitzeko auzo herrien toponimoen artean, *-tegi* atzizkia daukatenak begiratu ditugu. Leku-izenak, hidronimoak, oronimoak ez dira kontuan hartu. Baztertuak ere izan dira dudazko toponimoak, edo aski dokumentatuak ez zirenak *-tegi* atzizkiaren bilakaera argiki ikusteko. Azkenean, 1.300 toponimoren artean, 148 etxe-izen altxatu ditugu, 23 herritan hedatuak zirenak:

- Nafarroa Behereko 13 herri: Bastida, Izturitze, Aiherra, Armendaritze, Iholdi, Mehaine, Donamartiri, Donoztiri, Heleta, Oragarre, Irisarri, Ortzaize, Bidarra;
- Lapurdiko 10 herri: Hazparne, Lekuine, Makea, Lekorne, Luhuso, Kanbo, Haltsu, Jatsu, Mugerre, Beskoitze.

Gero, toponimoen idatzizko eta ahozko aldaerak elkartu ditugu taula bilduma batean (ikus eranskina). Taula horrek biltzen ditu, alde batetik, Napoleonen katastroa (guti gorabehera 1830-1835 urteetako iturria) eta katastro berriak (1970ean koka genezakeena) dauzkaten idatzizko toponimoak, eta bestetik, IGN mapetan agertzen diren leku-izenak. Toponimoen ahozko formei dagokienez, 2003-2004 urteetan egin diren terrenoko inkesten emaitzak dira. Lan honetarako, 28 lekukoren erantzunak bildu dira. Inkesta horietan, herria ongi ezagutzen duen lekuko bati, dazkikien etxe-izenak ematea eskatu zaio, auzoka eta nahi zuen puntutik abiatuz. Lekuko adina 50 eta 83 urte artean kokatzen zen. Gehienak gizonak ziren, lau emazte baizik ez ditugu kontatu gure laginean. % 61 laborantza mundutik etortzen zen. Honelako itxurarekin agertzen dira leku-izenen forma ezberdinak:

1. taula. Izturitzeko etxe-izen batzuen aldaerak

Herriak	Napoleoneko katastroa	Katastroa berria	IGN datu-basea	Ahozko forma
Izturitze	Arlandeguy	–	Arlandéya	Arlandea
	Bichiatéguy	–	–	Bitxiatea
	Carabindeguy	Carabindéguy	Carabindégua	Karabindea
	Castoundeya	Gastoundeya	–	Kastundea

4. Emaitzak

Datuen azterketak erakustera ematen digu *-tegi* edo *-degi* forma osoko izenak gehienik aurkitzen direla idatzizko iturrietan, Napoleoneko katas-troan partikularki. Ohartzen gara *-tegi* atzizkiak prozesu berezi bat segitzen duela, hala nola bokalarteko *g* kontsonante herskariaren galtzearen ondo-tik, *ei* diptongoa sortzen da (adibidez *Castoundeya*, ikus 1. taula). Aldatze prozesua ez da horretan gelditzen zeren eta diptongoa *e* bokal bakar bihur-tzen baita, bereziki ahozko datuei begira. Fenomeno hori gertatzen da atziz-kia singularrean mugatua delarik eta kasu absolutiboan (-Θ): *-tegia-Θ > -teia-Θ > -tea-Θ* (*Aphextegia > Aphexteia > Aphextea*) edo *-degia-Θ > -deia-Θ > -dea-Θ* (*Arlandegia > Arlandeia > Arlandea*).

Ondoko taulan (2. taula), *-tea* edo *-teia* atzizkia duten toponimo aldaeren kopurua herrika eta horien ehunekoa emanak dira. Ohartaraz dezagun *-tegi* forma osoa ez dela sekula aurkitzen ahozko datuetan. Ondorioz, «*-tegi* kilako toponimo kopurua» izendatu zutabearen, gure ustez *-tegi* oinarriarekin osa-tuak diren leku-izenak sartu ditugu, katastroetarik abiatuz baita horko he-rrien euskalkiaren ezagutza ukanez.

2. taula. *-te(gi)*a edo *-te(g)*iakilako toponimoen kopurua

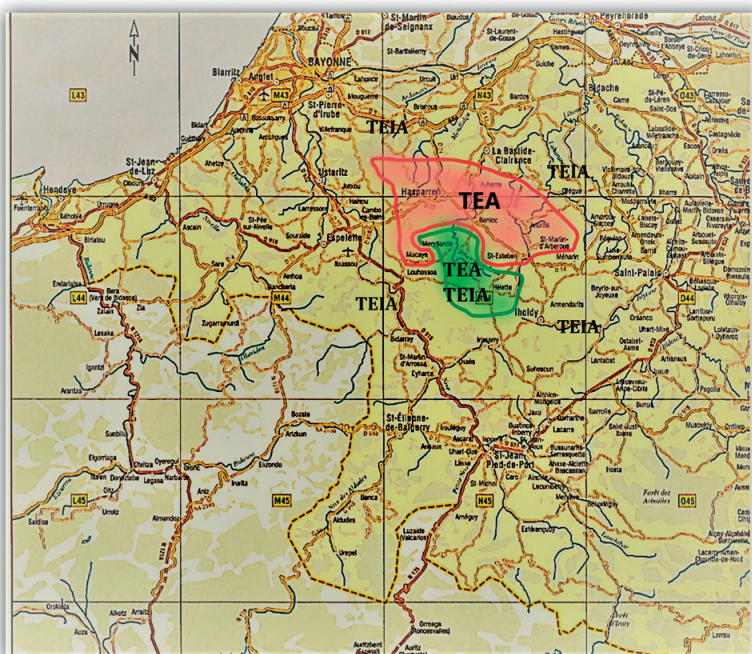
Herriak	<i>-tegi</i> kilako toponimo kopurua (forma estandarrean)	<i>-te</i> kilako ahozko datuak	<i>-te</i> kilako ahozko datuak	<i>-teia</i> kilako ahozko datuak	<i>-teia</i> kilako ahozko datuak
Izturitze	14	14	% 100	0	-
Aiherra	21	21	% 100	0	-
Hazparne	22	22	% 100	0	-
Lekuine	8	8	% 100	0	-
Donoztiri	5	5	% 100	0	-
Makea	2	2	% 100	0	-
Donamartiri	4	4	% 100	0	-
Heleta	7	6	% 85,71	1	% 14,28
Lekorne	10	1	% 10	9	% 90

Herriak	-tegiakiko toponimo kopurua (forma estandarrean)	-teakikako ahozko datuak		-teiakikako ahozko datuak	
Mehaine	6	0	-	6	% 100
Armendaritze	4	0	-	4	% 100
Iholdi	4	0	-	4	% 100
Irisarri	9	0	-	9	% 100
Ortzaize	3	0	-	3	% 100
Bidarrai	1	0	-	1	% 100
Luhuso	4	0	-	4	% 100
Kanbo	3	0	-	3	% 100
Haltsu	-	-	-	-	-
Jatsu	1	0	-	1	% 100
Mugerre	5	0	-	5	% 100
Beskoitze	12	0	-	12	% 100
Bastida	1	0	-	1	% 100
Oragarre	2	0	-	2	% 100
OROTARA	148	83		65	

Ohartzen gara *-tegi(a)*tik *-te(a)*ra aldaera 9 herritan gertatzen dela, hala nola Izturitzen, Aiherran, Hazparden, Lekuinen, Donoztirin, Heletan, Makean, Lekornen. Halere, *-tea* forma bakarraren izatea ikusten da ondoko herrietan: Izturitzen (14/14), Aiherran (21/21), Hazparden (22/22), Lekuinen (8/8), Donoztirin (5/5), Makean (2/2) eta Donamartirin (4/4). Zonbait tokitan, nagusi izanik ere, *-tea* forma aldizkatzen ahal da *-teia* formarekin, Heletan bezala non forma bat baizik ez den aurkitzen (*Lakoteia*), beste zazpi *-teakikako* formen ondoan (6/7). Aldiz, alderantzizko gauza iragaten da Lekornen, non *-teakikako* forma bakar bat (*Zanbriutea*) atzematen baita, bederatzi izen *-teia* formarekin agertzen direlarik (1/10). Beste lekuetan *-teakikako* formarik ez da inon aurkitzen, erran nahi baita erabiltzaileek bokalarteko ioda atxikitzen dutela. Ondoko mapak fenomeno linguistiko horren hedapena erakusten du. Iparraldean muga bat argiki ikusten da, alde batetik *-teia* erabiltzen den lurraldea eta bestetik, *-tea* nagusiki baliatua den gunea (go-

riz mapan). Hegoaldera joanez, ukipen esparru bat (berdez mapan) haute-maten da, non bi formak (-teia eta -tea) elkarren ondoan bizi baitira (Lekornen eta Heletan). Espazio horretatik kanpo, erran nahi baita euskararen eremu gehienetan, -teia baizik ez da erabiltzen. Aitortu ere behar da -tegi atzizkia leku horietan gutiago erabilia dela etxe-izenetan eta horren orde, genitiboa (*Andresenea*) edo baita elementua (*Sebastienbaita*) onetsiko dela, bereziki Lapurdin⁵.

1. mapa. -tegi leku-atzizkiaren aldakien eremua

⁵ Orpustanen arabera, -tegi atzizkia biziki goizik agertzen da Erdi Aroko testuetan, eta garai hartan ainitz erabilia izan dela eredu gisa. XV. mendetik goiti aldiriz, auzo berrien eraikuntzarekin, genitiboaren erabilpena (-(r)ena) garatu da leku-izenetan. XVI. mendean, baita agertu da mendebaldeko Lapurdin, hiritzen ziren eremuetan oroz gainetik, (ikus http://www.tipirena.net/Tipirena_-_Site_officiel_de_Jean-Baptiste_ORPUSTAN/IV._Onomastique.html).

Bestalde, 2003-2005 urteetan egin ziren ahozko elkarrizketetan, toponimoak bildu ziren ez bakarrik forma mugatuan baizik eta mugagabea eta ablatiboan⁶. Azken forma hauei begiratuz, ohartzen gara, *-tea* ekoizten den eremuan, diptongoa berriz agertzen dela bi testuinguru horietan. Hazparden adibidez, *Xilbendea* sintagma mugatua, *Xilbendei* bilakatzen da mugagabea eta *Xilbendeitik* kasu ablatiboan, berdin *Malingotea* > *Malingotei*, *Malingoteitik*. Makean berriz, *Ilhaindea* etxe-izena emana da, baina *Ilhandeitik* forma ekoizten da ablatiboan. Lekuinen, *Xestretea* eta *Xestreteitik* bezalako formak ere baditugu.

Laburbiltzeko, *-tegi* atzikia *-te* bilakatzen da, singularrean mugatua delarik eta kasu absolutiboan (erran nahi baita *-a* artikulua aitzinean delarik). Aldiz, ioda berriz agertzen da kontestu berezi batean, hemen *t* kontsonantearen aitzinean, ablatiboazko morfemaren lehen hizkia izanik.

5. Eztabaida

Zati honetan, katastroa zaharreko toponimoek duten berezitasuna idazkeraren aldetik aipatuko dugu lehenbizikorik. Ondotik, interesatuko gara idatzizko eta ahozko datuen konparazioak salatzen duenari, erran nahi baita *-tegi* atzizkiaren aldaketa diakronikoari. Eta bukatzeko, fenomeno horren azaltzeko zoin daitezkeen hipotesiak proposatuko ditugu.

5.1. Napoleoneko katastroan diren toponimoen grafiaz

Katastroa zaharrean diren toponimoen grafia aztertuz, ohartzen gara kasik aldi guziz mugagabea agertzen direla (*Harguindeguy*, *Joanateguy*). Iduriz, ez da beti horrela izan Erdi Aroko dokumentuek erakusten duten bezala (Orpustan, 1999). Garai hartan, leku-izenak, etxe-izenak barne, determinatzailearekin emanak ziren (*Aritzia* 1054an, *Lamiateguia* 1246an). Baina,

⁶ Lekukoari emana zaion manua hau da: 1) «Etxe horretako jabeari nola erraten diozu?»; 2) «Etxe horretatik heldu bazara, nola erranen duzu?». Demagun Etxeberria etxe-izenarentzat, igurikatuak diren erantzunak Etxeberri eta Etxeberritik dira hurrenez hurren.

toponimo horiek latinezko edo erromaniko testuetan kokatuak baitziren, bereziki Akitaniako eskualdean, gertatu izan da determinatzaile gabe izatea. Orpustanen ustez (1999), idazleek ongi bazakiten *a* artikulua funtzioa zoin zen, XVI. eta XIX. mendeetan *-a* hondarrekoaren polemika hasi aitzin. Teoria horren arabera, izen arruntek (salbu izen bereziek) *a* hartzen dute singularrean eta *ak* pluralean (Oyharçabal, 1993). Beraz, izen arruntek ez bezala, izen bereziek ez dute arau hori segitzen, eta, ondorioz, artikulurik gabe agertzen dira. Halere, Duvoisinek dioen bezala (1866: 6-7), izen bereziak mugagabean deklinatzen dira, etxe-izenek mugatuaren marka hartzen dutelarik. Hartako, diferentzia egin daiteke *Etxeberri* antroponimoaren eta *Etxeberria* etxe-izenaren artean.

Napoleoneko katastroari dagokionez, ongi liteke jakitea toponimoen bilketa zer baldintzetan egin zen, eta zergatik etxe-izen nagusiak mugagabean agertzen diren. Nola esplika ditzakegu artikulurik gabeko izenak? Bilketariak izen berezien deklinabide prozesua ezagutzen ote zuten? Edo eskainia izana zaien manua aplikatzen ote zuten? Pentsa genezake ere administrazio-ko hizkuntzak (hemen frantsesak) inpaktu handi bat ukan lezakeela toponimoen morfologiari dagokionez, denboran latina edo erromanikoarekin gertatu den bezala. Hain zuzen, Napoleoneko katastroa eraiki zenean Languedoc eskualdean, leku-izenen frantsesteko nahia agertu zen (Marichy, 1997). Marichyk dio okzitaniar toponimoak frantsestu direla dokumentu administratiboetan, jendeak erabiltzen zituzten formatatik urrunduz. Bestela erranez, arteka bat badateke idatzizko dokumentu frantsestuaren eta okzitaniar ahozko tradizioaren artean. Oronen buru, katastroak duen ereduak balorea dudazkoa liteke, eta, hori kontuan hartuz, interesgarri liteke lan sakonago bat plantan ezartzea, jakiteko nor ziren xuxen Ipar Euskal Herrian ibili ziren katastroako geometrialariak⁷ eta zoin ziren heien lan egiteko manierak bilketa denboran.

⁷ Napoleoneko katastroa miatuz, ohartu gara Pirinioetako departamenduan geometria nagusi bakar bat bazela (Jean-Félix Barrau) eta terrenoko geometrialariak, aldiz, kopuru handian zirela. Adibidez, 1835ean, Dulaurier jauna ibili zen Izturitzen eta Donamartirin, Larras anaiak Aiherran, Labarthe jauna Donoztirin. Horrek erran nahi du, herriaren arabera, ez direla ber jendeak ibiltzen terrenoan eta bilketak egiten. Arrazoi bat izan liteke homogeneitate eskasa esplikatzen toponimoen idaztean.

5.2. -tegi atzizkiaren aldaera fonetikoaz

Lan honen emaitza garrantzitsuena ezaugarri linguistiko berezi baten erakustea izan da, erran nahi baita, *-tegi* leku-atzizkia *-te* forma bilakatzea, *a* bokal irekiaren giblean delarik, arteko formatik pasatuz (*-tei*). Diptongoen laburtzea, hizkuntzalaritzan fenomeno klasikoa dena, toponimia arloan gauzatzen da, eta, horretan, Martinetek jadanik (1986) edo berrikitan Salaberrik (2015) diotenarekin ados gara, leku-izenen azterketak hizkuntzari ekar liezazkion argitasunak azpimarratuz.

Nahiz Gavelek (1920: 85) jadanik altxatu zuen *ei* diptongoaren era laburtzea, adibide gisa hartuz *leizar* eta *lesar* hitzekin, gure corpusari konparatuz, diferentzia da aldaera hori ez dela ber ingurune morfofonologikoan gertatzen. Hala nola, gure datuek erakusten duten bezala, *ei* diptongoa *a* bokal irekiaren giblean jarria delarik iragaten da eta ez igurzkari baten giblean (*z*, *s*). Haatik, ikusi dugu *ei* diptongoa mantentzen zela sintagma ablatiboan (*eiitik*) edo mugagabeen (*ei*). Interesgarri liteke jakitea *-tegitik -tera* aldaera zeri lotua den: arrazoi morfoloikiko bati (artikuluaren gehitzea) edo arrazoi fonologiko bati? (*-tegi* atzizkia *a* bokal irekiaren gibleko posizioan delako). Galdera horri erantzun bat emateko, lan ildo bat litzateke *-tegi*ekin formatuak diren toponimoen ahoskera aztertzea, bereziki leku-genitiboan (*-ko*), adlatiboan (*-ra*) eta inesiboan (*-n*) deklinatuak direlarik, ikusteko diptongoa atxikia den kasu horien aitzinean. Hipotesia pausatzen dugu inesiboan diren izenak murrizte fenomenoia jasan behar luketela artikuluaren presentziarengatik.

Bestalde, ikusi dugu fenomeno hori ageri zela eremu berezi batean, Nafarroa Behere eta Lapurdiko arteko gunean hain zuzen. Euskalki horretako hiztegi arruntari so egiten badiogu, ohartzen gara diptongoaren laburtzea ilustratzen dela zombait adibidetan. Hala nola, hitz-elkartuetako osagai daitekeen *-gai* atzizkia, *-a* determinatzailea duelarik ondotik, usu *-ge* bilakatzen da: *gizongaia* > *gizongea*, *apezgaia* > *apezgea* (Videgain, 1991: 85), segur aski *-geitik* pasatuz. Berdin, *anea* erabiltzen da *anaiaren* ordez⁸,

⁸ Azkueren zerranda berriz hartuz (anae, anai, anaia, anaje, anase), Gavelek (1920: 99) ani aldaera gehitzen du, ai diptongoaren i-ra laburtzea ilustratzen duelarik. Ohartzen gara anea forma ez dela zerrendan agertzen.

Donamartirin, Bidarrain (hemen *anai* formarekin aldizkatuz) eta Nafarroako Abaurregainan (EAEL, 1983: 46). *Euskararen Herri Hizkeren Atlas* (EHHA)ko datuen arabera (argitaratzekoa), *anea* harrapatzen da Bardozen, Beskoitzen, Hazparnen, Bastidan eta Izturitzen Ipar Euskal herriari dagokionez, baita ere Abaurregainan Nafarroako partean. Ondorioz, delako aldaketa fonetikoa (*eia* > *ea*) ustez baino hedatuago da, ardurazko hiztegia hunkitzen baitu.

Gero, *ai* eta *ei* diptongoen arteko aldizkatzea gertatzen denean, ez da beti *e* bokal soilera laburtzen. Hala nola, *gain* postposizioa *gein* bilakatzen da Izturitze aldean, baina ez da **gena* edo **genian* formarik aurkitzen (menturaz *n* sudurkariaren gibelean delako?). Gorago erran dugu *ei* diptongoaren *e* bokalara pasatzen zela *a* bokalaren gibelean delarik⁹. Molde bereko fenomeno bat ikusten da *oi* diptongoarekin, *o* bokal bihurtzen baita Izturitzeko etxe-izen batean, *Amextoia* > *Amextoa*, edo lekuko hiztegi arruntean, *doia* > *doa* (Duguine, 2005). Diptongoaren bokal-aurreko posizioak hipotesi fonologikoaren alde jokatzen du, lotura egiteko gorago aipatuko dugun galderarekin.

Gogoeta segituz eta *Makea* herri izenaren kasua hartuz, gogoraz dezagun Orpustanek (1997: 42) lotzen duela lehengo *mehaka-hegia* egitura batekin, menturaz *-aga* leku-atzizkiak luzaturik, eta *Makaia* edo **Makaia* bilakatu daitekeena. Ez du aipatzen euskarazko forma modernoa, *Makea*, laburtze fenomeno hori jasan lukeena: *Makaia* > *Makeia* > *Makea*. Pundu horrek erakusten du zonbat uste denaren kontrako den euskal izenen estandarizazioa. Hain zuzen, aldaera fonetikoa (*ai* > *ei* > *e*) bururaino iragatea onartzen da *Makea* herri izenarentzat, bestela erranez ahozko forma onartua da. Haatik, *-tegi* atzizkiarekin osatuak diren herri horretako etxe-izenentzat, lege fonetikoa (*ei* > *e*) ez da onesten, erran nahi baita forma osoa zaindu behar dela, *Hargindegia* eta ez erabileran den *Hargindea*. Artetik errateko,

⁹ Halere, ondoko adibideei so egiten badiegu, konturatzen gara diptongoaren laburtzea ez dela baitezpada a determinatzailearen aitzinean delako gertatzen. Ber fenomenoak aurki daiteke, ei diptongoa e bokalaren aitzinean (haiek > heiek > hek), edo k herskariaren aitzinean delarik (hamaika > hameka). Nahiz emaitza bera den (e bokal bihurtzea), ez dakigu prozesu bera obran den.

interesgarri da ohartzea frantses forma ofizialak atxikitzen duela bukaerako *ai* diptongoa: *Macaye* /makaj/.

Azken puntu gisa, azpimarra dezagun ezaugarri linguistiko berdintsuak Aezkoan aurki ditzakegula (Camino, 1997). Euskalki horrek dituen propietateetan, 1) *ai* eta *ei* diptongoen arteko aldizkatzea badugu: *Abaurregaina* > *Aburregeina* (Onomastika batzordea, 1997: 658), *gaixtoa* > *geixtua* (Moutard, 1975: 30), edo *Olatzegaña* > *Olatzegeina* (Salaberri, 1992: 626); 2) hitz bukaerako *ai* bilakatzen da *ea* deklinabide mugatuan, *ukarai* > *ukarea*, *arrai* > *arrea* (Moutard, 1975: 30); eta 3) *ei* diptongoaren *e* bokal soilera laburtzea, *anaia* > *anea* (EAEL, 1986: 46; EHHA, argitaratzekoa: ikus galdera 76010), *seian* > *sean*, *igiteya* > *iitea* (Camino, 1997: 225-226). Ohartzen gara *ei* diptongoaren laburtzea *e* bokalara, *a* bokala aitzinean delarik gertatzen dela, gure datuek erakusten duten bezala. Azkenean, bi gune linguistiko horiek (Arberoko harana eta Aezkoa), nahiz bata bestetik urrun diren, bederen hiru ezaugarri amankomun partekatzen dituzte, hemen tratatuko ez dugun despalatalizazio fenomeno ahantzi gabe. Egia da aezkera Nafarroa Behereko sortaldeko azpieuskalki gisa sailkatua dela (Lafon, 1955: 707-708) eta ondorioz, ez da harritzekoa antzekotasunak izatea bi eskualde horien artean.

5.3. Diptongoa laburtzeari doazkion hipotesi esplikatzaile zombait

Ondoko lerroetan saiatuko gara honenbeste arrazoi proposatzera *ei* diptongoaren *e* bokal iragatea justifikatzeko. Orpustani fidatuz (1992: 226), diptongo laburtzea ahoskeraren laxotasunarengatik esplika daiteke. Higadura fonetikoak sistematikoki bokalarteko kontsonante batzuk ezabatzen ditu, bokal segidak sortuz, eta azken hauek naturalki laburtzen dira. Oro har, artikulazio higadura hizkuntzen aldakuntzan ageri den joera bat da, garrantzi gutiko ezaugarri fonetiko edo aurkakotasun fonologikoak higatzen edo desegiten direnean. Soziolinguistikaren ikuspegitik, hitzaren laxotasunak konnotazio gutiesgarri bat dauka, estandar-azpiko hizkuntza bateko irudiarekin (Gadet, 2000). Bizkitartean, psikolinguistikaren ikuspegia kontuan hartuz, ahozko laxotasunak hizkuntzaren sinplifikazio prozesu natural bat segi lezake besterik gabe, kargu kognitibo inportante baten ttipitzeko,

ahoskeraren konplexutasunari lotua dena. Halere, ez da erraz ulertzeko zergatik aztertu dugun fenomeno hori ez den gehiago zabaldua, eremu mugatu bat –edo hiztun multzo bat– baizik ez baitu hunkitzen.

Orpustanek (1992) proposatzen duen bezala, *-tegi* > *-tei* aldatzea leku-atzizkiaren maiztasunarekin lot dezakegu. Haren ustez, higadura fonetikoak ohikoa da hitza edo silaba usu erabiltzen denean. Ondorioz, interesgarri liteke aztertzea *-tegi* atzizkiaren presentzia edo maiztasuna eremu horretan, jakinez beste lekuetako etxe-izenen egituretan gutiago erabilia dela, hala nola Lapurdin kasu genitiboa edo *baita* osagarria nagusiki baliatzen delarik.

Beste hipotesi bat liteke lotura egitea demografiarekin. Léonardek (2008) pentsatzen du korrelazio bat izan daitekeela pisu demografikoaren eta batasun soziolinguistikaren artean. Bestela erranez, gune baten emendatze demografikoak –hiri bilakatzearen ondorioz adibidez– ainiztasun dialektalaren ezabatzea eraman lezake, espazio horretan jendetza metatuz. Datu demografikoak aztertu behar litezke ikuspegi historiko batekin ikusteko biztanleen kopurua (eta beraz hiztunena) inportanteagoa den beste eremu euskaldun batzuekin konparatuz, gero eta jendetsuago den eremu batean, gero eta ezaugarri linguistiko amankomunagoak bil daitezkeen hipotesia egiaztatzen. Hizkuntza ohiturak errazten dituzten komunikabide ardatzak edo eremuen arteko mugimenduak kontuan hartzekoak dira ere. Gure mapako datuei berriz so egiten badiegu, *-tegi* atzizkiaren bi aldaeren (*-tei* eta *-te*) arteko ukipen eremu bat bazela ikusi dugu. Nola interpretatu behar ote dugu fenomeno hori? Gurutzatze ainitz izan baitira eskualde horretan? Ala bakar-tasun geolinguistiko bat bezala kontsideratu behar dugu? Mementoko ez dezakegu erantzunik eman.

Bestalde, Viaut eta Buroven (2008) ikuspegitik, eremu linguistiko batzuk autonomoak balira bezala ibiltzen dira. Adibidez, Médoc aldeko okzitaniaren ezaugarri fonetikoak aztertuz, autore horiek pentsatu dute toki bakartia izan zitekeela, zoinetan *-a* latinezko marka femeninoaren ahoskera konterbatzen baita. Badaiteke mikrogune hori konpresio mugimendu baten emaitza izatea, Médoc iparraldetik datorren sistema autonomoa, batetik, eta, bestetik, mendebaldeko gaskoia segituz (Viaut & Burov, 2008: 861). Gure lanarekin paraleloa egiten badugu, erran dezakegu *-tea* erabiltzen den

eremua mikrogune bat litzatekeela, ahoskeraren aldetik laxotasun prozesu natural bat jasan lukeena. Eta denbora berean, pentsa dezakegu gauza bera gertatu dela aezkeraren kasuan, bestela erranik, aldatze «naturala» iragan daitekeela lur eremu horietan, kanpotik inongo eraginik izan gabe.

6. Ondorioa

Artikulu honen helburua zen *-tegi* leku atzizkiaren tratamendu fonetikoaren aztertzea, Iparraldeko etxe-izen ainitzen morfologian sartzen dena. Idatzizko eta ahozko iturrietan oinarrituz, erakutsi dugu *ei* diptongoaren laburtzea, *g* herskari ezabatzearen ondorioz, *e* bokal soil bihurtzen dena, baldintzazko irizpidea delarik mugatua izan behar dela *-a* determinatzailearen bidez. Diptongoen laburtzea, euskaraz klasikoa dena beste hizkuntzetan bezala funtsean, ahoskeraren laxotasunarekin zer ikusirik baluke, diptongoaren eboluzio normalean sar daitekeena. Fenomeno horren esplikatzeko nahiarekin, parametro batzuk proposatu ditugu, hala nola *-tegi* atzizkiaren maiztasuna eremu horretan, ainiztasun linguistikoa atxikitzen edo ezabatzen lukeen pisu demografikoa, edo euskalki guneen autonomia fenomeno linguistiko batzuk gertatzera edo naturalki gauzatzera haizutzen duena. Hala balitz, ikus dezakegu leku-izenen bateratzeak zer ondorio ekar lezakeen, erran nahi baita, euskara batua aplikatuz, ahozko ezaugarri arraro edo bakanen ezabatzeko arriskua har genezake, eta urrunago joanez, galtze bat liteke hizkuntza baten barne eboluzioaren neurtzeko. Baina problematika hau ez da bakarrik euskararena, baizik eta hizkuntza idatzi eta estandarizatu guziena, batuan idatziak ahozkotatasunaren aniztasuna ez dezakeela erakutsi ondorioztatzen dugularik.

7. Bibliografia

AZKUE, Resurrección Maria, 1969 [1923], *Morfología Vasca*, Bilbao, La Gran Enciclopedia Vasca.

CAMINO LERTXUNDI, Iñaki, 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*, Iruñea, Nafarroako gobernua.

Euskaltzaindiko Onomastika batzordea, 1997, «Nafarroako toponimia nagusiaren normalizaziorako irizpideak», *Euskera*, XLII(3), 653-666.

DELORME, Jérémie, 2009, *Éléments de toponymie générale du Grand-Bornand à Passamainty, terrain de longue durée et enquêtes contrastives en terrain varié dans les domaines roman, polynésien, basque et bantu*, Tesi-lana (zuz.: LE MARECHAL, A.), Paris, Université Paris IV.

DUGUINE, Isabelle, 2005, *Toponymie basque : étude de l'évolution des noms des anciennes maisons d'Isturits de 1830 à nos jours*, Maitrisa-lana, (Zuz.: VIDEGAIN, Charles), Baiona, Paue eta Aturriko Unibertsitatea.

DUVOISIN, Jean-Pierre, 1866, *Etude sur la déclinaison basque*, Paris, Maisonneuve.

ELISSALDE, Jean, 1936, *Atsotitz, Zuhur-hitz eta Erran zahar*, Baiona, La Presse.

EHHA: *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*a, argitaratzekoa, Bilbo, Euskaltzaindia.

EDEL: *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa*, 1983, Donostia, Aranzadi.

GADET, Françoise, 2000, «Le terme «relâchement» en sociolinguistique», *Linx*, 42. URL: <http://linx.revues.org>

GAVEL, Henri, 1920, *Éléments de phonétique basque*, Paris, Champion.

GOUVERT, Xavier, 2008, *Problèmes et méthodes en toponymie française : essais de linguistique historique sur les noms de lieux du Roannais*, Tesi-lana (Zuz.: CHAMBON, J-P.), Paris, Université Paris IV.

GOYHENECHÉ, Eugène, 2011 [1966], *Onomastique du Nord du Pays Basque (XI-XVe siècle)*, *Iker* 27, Bilbao, Euskaltzaindia.

IGLESIAS, Hector, 2000, *Onomastique du secteur littoral de Bayonne-Anglet-Biarritz au XVIIIe siècle*, Tesi-lana (Zuz.: ORPUSTAN, J-B.), Bordeaux, Université Bordeaux 3-Montaigne.

LAFON, René, 1955, «Sur la place de l'aezkoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques», *Pirineos*, 35-38, 109-130.

LEJEUNE, Sylvie, 2008, «Les partenariats de l'Institut Géographique National (IGN) pour la toponymie», In: H. GUILLOREL, *Toponymie et politique. Les marqueurs linguistiques du territoire*, Bruxelles, Bruylant, 35-40.

LÉONARD, Jean-Léo, 2008, «Aréologie dialectale et modularité des réseaux dialectaux : étagement spatial et structural des processus (morpho-)phonologiques

dans le réseau dialectal basque», In: *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. XV. Biltzarra, Iker 19*, Bilbo, Euskaltzaindia, 141-168.

LÖFSTRÖM, Jonas & SCHNABEL-LE CORRE, Betina, 2015, *Challenges in Synchronic Toponymy-Structure, Contexte and Use / Défis de la toponymie synchronique. Structures, contextes et usages*, Tübingen, Narr Francke Attempto.

MARICHY, Christine, 1997, *Réalité toponymique et représentation administrative : contribution méthodologique à une étude de microtoponymie portant sur dix-sept communes du département de l'Hérault (34)*, Tesi-lana (Zuz.: FABRE, P.), Montpellier, Université de Montpellier III.

MARTINET, Alain, 1988, «Les noms de lieu comme témoignage de changements phonétiques réguliers», *Actes du 13e colloque international de linguistique fonctionnelle (Corfou, 1986)*, Athènes, 65-66 eta 93-94.

MITXELENA, Luis, 1977 (1961), *Fonética Historica Vasca*, Seminario Julio de Urquijo, Donostia.

———, 1989 (1955), *Apellidos vascos*, Txertoa, Donostia.

MOUTARD, Nicole, 1975, «Etude phonologique sur les dialectes basques I», *Fontes Linguae Vasconum*, VII (19), 5-42.

OÑEDERRA, Miren Lourdes, 2004, *Fonetika fonologia hitzez hitz*, Vitoria-Gasteiz, Euskal Herriko Unibertsitatea.

OEH: *Orotariko Euskal Hiztegia*, 2004, Bilbo: Euskaltzaindia.

ORPUSTAN, Jean-Baptiste., 1983, *Nom et statut de la maison basque au Moyen-Âge. Etude sur la toponymie d'habitat et l'histoire médiévale en Basse-Navarre, Labourd et Soule*, Tesi-lana (Zuz.: HARITSCHELHAR, Jean), Bordeaux, Université Michel de Montaigne-Bordeaux 3.

———, 1992, «Conserver, restituer, inventer les noms de lieux en Pays Basque : réflexions et propositions», In *La politique du patrimoine en Pays Basque. Etat des lieux et perspectives*, Baigorri, Izpegi, 219-234.

———, 1997, *Toponymie Basque : noms des pays, communes, hameaux et quartiers historiques de Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux.

———, 1999, *La langue basque au Moyen-Âge*, Baigorri, Izpegi.

OYHARÇABAL, Beñat, 1993, «Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au XVIIe siècle», *Histoire Epistémologie Langage*, 15 (2), 97-124.

RAVIER, Xavier, 1991, «Okzitanisch: Areallinguistik [Oktzitaniera: eremu linguistikoak]», In Günter Holtus, Michael Metzelin & Christian Schmitt (eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik, Volume V,2, Okzitanisch, Katalanisch [Oktzitaniera, Katalana]*, Tübingen, Max Niemeyer, 80-105.

SALABERRI ZARATIEGI, Patxi, 1992, «Toponimia, dialektologiaren ikerbide», *Nazioarteko dialektologia biltzarra – Iker 7*, Bilbo, Euskaltzaindia, 619-645.

———, 2015, «Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologia ikerketan», *Lapurdum*, 3, 237-271. URL: <http://lapurdum.revues.org/2675>

SAUVÉ, Léopold-Françoise, 1876, «Proverbes et dictons de la Basse-Bretagne», *Revue celtique*, 728 (3), 60-192.

SOULÉ, Bernardette, 2003, *Iparraldeko Euskal Herriko toponimoen grafiaren egokitzeko entsegu bat*, Maitrise-lana (Zuz.: VIDEGAIN, Charles), Baiona, Paueko eta Aturriko unibertsitatea.

VAXELAIRE, Jean-Louis, 2009, «Lexicologie du nom propre et onomastique», *Nouvelle Revue d'Onomastique*, 51, 301-315.

VIAUT, Alain & BUROV Ivaylo, 2010, «Les produits de la finale –A posttonique en Médoc : du particulier au général», In: Angelica Rieger & Domergue Sumien, *L'Occitanie invitée de l'Euroregio. Liège 1981 – Aix-la-Chapelle 2008 : bilan et perspectives* (Actes du IXe Congrès international de l'Association internationale d'études occitanes, Aix-la-Chapelle, 24-31/08/2008), Aachen, Shaker, 851-865.

VIDEGAIN, Charles, 1991, «Lexikoaren inguruan Euskal-Herriko atlas linguistikoaren inkestagintzan», *Anuario del Seminario Urquijo de Filología Vasca*, XIV. gehigarria, Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum, 1060-1092.

ZAVALA, Antonio, 1985, *Esaera zaarren bilduma berria (I)*, Tolosa, Auspoa.

ZUAZO, Koldo, 2008, *Euskalkiak: euskararen dialektok*, Donostia, Elkar.

Herriak	-tegiakilako etxe-izenen corpusa			
	Napoleoneko katastroa	Katastroa berria	IGN datu-basea	Ahozko forma
Izturitze	Arlandeguy	-	Arlandéya	Arlandea
	Bichiatéguy	-	-	Bitxiatea
	Carabindeguy	Carabindéguy	Carabindégua	Karabindea
	Castoundeya	Gastoundeya	-	Kastundea
	Caulitéguy	Caubitéa	Caulitea	Kaulitea
	Chouriateguy	-	-	Xuriatea
	Guellaîtéguy	Guellaîtéguy	Guelaîtégua	Gelaitea
	Guichounatéguy	-	-	Gixonatea
	Harguindeguy	-	-	Hargindea
	Istenbédeguy	-	Ichtebendea	Ixteendea
	Joanatéguy	-	-	Joanatea
	Oyhartéguy	Oyhartéguy	-	Oihartea
	Serorateguy	-	-	Seroratea
Yemetéguy	Yémétéguy	-	Ddemetea	
Aiherra	Angourouteguy	Aïnguerutea	Ainguéroutegua	Aingurutea
	Angereteguy	-	Anderetea	Anddeetea
	Apheteguy	-	Apeztea	Apheztea
	Auchoua	Auchoua	Auxotea	Auxotea
	Betirissansenia	Pétrissans	Betirisastea	Betisastea
	Regneteguy	Regneteguy	Erregnete	Erreñetea
	-	Espertatea	Espertatea	Espertatea
	Istacateguy	Estekatea	Estekatea	Extekatea
	Espil	Espildea	Ezpildéa	Expildea
	Ilharendeguy	Ilharindeguy	Ilharindegia	Ilhaindea
	Quintandeguy	-	Kitendéa	Kitendea
	Letouatéguy	-	Letuategia	Letuatea
	-	-	Lohixundea	Lohixundea
	Mayarteguya	-	Mayartegia	Maiartea
	Mínoteguya	-	Mignotegia	Mínotea
	Negouteguy	-	Negutea	Negutea
	Patindeya	-	Patindéya	Patindea
	-	Petchitea	Petchitea	Petxitea
	-	Pepitea	Pipitea	Pipitea
	Tuturruteguy	Tuturruteguy	Tuturrutégua	Tuturrutea
Saliotéguy	Saliotegua	Zaliotégua	Xalioatea	

Herriak	-tegiakilako etxe-izenen corpusa			
	Napoleoneko katastroa	Katastroa berria	IGN datu-basea	Ahozko forma
Lekuine	Cauterteguy	Cautertea	-	Kautertea
	Chastreteguy	Chastretéguy	Chastrétégua	Xestretea
	Compayteguy	Compaitea	-	Konpaitea
	Migueldeguy	Migueldea	-	Migeldea
	Gelaiteguy	Gelaitea	-	Gelaitea
	Capitendeguy	Kapitaindea	-	Kapitaindea
	Bolerotegua	Bolotea	-	Bolotea
Erramundeguy	Erramundea	-	Erramundea	
Hazparne	Arbaldeguy	Arbaldegua	Arbaldegia	Arbaldea
	Arostégua	Aroztea	Aroztéa	Aoztea
	Arrocatégua	Arrokatea	Arrokatégia	Arrokatea
	Artchandéa	Archandéa	Artchandéa	Artxandea
	Achiteya	Achitea	Axitegia	Axitea
	Balingotéya	Malingotea	Balingotéa	Malingotea
	Barrondéguy	Barrandegua	Barrandégua	Barrandea
	Barsalondegnia ¹⁰	Bartzalundégua	Bartzalundegia	Barzalundea
	Besa	Bésatéa	Bésatéa	Besatea
	Betteriteya	-	Beteritegia	Betitea
	Enautétéguy	Eñautéa	Enautetea	Enautetea
	Espagnoldéguy	Espagnoldea	Espagnoldegia	Españoldea
	Estitéguy	Estitea	Eztitegia	Eztitea
	Hachetéguy	Hachetea	Haxategia	Haxatea
	Indianatéguy	Indianotegua	Indianotéa	Endianotea
	Maxicotéguy	Maxicotea	Matxikotegia	Matzikotea
	Ocquindéguy	-	Okindégua	Okindea
	Pourroudegia	Purrundegua	Porrundegia	Porrondea
	Tiritoutéa	Tiritutéa	Tiututéa	Tiutatea
	Chandelatéa	Chandelatea	Xandelatea	Xandelatea
Makea	Harguindéguy	Harguindéa	Harguindéya	Hargindea
	Ilhagindéguy	Ilaindea	Ilhaindéa	Ilhaindea

¹⁰ Hemen, huts bat bada *u* hizkia nahasten baita *n* letrarekin; ondorioz, *Barsalondegnia* ulertu behar da.

Herriak	-tegiakilako etxe-izenen corpusa			
	Napoleoneko katastroa	Katastroa berria	IGN datu-basea	Ahozko forma
Lekorne	Bosquichodeya	Bosquichodeya	Boskichondéa	Ozkixondeia
	Camardeguy	Camardegua	Camardégua	Kamardeia
	Chalatea	-	-	Xalateia
	Coscotéguy	-	-	Koxkoteia
	Chouhoutea	Chouhourtea	Chuhurtéya	Xuhurteia
	Guerechiteguy	Guerechitéguya	Guéréchitégua	Geexiteia
	Harguindeguya	-	-	Hargindeia
	Micotéguy	Micotégua	Micotégua	Mikoteia
	-	Sambrioutégua	Sambriutégua	Zanbriutea
Ognateguy	-	-	Oñateia	
Heleta	Acabo	Acaotea	Akabotea	Akaotea
	Aphesteguy	Apestea	Apeztégua	Apheztea
	Chouhiteguy	Chuhitegua	Churitégua	Xuhitea
	-	Etostea	Ethostégua	Ethoztea
	Harguindeguy	Harguindea	Harguindégua	Hargindea
	-	Lacotegua	Lacotégua	Lakoteia
	Larteguy	Lartegua	Lartégua	Lartea
	Mortaldeguy	Mortaldegua	Mortaldégua	Mortaldea
Doneztebe	Arcil	Arcilea	Arzildea	Artzildea
	-	Capitaineia	Capitainéya	Kapittindea
	Parachou	Parachoutéa	Parachoutéa	Paraxotea
	Pascotéguy	Pascotéguya	Pascotégua	Paxkotea
	Seroura	Seroratea	Seroratea	Seroratea
Donamartiri	Arostéguy	Arosteguya	Arroztegua	Aoztea
	Chalout	Chaloutea	Chalutea	Xalutea
	-	Costeletea	Costeletea	Kosteletea
	Moussoutéguy	Moussouteguya	Moussoutégua	Muzutea
Mehaine	Aingurruty	Angurutégua	Angurutégua	Angeluteia
	Arrostéguy	Arrostégua	Arroztégua	Arozteia
	-	Erramundégua	Erramundégua	Erramundeia
	Quilica	Kilicateya	Kilikatéya	Kilikateia
	Mendasaindeguy	Manexundeia	Manechundeya	Manexundeia
	-	Miruteia	Mirutegua	Miruteia

Herriak	-tegiakilako etxe-izenen corpusa			
	Napoleoneko katastroa	Katastroa berria	IGN datu-basea	Ahozko forma
Armendaritze	Bourdinateguy	Bourdinateguia	Bourdinatégua	Burdinateia
	Donastey	Donastey	Donastéya	Donozteia
	Fermindegua	Firmindegui	Firmindegui	Fermindeia
	Marihanditégua	Marihanditegua	Marihanditégua	Mañanteia
Iholdi	Apheteguy	Apheteguya	Apeztégua	Aphezteia
	Harguindeguy	Harguindeguya	Harguindégua	Argindeia
	Mahaldeguy	Mahaldeguya	Mahaldégua	Mahaldeia
Irisarri	Barbetegua	Barbeteya	Barbetégua	Barbeteia
	Bechindegua	Bechindeya	Bechindégua	Bixindeia
	-	Bikaritégua	Bikaritégua	Bikariteia
	Chastretegua	-	Sastrétégua	Sastreteia
	Ehuldegua	Ehuldeya	Ehuldégua	Ehuldeia
	Illaguindégua	-	Ilhaindégua	Ilhaindeia
	Harguindégua	Harguindegia	Harguindégua	Hargindeia
	Lucaindegua	Lucaindegua	Lucaindégua	Lukaindeia
	-	Motchoteya	Motchotéya	Motxoteia
	Pierrestegua	Piaresteya	Piarrestégua	Piarresteia
Ortzaize	Barrandegui	Barrandégua	Barrabdégua ²	Barrandeia
	Irriztegua	Urriztegua	Irriztégua	Urrizteia
	Otxotegua	Otxotégia	Otsotégua	Otsoteia
Bidarrai	Erramondeguy	Erramondéguya	Erramondégua	Erramundeia
Luhuso	Apheteguy	Aphesteya	Apeztegia	Aphezteia
	Archandey	Archandeya	Archandeya	Artxandea
	Bildosteguy	Bildostéguy	Bildostégua	Bildoxteia
	Petrimon	Pétricondeya	Pétrikundeya	Petrikundeia
Kanbo	Barçalandegua	Barçalondeya	Barzalondégua	Barzalondeia
	Pinaquiteguy	Pinaquitegua	Pinaquitégua	Pinakiteia
	-	-	Tiolotéya	Ttoloteia
Haltsu	-	-	-	
Jatsu	-	Kuluhotegia	Kuluhortegua	Kulurtegia

¹¹ IGN toponimoak ortografia huts bat dauka: *b* hizkia agertzen da *n* letraren ordez.

Herriak	-tegiakilako etxe-izenen corpusa			
	Napoleoneko katastroa	Katastroa berria	IGN datu-basea	Ahozko forma
Mugerre	-	Barrandeguy	Barrandeguy	Barrandegi
	Harguindeguy	Harguindeguy	Harguindeguy	Hargindeia
	Joandoteguy	Joandoteguy	Joanteguy	Joantotegi
	Quicoteguy	Kikoteguy	Kikoteguy	Kikotegi
	-	Puttildeya	Puttildeya	Puttildeia
Beskoitze	Arbaldeguia	Arbaldegia	Arbaldegia	Arbaldeia
	Arostegua	-	Aroztegia	Arozteia
	Barrandégua	Barandegia	Barandegia	Barrandeia
	Béhotéguya	Behotegia	Behotegia	Behoteia
	Coumaiteguy	Kumetegia	Kumetegia	Kumaitea
	Loriotégua	Loriestegia	Loriestegia	Loriesteia
	Mayestégua	Maiestegia	Maiestegia	Maixteia
	Martindeguia	Martindegia	Martindegia	Martindeia
	Menautegia	Menautegia	Menautegia	Menauteia
	Ossobatégua	Osabategia	Osabategia	Osabateia
	Capatendéguy	Zapetendegia	Zapatendegia	Zapentendeia
	-	Zokotegia	Zokotegia	Zokoteia
Bastida	Barrandéguy	Barrandéguy	Barrandéguy	Barrandei
Oragarre	Bourrondéguy	-	Burundegia	Burrundeia
	-	Poupou	Poupouteya	Puputeia

El diccionario vasco de Rudolf Cruel

Rudolf Cruelen euskal hiztegia

Le Basque dictionnaire de Rudolf Cruel

Rudolf Cruel's Basque Language dictionary

HURCH, Bernhard

Universidad de Graz, Institut für Sprachwissenschaft, Austria

bernhard.hurch@uni-graz.at

Noiz jaso: 2018-12-07

Noiz onartua: 2019-03-07

Euskera. 2018, 2, 1. 235-259. Bilbo
ISSN 0210-1564

En la *Lippische Landesbibliothek* de Detmold se conserva un diccionario manuscrito vasco y alemán de Rudolf Cruel. El propósito aquí es dar noticia de este manuscrito desconocido, clasificarlo y situarlo en su contexto histórico y hacer una valoración crítica. El manuscrito está compuesto de una parte euskera-alemán (~780 págs.) y otra alemán-euskera (~300 págs.).

Palabras clave: diccionario vasco-alemán, Rudolf Cruel, historia de la lexicografía, estudios vascos en Alemania, siglo XIX.

Detmold hiriko *Lippische Landesbibliothek* liburutegian, Rudolf Cruelek eskuz idatzitako euskara-aleman hiztegi bat gordetzen da. Artikulu honen helburua da eskuidatzi ezezagun horren berri ematea, eta horrekin batera, hiztegia sailkatu, testuinguru historikoan kokatu eta azterketa kritikoa egitea. Eskuizkribuak bi parte ditu, bata euskara-alemana (~ 780 orrialde) eta bestea alemana-euskara (~ 300 orrialde).

Hitz-gakoak: euskara-alemana hiztegia, Rudolf Cruel, lexicografiaren historia, eskal ikasketak Alemanian, XIX. mendea.

À la *Lippische Landesbibliothek* de Detmold se conserve un dictionnaire manuscrit basque et allemand de Rudolf Cruel. Notre but ici est de faire connaître le dit manuscrit, le classifie, le situer dans son contexte historique et en faire une évaluation critique. Le manuscrit est composé d'une partie basque-allemand (~780 pages) et une autre allemand-basque (~300 pages).

Mots-clés : dictionnaire basque-allemand, Rudolf Cruel, histoire de la lexicographie, études basques en Allemagne, XIXe siècle.

A Basque and German manuscript dictionary by Rudolf Cruel is preserved in the *Lippische Landesbibliothek*, a public library of Detmold (Germany). The purpose here is to give notice of this manuscript so far unknown, to classify it and place it in its historical context and offer a critical assessment. It is composed of a Basque-German (~ 780 pages) and German-Basque part (~ 300 pages).

Keywords: dictionary Basque-German, Rudolf Cruel, history of lexicography, Basque studies in the German speaking area, 19th century philology.

1. Presentación

En la *Lippische Landesbibliothek* de Detmold¹ (en adelante: LLB), *Theologische Bibliothek und Mediothek*, en el Estado Federado de Renania del Norte Westfalia, se conserva un diccionario manuscrito bilingüe, vasco y alemán, de Rudolf Cruel². El propósito de esta pequeña presentación es dar noticia de este manuscrito hasta ahora desconocido de un diccionario vasco, clasificarlo y situarlo en su contexto histórico, así como hacer una valoración crítica de su significado. El diccionario está en ambos idiomas, es decir que existe una parte euskera-alemán y otra alemán-euskera. El primero consta de dos tomos y lleva la signatura «Autogr. 516».

El registro de la biblioteca dice así:

Diccionario Vasco-Alemán [confeccionado a partir del Diccionario trilingüe de Larramendi, el Vocabulario de palabras vascas bajonavarras de Salaberry...]

Cruel, Rudolf (1820-1892) [Autor]

s.l., 1864. - T. 1-2., Alemán. - Varios

Comentario: 1. [A-F]. - 410 p. ms. - 1864. 2. [G-V]. - 372 p. ms.³

¹ Quiero expresar mi más sincero agradecimiento a Heidi Köhler de la Landesbibliothek de Detmold por su amable ayuda en la recopilación de toda la información relativa a la presencia de Cruel en esta biblioteca. Mi interés en este manuscrito y la realización de copias escaneadas ha conducido a que la Lippische Landesbibliothek haya decidido colgar online todas las partes de este manuscrito, de manera que la primera parte del diccionario euskera-alemán se encuentra en: <http://s2w.hbz-nrw.de/llb/urn/urn:nbn:de:hbz:51:1-14006>, la segunda parte del diccionario euskera-alemán en: <http://s2w.hbz-nrw.de/llb/urn/urn:nbn:de:hbz:51:1-14029> y la parte alemán-euskera en: <http://s2w.hbz-nrw.de/llb/urn/urn:nbn:de:hbz:51:1-14718>. Agradezco –como siempre– a Maria Jose Kerejeta su ayuda en la traducción y la atenta lectura del manuscrito.

² No es posible establecer una pronunciación fiable de este apellido. En la ortografía de la variante del alemán del norte existe una así llamada <e> de alargamiento. Por lo tanto, el apellido Cruel del autor habría que pronunciarlo con toda probabilidad como [kru:l], es decir [kruul]. No he conseguido localizar descendientes del citado autor en Detmold. A todos los Cruels que he contactado el autor que aquí nos ocupa les resulta desconocido. Las pronunciaciones del apellido son, por cierto, diversas. Se encuentra incluso una pronunciación con diptongo decreciente, es decir [krúel], así como el ya mencionado con u larga [u:]. Pero con toda seguridad esta secuencia de signos <ue> no indica ninguna modificación vocálica <ü>, es decir [y].

³ La segunda parte, es decir del tomo que abarca las letras G-V lleva la data 1865.

Con una longitud total de más de 780 páginas, se trata de una obra colosal y, en cualquier caso, laboriosa. Como característica se especifica: manuscrito; el número de entrada es S 1969/415.

Además, existe también otra obra de un solo tomo, también autógrafa: un diccionario alemán-euskera, de una extensión de 306 páginas y la signatura 02-Autograph 517. Esta última es con toda seguridad la inversión de los materiales de ambos tomos en euskera-alemán, que han de considerarse como el trabajo original. Esto se deduce también por la cronología de su producción, en concreto, por la fecha 1866 reseñada por el propio autor en la portada.

Por desgracia, nada se sabe de la procedencia de estos volúmenes. El diario de registro de la LLB ofrece algunas entradas de manuscritos de Rudolf Cruel que, aunque no aclaran nada sobre la procedencia, como se verá sí arrojan alguna luz para su contextualización:

19.9.69	414	Diccionario Alemán – Euskera. [T. 3.] 1866 [manuscrito. Colección de Cruel]	7 Legado Cruel, Detmold
	415	Diccionario Euskera – Alemán. [Parte. 1.2.] 1864 [manuscrito. Colección de Cruel]	7 Legado Cruel, Detmold
	416	Osman. Yakut. Diccionario. 1866 [manuscrito. Colección de Cruel]	7 Legado Cruel, Detmold
	417	Diccionario Finlandés y Estonio. 1874 [manuscrito. Colección de Cruel]	7 Legado Cruel, Detmold
	418	[Diccionario lapón sin título de Cruel. s.d.]. Colección manuscrit.	7 Legado Cruel, Detmold

Las entradas del diario de registro están numeradas por año. El 19 de septiembre de 1969 se trasladaron a la biblioteca al menos 5 de esos manuscritos del legado de Rudolf Cruel. Sin embargo, resulta imposible rastrear la fuente; no existe ninguna anotación al respecto, y ya no sigue en activo ningún bibliotecario o bibliotecaria de aquellos años que pudiese saberlo. El número 7 común a todos ellos denota la clasificación según materia en el campo «Lingüística y Literatura».

El manuscrito está redactado con tinta oscura (negra) y pluma de acero, con una escritura muy legible, con pocas tachaduras, con algunos añadidos

y correcciones, y sobre papel marrón claro de gran calidad. Las tipografías utilizadas responden al espíritu de la época y a una tradición que en el ámbito de habla alemana fue habitual hasta bien entrado el siglo XX: las palabras extranjeras se escribían por lo general en grafía latina y las alemanas en letra gótica. Esto representa cierto obstáculo para una consulta sencilla⁴.

La existencia de este manuscrito era hasta el momento desconocida. Su autor no estaba ni está considerado como vascólogo. El único escrito de carácter lingüístico salido de su pluma (Cruel, 1883) está lejos de pertenecer a lo que se consideraría la lectura estándar de un lingüista; volveremos más tarde sobre él. Poco se sabe del autor, e igual de poco acerca de sus argumentos lingüísticos y vascológicos. Y resulta aún más sorprendente la existencia de este diccionario, elaborado con una meticulosidad y una dedicación que debió de exigirle un elevado empleo de tiempo y, aunque por el plazo transcurrido ya no sea posible verificar, una motivación igual de alta.

2. Sobre la persona Rudolf Cruel y su obra

En Wikipedia se describe a Rudolf Cruel simplemente como «teólogo y docente alemán», nacido en 1820 y que falleció en 1892. Se da a sí mismo en su libro de 1883 el lapidario título profesional de ‘Rector’, bajo el cual se entiende indudablemente un empleo en el ejercicio de la enseñanza. Existe otro libro algo curioso de Cruel del año 1881, las *Gedichte eines alten Schulmeisters* (‘Poemas de un viejo maestro de escuela’), cuyo título ha de interpretarse igualmente en clave autobiográfica⁵.

⁴ Para la reproducción de algunas páginas en el apéndice me he sujetado a las convenciones de transcripción habituales: las partes de texto en escritura gótica se han impreso en redonda y las que están en grafía latina en *cursiva*.

⁵ Este libro se imprimió sin mención del nombre del autor. No consta en las bibliotecas públicas austríacas, y es más bien infrecuente incluso en Alemania. El único ejemplar que he podido localizar está en la *Universitäts- und Landesbibliothek* de Münster, donde felizmente se puede consultar online en su integridad, bajo la dirección: <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/urn/urn:nbn:de:hbz:6:1-78097>.

Erik Margraf (2007: 119) se refiere a Cruel como «viejo germanista», lo cual se corresponde seguramente con su formación. En muchos puntos, el trabajo de Cruel está también imbuido de una profunda religiosidad. La colección de poemas de 1881 subraya este rasgo de su carácter. Es una mezcla peculiar de temas aún fuertemente influenciados por el romanticismo, pero con un tratamiento literario nada destacable. Dichos poemas ofrecen una imagen de Cruel que, naturalmente –en la medida en que es legítimo sacar conclusiones de una obra literaria sobre la persona del autor– no puede ser sino fragmentaria, pero que sin embargo resalta algunos aspectos: se trata, junto a la religiosidad, de un par de descripciones de viajes al sur, impresiones de la patria, de la naturaleza, ocasionales recursos a material y epopeyas clásicas, cargadas una y otra vez de imágenes y visiones fuertemente emotivas. Además Cruel, a pesar de todos sus esfuerzos y manejos, no era un poeta muy inspirado. De modo que los versos fallidos y las rimas cojas son demasiado frecuentes.

En la serie de las pocas epopeyas trágicas de su poemario de 1881, Cruel tiene una con el título de *Altabiscar*, una versión alemana de la canción vasca. Cuál es su datación es algo incierto; la fecha de publicación del libro seguro que no refleja la génesis del poema⁶. Resulta en cualquier caso curioso el hecho de que el maestro de escuela alemán, erudito aficionado en vascoología, en cuestiones de lingüística y literato diletante se ocupara de este tema romántico de la saga franco/germánico-vasca. Ya que supongo que en el País Vasco este breve texto de Cruel es desconocido, lo cito en toda su extensión en el anexo 2. No se dice en qué versión se inspiró Cruel para su creación, pero por el lejano parecido con el «original», supongo que utilizó la versión francesa de Monglave para componer la suya.

En aquella época el número de vascólogos no era muy elevado en Alemania. Sin embargo, no existe ningún indicio de que se produjese ningún contacto entre Rudolf Cruel y el grupo berlinés *Euskara*, creado en torno a

⁶ En el contexto de esta breve nota sobre Cruel no es necesario entrar en la historia del origen e influencia de este controvertido *Chant* de 1834, originariamente escrito en francés por Garay de Monglave. De todos modos Wentworth Webster ya desenmascaró de modo concluyente la falsificación en 1883; cf. también Villasante (1979).

Karl Hannemann y Theodor Linschmann. En los 10 años, entre 1886 y 1896, en que se publicó la revista homónima, no encuentro ninguna mención del nombre Cruel, ni como miembro ni como abonado, y tampoco se menciona ninguno de sus escritos en la revista. Aparentemente Cruel estaba demasiado aislado en su Detmold natal y, por otro lado, el grupo *Euskara* no tenía la suficiente visibilidad.

En esta imagen encaja también el hecho de que el libro de Cruel de 1883, en el que se ocupa de la situación lingüística preindoeuropea (y, necesariamente, también la actual) en Europa, parezca haber pasado totalmente desapercibido. El euskera juega en él un papel muy importante. La finalidad del diccionario que se va a presentar más abajo debió de consistir en proporcionar la base material para este tomo ciertamente extraño. El subtítulo *Streifzüge auf turanischem Sprachgebiete* ('incursiones en el área lingüística turánica') tiene fácil explicación: en el s. XIX *turánico* era un término que se utilizaba reiteradamente para *fino-ugrio*. Deriva de la palabra *Turan*, una denominación alternativa para *Turquestán*, la (ficticia) patria original de dichos pueblos⁷. Supongo que Cruel utilizó dicho término con ingenuidad romántica y sin ningún tipo de connotación ideológica. La estructura argumentativa del libro sigue, igualmente, un patrón muy sencillo y más bien ingenuo: para establecer qué lenguas poblaban Europa en el periodo preindoeuropeo se vale de un método en el que equipara rasgos morfológico-tipológicos y características genealógicas –del mismo modo que en su descripción de otras lenguas del mundo–, y acaba por situar aquí las lenguas turánicas. Divide esta familia en 6 grupos: los altaicos, los turcos, los samoyedos, los chuds, los ugros y, finalmente, los iberos, de los cuales en la actualidad solo sobreviven los vascos. Como abogados de esta tesis tan arriesgada menciona a Arndt, Rask y Maury, no vacila sin embargo en mencionar más detalladamente a oponentes como Schleicher, Mahn, Bonaparte o Andree. Deja claro cuál es su objetivo:

⁷ Nos llevaría demasiado lejos confrontar el significado histórico de la Región Turan en la historia y la tradición de la iranística (p. ej. de los sasánidos) al de la turcología y el panturquismo, principalmente ideológica.

Por el contrario, el primer resultado indiscutible que deriva de las investigaciones subsiguientes es que *la lengua vasca* a pesar de su sistema lingüístico polisintético o incorporante *pertenece a la familia turánica o uralo-altaica*. (Cruel, 1883: 10)⁸.

Cuatro capítulos adyacentes se ocupan de la «raíz y vocabulario común», de la «aclaración de los sufijos nominales más importantes», de la «explicación de los numerales» y del «desarrollo de las formas verbales». De modo que las relaciones, sumamente fantasiosas, no se limitan para Cruel a las formas léxicas, sino que se refieren también a las categorías gramaticales y a su realización. Está claro que estos capítulos proporcionan la documentación material para su afirmación inicial. Los capítulos gramaticales, tanto los nominales como los verbales, producen en ocasiones la sensación de que se trata de anotaciones entusiastas realizadas durante el tiempo de estudio de fuentes como Salaberry o Lardizabal. Sin embargo, en los dos últimos capítulos Cruel se aventura finalmente a adentrarse un poco más hacia atrás en la historia preturánica de Europa, en cierta manera como resumen de lo anterior: En el capítulo sobre «La cultura de los pueblos turánicos de Europa antes de la inmigración aria» y «Los europeos preturánicos» llega a la conclusión de que los vascos/iberos, que estructuralmente en comparación con el resto de pueblos turánicos ocupan la posición más marginal y muestran por su parte los paralelos más evidentes con los *pueblos indios de Norteamérica*, precisamente por ello sugieren que antes de los pueblos turánicos vivió en Europa una población amerindia que posteriormente emigró⁹. Hasta qué punto su trabajo fue insignificante lo confirma el hecho de que su existencia se le escapó incluso a Alfredo Trombetti, que por lo demás era un maestro en localizar discusiones de parentesco peregrinas.

⁸ En la p. 99 resume una vez más esta hipótesis de partida en términos bien claros.

⁹ Las teorías de este estilo no eran nada infrecuentes en el s. XIX. No voy a entrar más en detalle, por no tener mayor importancia científica. Los capítulos sobre parentesco mencionados del libro de Cruel, es decir, desde la página 21 a la 99, son comprensibles, en mi opinión, incluso para lectores que no dominan el alemán. El objetivo de esta contribución es únicamente dar a conocer estos escritos que hasta el momento habían pasado desapercibidos. Parece que en los últimos años vuelven a estar en boga peculiares teorías sobre relaciones de parentesco del euskera.

Es de mencionar que Cruel publicó tres libros en vida¹⁰. A diferencia del ya mencionado trabajo lingüístico, otro de sus libros, *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter* ('Historia de la predicación alemana en la Edad Media'; Cruel 1879) conoció cierta difusión en el campo de la teología. Como se deduce de la literatura, parece haber aportado un nada desdeñable tema de discusión a la cuestión de los *Kasualpredigten* en la Edad Media (es decir, si los sermones en aquella época eran «libres», guiados por simples cuestiones de moral, por ej., o se pronunciaban por causas y en ocasiones específicas). Dicho trabajo hizo que se adscribiera a Cruel (erróneamente) bajo la denominación de «teólogo». Con motivo de la publicación de dicha obra tuvo una discusión con Johannes Marbach sobre la citada cuestión de si la predicación en la Edad Media era principalmente motivada o libre. Este libro de Rudolf Cruel se encuentra, en cualquier caso, en numerosas bibliotecas, y en 1966 se hizo incluso una reimpresión fotostática en la Darmstädter Wissenschaftlichen Buchgesellschaft. Con ello, este es también el único trabajo de Cruel que gozó de cierta difusión.

3. Los otros diccionarios manuscritos

Como se podía deducir del ya mencionado diario de registro de la LLB, el citado diccionario vasco no está aislado. Existen al menos otros tres diccionarios manuscritos:

- un diccionario Otomano-Yacuto del año 1866
- un diccionario Finés y Estonio del año 1874
- así como un diccionario Lapón sin título ni fecha.

Junto con los diccionarios vascos, dichos textos forman también parte de los trabajos previos para su última obra impresa, es decir, *Die Sprachen und*

¹⁰ En primer lugar se ha de tener en cuenta que los tres libros se publicaron en la casa editorial de Meyer en Detmold. Se trata de una editorial muy activa y productiva, en la que una serie de autores importantes hizo imprimir sus trabajos (por ej. varios escritos de A. F. Pott), pero que, por otro lado produjo también muchas obras bajo responsabilidad económica del autor (así, por ej. Cruel 1883).

Völker Europas vor der arischen Einwanderung. Streifzüge auf turanischem Sprachgebiete del año 1883. Parece que este tema ocupó a Cruel a lo largo de bastantes años.

Entiende el término *turánico* –que no solo hoy en día, sino que incluso en el s. XIX era ya relativamente poco habitual y confuso, cuando no del todo equívoco– en su más amplia acepción: es decir, que abarca bajo dicha denominación tanto las lenguas turcas como las urales, fino-ugrias e incluso el vasco y el ibérico, si bien no basándose en criterios tipológicos sino claramente genealógicos¹¹.

4. Los diccionarios vascos

Como ya se desprende de lo dicho hasta ahora, los diccionarios vascos no son en absoluto originales, en la medida en la que Cruel no se basa en ningún estudio propio sino que se sirve de diccionarios ajenos, que, en cualquier caso, cita en el preámbulo de su obra:

Elaborado sobre la base del *Diccionario trilingüe* de Larramendi, el *Vocabulaire de mots basques Bas-Navarrois*. (+), y Lécuse: *Gram[m]aire et Vocabulaire basque*. (x). – (o indica el dialecto de Vizcaya).

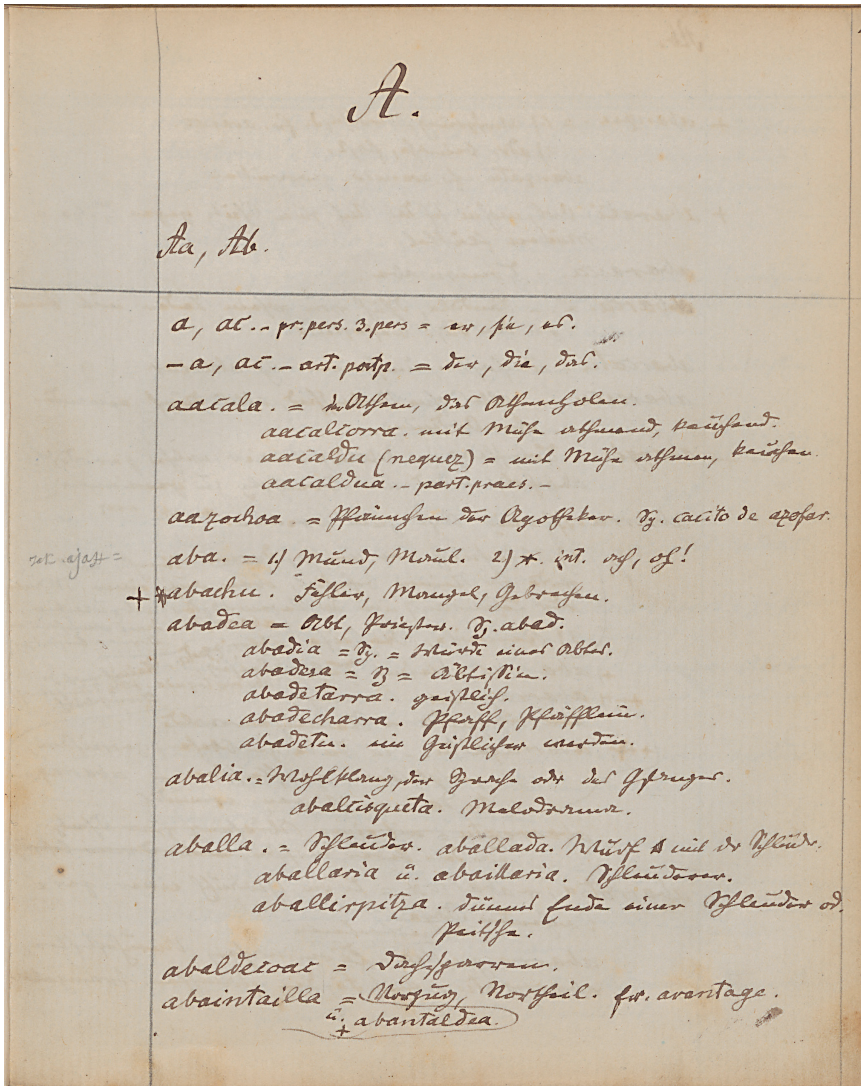
Cruel no tiene en cuenta los trabajos lexicográficos que existían en aquella época en Alemania, aunque solo fuera en forma manuscrita. Entre ellos se incluye el extenso diccionario de Humboldt, en aquel momento aún existente, así como la detallada reelaboración del mismo llevada a cabo por Mahn (s.d.). En cualquier caso Cruel trabajó de manera muy exhaustiva y del todo fiable, y el suyo es seguramente el diccionario euskera-alemán más extenso que existe: contiene 781 páginas escritas. Por página hay entre 6 y 39, es decir, un promedio de 17 entradas principales (estas conducen, en un segundo nivel, hasta una docena de entradas derivadas). Todo ello da como resultado una cifra total de entre 13.500 y 14.000 entradas principales. Lo cual constituye una magnitud bastante imponente. Es de suponer que

¹¹ A falta de conocimiento especializado sobre el tema, no puedo ofrecer ninguna valoración fundada de estos trabajos lexicográficos, pero dudo que posean ninguna calidad original.

Cruel, aunque no tuviese conocimientos activos del idioma, llegaría a adquirir capacidades analíticas aceptables sobre el euskera, especialmente de naturaleza morfológica. Muestra de ello son, sin ir más lejos sus *turanischen Sprachen* (Cruel, 1883).

El diccionario alemán-euskera es, inequívocamente, una inversión del primero.

Apéndice 1 Ejemplos de Cruel Vascuence – Alemán (1864), primeras páginas

Aa, Ab.

a, ac. – *pr. pers. 3. pers* = er, sie es.

__a, ac. – *art. postp.* = der, die, das.

aacala. = der Athem, das Athemholen.

aacalcorra. mit Mühe athmend, keuchend.

aacaldu (nequez) = mit Mühe athmen, keuchen.

aacaldua. – *part. praes.*

*aazochoa** = Pfännchen der Apotheker. Sp. *cacito de azofar.*

aba. = 1) Mund, Maul 2) int. ach, oh!

× *abachu.* Fehler, Mangel, Gebrechen.

abadea = Abt. Priester. Sp. *abad*

abadia = Sp. = Würde eines Abtes.

abadesa = Sp. = Äbtissin.

abadetarra. geistlich.

abadecharra. Pfaff, Pfäfflein.

abadetu. ein Geistlicher werden.

abalia. = Wohlklang, der Sprache oder des Gesanges.

abalcisqueta = Melodrama.

aballa. = Schleuder. *aballada* Wurf mit der Schleuder.

aballaria u. *abaillaria* Schleuderer

aballirpitzza. dünnes Ende einer Schleuder od. Peitsche.

abaldecoac = Dachsparren.

abaintailla u. + *abantaldea.* = Vorzug, Vortheil. Fr. *avantage.*

* Ha debido de leer mal el autor. En Larramendi, s.v. Caceta, cacito de azofar en las boticas: *cazochoa...*

2) Ab.

+ abarzu. = 1) Vorführung, Vorführung. fr. avance.
 2) Adv. vortritt, fort.
 abarzuate = fr. avances. vorrückten.

+ abaraki. Ort, wohin sich der Wind zum Ostwind gegen Ost zu
 Meeres fächelt.

abarasia. = Forderung.

abarca. x. = Bündel, Pack von mehreren Bänden, mit Riemen
 an den Enden befestigt.

abaratu. ungespannt, ungespannt. D. abarcar.

abaratu. = allel ohne Weiteres, allel durch abzurufen,
 ohne Bedingung.

abarzia = Zerschlagung im Walle; Lanze, welche zertrümmert
 abgesetzt wird, um den Feind zu verwunden.

abarra. = Forderung, Pack zum Bauen. (2) etc. (3) etc. (4) etc.
 abarra. = Forderung.

2) Abdrückung von Briefen, Drucken, Drucken, mit
 oder ohne Riemen befestigt, diese sind einen Meilen
 oder mehrere, um die Abdrucke zu verpacken.

3) Abdruck, Abdruck. abarra. = Druck, Druck.
 abarra. = Druck, Druck.

+ abarra. = kleinste Pack, abarra. = Druck, Druck.
 abarra. = Druck, Druck.

+ abarra. = Druck, Druck.

+ abarra. = Druck, Druck.

abarrotza, + abarrox = Löwe, Gedrüll einer zur
 Befehdung (Druck) abarrox. = Druck, Druck.

abarrosquilla. = Löwenkopf, Druck, Druck.

abarrotu = mit Fäden geflochten, abarrox.

2)

Ab.+ *abanzu.* = 1.) Vorsprung, Vorschuß. Fr. *avance*

2.) adv. beinahe, fast.

abanzatu – Fr. *avancer.* vorrücken.+ *abaraki.* Ort, wohin sich das Vieh zum Schutz gegen Hitze u. Mücken flüchtet.*abarascá* = Honigwabe.*abarca.* ×. = Sandale, Schuh von rohem Leder, mit Riemen an den Fuß befestigt.*abarcatu.* umfassen, umspannen. Sp. *abarcar.**abarescu.* = alles ohne Unterschied, alles durch einander, ohne Ordnung.+ *abargia* = Holzschlag im Walde; Revier, welches periodisch abgeholzt wird, um Brennholz zu gewinnen.*abarra.* 1) Zweig, Ast zum Brennen. +) ++)) +++))+) *abarrac* = kleines Holz, Reisig.++) *abarraqitu.* – in Stücke zerbrechen, zerreißen, zersplittern, zerfleischen. – *abarraqitu da* = er ist ganz ermüdet.+++)) *abarrazcoa.* rauh

2) Abdeckung von Reisig, Dornen, Stroh, mit Erde oder Steinen befestigt, ob auf einer Mauer oder Lehmwand, um das Regenwasser abzuleiten.

abarreztu = damit versehen, mit Dornen befestigen.3) Steineiche, Stecheiche. *abarrizqueta* Steineichenwald. *abarrateguia.* Platz [mit] Steineichenbewuchs, Dorngebüsch.*abarrotsa,* + *abarrox* = Lärm, Geräusch einer zerbrechenden oder zerborstenen Sache.*abarrosquilla.* Lärmmacher, Unruhestifter.*abarrostu* = mit Füßen strampeln, trampeln.

Ab.	(2)
x	abartea. = Zwiſchenraum zwifſchen zwei Dingen abſtellen.
+	abaxorra. = Briefband, neue Sprache (in der Waggelbau).
+	abata = Abt des Kloſters auf dem Gipfel eines Berges, in die milden Klöſter zu überſetzen.
+	abatza ^{?)} (apazta) = Dorf, Maltiner.
+	2.) Zwiſchen zwei Dingen, auf dieſe Zwiſchenraum zu ſprechen, um eine Sprache zu ſprechen.
+	abatkatu = ſelbe Zwiſchenraum zu ſprechen.
+	abaxortu. ſich ſetzen, ſprechen, in Menge aufſetzen.
+	abaxuga. Zwiſchen, Zwiſchen. ſie abaxuga. abaxugat joa. neue Sprache beſteht, ſprechen. abaxuga equin, eröſter, fauſter; abaxugari eräſter, eröſter = Zwiſchen.
+	abea, be (+ habea) = Däne, Heide, Heide, Heide, Heide. abeat = Heide eines Berges, Zwiſchen. abeat ifni = in der Heide ſprechen.
+	abetaria. Beſtzer, Beſtzer. abetarian jarri = zu ſetzen ſprechen. abetarian ibilli = witten.
+	abecea. Abt, Abt. B. abee. = abecidaria. Abt. B. abecidario. = abecia eräſter = er kam nicht in Abt, nicht in der Sprache.
+	abekhalquia. Abekhalquien. abekhalquien moltaſta = Regierung von einem Abekhalquien.
+	abegortu. ſetzen, ſetzen.
+	abegorra. Der Zwiſchen, abegorraz. ad. ſprechen, ſprechen, ſprechen, ſprechen. 2.) ſprechen zu ſprechen.
+	abegoya. 2. Däne ſich auf einen Heide, in dem Heide ſprechen zu ſprechen.
+	abendua, + abendua. = B. advento = Advent, Dezember. + abendo saindua = die Adventzeit.

3)

Ab.

abartea. = Zwischenraum zwischen zwei Säulen oder Pfeilern.

× *abascorra.* = kriechend, von Thieren (in der Wappenkunde.)

+ *abata* = Sitz des Jägers auf dem Gipfel eines Baumes, um die wilden Tauben zu beobachten.

abatza. 1) = (*apatza*) = Trog, Melkeimer.

× 2) × Haufen von Farnkraut, auf dicken Zweigen zusammengepackt, um nach Hause geschleift zu werden.

abatzkatu = solche Haufen zusammenpacken.

+ *abaztorratu.* fortjagen, verstoßen, in Unnade entlassen.

abazuza. Hagel, Hagelwetter. *cfr. babazuca.*

abazuzac joa. von Hagel beschädigt, geborsten.

abazuza eguin, erostea, jaustea; abazuzari eraso, eraunstea = hageln.

abea, (+ *habea*) = Säule, Pfeiler, Pfosten, Pfahl, Balken, Stütze.

abeac = Stützen eines baufälligen Hauses. *abeac ifiñi* = ein Gebäude stützen.

abecaria. Reitthier, Lastthier. *abecarian jarri* = zu Pferde steigen.

abecariaz ibilli = reiten.

abecea. Abc, Alphabet. Sp. *abece.* – *abecedarioa.* Abcbuch. Sp. *abecedario.* –

abecea eztaqui. = er kennt nicht das Abc, nicht die Buchstaben.

abechalquia. Säulenknäuf. *abechalquiaren moldaisca.* = Verzierung an einem Säulenknäuf.

abegortu. Hetzen, aufhetzen.

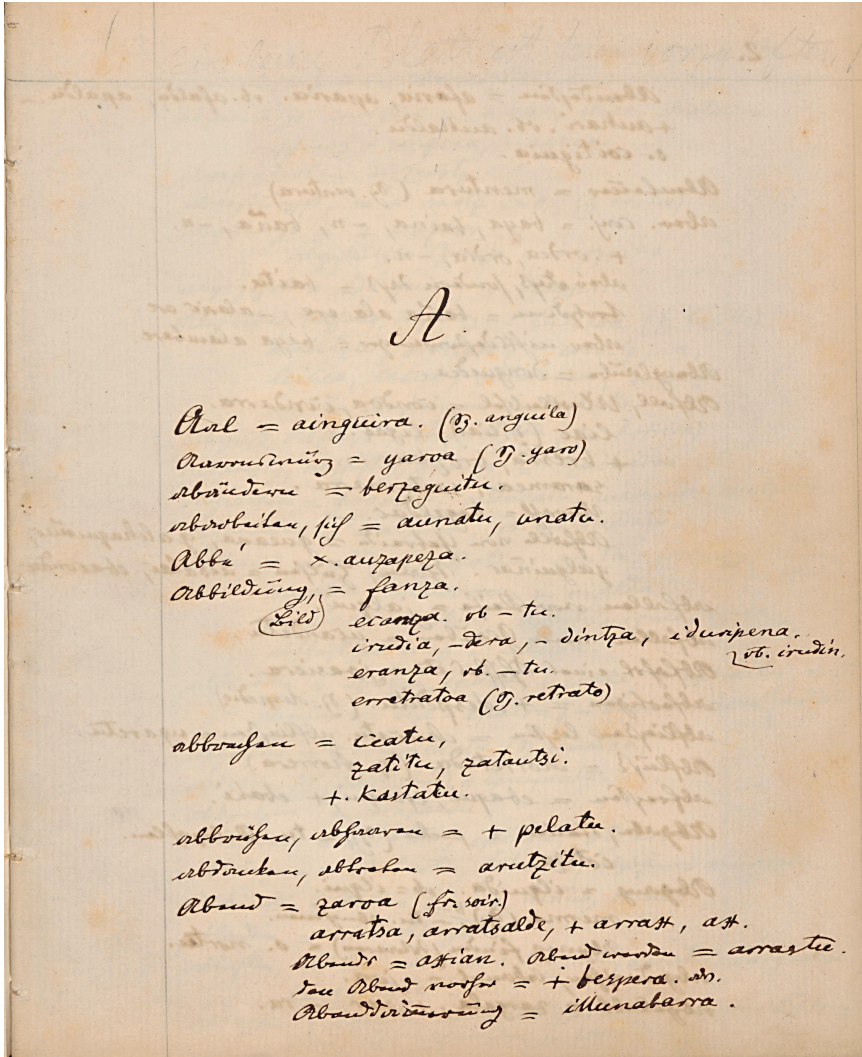
abegorra. 1) das Hetzen; 2) die Eilfertigkeit. 3) schwere geräuschvolle Arbeit. *abegorraz. adv.* schnell, plötzlich, ungestüm, heftig.

abegoya. d. Stück Holz auf einem Pfeiler, um den Balken drauf zu legen.

abendua, + *abendoa.* – Sp. *adviento* = Advent, Dezember.

+ *abendo saindua* = die Adventszeit.

Apéndice 2 Ejemplos de Cruel Aleman – Vascuence (1866)

A.

Aal = *aingüira*. (Sp. *anguila*).

Aarenswurz = *yaroa* (Sp. *yaro*).

abändern = *berzeguitu*.

abarbeiten, sich = *aunatu, unatu*.

Abbé = ×. *auzapeza*.

Abbildung, Bild = *fanza*.

ecanza. vb. -tu.

irudia, -dera, -dintza, iduripena. vb. *irudin*.

eranza, vb. -tu.

erretratoa (Sp. *retrato*)

abbrechen = *ceatu*.

zatitu, zatautsi.

+ *kastatu*.

abbrühen, abhaaren = + *pelatu*.

abdanken, abtreten = *arutzitu*

Abend = *zaroa* (Frz. *soir*.)

arratsa, arratsalde, + arrast, ast.

Abends = *astian*. Abend werden = *arrastu*.

den Abend vorher = *bespera*. adv.

Abenddämmerung = *illunabarra*.

2.

Abundipen = afaria, aparia. vb. afalda, apalda. -
+ achari. vb. acharaldia.
o. coitiquia.

Abulatu = mentura (B. ventura)

abur. conj. = baya, faina, -n, baña, -n,
+ ordea, ordia, -n.

abur ditz, burdu ditz = baita.

abur ditzu = baña ala ere, -alari or.

abur uistidipen = baya alambere.

Abuzlurba = Jorguedea.

Abzoll, Abzollipfel = cordoa, cordarra.

liac (B. lias), ligat.

+ bresta, brozka.

saramea, sartamara.

Uuraz = bogaldac.

Abzoll non Getzaida = queana, galchaquinac,
galchaquinac. Bzoll, Gzoll = aisalac, abzollac.

abzollac non Baifa = jalqui.

abzollac non Gerubon = utandetu.

Abzoll einel Bzoll etc = joasiera.

abzolligan = + despeditu. (B. despeditu)

abzolligan lertza = chucata. abzolligan = ugaratu.

Abzoll = horretada (B. horrera)

abzollan = ebaki, epaqui, + ebaki.

Abzolla, Haino. = pacha (B), -tu. B. bzollan.
i. Haino.

Abzoll = ilquida. vb. ilqui.

memia (B), ^b/_i -tu. bzollan.

Abzoll finde (Haino) = o. nortea.

abzollipfel, labrud = joa.

abzoll = zargala, + zar, -ra.

2.

Abendessen = *afaria, aparia*, vb. *afaldu, apaldu*.+ *auhari*, vb. *auhaldu*.o. *coitiguia*.Abenteuer = *mentura* (Sp. *ventura*)aber. conj. = *baya, baina, -n, baña, -n,*+ *. ordea, ordia, -n.*aber daß, sondern daß = *baita*.trotzdem = *baña ala ere, _alaric ere.*aber nichtsdestoweniger = *baya alambere.*Aberglaube = *donguedea*.Abfall, Überbleibsel = *condoa, condarra.**liac* (Sp. *lias*), *ligac*.+ *breska, brozka.**saramea, sastamarra.*Unrath = *bogaldac.* –Abfälle von Getreide = *gueana, galchaquiñac, galguiñac.* Schalen, Hülsen = *aisalac, ebacondac.*abfallen vor Reife = *jalqui.*abfallen von Glauben = *ucandetu.*Abfahrt eines Schiffes etc. = *joasiera.*abfertigen = + *despeditu.* (Sp. *despedir.*)abfließen lassen = *chucatu.* abfließen = *ugaretu.*Abfluß = *chorretada* (Sp. *chorrera.*)abfressen = *ebaqui, epaqui, + ebaki.*Abgabe, Steuer = *pocha* (Sp.), *_tu.* A. bezahlen.*cotiza.*–Abgang = *ilquida.* vb. = *ilqui.**merma* (Sp.) *b_ . _tu.* abnehmen.Abgang finden (Waaren) = o. *nortu.*abgedroschen, bekannt = *joa.*abgelebt = *zargala, + zar, _ra.*

3.

abgarringt pine = becaixtu.
 abgarringt, motfflet = + zar, char, chatarra.
 pffual = singrea, singlea.
 abgarrindot = + zusta.
 abgarringt, = + motz, -a. (D. maho)
 abgarringt = + motzkor.
 abgarringt garriga = mozpilla.
 abgarringt = edorquia, +. desegin.
 Abgarrind, Abgarring, Abgarring. - lucilloa (D. lucillo)
 amiltza, orritza; + erroitz, -a;
 leica, leica, ondaleica; + leize.
 in ten A. parriga = leizatu.
 Abgarring, Abgarring = chorretada (D. chorra)
 abgarring, abgarring, garring = zaxarra.
 abgarring = gogortu, estencatu, quemendu, antzatu.
 Abgarring = eralgua, vb. eralguedatu.
 Abgarring = aldapa, aldapa; apita, irripa. (D. rira,
 isuralda, maliorra, + maldia.
 + patar, + kotor. rufisa = iguea, iguea.
 abgarring rira = jachorra.
 abgarring = epaqui, epaqui, + ebaki, + epaite, motu,
 abgarring rira = epaira, - bairu = modorra, modortu.
 abgarring = + erremediatu (D. remediar.)
 abgarring, fff (abgarring) = lauspeatu.
 abgarring = eragaldu.
 abgarring = berastu, epeldu, otzarotu.
 abgarring = cheburte, laburtu; abgarring = murriztu.
 Abgarring, garring = leinua, leinua, leinua.
 abgarring = + deskargatu.
 abgarring, abgarring un charr = largatu, lajatu, larguetzi,
 larguetatu.
 abgarring = lajatu, sin blid farantzi, sin fffles =
 itzi, itzi, quendu, + khendu.

3.

abgeneigt sein = *becaiztu*.abgenutzt, wertlos = + *zar, _ra, char, chatarra*. schwach = *singrea, singlea*.abgesondert = + *zurtz*.abgestumpft = + *motz, _a*. (Sp. *mocho*.)abgestutzt = + *mozkor*. abgestutzte Zweige = *mozpilla*.abgezehrt = *edosquia*; + *desegin*.Abgrund, Abhang, Absturz. – *luciloa* (Sp. *lucillo*) *amiltza; orritz; + erroitz, _a;* *leicea, lecea, ondalecea; + leize*. in den A. stürzen = *leizatu*.Abguß, Abfluß = *chorretada* (Sp. *chorrera*)abhängig, abschüssig, geneigt = *zaiharra*.abhärten = *gogortu, estencatu, quemendu, antzetu*.Abhandlung = *eralguea*, vb. *eralgu(e)datu*.Abhang = *aldapa, aldatsa; apita, irripa*. (Sp. *ripa*, Ufer) *isuralda, malcorra, + malda*. + *patar, + kotor*. Anhöhe = *iguea, iquea*. abschüssiger Weg = *jachiera*.abhauen = *ebaqui, epaqui, + ebaki, + ephaitu; moztu, modortu*. abgehauener Ast = *epaira, _ Baum = modorra*.abhelfen = + *erremediatu* (Sp. *remediar*.)abklären, sich (Flüssigkeit.) = *lauspeatu*.abkratzen = *erazaldu*.abkühlen = *berastu, epeldu, otzarotu*.abkürzen = *chaburtu, laburtu*; abziehen = *murriztu*.Abkunft, Geschlecht = *leinua, leiñua, leiña*.abladen = + *deskargatu*.ablassen, abstehen von etwas = *largatu, lajatu, larguetsi, larguestatu*.ablegen = *lajatu*; ein Kleid = *eraunci*, einen Fehler = *utzi, itzi, quendu*,
 + *khendu*.

Apéndice 3 Rudolf Cruel: Altabiscar (Cruel 1881: 117-120)

Bibliografía

CRUEL, Rudolf, 1864, *Baskisch – Deutsches Wörterbuch*. Erster Theil. Ms. s.l. (Lippische Landesbibliothek Detmold). <http://s2w.hbz-nrw.de/llb/urn/urn:nbn:de:hbz:51:1-14006>

———, 1865, *Baskisch – Deutsches Wörterbuch*. Zweiter Theil. Ms. s.l. (Lippische Landesbibliothek Detmold). <http://s2w.hbz-nrw.de/llb/urn/urn:nbn:de:hbz:51:1-14029>

———, 1866, *Deutsch–Baskisches Wörterbuch*. Ms. s.l. (Lippische Landesbibliothek Detmold). <http://s2w.hbz-nrw.de/llb/urn/urn:nbn:de:hbz:51:1-14718>

———, 1879, *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*. Detmold: Meyer'sche Hofbuchhandlung (Gebrüder Klingenberg). [repr. facs.: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966.]

———, 1881, *Gedichte eines alten Schulmeisters*. Detmold: Meyer'sche Hofbuchhandlung (Gebrüder Klingenberg). <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/urn/urn:nbn:de:hbz:6:1-78097>

———, 1883, *Die Sprachen und Völker Europas vor der arischen Einwanderung. Streifzüge auf turanischem Sprachgebiete*. Detmold: In Commission der Meyer'schen Hofbuchhandlung.

MAHN, Carl August Friedrich (s.d.) *Baskisches Wörterbuch*. I. +II. Ms. Collect. linguist. quart. 79. Berlin, Staatsbibliothek.

MARGRAF, Erik, 2007, *Die Hochzeitspredigt der Frühen Neuzeit: mit einer Bibliographie der selbständig erschienenen Hochzeitspredigtdrucke der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg und der Universitätsbibliothek Augsburg*. München: Herbert Utz Verlag. (Geisteswissenschaften Bd. 16).

VILLASANTE, Luis, 1979, *Historia de la literatura Vasca*. 2ª edición revisada y comentada. Oñate: Editorial Aranzazu.

WEBSTER, Wentworth, 1883, *Altabiskarko Cantua*. *Boletín de la Real Academia de la Historia*. t. III, cuad. VI: 139-153.

Euskararen Herri Hizkeren Atlasa: ezaugarrietatik gorputz-atalen polisemia-kasuetara

JAUREGIZAR, Amaia
Euskaltzaindia. Dialektologia lantaldea

Noiz jaso: 2019-01-23

Noiz onartua: 2019-03-14

Euskera. 2018, 2, 1. 261-298. Bilbo
ISSN 0210-1564

Erizkizundi Irukoitza hartu izan da *Euskararen Herri Hizkeren Atlasaren* aurrekarizat, baina informazioaren bilketa-prozeduran zenbait bat-etortze badira ere, helburuetan dituzten desberdintasunak nahiko arrazoi dira elkarren aurrekarizat edo ondorengotzat ez hartzeko.

Euskarazko hizkuntza-atlasa argitaratzen amaitu ez den lana denez gero, orain artekoan ez da izan, beste hizkuntzetan bezala, bertan bildutako informazioaren gaineko azterketa egiteko aukera handirik. Bada, gorputz-atalei dagozkien galderetan bildutako informazioan oinarrituta polisemia-kasuak aztertuko dira galdera honetan, hizkuntza-atlas honen aberastasuna erakustearen mesedetan.

Gako-hitzak: hizkuntza-atlasgintza, *Erizkizundi Irukoitza*, *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*a, gorputz-atalak, polisemia.

Se ha considerado el *Triple Cuestionario* de Azkue como antecedente del Atlas Lingüístico de las Variedades del Euskera. Pero si bien es cierto que hay coincidencias en el procedimiento de recogida de información, las diferencias que plantean en los objetivos son suficiente razón para no considerarlos como preludio y consecuencia.

Al ser todavía el Atlas Lingüístico del Euskera un trabajo inconcluso, no ha habido en este caso demasiadas oportunidades de estudiar lo publicado, a diferencia de lo que sucede en los atlas de otras lenguas. Pero con lo publicado hasta ahora, mas en concreto con la información recogida de las preguntas que hacen referencia a los partes del cuerpo humano, se han estudiado varios casos de polisemia, todo ello como muestra de la riqueza de este atlas.

Palabras clave: Atlas lingüístico, *Triple Cuestionario*, Atlas Lingüístico de las Variedades del Euskera, partes del cuerpo, polisemia.

Le Triple Questionnaire d'Azkue a été considéré comme le premier pas de l'Atlas Linguistique des Variétés du Basque. Mais même s'il est certain que des coïncidences existent dans le processus de recueil d'information, les différences constatées dans les objectifs constituent une raison suffisante pour ne pas les considérer comme un prélude et une conséquence.

L'Atlas Linguistique n'étant pas encore achevé, il n'y a pas eu dans ce cas, à la différence des Atlas d'autres langues, énormément d'occasions d'étudier les publications existantes. Les travaux publiés jusqu'ici, plus précisément l'information recueillie grâce aux questions traitant des parties du corps humain, on a constaté plusieurs cas de polysémie. Cela prouve la richesse de cet Atlas.

Mots-clés : Atlas linguistique, *Triple questionnaire*, *Atlas des variétés locales de la langue basque*, parties du corps, polysémie.

Azkue's *Triple questionnaire* has been considered as the precursor of the *Linguistic Atlas of the varieties of the Basque language*. However, even when there are similarities in the processes to collect the information, the goals of both projects are so different that we consider this affirmation as not valid.

The project *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa* has not been concluded yet, contrary to other concluded Atlas languages. Thus, although there are not many options to analyse what has been published, we can examine some cases of polysemy by studying the published information about the questions referred to human body parts. That is a clear consequence of the richness of the Linguistic Atlas of the varieties of the Basque language.

Keywords: Linguistic Atlas, Triple questionnaire, Linguistic Atlas of the varieties of the Basque language, human body parts, polysemy.

0. Sarrera

Euskarazko hizkuntza-atlasgintza berandukoa dela esaten denean ez da esan nahi beranduegi iritsi dela, ezpada lehenengo hizkuntza-atlasak XIX. mendearen amaieran eta XX. mendearen hasieran argitaratzen hasi zirela kontuan hartuta, mende bateko tartean badagoela beste hizkuntza-atlasek egindakoa ikusi eta aztertzeiko aukera. Halaber, mende bateko tartean egon badago euskarazko hizkuntza-atlasak aurrekariren bat izateko tartea, baina ezer zehaztu aurretik, azertu beharrekoa da zer hartu izan den aurrekaritzat ere. Hori egin ahal izateko, nahitaezkoa da lanaren prozedurari ez eze, helburuari ere begiratzea.

Bestalde, *Euskararen Herri Hizkeren Atlasean* galdera jakin bati tokian tokiko erantzun zehatza emateaz harago, bada herri-jakintzaren eremuan kokatu eta jasotako erantzun hori goitik behera aberasteko modua, asko baitira erantzun bati buruzko informazioarekin hornitutako galderak. Maparen ikusgarritasunak gainerako informazioa sarritan lausotzen badu ere, herri-kulturaren arloko informazio osagarri eta aberatsa izaten da maparen inguruko oharretan.

Oharretara heldu aurretik, galderen elaboraziotik galderen interpretaziora dagoen bidearen erdialdean jarrita, gorputz-atalen gaineko gaietan jasotako izendapenen ibilbidea azertu da euskara ez den beste hizkuntza batzuetan (Baldinger 1964; Blank, Gévaudan eta Koch 2000; Brown 2005a; Brown 2005b). Horrenbestez, komenigarria izan liteke gorputz-atalen euskarazko izendapenen ibilbideari bi norabidetan erreparatzea: bate-tik, gorputz-atalen izendapen batzuek semantika-eremu bereko beste kontzeptu batzuk izendatzeko duten baliagarritasuna azalduta eta, bestetik, gorputz-atalen izendapen zenbaitek beste semantika-eremu batzuei erreferentzia egiten dien kontzeptuak izendatzeko duten baliagarritasuna aztertuta. Gorputz-atalak izendatzeko baliatutako forma askoren polise-mia-aukerak ugariak dira. Ugariak dira, berebat, herri-kulturarekin harreman estua izanik, metafora-metonymian oinarrituta sortutako izendapenak. Ugartasun horren lagin bat erakutsiko da artikuluko honetan, gorputz-atalen izendapenetatik hasi eta beste semantika-eremu batzuetara iritsita.

1. Hizkuntza-atlasgintza eta euskarazko hizkuntza-atlasgintza: aurrekari ez-egiazkoa

Euskarazko hizkuntza-atlas bat izatearen beharrezana sentitzen hasi zenetik asmoa gauzatzen hasi arte mende erditik gora igaro da eta ia mende bat pasatu da euskarazko hizkuntza-atlas bat izatearen beharrezana sentitzen hasi eta argitaratzen hasi zen arte. Beraz, horrek esan nahi du denborari, azken batean, urteei dagokienez, alde handia dagoela abiatu zen urteetatik argitaratzen hasi zen urteetara, sorreratik garapenera eta, azken batean, asmoetatik emaitzetara.

Euskarazko hizkuntza-atlas bat izatearen gogoaren jatorrira joanez gero, lehen hizkuntza-atlas oso moduan egin den *Atlas Linguistique de la France* (ALF, 1902-1910) argitaratu zen urteetatik ez dago gehiegi urrundu beharrik. Osoa, bukatua, ez den neurrian, ez da askotan benetako lehen hizkuntza-atlasa izateak beharko lukeen zilegitasunaz aipatu Georg Wenkerrek egindako hizkuntza-atlasa¹, baina 1881ean kokatu beharrekoa da, ALF baino hogeitertetik gora lehenago. Aipatutako hizkuntza-atlas horretan, J. Gilliéronen, fonetikaz haraindikoak ere bildu ziren, lexikoaren, morfologiaren eta sintaxiaren mesedetan². Egia esan, hizkuntzaren askotariko alderdiak kontuan hartzen zituen hizkuntza-atlas hau garai hartan fonetika bakarrik kontuan hartzen zuten ikerketen nagusigoari erantzuteko ere sortu zen (Julià, 2007: 88).

Euskarari dagokionez, Euskaltzaindia bere ehun urtekoa betetzen ari den honetatik ehun urteko atzera-jauzia egin beharra dago, euskarazko hizkuntza-atlasaren beharrezana lehenengoz aipatu zuen Julio Urquijoren hitzetara joateko. 1921ean Menéndez Pidal izan zen euskarazko hizkuntza-atlas baten premia sumatu zuena. Urte berean, zehazki urriaren 27an, Resurrecion Maria Azkuek, artean euskaltzainburu zela, urrats bat gehiago egin zuen, ez

¹ Fonetika-gaira bideratutakoa da hizkuntza-atlas hau. Bere helburua alemana aztertzea izan zen, lege fonetikoaren erregularitasunaren berri ematea. Horretarako, maisu-maistrengandik jasotako gutunak baliatzea otu zitzaion. Ahaleginak ahalegin, ez zuen lortu alemanaren dialektoen mugak zehaztea.

² Lexikoa eta fonetika ziren hizkuntza-alderdi nabarmenenak.

horrenbeste euskarazko hizkuntza-atlasaren egiazko garapenerako; bai, ordea, euskarazko ahozko materialen balizko baliagarritasunerako: *Erizkizundi Irukoitza*. Gipuzkoako Foru Diputazioan izandako osoko bilkuran aurkeztu zuen, fonetikan, morfologian eta lexikografian oinarritutako galde-sorta hori, geroago, 1922an, Euskal Herrian barrena³ inkestagile aiposek⁴ gara zezaten prestatutakoa. Tartearen izan zen inkestagileak aukeratu eta galde-sorta garatzeko ere, baina bildutako material guztitik urria izan zen –laburpen batzuk salbu– Luis Villasantek, 1984an euskaltzainburu zenak, aitortu bezala, *Euskera* aldizkarian ezagun egin zena (Iker 3, 1984: 8).

Erizkizundi Irukoitza aipatu izan den askotan azaldu izan da euskarazko hizkuntza-atlasa eta euskarazko hizkuntza-atlasa aipatu izan den beste horrenbestetan azaldu izan da *Erizkizundi Irukoitza*. Zehatzago esateko, *Erizkizundi Irukoitza* euskarazko hizkuntza-atlasaren aurrekotzat hartu izan da edo, bestela esanda, euskarazko hizkuntza-atlasa hartu izan da *Erizkizundi Irukoitzaren* jarraikotzat. Helburuari erreparatu gero, bien arteko lotura hori ez litzateke horren erraz eta zuzen egin beharko, ordea: Mitxelenak eta Villasantek esan bezala, bata eta bestea lantzeko inkesta-metodologia gorabehera, helburuei erreparatu behar zaie, hain zuzen ere, hortxe dagoelako *Erizkizundi Irukoitza* euskarazko hizkuntza-atlasaren egiazko aurrekaria ez izatearen arrazoia. Lanaren erabilerari dagokionez gerta liteke *Erizkizundi Irukoitzaren* erabilera dialektologia-ikerketetara edo hizkuntza-atlasgintzari dagozkionetara bideratzea.

Ahozko jardunean oinarritutako inkestak dira bi ikerketen jatorrian daudenak, baina *Erizkizundi Irukoitza*, *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa* ez bezala, ez zen euskarazko dialektoak ezagutzeko lagungarri izan edo, hobeto esanda, hori ez zen izan Azkueren jomuga behinena. Mitxelenak (1964: 471) arrazoibide bikoitz baten bitartez azaltzen du bere iritzia. Lehenengo arrazoia helburuarekin lotzen du: Akademiak euskararen ba-

³ 260 herritan egin ziren inkestak, nahiz eta 172 herritako koadernoak bakarrik gorde.

⁴ Policarpo de Iráizoz, Georges Lacombe, Gerhard Bähr, Nikolas Ormaetxea «Orixe» eta Odon Apraiz izan ziren nagusiak, nahiz eta horiek laguntzaile ere izan. 1923ko martxorako amaitua zegoen bilketa lana; izan ere, eskerrak ematen dizkio Eusebio Etxalarkoari, 100 pezetako esker onarekin batera.

tasunerako bidean hartu beharreko erabakietarako mesedegarri izan zedin egindako lana da, ahozko lekukotasun horietan oinarrituta, euskararen batasunerako baliabideak handitzekoa. Arlo teknikoan Azkueren lanean informazioa lortzeko prozedura dialektologia-inkesten antzekoa izanagatik ere, helburua ez da inondik ere dialektologia-inkestek izan ohi dutena. Villasante izan zen (Iker 3, 1984: 8) helburuen gaineko argibideak eman zituenetako bat: Azkuek datu zehatz eta fidagarrien corpus bat izan nahi zuen, euskara literarioaren edo euskararen batasunaren ordua heltzen zenerako, lagungarria gerta zedin, batez ere, erabakiak hartzeko orduan. Bigarren arrazoiak informazioa erakusteko moduarekin du harremana. Bildutako erantzunetako zenbait *Euskera* aldizkarian argitaratu ziren oso modu laburtuan. Beraz, hizkuntza-atlasgintzari zuzenean eragiterik ez zuen lortu eta aztertzekoa izango litzateke, halaber, ea euskararen batasuneranzko bidean azpimarratu beharreko lana den, materiala argitaratzeko moduari hertsiki lotutakoa baita material horrek izan ohi duen zabalkundea (Mitxelena 1964: 471).

Esan bezala, *Erizkizundi Irukoitza* euskarazko hizkuntza-atlasaren aurrekarizat hartu izan da, inkestagile batzuk, berriemaile batzuk eta euskararen ikerketan oinarritzen zen galde-sorta bat tartean zeudelako; ez besterik. Lehenengo eta behin, «Euskaltzainen urgazle ta lankideai» atalean inkestagile egokienaren profila diseinatzen du Azkuek (1921: 10).

12. Gure lankide eta urgazleak oar bezate, eritziak biltzeko arazo onek erraz egitekoa irudiarren, edozein eztela onetarako gai. Beren egikizun au ezpeziote beraz normairi ardurapetu. Bilakizun auek biribilatzen abil-arin bat as baledi, gerta liteke Mexicoar indio batzuk elizgizon zenbait emandako erantzun au norbaitek ematea.

–¿Cuántos años hace que no te has confesado?

–Padresito, tres... seis... dose, los que quiera su mersé.

Eskua ala eskue ala eskuu galdetzean, «lo que quiera su mersé» edo onelako zeren bat ezteztela erantzun.

Ez, beraz, urren ageri denari arazo au eman.

13. Lankiderik aski izan ezik, gure arteko norbaitzuk (Yaunak esango digu nola) iker ta aztertu bear izango dituzte gainerako zokomoko guztiak.

Berriemailearen profilari dagokionez, labur eta argi ematen ditu Azkuek zenbait ezaugarri:

1.^a Erizletzat, berdinean, yaiogutik (sorterritik) gutxitan irten dena obetsia izan bite. Irakurtzen eztakiena bada, obe.

Galde-sorta garatzerakoan berriemaileak emandakoa zalantzarria izan zitekeen kasuetan nola jokatu erakusten du Azkuek. Galde-sorta aurrera eramateko beharrezko diren jarraibideak ere azaltzen ditu, inkesta-metodologian ere geldialdia eginez: *Erizleak nola edo ala erderaz naiz frantsesez izketan badakite, noizbait egokiago izan ditek euskeraz galdeak ez egitea*. Inkestagi-leak berriemailearengan izan dezakeen eragina ere azpimarratzen du Azkuek: *Onegatik erizkizunpeko itza batzuri erderaz, besteai frantsesez galde ezaiozute. Euskeraz baizik ezpadakite, orduan galdeak zearka-mearka egin, zuen itzetan beren erantzumena sartu gabe* (Azkue 1921: 6-13).

EHHARI dagokionez, zazpi laguneko taldea ibili zen 145 herri edo auzotan barrena grabazioak egiten, Azkuek zioen moduan, zeharka-meharka galderak eginez. Galde-sorta aurrera eramateko, Azkuek inkestagile-lanak egin behar zituztenei agindu ez bezala, EHHAn galderak euskaraz egin behar ziren. Morfologiari buruzko galderetan eta joskerari buruzkoetan bakarrik erabili zen gatzelania eta frantsesa. Galdera horiei erantzunak eman zizkieten berriemaileak gutxi gorabehera hirurogeita bost urtetik gorako gizon-emakumeak izan ziren, galde-sorta garatzen den herrian jaio eta bizitakoak.

Esandakoak esanda ere, *Erizkizundi Irukoitzak* hizkuntza-atlas batekin aipatutako bat-etortzeak eta desberdintasun txikiak dituen arren, azaldu bezala, desberdintasun nagusia helburuan bertan hasten da: materialak ikusita, handiagoa da bakoitzaren helburuek bien artean eragindako desberdintasuna, metodologia antzekoak bien artean eragindako antzekotasuna baino.

Erizkizundi Irukoitzak erakusten du Azkuerentzat erdigunean ez zeudela euskalkiak, hizkuntza literarioa baino: hizkuntza estandar bat sortzea eta indartzea lehenesten zuen, euskararen biziraupena bermatu ahal izateko. Horri lotzen zaio Azkuek erdialdeko euskalkiaren alde egiten duen apustua, ez bere edertasunean oinarrituta, ezpada euskaldunen arteko elkar-uler-tzean eta euskaldun bihurtzeko gogoia zuen jendearen ikasketa-prozesua arintzean (Kintana 2015: 209).

2. Hizkuntza-atlasgintza: helburuak eta helburuak ez direnak

Ezinbestekoa da 80ko hamarkadara arte zain egotea euskarazko hizkuntza-atlas bat izatearen asmoaren egiazko garapenerako. Orduan hasi zen eremu dialektal handien interpretazioan lagungarri den materialaren garapena, kartografikoki irudikatutako kontzeptu baten bidez irakurlea hizkuntzaren osotasuna erakusteari erreparatzen diona (Sanchis Guarner 1953: 26).

Hizkuntza-atlasa hiztegi dialektal handia dela esan zuen S. Popek (1950: 17), baina hori baino gehiago da edo, bestela esanda, ez da hori bakarrik; izan ere, euskarazko hizkuntza-atlasean hainbat dira hiztegi batean agertutako ez lirakeen galderak (jokatzeko morfologiak 595 galdera ditu, joskerak 62 joskera-fonetikak 37) eta galderetatik harago ere desberdinak dira galderen berri emateko baliatzen diren bideak. Popek esandakoaren bidetik, adierazpen egonkorrak geografia-ordenaren arabera kokatzen eta antolatzen dituen da hizkuntza-atlasa. Berriz ere lexikoaren ikuspegiari bakarrik begiratuta, lexikoaren inbentario osatugabea dela esan daiteke, hitz-kopuru mugatua duena eta kontu handiz aukeratua. Aukeraketa horri esker jakin daiteke zein diren galdera batean jasotako erantzunen ezaugarri oinarrizkoak, geografia-banaketa eta bizitasuna.

Coseriuk (1977: 103) hizkuntza-geografia definitzeko duen modua ere oso lagungarria da, hizkuntza-atlasa zertan datzan ikusteko: metodo dialektal eta konparatiboa da, maparen gainean hizkuntza-forma ugari (fonikoak, lexikoak edo gramatikari dagozkionak) jartzen dituen, inkesta zuzen eta bakarraren bidez egiaztatutakoa eremu jakin bateko puntuen sare batean. Geografia-eremu batean formek duten banaketa kontuan hartzen du eta lurralde jakin baten hizkuntza-fenomeno nagusiak azaltzen dira.

Aitzitik, hizkuntza-atlasen helburu nagusien eta ezaugarrien artean ez da inondik ere ageri hizkuntza literarioaren gaineko aipamenik. Azken batean, hizkuntza-atlasen helburua hizkuntza-ezaugarri batek edo, lexikoari dagokionez, kontzeptu jakin batek aldeztetik hautatutako geografia-eremuan duen izendapen-aukeren eta izendapenen hedaduraren berri ematea da, besteak beste. Gaur egun euskarazko hizkuntza-atlasean

euskara literarioa mapan ageri den aldaeren aniztasunaren berri emateko baliabidea, bitartekoa, da. Hala eta guztiz ere, euskarazko hizkuntza-atlasaren helburuetan euskara literarioaren gaineko aipamenik ez izanagatik ere, euskara literarioaren edo batuaren aberastasuna handitzeko edo aberastasuna nabarmentzeko baliabideen artean izan beharko litzateke euskarazko hizkuntza-atlasa. Adierazi bezala, hori ez da hizkuntza-atlasaren helburua izan behar. Hala eta guztiz ere, euskara literarioaren edo batuaren aberastasuna, zehaztasuna eta erabilgarritasuna bermatu gura duten materialen helburuen artean –hala nagusiak, nola berariazkoak– izan beharko litzateke ahozko corpus erraldoi honetan bildutakoa nolabait baliatzea.

Bestalde, behin baino gehiagotan adierazi izan zaio EHHAREN lantaldeari, ez zuzenean, bai zeharka, komenigarria izango litzatekeela galderaren izena agertzen den gaztelaniazko, frantsesezko eta ingelesezko formaren ondoan euskara batuari dagokiona ere jartzea. Ez da samurra jakiten zehazki zertan oinarritzen den iradokizuna edo zein izan beharko litzatekeen izenburuan agertu beharreko euskara batuari dagokion aldaera; hots, bildutako aldaera guztien artetik zein izan litekeen lehentasunezkoetatik lehentasunezkoena. Azken batean, lehentasunaren arabera egin beharreko zerbait bada, ezinbestean jakin behar da zein izango den aldaera jakin bat lehenes- teko arrazoia, nahitaez ezer nabarmentzen hasi orduko.

Azkar, bizkor, segitian, arin, laster, presaka, segidan... Zeinen alde jokatu, beraz? Galderaren izenburua dagoen-dagoenean uztea da onena, hizkuntza-atlasaren helburuen artean ez baitago hizkuntza literarioan erabili ohi

den aldaera zein den adieraztea; are gutxiago, bat lehenestea. Horretarako diseinatu zena *Erizkizundi Irukoitza* izan zen, diseinutik helburua betetzera tarte handi samarra izanagatik ere. *EHH*Aren diseinu-fasetik gaur egunera artekoan ez da sekula euskara batuaren gaineko ezer helburuen artean jarri. Bestalde, *EHH*Aren kasuan, zergatik superlemetako bat nabarmendu eta galderaren izenburura eramane euskara batuaren ustezko mesedetan, baldin eta zuzenean euskara batura bideratutako lana ez baldin bada? *EHH*Aren galdera honetan agertzen diren superlema ia guztiek, dauden-daudenean, badute tokia *Euskaltzaindiaren Hiztegian*:

azkar²

4 adb. Laster, arin. *Tximista bezain azkar joan. Azkar etor zaitez. Azkar-azkar jaitsi zen asto gainetik.*

arin

5 adb. Laster. *Arin ibili. Ezpainak arin higituz. Goizean, jaikitzen zaren bezain arin. Arinegi ahaztu. Baserrira arin-arin doa nagusia.*

agudo

1 adb. *Heg. Laster, arin. Goazen etxera, eta agudo. Agudo atera nuen gorderik neukana. Agudo zabaldu ziren munduan haien ideiak. Ahitu egin omen da agertu bezain agudo liburutxo bikain hau.*

bizkor

2 adj. Arina, lasterra. *Zaldia bezain bizkorra.*

zalu

1 adj. *Ipar. Arina, lasterra. Ik. zoli 3. Haizea bezain zalua badarama lasterra. Orduan zalu ginen, orain mantso gabiltza. Begiak argi, zangoak zalu. Mihia luze eta zalu, ezin egon mintzatu gabe. Brinko zalu batez. Orkatz zalua.*

laster

7 adb. Lastertasunez. Ik. **lasterka**. *Laster dabilen zaldia. Laster esaten da hori. Etorri bezain laster joaten dena. Laster, laster! Lasterrago baitabil beti gogoia begia baino. Lasterregi haserretu naiz. Ahalik lasterrena handik alde egiteko. Hainbat lasterren ikus ditzagun.*

presaka

adb. Presaz. *Presaka egin behar izan zuen, eskatu zitzaiona. Irakurle zuhurrak gogoan eduki beza, presaka eta muturka, itobeharrez jaiok dirrela hemen agertzen diren zenbait izkribu. || Presakaegi irakurri. Nahi genuen baino presakago hasi da ibiltzen jendea.*

segidan

3 adb. Berehala. Ik. **segitan**. *Bai, eta segidan nahi baduzu.*

bertan

3 adb. Berehala, bertatik. *Uztaroa bertan baita. Ikusi eta bertan hil zen.*

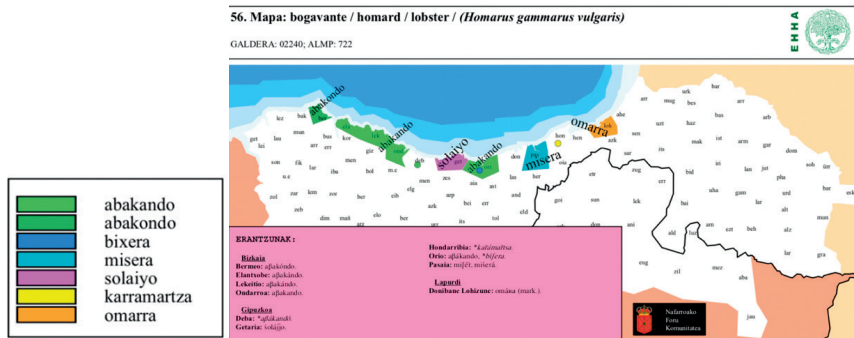
Aurrekoa adibide bat baino ez da, behin galderaren elaborazioa amaituta ikus daitekeenarena. Aipatutako superlemetatik gehientsuenak *Euskaltzaindiaren Hiztegian* azaltzeak are zailago egiten du eskakizuna betetzea; alegia, euskara batuan kontzeptu hori izendatzeko erabiltzen den formatatik bat lehenestea, gaztelaniaren, frantsesaren eta ingelesaren formen alboan ager dadin. *EHHA* euskara literarioaren aberastasuna nabarmentzeko edo, posible den kasuetan, aberastasuna handitzeko baliabide izan daitekeela esateak ikusteko gutxi du *EHHA*ren kontzeptuaren izenburuan forma bat lehenestearekin. Hori egingo balitz, formatako bat lehenesteaz gain, gaine-rakoak bigarren mailakotzat hartzeko joera izango litzateke; azken batean, baztertzekoa.

Bestalde, mapak izan ohi dira hizkuntza-atlasaren lehenengo eta azkeneko emaitza; izan ere, lehenengotzat har daitezke, informazioa nagusiki mapa baten bidez helaraztea delako *EHHA*ren xedea; azkenekotzat har daiteke, era berean, mapak egitera heldu aurretik informazioaren elaborazioa egin behar baita.

Hizkuntza-atlasetan bildutako informazioa mapan islatzeko moduak galdera batetik bestera ugari izan daitezke, baina mapak egiteko moduetan aldea ez da horrenbestekoa. Horrekin ez zaio erreferentzia egin nahi lematizatzeako atlas bakoitzak izan dezakeen baliabideari, ezpada lematizatzeako prozedurari berari. Galdera batean jasotako erantzun guztien zerrenda ortografikoki idatzirik ageri da *EHHA*ren lematizazioaren lehen urratsean eta, hizkuntza-irizpideetan bakarrik oinarrituta, erantzun guztiak multzokatu

beharra dago, lematizazioa bere azken urratsera hel dadin; hau da, maparen legenda osatzeko erantzun guztiak barneratzen dituzten legendako osagaiak, superlemak, sor daitezten.

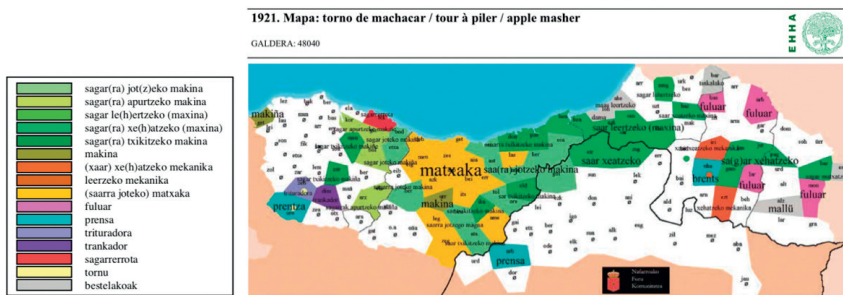
EHHAk dituen 2.857 galderak (lexikoak 2.163 galdera, morfologiak 595, joskerak 62 eta joskera-fonetikak 37) salbuespenak salbuespen, Euskal Herrian barrena aukeratutako 145 herrietan (Bizkaian 36, Gipuzkoan 36, Araban 1, Nafarroan 27, Lapurdin 15, Nafarroa Beherean 18, Zuberoan 11 eta muga horretatik kanpokoa, baina gertukoa den Eskiula) egin dira. Hala ere, badirenez zenbait tokitan tradiziozkoak ez diren alor batzuei buruzko galderak, horiek dira, hain zuzen ere, herri guztietan, hau da, 145 herrietan, galdetu ez direnak. Itsasoari eta bertako bizidunei eta, hobeto esanda, bizi-moduari, dagozkion galderetako zenbait dira herri guztietan galdetu ez direnetakoak.

Galdera horretan ikusten den legez, itsasoaren mugan dauden herrietan baino ez da galdetu itsas animalia horren izena. Aitzitik, beste gai batzuen kasuan, sagardogintzan, adibidez, nahiz eta toki batzuetan bakarrik egiten den, gutxi dira galderarik jaso ez duten herriak, baina ez dira asko erantzuna erakusteko moduan direnak. Semantika-eremu batek eskualde jakin batean izan dezakeen pisuaren edo eraginaren arabera izan ohi da gai horretako galderak erantzuteko aukera. I. Caminok esandakoaren bidetik (2009: 281), ALPIn ere ez da galde-sorta osoa alde aurretik zedarritutako eremu osoan aplikatu. Herri bakoitzaren geografia-baldintzak eta orografia-baldintzak oso kontuan hartu behar dira, horren arabera erabaki baitai-

teke zer galdetu eta zer non galdetu, eta zer ez galdetu eta zer non ez galde-
tu. Galdetzen denean beti izaten da erantzunik ez jasotzeko arriskua, baina
galdetzen ez denean hartzen da arriskurik handiena, ez-jakintzat hartzen
baita beharbada jakin daitekeena. Dena dela, aurreko eta osteko adibideko
emaitzak ikusita, ulergarria izan beharko litzateke galde-sorta guztia 145
herrietan aplikatu ez izana.

Bigarren adibidean ikus daitekeenez, jokabide desberdina da beste gai eta
galdera batzuetan; izan ere, galdera gehienak *EHH*Arako aukeratutako 145
herrietan garatu dira. Nahiz eta sagardogintza ez landu *EHH*An azaltzen
diren herri guztietan, 48. gaiko ('la sidra / le cidre') 48040 'torno de machacar /
tour à piler' galdera *EHH*An hautatu diren herri ia guztietan egin da.

Herri edo eskualde jakin batek izan ditzakeen geografia-baldintzak, oro-
grafia-baldintzak eta ohitura apartekoak gorabehera, asko dira galderarik
galdera itaundutako kontzeptuari izendapena emateko moduan izan diren
berriemaileak. Asko dira, era berean, kontzeptu bakoitzari erantzun bat bai-
no gehiago emateko moduan izan direnak; beraz, ez da gutxitan gertatu izan
galdera bakoitzeko berrehun erantzun inguru biltzea. Berrehun erantzun
edo, hobeto esanda, berrehun prelema horiek dira euskarazko hizkuntza-
atlasaren elaboraziorako hautagai direnak.

Ezer baino lehen informazioa antolatu, multzokatu eta elaboratu egin
behar da, maparen legendaren oinarri izango diren superlemak sortu ahal
izateko. *EHHA* lantzeko eta garatzeko sortutako informatika-programaren
baldintza da gehienez 16 superlema izatea, esan bezala, legendan ager dai-
tezkeen 16 multzo sortzea. Era berean, gerta daiteke eta inoiz gertatzen da

aipatutako mapa horretan atalen bat behar den beste ez garatzea, gehienezko 16 superlemen zurruntasun horren eraginez, lematizazioa egiterakoan erabaki behar izan delako, esaterako, morfema bat izatearen edo ez izatearen arabera multzokatu informazioa ala hots bat izatearen edo ez izatearen arabera egingo den, bestela. Kasu horietarako, *EHH*Aren lan-tresnak bigarren mapa bat egiteko aukera ematen du, argitalpenean tamainaz askoz txikiagoa dena, baina hori egin ahal izateko, mapa nagusia egiteko baino askoz abstrakzio handiagoa eskatzen duena: 6 superlema izan daitezke gehienez; hots, seitan bana daiteke asko jota mapa txiki horren legenda.

Nola mapa handian, hala txikian, lematizazioan bildutako erantzun guztien zerrenda agertzen denean ez da jakiten zein den galdera zuzenen bidez jasotakoa edo zeharkako galderen bidez, zehatzago esateko, hitz baten proposamenen bidez, bildutakoa. Halaber, lematizazio-prozesuan galdera elaboratzen duenak ezin du jakin, garai batean ez bezala, erantzun bat, izan berriemaileak bere kabuz emandakoa, izan hitz baten proposamenaren ondoren jasotakoa, lehenengo erantzuna, bigarrena, hirugarrena ala hortik gorakoa den.

Horrenbestez, galderan jasotako 200 preleमतatik⁵ lemetarako jauzia egin beharra dago lehendabizi eta lemetatik superleमतarako, ondoren. Bigarren jauzi horretan erabaki behar da zein hizkuntza-irizpideren arabera edo zein hizkuntza-alderdiren arabera garatu behar den galdera horren lematizazioa. Etimologia izan daiteke, esate baterako, lematizaziorako irizpidea. Morfema bat azaltzea edo ez azaltzea izan daiteke, esaterako, bigarren irizpidea eta morfema esaten denean, hotsa ere esan daiteke eta, hotsa esaten denean, fonologia-araua esateko modua ere badago.

Bildutako prelema guztiakin ikertzaileak egiten duen lanketaren araberrakoa da lematizazioa eta mapa. Beraz, erantzunen tipologizazioaren oinarrian arrazoi subjektiboak daudela esan daiteke, nahiz eta guztiaren oina-

⁵ Preleमतan azaltzen direnak dira galdera jakin batean ahoskatu eta onartutako erantzun guztiak. Horiek lema bihurtzeko, nolabaiteko orrazketa bat egin behar izaten da. Azkenik, bildutako lemekin, kopuruz prelema eta superlema artekoak direnekin, superlema egituratzen eta egiten dira, esan bezala, ikertzaileak nabarmendutako hizkuntza-ezaugarriren baten arabera. Azken horiek, superlema, dira galderaren legendan agertu ohi direnak.

rrian sailkapen bat egon. Horregatik erabili izan da *elaborazio* hitza, *interpretazio* hitzaren kaltetan. Interpretazioa izango litzateke hitz, morfema edo hizkuntza-ezaugarri jakin baten izatearen arrazoia galdetzeko bidea. EHHAn ez da herri jakin batean hitz baten agerreraren arrazoiak galdetzen; hizkuntza-gertaera baino ez da jasotzen (Aurrekoetxea: 2004, 9-10). Hala eta guztiz ere, zilegitasun ia erabatekoa ematen zaio berriemailearen eskutik bildutako informazioari, ez informazioa bilduta hitz bat agertu izanaren arrazoia jakiteko, ezpada hitz jakin baten agerrera guztiz arrazoizkoa dela ikusteko.

Hizkuntza-gertaera hori jasotzen denean eta jasotakoa maparatzeko helburuarekin nolabait multzokatu behar denean, edozein hizkuntza-ezaugarri tartean izanik esan daiteke, arestikora bueltatuta, euskara literariotik hurbilago dagoen lema izatea ez dela inongo irizpidea superlema baten forma erabakitzerakoan. Superlema bihurtzeko dauden lemei dagokienez, erabakigarriagoa da lema horren maiztasuna, lema horrek forma literarioarekin duen distantzia gorabehera.

Informazioa lematizatzerako orduan izaten da, baina, berriemaileak emandako informazioaren zilegitasuna berresteko aukera: herri-jakintzatik etorritako informazioaren antolaketa nahitaezkoa da, lematizazio-prozesua burutzeko erantzun jakin bat agertu izanaren zergatiaz hausnartu gabe, baina erantzun jakin hori agertu izanari zilegitasuna emanda. Izan ere, herri-kulturarekin izan dezakeen lotura izan daiteke kasu askotan erantzun jakin hori agertu izanaren arrazoia.

3. Hizkuntza-atlasaren eta herri-kulturaren arteko harremana

Hertsiki lotutakoak dira dialektologia eta herri-kultura; beraz, hizkuntza-atlasak eta herri-kultura ezin urruti ibili. Hizkuntza-atlasek herri-kulturarekin duten harremanaren puntu sendoena galde-sorta bera da, hizkuntza-atlasaren oinarrian dagoena, hortaz. Zer galdetu erabakitzerakoan, hizkuntza, kasu honetan, euskara, bere kultura-eremuan murgiltzea komeni da, horrela eginda bakarrik lor baitaiteke, esaterako, erreka arrainen

izendapena eta informazioa eskuratzea, gurdiarena, goldearena, gobadarena, artilearena, lihoarena edo, zer esanik ez, euskaraz hitz egiten zenean garai batean jarri ohi ziren zigorrena, zenbait aipatzearren. Nahitaezkoa da horretarako inkestagileak galdetzen duena izendatzeko izan daitezkeen moduez gain –ez guztiak, halaberharrez–, balizko izendapen horri lotutako objektuaren erabilera, ohituraren funtsa edo sentimenduaren ñabardura ere ezagutzea. Orduan jarri beharko lirateke elkarlanean etnografoa eta dialektologoa (García Mouton, 1987b: 66). Besteak beste, epeen edo denbora igarotzearen aitzakian, elkarlana ez da beti behar bezain egingarria eta indartsua izaten, eta arlo horietan adituak diren lagunak biltzea sarritan nekeza izan daiteke. Arlo bietan adituak izateko asmoz –hori izango litzateke aproposena–, adar bietako aditu bana batzea baino samurragoa izan daiteke etnografotik ere izan dezakeen dialektologoa bilatzea edo, haatik, dialektologotik ere izan dezakeen etnografoa.

Galde-sortari erreparatuta, hizkuntza-atlasetan erabiltzen dena galde-sorta itxia da. Itxia izateak ez du esan nahi berriemaileak ez duenik galdetzen zaion izendapenetik kanpo ezer gehitzeko aukerarik; ezta antzik ere. I. Caminok (2009: 275) *datu-bilduma hertsia* aipatzen du, *datu-bilduma libre*arekin batera edo aurrez aurre. Galderak egin aurretik, galde-sorta goitik behera finkatuta izan behar da, itxiaren aldeko metodologia erabiltzeko asmoa dagoenean. Libre denean, aldiz, asmoak asmo, ez dago zertan ibili galde-sorta finko baten atzetik, elkarrizketa libreari eskerrak jasotzen baita interesgarria izan daitezkeen informazioa modurik naturalenean eta testuingururik ohikoenean.

EHHA nonbait kokatu behar izatekotan, itxien artean kokatu beharko litzateke. Itxiari eskerrak lortu da galde-sortan galdetutakoa zehatz biltzea, baina libre jokatzeari eskerrak lortutakoa ere bada itxiari esker bildutakoa testuinguru aproposalan kokatzea eta horren gaineko informazio erantsia izatea. 2.857 galdera egiteko, aurretiaz galde-sorta zehaztuta eraman ezik, amaitu ezinezko zeregina izango litzateke, izan dena baino amaiezinagoa, hartan ere.

Hizkuntza-atlasen galde-sorta itxi horri esker jasotako erantzunez gain, hainbat eta hainbat ohar jasotzen dira galde-sorta itxiaren barnean izan

daitezkeen aukera edo pasarte libreetan. Orduan biltzen dira begitxindorra sortu izanaren inguruko sineskerak eta osatzeko moduei buruzko oharrak, bataiatu gabeko haur bat hiltzerakoan lurperatzeari buruzkoak edo, lagin txiki bat aipatzearren, oiloek arrautzak erruteko moduaren eta egunaren momentuaren gaineko azalpenak. Azalpenok, oro har, berbaz, kontu-kontari, emandakoak dira, baina badira kantuz emandakoak edo kantuz hornitutakoak ere.

Hizkuntza-atlasak eta horien galde-sortak aipatzen direnean, monografiari aipamena gertukoa izaten da sarritan, bien arteko antzekotasuna ez eze, bien arteko desberdintasunak aipatzeko. Monografietan hizkuntza-atlasetan baino sakonago eta libreago jokatzeko aukera dago. Hizkuntza-atlasetan bizkor eta azal samarretik ibili behar da, nahiz eta hori ez den nahasi behar inkestagileak inkesta aurretiko lana edo galde-sortaren garapena bera azaletik egitearekin. *EHHA*n oso handia da, berbarako, bai hasierako galdere-tan, bai inkesta aurrera joan ahala egindakoetan, herri bakoitzean inkestagileak berriemaileari zer proposatu jakiteko egindako lana⁶.

Galde-sortaren edukiari dagokionez, behin baino gehiagotan aipatzen da lexikoaren alderanzko desoreka. Hizkuntza-alderdi guztiek nekez izan dezakete toki bera hizkuntza-atlasetan. Hortaz, nahiz eta lexikoa izan garaian garaiko bizimoduaren berri emateko baliabide aproposenetakoa, aipatu izan da (Camino, 2009: 280) dialektologia makurtuegi egon izan dela etnografiaren aurrean.

*EHHA*ren kasuan ere gehiena lexikoari dagokiona izanagatik ere, dena ez dagokio horri. Hala ere, lexikoari dagokion galde-sortaren parte semantikoki, ez ortografikoki, antolatua da. Arlo semantikoaren arabera egindako bereizketa hau ohikoa da hizkuntza-atlasetan eta ohikoak dira, ondorioz, *EHHA*ren galderaren alboan beste hizkuntza-atlas batzuei egiten zaizkien erreferentziak, semantikoki oinarritutako harremanak dituztenak, honenbestez. 37010 ‘yugo / joug / yoke’ galderan *ALEANR* I, 118 galderari egiten zaio erreferentzia eta 08250 ‘arco iris / arc-en-ciel / rainbow’ galderan *ALG*:

⁶ Inkestak aurrera egin ahala, askoz gehiago dira hitz proposatuak; izan ere, berriemaileek emandako erantzunetatik prestatutakoak dira proposamenak.

822; *ALEANR*: X, 1336; *ALE I*, 6-9 galderari. Horrenbestez, galdera batzuk beste hizkuntza-atlas batzuetakoetan oinarritzeak ere arrazoi semantikoak ditu.

Hizkuntza-atlas guztiak, lexikoaren ikuspuntutik bada ere, ez dira semantikoki ordenatuak. *ALF* lehenengo hizkuntza-atlasetakoa izatea eta *Wörter und Sachen* mugimenduaren ostekoa ez izatea nahiko arrazoi izan daiteke hitzak bestelako ordena baten arabera antolatzeke; alegia, ordena alfabetikoaren alde jokatzeko hitzak erakusterakoan⁷. *Atlas Lingüístic de Catalunya* (*ALC*) ere *ALF*en bidetik joan zen eta, nahiz eta 1923an argitaratu, ez zioten gehiegi begiratu herri-kulturari. García Moutonek esan bezala, A. Grierak hizkuntza-atlasa ez zen beste lan batzuetan ondo ederto aplikatua zuen metodologia berria, baina, ez zuen erabili, ordea, Kataluniako hizkuntza-atlaserako.

Wörter und Sachen mugimenduaren aurretik hasi zen hizkuntzaren eta kultura tradizionalaren arteko lotura. Dialektoen ikerketa eta etimologia lotu zituen Turgotek *Enciclopedia* XVIII. mendearen erdialdean eta Frantziako Iraultzan dialektoak deuseztatzeko ahalegina egin zen. Era horretako ahaleginek erantzuna ere bizkor izan ohi dutenez, Napoleonen eskutik heldu zen korrante nazionalista, arrazista eta populista, herria hartzen zuena kultura tradizionalaren gordailutzat. Kontzientzia diferentziala egonkortzeko oinarri-oinarrizkoak geratu ziren herri-kulturaren balorazioa eta nazionalismoaren goieneko unea (García Mouton, 1987b: 54).

Dialektoak serio hartzen hasi ziren garai horretan, dialektoak ikertu nahi zituenak nahitaezkoa zuen dialektoen bidez izendatutako objektuetara jotzea; alegia, izendatu nahi zena ezagutzea. Objektuaren eta izendapenaren arteko zubia eraikitzeke sortu zen 1909 inguruan *Wörter und Sachen* aldizkaria R. Meringer eta W. Meyerren eskutik, besteak beste. Aldarrikapen-testuan adierazi zuten, serioago heldu behar zitzaion hitzen eta gauzen arteko loturari edo harremanari. Mugimendutik oso urruti izan ez zen beste bat H. Schuchardt izan zen, baina berak lehenago besteek formulatu-

⁷ *Atlas linguistique et ethnographique de l'Italie et de la Suisse méridional* (*AIS*) izan zen hitzak eta objektuak lotzen zituen mugimenduari eskerrak semantikoki antolatutako lehen hizkuntza-atlasa.

takoaz hausnartu eta mugimenduaren izenaren hitzen hurrenkera aldatu duen: *Sachen und Wörter*. Bere iritziz, lehenengo objektuak daude, eta ondoren etor daitezke eta etorri ohi dira objektu horiek izendatzeko moduak. Dependentsia hitzak dauka objektuarekiko eta ez alderantziz.

Bestalde, hitzen jatorri diren objektuen artean bereizketa egin beharra dago: zehatzak, alde batetik; abstraktuak, bestetik. Kopuruari dagokionez, *EHHA*ren galde-sortan askoz gehiago dira zehatzen artekoak abstraktuen artekoak baino; hots, zatia gehiago dira objektuei lotutakoak ideiei edo sentimenduei lotutakoak baino. Abstraktuen artean 69. gaia (X. liburukia) da nabarmentzekoa, kualitateak eta bizioak azaltzen dituen (*Euskera* XXXVIII: 575): 69010 ‘costumbre / habitude’, 69020 ‘amor / amour’, 69030 ‘valentía / courage’, 69040 ‘esperanza / espérance’, 69050 ‘compasión / pitié’, 69060 ‘deseo / envie’ eta 69070 ‘envidia / jalousie’, zenbait aipatzearren. Gai horretakoak dira, era berean, pertsonaren izaeraren gaineko beste galdera batzuk ere: 69080 ‘holgazán / fainéant’, 69090 ‘desgraciado / malheureux’, 69100 ‘fuerte / fort’, 69110 ‘recto / droit’ eta, besteak beste, 69120 ‘carácter / caractère’. 69. gaia abstraktua da bere osotasunean, baina badira beste gai batzuk zehatzagoak, nolabait esateko objektuei lotuagoak, izan arren, galdera abstraktuak tartekatzen dituztenak. 66. gaian (‘la niñez / l’enfance’) 66150 ‘tímido / timide’ galdera dago; baita 66020 ‘bautismo / baptême’ galdera ere.

Lexikoari bakarrik erreparatuta, bi multzotan sartzekoak dira *EHHA*n, beste hizkuntza-atlas gehientsuenetan bezalaxe, lexikoari dagozkion 2.163 galderak ere: lehenengoa da landa-eremuetako lexiko tradizionalarekin harremanetan dagoena eta bigarrena, aldiz, oinarritzko lexiko-gaiei lotutakoa (Julià 2007: 93-95). Lehenengo hizkuntza-atlasak egiten hasi zirenean, bazegoen tokian tokiko ahozko hizkuntzan bakarrik biltzen ziren eta galtzeko zorian zeuden formak jasotzeko ahalegin apartekoa egiteko gogoia eta, eremu horretan zerbaitek tokia izatekotan, landaguneetako lexiko tradizionalak izan behar zuen. Oinarritzko lexikoari buruzko galderak aipatzen direnean, *EHHA*ren galde-sorta ikusita, adibidez, erraz igar daiteke zuzen-zuzenean zeri egiten zaion erreferentzia. Hizkuntza batetik bestera joanda ere badira eremu semantiko batzuk errepikatuko direnak, hots, komunak direnak edo, hobeto esanda, hizkuntza guztietan azalduko direnak.

Landa-eremuetako tradiziozko lexikoan sartuko lirateke, zenbait aipatzearen, *EHHA*ren galde-sortatik hartutako gai hauek: 33. gaia, teilatuari eta oholari buruzkoa; 34. gaia, etxearen parteei lotutakoa; 36. gaia, ezkaratzeko tresneriaren gainekoa; 37. gaia, gurdia aipatzen duena eta 48. gaia, sagardoari dagokiona. Oinarrizko lexiko-gaien artean sartuko lirateke, beste zenbaiten artean: 8. gaia, eguraldiari buruzko galderak biltzen dituena, 10. gaia, denboraren zatiketaz ari dena, 11. gaia, egunari buruzkoa, 58. gaia, giza gorputza ardatz duena eta 73. gaia, heriotzaren gainekoa.

Hizkuntza-atlasetan garai bateko objektuen izendapenak jasotzeko egindako ahalegina oso handia da. Handia da, halaber, izendatutako objektuari buruzko ezagutza izateko egindakoa. Ia bost mila ordu grabatu dituen *EHHA* bakarrik gaur egun garatzen ari den hizkuntza-atlaserako baliatzea zuribide handirik gabeko ahalegina izango litzateke. Hizkuntza-atlasak, are gehiago galde-sorta hizkuntza-alderdi desberdinetara bideratuta dutenak, iturri agorrezina izan beharko lirateke hizkuntzaren garai bateko lekukotasunen berri izateko, edozein izanik une jakin batean interesgarri gerta daitekeen hizkuntza-alderdia eta ez hizkuntzarena bakarrik. Azterketa lexiko-semantikoa egitea, esaterako, hizkuntza-atlasen bidea onomasiologikoa den neurrian, izendapenaren eta edukiaren arteko harremana zehazteko aukeretako bat izan daiteke. Garatek (1933) ahalegina egin zuen euskarazko familia-harremanen izendapenaren etimologiaren gaineko zertzeladak azaltzeko. Bährrek (1935) batez ere familia-izenak aipatu zituen. Corominasek (1970) lau formaren etimologia-azalpena eman zuen: *alargun*, *ahizpa*, *agure* eta *guraso*.

Familia-harremanen izendapenari dagokionez, behin baino gehiagotan egin izan da euskararen eremutik kanpo ere (lehenengoetakoak: Brown 1976; Andersen 1978; Brown eta Witkowski 1981) horren gaineko azterketa. Hortaz, aproposa izan daiteke gai horri buruzko galderak ikuspuntu semasiologikotik aztertzea. Horrela ikusi ahal izango da gorputz-atalen izendapenak semantika-eremu berean nola erabiltzen diren eta gorputz-atalen izendapenek beste semantika-eremu batzuei nola eragiten dieten. Lehenengo eta behin, hizkuntza-atlasen ohiko bidetik, onomasiologikotik, 'El cuerpo humano: la cabeza / le corps humain: la tête' (58. gaia) eta 'El tronco, las extremidades / le tronc et les membres' (59. gaia) alorretan bildutako eran-

tzunak aztertuko dira, gero, bide semasiologikotik, gai horietan bildutako izendapenen kontzeptualizazioaren ondoriozko errealitate askotarikoak aztertzeke.

58010 ‘cabeza / tête’, 58160 ‘ojo / oeil’ eta 59480 ‘brazo / bras’ galderak EHHAn monolexematikoen artekoak dira; haatik, horiek dira gorputz-atalen eremutik atera eta giza gorputzaren galderen artetik emankorrenak, beste eremu semantiko batzuetako galderen izendapen nahikotan agertzen baitira. Honenbestez, bide onomasiologikoan oinarrituta, aniztasuna beste galdera batzuetan bezain handia ez den neurrian, interes txikiagokotzat hartzen dira galdera horiek. Halaber, hizkuntza-atlasetan askotariko izendapenak edo izendapen ugariak dituzten kontzeptuak gorputzaren barruko aldekoak izan ohi dira (hala nola: hezurak, organoak edo muskuluak), beste gorputz-atal handiago baten parte direnak, bestela. Horien artekoak dira, esate baterako, EHHAn atzamarrak izendatzeko jaso diren forma guztiak.

Era berean, antzeko adibidea da 58170 ‘niña del ojo / prunelle’ galderan azaltzen dena. Galdera horretan badira metafora-metonymian oinarritzen diren izendapenak. Begiaren atal hori izendatzeko, nolabaiteko konparazioa egiten da: beste eremu kontzeptual bateko errealitatea parez pare jartzen da edo begiaren partean arteko metonymia-transferentzia bat egiten da, osterantzean. *Begiko sántu*, *sántu*, *begibóla*, *kanika*, *begísantu*, *kristel*, *áingeru*, *begiko amabirjinie*, *begiko mariposie*, *níni* eta *beginíni* dira erantzunetako zenbait. Era berean, badira begiaren atal horren deskribapenean oinarritzen diren beste izendapen batzuk ere: *begiko bélltx*, *begibárru*.

Bide semasiologikoan murgilduta, begiaren atal txiki horrekin gertatzen den ez bezala, erantzun desberdinen kopuru handia ez dutenak dira (eskua, burua, besoa...), hain zuzen ere, ibilbide luzeena izaten dutenak; beste kontzeptu batzuen iturri izaten direnak (Julià, 2011: 54).

Ibilbide laburrena izan duten gorputz-atalen gaineko galderetan giza gorputzaren eremuan geratu dira emandako erantzunak. Beraz, eremu semantikoa errepikatu egiten da, nahiz eta eremu semantiko horretan galdera desberdina izan. Esate baterako, 58180 ‘ceja / sourcil’ galderan dauden superlema nagusiak *bekain*, *betule*, *betile*, *betazal*, *betarrots*, *begiezpal*, *bekosko* eta *zeja* dira. Galdera horretatik harago, beste galderaren batean agertu di-

renetakoak dira jasotako superlemetako zenbait: *betule* eta *betile* 58190 ‘pestaña / cil’ galderan ere ageri dira. *Betazal* 58190 ‘pestaña / cil’ eta 58200 ‘párpados / paupière’ galderetan azaltzen da. *Betarrots* 58020 ‘cara / visage’ galderan ere ageri da. *Begiezpal* 58200 ‘párpado / paupière’ galderan ere jaso da eta *bekozko* 58110 ‘frente / front’ galderan ere badago.

Ikus daiteke, honenbestez, semantika-eremu bereko kontzeptu desberdinak izendatzeko erabiltzen diren hitzak direla 58180 ‘ceja / sourcil’ galderan bildutakoak. Antzekoa gertatzen da 58190 ‘pestaña / cil’ eta 58200 ‘párpados / paupière’ galderetan. Lehenengoaren superlema nagusiak *pestaña*, *betill(e)*, *betule*, *begiko ile*, *begiko bilo*, *betazaleko bilo*, *betazal*, *betezpal* eta *begiko kalpar* dira. *Pestaña* 37080 ‘mosquero (red) / émouchette’ galderan ere jaso izanagatik, *betill(e)* eta *betule* 58180 ‘ceja / sourcil’ galderan ere jaso dira. *Betezpal* ‘párpado / paupière’ galderan ere bildu da. Bigarren galderaren, 58200 ‘párpados / paupière’ galderaren, superlema nagusiak honako hauek dira: *begiko azal*, *betazal*, *begiezpal*, *betezpal*, *be(g)itxapel*, *begikapela*, *begitapa*, *parpado*, *begigan(e)*, *begigain*, *begitela*, *pestañasal*, *begistalki* eta *begiko ttapal*. *Betazal* 58180 ‘ceja / sourcil’ eta 58190 ‘pestaña / cil’ galderan ere ageri da. *Begiezpal* eta *begigain* 58180 ‘ceja / sourcil’ galderan ere jaso dira.

Sailkapen lexiko-semantikoa hiru multzotan banatuta:

- a) Lehenengoan 58180 ‘ceja / sourcil’ galdera izan, 58190 ‘pestaña / cil’ izan edo 58200 ‘párpados / paupière’ galderan izan, gaztelaniatik maileguak azaltzen dira. 58180an *zeja* agertzen da; 58190an, *pestaña* eta 58200an *parpado*.
- b) Bigarren multzoan metafora-metonimiak dira tokia dutenak. Beti ez da erraza metafora-metoniaren artean bereizketa egitea; izan ere, askotan elkarren artean lotura estua duten eta aldi berean gertatzen diren prozesuen *continuum*tzat hartzen dira; ez dira kontzeptu zurrun eta isolatu bi, hortaz (Kövecses and Radden, 1998; Heine et al. 1991; Goossens, 2002; Peirsman and Geeraerts, 2006). Hizkuntzaren erabilerari dagokionez, polisemia- eta semantika-aldaketak soluzio aipostzat hartzen dira, eta testuingurutik eta pragmatika-indartzetik abiatuta ondorioztatu behar da zer den adierazi nahi dena. 58180an *begiezpal* eta *betintza* azaltzen dira; 58190an *betezpal*, *be(g)itxapel*, *begi-*

kapela, begitapa, begitela, begiestalki, begiko ttapal, betoskol eta *begigane-ko kapa*; 58200 galderan *begiezpál, betezpál* eta *betisats* agertzen dira. Metafora-metonimian oinarritzen diren erantzunak ez dira kopuruari dagokionez oso emankorrak, ez galderan bertan, ez beste kontzeptu batzuen berri ematerakoan. Aipatutako metaforetako zenbait beste hizkuntza batzuetan ere errepikatzen dira. Gaztelaniaz: *cobertera del ojo, tapas del ojo* eta *tela del ojo*. Katalanez: *tapes de l'ull*. Galegoz: *capel, capela* eta *tapa do ollo*.

- c) Hirugarren multzoan sartuko lirateke izendapen deskribatzaileak: 58180an, *begigain, bekain, betul, betule, betulle, batulla, betill(e), betazal, begigaineko biloak* eta *begigaineko iliek*; 58190an *betill(e), betule, betula, begiñle, begiko ile, begi(ko)bilo, betazale(ta)ko ile, betazaleko bilo, betazal, begiezpaleko bil(h)o* eta *begiko kalpar*. 58200an, *begi(ko)azal, betazal, begigan(e), begigain, pestañal* eta *betillak*. Izendapen deskribatzaileak erabiltzen dira (Julià 2011: 56-57), besteak beste, gainerako hizkuntzetan ere: gaztelaniaz, *piel de ojo, pellejo del ojo*; katalanez, *pell de l'ull*; galegoz, *papo do ollo* eta *piel do ollo*.

Galderetako zenbaitetan, ez gorputz-atalari dagozkionetan bakarrik, erreferentziatzat hartzen den objektua, gorputz atalaren zein gertaeraren izendapena lortzeko, kasu batzuetan atzamarrarekin edo eskuekin seinالاتu izan da. Horixe da bai izendapen metaforiko-metonomikoa duten galderetan, bai izendapen deskribatzailea dutenenetan, posposizio-sintagmen agerpena eragiten duena, erreferentzia-elementuaren bidez kokatzen baita izendapena: *begiko ile* (58190), *begiko bilo* (58190), *betazaleko bilo* (58190), *begiko kalpar* (58190), *begiko ttapal* (58190).

3.1. Gorputz-ataletatik gorputz-ataletara

58180 'ceja / sourcil', 58190 'pestaña / cil' eta 58200 'párpados / paupière' galderetan gertatu bezala, behin baino gehiagotan gertatzen da gorputz-atalen kasuan izendapen bera jasotzea gorputz-atal bat baino gehiago izendatzeko. Juliàk (2007: 158) *metonimia espazialtzat* hartzen ditu era horretako kasuak. Lehenago Ullmanek (1980: 247) aipatu zituen metonimia-transfe-

rentziak harreman espazialean oinarritzen dira. Berak esaten duenaren arabera, gorputz-atal batzuen mugak ez dira oso argiak eta, beraz, horrek justifikatzen du latinezko *coxa* ‘aldaka’ hitzaren esanahiaren mutazioa frantsesezko *cuisse* ‘izter’ hitzera. EHHAREN materialera itzulita, antzeko zerbaite gertatzen da nahitaez muga garbia ez duten gorputz atal batzuetan: 58180 ‘ceja / sourcil’ eta 58110 ‘frente / front’ galderetan jaso da *bekosko* hitza. Mugakide izateak, adibide horretan bezala, badu eragina bi atalak izendatzeko forma bakarraren baliagarritasunean.

Gorputz-atalen arteko muga argia izatea gorabehera, 58. eta 59. gaietan aztertutako galderetan jasotako superlema etengabe errepikatzen dira beste gorputz-atal batzuei buruzkoetan; hots, etengabekoak dira gorputz-atalen eremuko metonimia-transferentziak –ez dira gorputz-atalak halabeharrez mugakide izan behar; bai, ordea, gertuko–, etengabekoak diren moduan pertsonen eta animalien gorputz-atalen izendapenen arteko transferentziak ere.

Metonimia-transferentzietan dagokienez, buruaren ataletatik hasita, 58010 ‘cabeza / tête’ galderan bildutako superlema nagusietatik (*buru*, *bü*, *kasko* eta *kaskar*) *kasko* eta *kaskar* dira gorputz-ataleko lotutako beste galdera bateko kontzeptua izendatzeko erabilitakoak, 58640 ‘nuca / nuque, occiput’ galderan ere bildu baitira.

58020 ‘cara / visage’ galderan *aurpegi*, *bisaia*, *musu*, *begitarte*, *betarrots* eta *figura* dira superlema nagusiak. Horietatik beste gorputz-atal batzuk izendatzeko erabilitakoak dira *musu* eta *mosu* superlema, esate baterako, *betarrots* superlemaekin batera: 58290 ‘nariz / nez’ eta 58400 ‘mejilla / joue’ galderetan ere azaltzen dira *musu* eta *mosu*; *betarrots*, aldiz, 58180 ‘ceja / sourcil’ galderan ageri da.

58110 ‘frente / front’ galderan bildutako superlema nagusiak honako hauek dira: *bekoki*, *kopeta*, *belar* eta *bonte*. *Bekoki* 58100 ‘sien / tempe’ eta 58180 ‘ceja / sourcil’ galderan ere jaso da, *kopeta* 63070 ‘trenza / tresse’ galderan ere bildu den bitartean.

58120 ‘sesos / cervelle’ galderan *garaun*, *muñ*, *burumuñ* eta *hün* dira superlema nagusienak. Horietatik beste gorputz-atal batzuetan agertzen dena da *muñ*, 58100 ‘sien / tempe’ eta 59340 ‘médula / moelle’ galderetan ere ageri baita.

58290 ‘nariz / nez’ galderan superlema nagusiak *sudur*, *sur*, *mustur* eta *musu* dira. Superlema horietatik beste galdera batzuetan agertzen dena *musu da*, 58020 ‘cara / visage’ eta 58400 ‘mejilla / joue’ galderetan ere azaltzen baita.

58380 ‘mandíbula / mâchoire’ galderan jasotako superlema nagusiak *matrailezur*, *matelezur*, *mazel* eta *mandibula* dira. *Matrailezur* eta *matelezur* 58390 ‘pómulo / pommette’ galderan ere jaso dira eta *mazel* 58400 ‘mejilla / joue’ galderan ere bai. 58460 ‘diente / dent’ galderan superlema nagusiak *agin*⁸, *hagin*, *hortz*, *ortz* eta *dentadura* dira. *Agin* bildu da 58610 ‘dientes incisivos / incisive’, 58470 ‘colmillo / canine’ eta 58480 ‘muela / molaire’ galderetan ere. Azken galdera horretan azaltzen da *hagin* ere. *Hortz* 58610 ‘dientes incisivos / incisive’, 58470 ‘colmillo / canine’, 58480 ‘muela / molaire’ galderetan ere jaso da eta *ortz* 58610 ‘dientes incisivos / incisive’ galderan ere bildu ahal izan da.

58550 ‘barbilla / menton’ galderaren superlema nagusiak *okotz*, *kokotz*, *kokots* eta *bidar* dira. *Kokots* 58610 ‘nuez de la garganta / pomme d’Adam’ galderan ere jaso da.

58600 ‘cuello / cou’ galderaren superlema nagusiak *sama*, *lepo* eta *lepho* dira. *Sama* 58620 ‘garganta / gorde’ galderan ere bildu da. *Lepo* 59050 ‘espalda / dos’, 59140 ‘regazo / giron’ eta 59030 ‘hombro / épaule’ galderetan ere ageri da. *Espalda* 27220 ‘omóplato / omoplate’, 59030 ‘hombro / épaule’ eta 59050 ‘espalda / dos’ galderetan ere jaso da.

58610 ‘nuez de la garganta / pomme d’Adam’ galderan superlema nagusiak *gorgoil*, *intxaur*, *zintzur*, *kizkur* eta *txori* dira. 58620 ‘garganta / gorge’ eta 58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderetan jaso da *gorgoil*. *Zintzur* 58620 ‘garganta / gorge’, 58630 ‘campanilla (úvula) / lulette’ eta 58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderan.

58620 ‘garganta / gorge’ galderan superlema nagusiak *sama*, *extarri*, *garganta* eta *zintzur* dira. *Sama*, esan bezala, 58600 ‘cuello / cou’ galderan ere bildu da. *Garganta* 58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderan ere jaso da,

⁸ Superlemek ahozko jardunean oinarritutakoak dira eta galdera batzuetan superlema desberdinak sortzeko irizpidea izan daiteke berriemaileek emandako erantzunen ahoskera. Erantzunen batek edo batzuek hasperena izateak zein ez izateak, esate baterako, eragina izan ohi du grafian.

zintzur 58630 ‘campanilla (úvula) / lulette’ galderan, *extarri* 58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderan bildu da.

58640 ‘nuca / nuque, occiput’ galderan bildutako superlema nagusiak *kokot*, *lepoezur*, *gark(h)ol*, *gar(r)ondo*, *burugi(b)el*, *lephogi(b)el*, *lepozoko*, *lepazain*, *lepagañ* eta *saputz* dira. *Kokot* 58600 ‘cuello / cou’ galderan ere jaso da. *Lepo ezur* 58610 ‘nuez de la garganta / pomme d’Adam’ galderan ere jaso da; *saputz* 58100 ‘sien / tempe’ galderan ere ageri da eta *lepagañ* 58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderan ere bai.

58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderan superlema nagusiak *zintzurreste*, *zintzurkorda*, *zintzur*, *estegorri*, *gangar*, *gangarda*, *garganta*, *garrangail*, *gorgoil*, *gongrio*, *aphürkoi*, eta (*kontrako*) *extarri* dira. *Zintzurreste* eta *gorgoil* 58610 ‘nuez de la garganta / pomme d’Adam’, 58620 ‘garganta / gorge’ eta 58630 ‘campanilla (úvula) / lulette’ galderetan bildu dira. *Estegorri* 58620 ‘garganta / gorde’ eta 58660 ‘tráquea / trachée-artère’ galderetan ere ageri da. *Gangar* eta *garrangail* 58610 ‘nuez de la garganta / pomme d’Adam’ galderan ere azaltzen dira. Azkenik, *zintzur* 58620 ‘garganta / gorge’, 58630 ‘campanilla (úvula) / lulette’ galderan eta 58610 ‘nuez de la garganta’ galderan ere jaso da.

3.2. Gorputz-ataletatik harago

Gorputz-atal batzuen izendapenak beste gorputz-atal batzuk izendatzeko aukeretatik harago bada beste semantika-eremu batzuetan erabiltzeko modua. Horren adibide dira gorputz-atalak izendatzen diren formekin izendatzen diren landareak edo landarearen parteak, lan-tresnak edo lan-tresnen atalak, erliebea, arropak edo, azkenik, animalien gorputzaren atalei lotutakoak. *EHHA*ren galde-sortan dauden gorputz-atalei buruzko galderetatik kopuruaren aldetik emankorrenak direnak hartuko dira kontuan, izendapen horiekin sor daitezkeen hitz-elkarketak aparte utzita:

- a) 58010 ‘cabeza / tête’ galdera.
 - Superlema nagusiak: *buru*, *bü*, *kasko* eta *kaskar*.
 - *Buru* 21110 ‘cabeza de ajo / tête d’ail’ galderan ere bildu da, 24020 ‘hocico, morro / mufle’, 26300 ‘unidad de rebaño / unité de troupeau’, 38220 ‘cubo (de la rueda) / moyeu’, 40050 ‘punta

de la besana / chaintre' eta 48060 'rueda o muela / meule' galderan ere azaltzen da. *Bürü* 43180 'espiga / épi' galderan ere ageri da. *Kasko* 13030 'cresta (de una montaña) / crête', 13140 'puerto de montaña / col', 19430 'apea / partie haute du fût', 24070 'pezuña / sabot', 31020 'conjunto de casas junto a la iglesia / fermes auprès de l'église', 43050 'punta del maíz / sommet du maïs' eta 51030 'mendrugos / croûton' galderan ere ageri da.

b) 58130 'oreja / oreille' galdera.

- Superlema nagusiak: *belarri*, *beharri* eta *bearri*.
 - *Belarri* 36240 'asa / anse, poignée', 38070 'clavija / anneau', 39040 'orejeras (del arado) / oreilles', 39060 'esteva / mancheron' eta 39120 'vertedera / versoir' galderetan ere azaldu da. *Be- arri* 36240 'asa / anse, poignée', 38070 'clavija / anneau', 39040 'orejeras (del arado) / oreilles', 39060 'esteva / mancheron' eta 39120 'vertedera / versoir' galderetan ere ageri da. *Beharri* 36240 'asa / anse, poignée', 38070 'clavija / anneau', 39040 'orejeras (del arado) / oreilles', 39060 'esteva / mancheron' eta 39120 'ver- tederas / versoir' galderetan ere bildu da.

c) 58160 'ojo / oeil' galdera.

- Superlema nagusi bat dago: *begi*.
 - 14050 'arco de puente / arche' galderan azaltzen da, 19060 'bro- te (de los árboles) / bourgeon', 19500 'nudo de los árboles / noeud', 23020 'brote (de las patatas) / germe', 39220 'cubo (de la rueda) / moyeau', 50030 'grumo / grumeau', 55100 'ojo de la aguja' eta 62240 'nudo / noeud' galderetan legez.

d) 59010 'tronco / tronc' galdera.

- Superlema nagusiak: *gerri*, *garri*, *gorputz*, *gorphitz*, *gorputzerdi*, *gor- putzgain*, *tronko*, *trunko*, *trongo*, *trungo*, (*korputz*)*kaja* eta *gerrikoz gain*.
 - *Gerri* eta *garri* 19030 'tronco (del árbol) / tronc', 19420 'maderable / bille' eta 59130 'cintura, talle / ceinture, taille' galderetan ere jaso dira. *Gorputz* jaso da 12120 'Corpus Christi / Fête Dieu', 19030 'tronco (del árbol) / tronc', 21160 'tallo de planta / tige' eta 59020 'cuerpo / corps' galderan ere. *Gorphitz* 59020 'cuerpo / corps' gal-

deran ere ageri da. *Tronko* 19030 ‘tronco (del árbol) / tronc’, 19420 ‘maderable / bille’, 19490 ‘picador / billot’, 21160 ‘tallo de planta / tige’ eta 48090 ‘maderos del lagar / planches placées au-dessu de presoir’ galderetan ere jaso da. *Trunko* 19410 ‘tocón / souche’, 19420 ‘maderable / bille’, 19490 ‘picador / billot’, 24750 ‘tabla del carnicero / billot du boucher’, 33350 ‘viga / poutre (en général)’, 40241 ‘narria 2 / rouleau 2’ eta 48090 ‘maderos del lagar / planches placées au-desus du pressoir’ galderetan ere azaldu da. *Kaja* 28330 ‘jaula / mue, cage’, 30030 ‘colmena / ruche’, 35230 ‘cajón / tiroir’, 37291 ‘albarda 2 / bât 2’, 38040 ‘escalera (del carro) / lit (de la charrette)’, 38050 ‘adra lateral / ridelle’, 38100 ‘caja del carro / caisse (du char)’, 43100 ‘sementero / semoir’ eta 48110 ‘agujero o canalillo / trou, gouttière’ galderetan ere jaso da.

e) 59100 ‘costilla / côte’ galdera.

- Superlema nagusiak: *kosta*, *kost(a)ezur*, *kostill(a)*, *kostill(a)ezur*, *kostalet*, *kostelezur*, *saiets*, *sai(h)etsezur*, *saits*, *saitsezur*, *saets*, *sa(h)etsezur*, *saiatz*, *saxki* eta *paletilla*.

– *Kosta* 13010 ‘pendiente / terrain en pente’. 17020 ‘cuesta / raidillon’, 19550 ‘costero / dosse’ eta 27210 ‘costillas / côtes’ galderetan ere bildu da. *Kostaezur*, *saietz*, *saihetsezur*, *sahetsezur* eta *saiatz* 27210 ‘costillas / côtes’ galderan ere ageri dira. *Kostilla* 27210 ‘costillas / côtes’ eta *kostillaezur* 27210 ‘costillas / côtes’ galderan ere azaldu dira. *Kostalet* 27210 ‘costillas / côtes’ galderan ere bai. *Saets* 13050 ‘ladera / versant’, 19220 ‘arce / érable’, 19260 ‘sauce / saule’, 38020 ‘puente (del carro) / longeron’, 38050 ‘adral lateral / ridelle’ eta 39120 ‘vertedera / versoir’ galderan ere azaltzen da. Azkenik, *paletilla* 27220 ‘omóplato / omoplate’ eta 39100 ‘cuchilla (del arado) / coutre’ galderan ere jaso da.

f) 59160 ‘cadera / hanche’ galdera.

- Superlema nagusiak: *kadera*, *mokor(ezur)*, *eperdimukur*, *epermu(n)txur*, *ipurtxuntxur*, *meaka*, *aldaka*, *aldamen*, *(h)anka ezur*, *ipurtezur*, *erramuezur*, *eperdi*, *epermami(n)*, *(h)anka* eta *(-)giltz(-)*.
- *Kadera*, *hanka ezur* eta *ipurtezur* 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’, 27260 ‘pata / pied’ eta 35240 ‘silla / chaise’ galderan ere

bildu dira. *Mokorrezur* 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’ galderan ere badago. *Mokor* 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’, 40070 ‘gleba / motte de terre’ eta 51030 ‘mendrugo / croûton’ galderan jaso da. *Eperdimukur* 59380 ‘nalga / fesse’ galderan ere badago. *Ipurtxuntzur* ‘27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’ eta 28100 ‘rabadilla (de las aves) / croupion’ galderan ere ageri da. *Meaka* 13050 ‘ladera / versant’ eta 27560 ‘tocino de la panza / ventrèche’ galderan ere bildu da. *Aldaka* 19550 ‘costero / dosse’ galderan ere jaso da. *Aldamen* 38020 ‘puente (del carro) / longeron’ eta 38130 ‘telera (del carro) / armon’ galderan ere ageri da. *Ankaezur* 24050 ‘corva / jarret’, 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’ eta 59140 ‘pantorrilla / mollet’ galderan ere badago. *Erramuezur* 27200 ‘espinazo / échine’ eta 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’ galderan ere badago. *Eperdi* 19410 ‘tocón / souche’, 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’, 28100 ‘rabadilla (de las aves) / croupion’, 39030 dental (de arado) / sep’, 59290 ‘culo / cul’ eta 59380 ‘nalga / fesse’ galderan ere jaso da. *Epermami* 59380 ‘nalga / fesse’ galderan ere badago. *Anka* 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’, 27260 ‘pata / pied’, 59380 ‘nalga / fesse’, 59400 ‘pierna / jambe’ eta 59430 ‘pie / pied’ galderan ere jaso da. *Hanka* 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’ galderan ere bai. *Giltz* 27250 ‘hueso de la cadera / os de la hanche’, 34100 ‘llave / clé’, 39080 ‘cuña (del arado) / coin (de ‘alaire)’, 41250 ‘abrazadera de la hoja / anneau, douille’, 47110 ‘desaguadero, vaciadero / bonde’, 58100 ‘sien / tempe’ eta 59150 ‘ingle / aine’ galderan ere bildu da.

g) 59290 ‘culo / cul, postérieur’ galdera.

- Superlema nagusiak: *ip(h)urdi*, *purdi*, *ipurde*, *iphordi*, *eperdi*, *epurdi*, *eporde*, *epordi*, *uzki*, *üzkü*, *poça*, *pope*, *gibelalde* eta *gibelondo*.
 - *Ipurdi* 19410 ‘tocón / souche’, 24320 ‘vulva (animales) / vulve’, 28100 ‘rabadilla (de las aves) / croupion’, 55100 ‘ojo de la aguja / chas’ eta 59380 ‘nalga / fesse’ galderan ere jaso da. *Iphurdi* 28100 ‘rabadilla (de las aves) / croupion’ eta 55100 ‘ojo de la aguja / chas’ galderan. *Purdi* 19410 ‘tocón / souche’ galderan ere badago. *Eperdi* 19410 ‘tocón / souche’, 27250 ‘hueso de la cadera / os de la

hanche', 28100 'rabadilla (de las aves) / croupion', 39030 'dental (del arado) / sep', 59160 'cadera / hanche' eta 59380 'nalga / fesse' galderan ere ageri da. *Epurdi* 19410 'tocón / souche', 28100 'rabadilla (de las aves) / croupion' eta 59380 'nalga / fesse' galderan ere bildu da. *Eporde* 19410 'tocón / souche' eta 55100 'ojo de la aguja / chas' galderan ere badago. *Uzki* 28100 'rabadilla (de las aves) / croupion' eta 55100 'ojo de la aguja / chas' galderan ere azaltzen da. *Úzkü* 55100 'ojo de la aguja / chas' galderan ere jaso da. *Popa* 59380 'nalga / fesse' galderan eta 65030 'vulva (mujeres) / vulve' galderan ere ageri da, *gibelalde* 28100 'rabadilla (de las aves)', 32030 'parte trasera (de una casa) / derrière (de la maison)' eta 59380 'nalga / fesse' galderan ere jaso da.

h) 59400 'pierna / jambe' galdera.

- Superlema nagusiak: *anka*, *zango*, *zank(h)o*, *zankho*perna, *zangar*, *zangarrezur*, *zangomakil*, *berna*, *p(h)erna*, *txanka*, *izter*, *ankixter*, *(anka)kanille*, *punturrilla* eta *kadera*.
 - *Anka* 27250 'hueso de la cadera / os de la hanche', 27260 'pata / pied', 59160 'cadera / hanche' eta 59380 'nalga / fesse' galderan ere ageri da. *Zango* 19030 'tronco (del árbol) / tronc', 21160 'tallo de planta / tige' eta 23030 'planta de la patata / fane', 27260 'pata / pied', 27290 'zancarrón / os du jambon', 32050 'puntal / étai', 33260 'pie derecho / poinçon', 37230 'clavija trasera / reculement', 59410 'pantorrilla / mollet', 59430 'pie / pied' eta 59690 'nervio / nerf' galderan ere ageri da. *Zankho* 21160 'tallo de planta / tige' galderan, 23030 'planta de la patata / fane', 59430 'pie / pied', 44040 'vencejo (para atar el haz) / lien', 46030 'cepa / cep' eta 59430 'pie / pied' galderan ere ageri da. *Zanko* 27260 'pata / pied' eta 59410 'pantorrilla / mollet' galderan ere jaso da. *Zangar* 21160 'tallo de la planta / tige', 23030 'planta de la patata / fane', 24050 'corva / jarret' eta 59410 'pantorrilla / mollet' galderan ere bildu da. *Zangomakil* eta *berna* 59410 'pantorrilla / mollet' galderan ere badaude. *Txanka* 27270 'jamón / jambon' galderan eta 34090 'quicio; gozne / penture; gond' galderan ere ageri da. *Izter* 38020 'puen-

te (del carro) / longeron', 38140 'guía / flêche', 59150 'ingle / aine' eta 59400 'pierna / jambe' galderan ere jaso da.

i) 59430 'pie / pied' galdera.

- Superlema nagusiak: *oin*, *huñ*, *ankaonñ*, *zangooin*, *zangohuñ*, *zankhohuñ*, *zango*, *zankho*, *zangozola*, *zankhozola*, *anka*, *ainka*, *anka-zapata*, *ankaexpal* eta *kadera*.
 - *Oin* 27260 'pata / pied' eta 59460 'planta del pie / plante du pied' galderan ere ageri da, *zango* 'tronco (del árbol) / tronc', 21160 'tallo de planta', 23030 'planta de la patata / fane', 27260 'pata / pied', 27290 'zancarrón / os du jambon', 32050 'puntal / étai', 33260 'pie derecho', 37230 'clavija trasera / reculement', 59400 'pierna / jambe', 59430 'pie / pied' eta 59690 'nervio / nerf' galderan ere ageri da. *Zangosagar* 24050 'corva / jarret' ere badago. *Zankho* 23030 'planta de la patata / fane', 27260 'pata / pied', 44040 'vencejo (para atar el haz) / lien' eta 46030 'cepa / cep' galderan ere bildu da. *Zangozola* eta *zankhozola* 59460 'planta del pie / plante du pied' galderan ere jaso dira. *Anka* 27250 'hueso de la cadera / os de la hanche', 27260 'pata / pied', 59160 'cadera / hanch' eta 59480 'nalga / fesse' galderan ere ageri da. *Ankazapata* 24070 'pezuña / sabot' galderan ere badago. *Kadera* 27250 'hueso de la cadera / os de la hanche', 27260 'pata / pied', 35240 'silla / chaise', 59160 'cadera / hanche' eta 59400 'pierna / jambe' galderan ere azaldu da.

j) 59480 'brazo / bras' galdera.

- Superlema nagusia *beso* da.
 - *Beso* 27220 'omóplato / omoplate', 27260 'pata / pied', 27270 'jamón / jambon', 32050 'puntal / étai', 33270 'alfarda / arbalétrier', 37260 'limonera (del carro) / limon', 38130 'telera (del carro) / armon', 39060 'esteva / mancheron', 42010 'tranco / andain', 48070 'tablas encima de la pulpa / planches placées sur le marc', 48080 'tablones del lagar / autres planches du pressoir', 48090 'maderos del lagar / planches placées au-dessus du pressoir' eta 48100 'cargadero del lagar / poutre qui fait poids ou brebis' galderan ere azaldu da.

Ikus daitekeenez, gorputz-atalei buruzko izendapenetan polisemiak badu pisua: alde batetik, semantika-eremu bereko kontzeptuak izendatzen dira; bestetik, beste semantika-eremu bateko kontzeptuei izena jartzeko baliatzen dira. Egia da, halaber, polisemia-kasuen metafora-metonomiak oso lagungarri izaten direnez, horiek erabiltzen direna.

4. Ondorioak

Ikusitakoak ikusita, *Euskararen Herri Hizkeren Atlasaren* azterketa egiten denean, sorrera-prozesuarena, hau da, historiarena, ez litzateke horren lotura estua egin behar *Erizkizundi Irukoitzarekin*; izan ere, informazioa lortzeko metodologiari dagokionez, bien arteko distantzia txikia izanagatik ere, helburuen artekoa zatia handiagoa da. Herririk herri bildutako informazioa euskara literarioaren mesedetan erabili nahi izan zuen Azkuek; horixe izan zen bere helburua, behintzat. Haatik, *EHHAREN* helburuak zehaztu zirenean ez zen euskara literarioaren gaineko aipamenik ere egin; izan ere, euskara literarioaren mesedetan aritzea ezin esan daiteke hizkuntza-atlasaren zeregin behinena denik. Hala ere, *EHHAREN* argitalpena amaitzen denean –ale bakarra falta da–, baliteke *EHHAK* euskara literarioari ekarpenen bat egitea, nahiz eta hori ez izan hasierako helburuen artean. Dagoeneko *Euskaltzaindiaren* webgunean *Euskaltzaindiaren Hiztegia* kontsultatzen denean eta bilaketa aurreratuaren aukerak baliatzen direnean azaltzen da, besteak beste, *EHHARI* erreferentzia egiten dion esteka bat:

Estekak

HBO OEH ESHA XX. mendea Lexikoaren Behatokia

Oraingoz ezin esan daiteke *ESHA Euskaltzaindiaren Hiztegiaren* iturria denik, ezta izango denik ere, *Euskaltzaindiaren Hiztegiaren* iturriak idatziz dokumentatuak izan behar baitira eta hala izan dira orain artekoan, behinik behin.

Bestalde, *Erizkizundi Irukoitzak* *EHHAREKIN* duen harremana gorabehera eta *EHHAK* euskara literarioarekin izan dezakeena gorabehera, ezin-

bestean elkarren alboan jarri beharrekoak dira hizkuntza-atlasak eta herri-kultura. Galde-sorta bera herri-kulturan errotutakoa da: alegia, gai konkretuak zein abstraktuak izan, hala landa-eremu tradizionalari nola oinarritzko lexikoari dagozkionak izan, lexiko-gaiak izan ala ez izan, galde-sorta gaiaren arabera ordenatua da, semantika-ordena da galde-sortaren oinarrian dagoena.

Gorputz-atalen gaian jasotako izendapenetako asko gorputz-atalen gai-ko beste gorputz-atal batzuk izendatzeko ere erabiltzen dira. Era berean, gorputz-atalen gaian jasotako izendapen batzuk semantika-eremu horretatik kanpo dauden beste kontzeptu batzuk izendatzeko ere baliatzen dira. Hitz-kopuru txikiena duten gorputz-atalak dira beste kontzeptu batzuei –ez ezinbestean semantika-eremu berekoak– izena jartzeko emankorrenak eta, aitzitik, gorputz-atal bati izena emateko superlema desberdinen kopurua handiagoa den kasuetan, beste kontzeptu batzuk –ez ezinbestean semantika-eremu berekoak– izendatzeko aukera askoz txikiagoa da. Izendapen-kopuru txikia eta horien bidez beste kontzeptu batzuei izena emateko emankortasun handia edo handi samarra dutenen artekoak dira monolexematikoak edo ia-ia monolexematikoak direnak. Horien artekoak dira 59480 ‘brazo / bras’ edo 58160 ‘ojo / oeil’ galderak. Aitzitik, izendapen-kopuru handia, baina beste kontzeptu batzuk izendatzeko baliagarritasun txikia edo txiki samarra dutenen artean sartuko lirateke lehenago aipatutako 58180 ‘ceja / sourcil’, 58190 ‘pestaña / cil’ eta 58200 ‘párpados / paupière’ galderetan bildutakoak. Emankor gertatu diren kasuren batean, gainera, emankortasun hori hiruren arteko kontzepturen bati izena emateko erabilgarritasunean oinarritzen da; ez besterik. Hiru gorputz-atalak nolabait mugakide izateak ere badu eragina horretan. Sarritan metafora-metonomia bidezko izendapena erabiltzen da kontzeptu batetik bestera jauzi egiteko.

58180 ‘ceja / sourcil’, 58190 ‘pestaña / cil’ eta 58200 ‘párpados / paupière’ galderetan ikusi den bezala, bat-etortzea dago beste hizkuntza batzuetan emandako izendapenekin. Tradizioan beste hizkuntza-atlas batzuetan bereziki aztertutako galderak emankor gertatu dira *EHHA*n ere: ez kopuruz bakarrik, ezpada hitz bakoitzaren atzean izan daitekeen informazioari dago-kionez. 06030 ‘murciélago / chauve-souris’ galderan datorrena ikertzaile

batek baino gehiagok aipatu du, bakoitzari dagokion hizkuntzan. Malkiel (1951), Sanchis Guarner (1956) eta Mouton (2006) izan dira horietako zenbait. Horixe da, hain zuzen ere, hizkuntza-atlasen eta herri-kulturaren harremanaren arteko beste adibide bat eta erraz egin daiteke gorputz-ataletatik familia-harremanetarako bidea edo familia-harremanetatik zoonimoe-tarakoa, bizpahiru semantika-eremu bakarrik aipatzearren.

5. Bibliografia

ANDERSEN, Elaine, 1978, «Lexical Universals of Body-Part Terminology», *Universals of Human Language*. Stanford-California: Stanford University Press, 335-368.

AURREKOETXEA, Gotzon, 2004, «El atlas lingüístico vasco: 20 años de innovación tecnológica», *Dialectologia i recursos informàtics*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 15-41.

AZKUE, Resurreccion Maria, 1921, *Erizkizundi Irukoitza* (kaier inprimatuak), ABA-EUS 1. 203. 03. 1936-15 (KEA, 0187-0190).

BÄHR, Gerhard., 1935, *Los nombres de parentesco en vascuence*. Bermeo: Idaztegia Irarkola.

BALDINGER, Kurt, 1964, «Sémasiologie et onomasiologie», in *Revue de Linguistique Romane*, 28 (1964) 249-272.

BLANK, Andreas; GÉVAUDAN, Paul; KOCH, Peter, 2000, «Onomasiologie, sémasiologie et l'étymologie de langues romanes: Esquisse d'un projet», *Actes du XXIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes IV* (2000) 103-114.

BROWN, Cecil, 1976, «General Principles of Human Anatomical Partonomy and Speculations on the Growth of Partonomic Nomenclature», *American Ethnologist* 3/3 (1976) 400-424.

———, 2005a, «Hand and Arm», in Martin Haspelmath *et al.* (prestatzailea): *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press, 129, 522-525.

———, 2005b, «Finger and Hand», in Martin Haspelmath *et al.* (prestatzailea): *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press, 130. atala, 526-529.

——— eta Witkowski, S.R., 1981, «Figurative Language in a Universalist Perspective», *American Ethnologist* 8/3 (1981) 596-615.

CAMINO, Iñaki, 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.

CARSTON, Robyn; WEARING, Catherine, 2011, «Metaphor, hyperbole and simile: A pragmatic approach», *Language and Cognition* 3-2 (2011) 283-312.

COROMINAS, Joan, 1970, «Hurgando en los nombres de parentesco (alargun, aizpa, agure, guraso)», *Fontes linguae vasconum: Studia et documenta* 2 (5) (1970) 169-182.

COSERIU, Eugen, 1977, «La geografía lingüística», *El hombre y su lenguaje. Estudios de teoría y metodología lingüística*. Madrid: Gredos, 103-158.

DÍEZ, Olga, 2001, «Metaphor, metonymy, and image-schemas: an analysis of conceptual interaction patterns» *Journal of English Studies* 3 (2001-2), 47-63.

Euskaltzaindia, 1984, Iker 3, *Erizkizundi Irukoitza* (Euskera 1925), prestatzailea: Ana Maria Echaide. Bilbo.

———, 1993, Euskera 38, *Euskal Herriko Hizkuntz Atlasa: galdesorta* (1993-3), prestatzaileak: Gotzon Aurrekoetxea eta Xarles Videgain. Bilbo.

———, *Euskaltzaindiaren Hiztegia*. Sarean: www.euskaltzaindia.eus

———, *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa*. Bilbo: Euskaltzaindia. Sarean: www.euskaltzaindia.eus

FUSTER, María Trinidad, 1996, «Voces de creación metafórica sobre el maíz y el trigo en el atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja», *E.L.U.A.* 11 (1996) 139-147.

GARATE, Justo, 1933, «Ensayo sobre los nombres vascos de parentesco», *Revista Internacional de los estudios vascos* 24 (1) (1933) 106-107.

GARCÍA MOUTON, Pilar, 1987a, «Motivación en nombres de animales», *LEA IX* (1987) 189-197.

———, 1987b, «Dialectología y cultura popular. Estado de la cuestión», *RDTP XLII* (1987) 49-73.

———, 2006, «Los nombres del murciélago en los atlas regionales españoles», *Quaderni di Semantica XXVII* 1-2 (2006) 289-299.

GOOSSENS, Louis, 2002, «Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action», in Dirven, R., eta Pörings, R. (prestatzaileak) *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter. 349-377.

HEINE, Bernd; CLAUDI, Ulrike; HÜNNEMEYER, Friederike, 1991, *Grammaticalization: a Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.

JULIÀ, Carolina, 2007, *Léxico y variación: las denominaciones de las partes del ojo*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Sarean; <http://hdl.handle.net/2072/4360> [azken kontsulta: 2018-12-3].

———, 2010, *Estructura y variación en el léxico del cuerpo humano*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Tesia. Sarean: <http://hdl.handle.net/10803/4903> [azken kontsulta: 2018-12-30].

———, 2011, «Procedimientos de creación léxica en las designaciones ibero-románicas del párpado (I)», *Revista de Filología Románica* 28 (2011) 49-68. https://doi.org/10.5209/rev_rfrm.2011.v28.37219 [azken kontsulta: 2018-12-30].

———, 2012, *Variación léxica en los nombres de las partes del cuerpo. Los dedos de la mano en las variedades hispanorrománicas*. Frankfurt: Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation.

KINTANA, Jurgi, 2015, *Azkue, Bilbotar ezezaguna*. Donostia: Erein.

KÖVECSES, Zoltan eta RADDEN, Günter, 1998, «Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View» *Cognitive Linguistics* 9 (1) (1998) 37-77.

KRASKA-SZLENK, Iwona, 2014, «Semantic extensions of body part terms: common patterns and their interpretation», *Language Sciences* 44 (2014) 15-39.

LAKOFF, George, 1987, «Image Metaphors», *Metaphor and Symbolic Activity* 2(3) (1987), 219-222.

MALKIEL, Yakob, 1951, «Some Names of the Bat in Ibero-Romance», *Hispanic Review* 19/13 (1951) 238-263 (I).

MITXELENA, Koldo, 1964, «El Atlas Lingüístico Vasco», *Presente y futuro de la lengua española: Actas de la Asamblea de Filología del Congreso de Instituciones Hispánicas I* (1964) 427-442.

MOLINA, Isabel, 2002, «Procedimientos de nominación en la flora silvestre: *agavanzo, escaramujo, rosál bravío*», *RDTP* 2 (2002) 189-202.

PEIRSMAN, Yves eta GEERAERTS, Dirk, 2006, «Metonymy as a prototypical category», *Cognitive Linguistics* 17 (3) (2006) 269-313.

PENADÉS, Inmaculada, 2010, «La teoría cognitiva de la metonimia a la luz de las locuciones nominales somáticas», *RSEL* 40/2 (2010) 75-94.

POP, Sever, 1950, *La Dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*. J. Duculot, Lovaina.

SANCHIS GUARNER, Manuel, 1953, *La cartografía lingüística en la actualidad y el Atlas de la Península Ibérica*. Palma Mallorcakoa: Instituto Miguel de Cervantes.

———, 1956, «Los nombres del murciélago en el dominio catalán», *Revista de Folología Española* XL 1/4 (1956) 91-125.

SONG, Shenli, 2011, «Metaphor and Metonymy-A Tentative Research into Modern Cognitive Linguistics», *Theory and Practice in Language Studies* 1, 1 (2011) 68-73.

STEPIEN, Maciej Adam, 2007, «Metáfora y metonimia conceptual en la fraseología de cinco partes del cuerpo humano en español y polaco», *Anuario de Estudios Filológicos* XXX (2007), 391-409.

ULLMAN, Stephen, 1980, *Semántica. Introducción a la ciencia del significado*. Madrid: Aguilar.

Adostasunaren eta gatazkaren paradigmak euskal soziolinguistikan

Los paradigmas del consenso y del conflicto
en la sociolingüística vasca

Les paradigmes du consensus et du conflit
dans la sociolinguistique basque

The paradigms of consensus and conflict
in the Basque sociolinguistic

JUARISTI, Patxi
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Noiz jaso: 2019-01-02
Noiz onartua: 2019-03-29

Euskera. 2018, 2, 1. 299-322. Bilbo
ISSN 0210-1564

Zein da gizarte-ordena azaltzeko paradigmarik egokiena? adostasunarena edo gatazkarena? Eztabaida hau hizkuntzen arteko ukipena aztertzerakoan ere agertzen da: soziolinguista batzuk diote hizkuntzen arteko harremanak adostasunean oinarritzen direla; beste batzuentzat, aldiz, gatazka dago ukipenean dauden hizkuntzen arteko harremanen oinarrian. Artikulu honetan, bi ikuspuntu teoriko hauen berezitasunak eta euskal soziolinguistikan izan duten eragina azertzen ditugu, baita bi paradigma hauek sortu dituzten diskurtsoak ere.

Hitz gakoak: Euskara, gutxitutako hizkuntzak, adostasunaren paradigma, gatazkaren paradigma, hizkuntza-gatazka, hizkuntza ukipena, hizkuntza-ekologia, eleaniztasuna.

¿Cual es el mejor paradigma para explicar el orden social? ¿El del consenso o el del conflicto? Este debate ha estado presente también a la hora de estudiar el contacto entre lenguas: unos sociolingüistas dicen que las relaciones entre las lenguas han de basarse en el consenso; para otros, en cambio, el conflicto siempre subyace entre dichas lenguas.

En este artículo estudiamos las características de las dos visiones teóricas, los discursos que han generado y la influencia que han tenido en la sociolingüística vasca.

Palabras clave: Euskera, lenguas minorizadas, paradigma del consenso, paradigma del conflicto, conflicto lingüístico, contacto entre lenguas, ecología lingüística, plurilingüismo.

Quel est le meilleur paradigme pour expliquer l'ordre social ? Celui du consensus ou celui du conflit ? Ce débat existait également lorsqu'il s'est agi d'étudier le contact entre les langues : des sociolinguistes disent que les relations entre les langues doivent être basées sur le consensus ; pour d'autres au contraire le conflit entre ces langues est toujours sous-jacent.

Nous étudions dans cet article les caractéristiques de ces deux visions théoriques, les raisonnements engendrés et leur influence dans la sociolinguistique basque.

Mots-clés : Langue basque, langues minorisées, paradigme du consensus, paradigme du conflit, conflit linguistique, contact entre langues, écologie linguistique, plurilinguisme.

Which is the better paradigm to explain the social order? ¿The consensus or the conflict? This discussion is frequent when we study the relations between two or more languages. Some sociolinguistics think the relation must be based on the consensus, but in others' opinion, on the contrary, it should be based on the conflict.

In this article we study both paradigms, the discourses that have emerged from them, and the influence they have been in the Basque Sociolinguistic studies.

Keywords: Basque language, minority languages, The paradigm of consensus, The Paradigm of conflict, Linguistic conflict, Language contact, linguistic ecology, multilingualism.

Gizarte-ordena azaltzeko, ulertzeko edo ikertzeko bi paradigma nagusi daude Gizarte Zientzietan: adostasunarena eta gatazkarena.

Bi korronte, ildo teoriko edo ikuspuntu epistemologiko hauek hizkuntzen eta hizkuntza-komunitateen arteko ukipena aztertzerakoan ere agertzen dira. Hau da, soziolinguista batzuk hizkuntza-komunitateen arteko harremanak adostasunean oinarritzen direla (edo oinarritu beharko lirakeela) azpimarratzen duten bitartean, beste batzuk diote gatazka dagoela hizkuntzen eta hizkuntza-komunitateen arteko harremanen oinarrian.

Artikulu honetan, bi paradigma teoriko hauen berezitasunak eta euskal soziolinguistikan izan duten eragina eta sortu dituzten diskurtsoak aztertzen ditugu.

Hasieratik esan nahi dugu adostasunaren eta gatazkaren teoriak zentzu weberiarreko tipo ideal gisa aurkezten ditugula; hots, eraikuntza artifizialak direla, gure errealitate soziolinguistikoa hobeto ezagutzeko helburuarekin sortuak. Weberri jarraituz:

Un tipo ideal (...) se obtiene (...) mediante el realce unilateral de uno o varios puntos de vista y la reunión de una multitud de fenómenos singulares, difusos y discretos, que se presentan en mayor medida en unas partes que en otras o que aparecen de manera esporádica, fenómenos que encajan en aquellos puntos de vista, escogidos unilateralmente, en un cuadro conceptual en sí unitario. Este, en su pureza conceptual, es inhallable empíricamente en la realidad: es una utopía que plantea a la labor historiográfica la tarea de comprobar en qué medida la realidad se acerca o se aleja de ese cuadro ideal (...). (Weber, 1982: 79-80)

Adostasunaren eta gatazkaren paradigmak artifizialak direla onartzeaz gain, badakigu ez direla monolitikoak eta euren baitan ñabardurak daudela; baina iruditzen zaigu hizkuntza ukipenaren inguruan dauden iritzi desberdinak bi tipo idealetan sailkatuta aurkezteak lagundu dezakeela euskal soziolinguistikaren izaera eta norabidea hobeto ulertzen; baita etorkizuneko euskal soziolinguistikaren bidea zehazten ere. Izan ere, tipo idealek ikerketarako hizkuntza bat bera erabiltzeko gaitasuna ematen digute, ikerketa enpirikoak burutzeko erraztasunak eskaintzen dizkigute eta hipotesiak egiten laguntzen digute. Fernando Sanchez de Puertak dioen bezala:

(...) un tipo ideal o un conjunto de ellos sirven, en primer lugar, para llegar a un lenguaje común a la hora de hablar o escribir sobre un concepto sociológico. En segundo lugar, los tipos ideales nos permiten compararlos con realidades empíricas para obtener conclusiones. Por último, los tipos ideales son útiles para la formulación de hipótesis. (Sanchez de Puerta, 2006: 15)

1. Adostasunaren teoriak

Adostasunaren teorien artean daude, besteak beste, funtzionalismoa, es-
truktural-funtzionalismoa, sistemen teoria edo hizkuntza-ekologia. Euren
artean desberdintasun adierazgarriak daudela ahantzi gabe, iruditzen zaigu
teoria hauek guztiek gauza bat dutela komunean: gizarte-ordena azaltzera-
koan adostasunean oinarritzen direla.

1.1. Adostasunaren teorien gizarteari buruzko ikuspuntua

Adostasunaren aldeko teorietariko askok ikuspuntu organizista dute gi-
zartea aztertzerakoan; beste batzuk biologiatik abiatzen dira gizarte egituren
izaera ikertzerakoan; eta badaude sistemetan oinarritzen direnak ere.

Edozein delarik abiapuntua, adostasunaren teorikoentzat, gizarteak atal,
organo edo azpisistemez osaturik daude, eta zati hauek guztiek elkarrekin lan
egiten dute gizartearen elkartasuna, egonkortasuna, harmonia eta oreka lor-
tzeko. Zehatzago esanda, gizarte batek funtzionatu dezan, sistema osoak zein
bera osatzen duten zatiek honako funtzio hauek bete behar dituzte: helburu
komunak lortzera bideratu behar dira (funtzio politikoa), ingurunera egokitu
behar dira (funtzio ekonomikoa), partekatutako balioak behar dituzte (fun-
tzio kulturala) eta sistemako zatien elkarrekintza egokia ziurtatu behar dute
(funtzio integratzailea)¹. Sistemek eta euren azpisistemek funtzio hauek modu

¹ Teoria honen oinarrian Talcott Parsons soziologo iparramerikarrak 50eko hamarkadan propo-
satu zuen AGIL paradigma dago. AGIL paradigma Parsons-en ekintzaren teoriaren parte da, eta
El Sistema Social (1984) liburuan agertu zuen.

egokian betetzen badituzte, ez dute zertan desorekak, interes desberdinen arteko gatazkak edo eztabaida ideologiko-politiko bortitzak agertu behar. Are gehiago, gizarteek funtzioak ondo betetzen badituzte (helburu komunak lortzera bideratzen badira, ingurunearekiko egokitzen badira, integratuta lan egiten badute eta balio komunak badituzte) herritarrek arazorik gabe onartzen eta barneratzen dituzte gizarteko erakundeek sortzen dituzten balioak eta arauak, eta, beraz, zigorrak ez dira beharrezkoak.

1.2. Adostasunaren teorien hizkuntza ukipenari buruzko ikuspuntua

Hizkuntzen eta hizkuntza-komunitateen arteko harremanak adostasunaren teorien arabera ikertzen dituztenak ikuspuntu organizista, biologizista edo sistemikoetatik abiatzen dira nagusiki; eta erabiltzen dituzten kontzeptuak ere diziplina hauetatik hartuak dira (ekologia, funtzioak, biziberritzea, ekosistema, integrazioa, aniztasuna, autorregulazioa, jasangarritasuna, arnas gunea, bizi-baldintzak, espazioa...).

Hauen ustez, gizarte batean hitz egiten den hizkuntza bakoitzak (azpistema bakoitzak) bere funtzioa eta tokia (txoko ekologikoa) lortu behar ditu ekosisteman², eta guztiek, txiki zein handiek, elkarrekin, eta modu integratu, jasangarri eta erregulatuan lan egin behar dute. Hau da, hizkuntza guztiek inguruan dituzten beste hizkuntzekiko zein bizi diren testuinguruarekiko egokitu behar dute, hizkuntza guztien arteko elkarbizitza lortzeko. Azurmendik zioen bezala: «Hizkuntza-ekologiak hizkuntzen arteko harremanak modu berrian ulertzen ditu. Harreman horiek, ezinbestean, gatazkatsuak eta baztertzailak izan behar dutelako ideia gaudituz, honako ideiak azpimarratzen ditu: 'Hizkuntza gutxituaren sustapena ez litzateke beste hizkuntz(ar)en kaltetan egin behar. Hizkuntzen arteko bizikidetzak, hizkuntzen arteko elkarbizitza litzateke helburua' (Coyos 2009); mundu osoan zabaldu-tako estatu-nazioaren hizkuntza bakarreko eredia gaudituz nahi du hizkuntza ekologiak; ...hizkuntza-desberdintasunaren mantentzeaz arduratzen da,

² David Crystalek zioen bezala: «Helburua da esparru batean parte hartzen duten hizkuntza guztiak gogo berdintasunez tratatzea, hierarkiarik gabe, elkarren kontra jarri gabe. Hala izango bada, hizkuntza bakoitzak bere ingurua behar du, bere bizi-esparrua...» (Crystal, 2009: 12).

hizkuntza guztiek, 'txiki'ek barne, gizadi osoari aberastasuna ematen diotela argudiatuz' (Coyos 2009). Planteamendu etiko berri horrekin ikuspuntu zientifiko berria eraikitzen saiatzen da hizkuntza-ekologia» (Azurmendi, 2010b: 146).

Honenbestez, elkarbizitzaren alde egiten duten hizkuntzek eta hizkuntza-komunitateek oreka, harmonia, egonkortasuna edo kohesioa lortzen dute. Aldiz, inguruan dituzten beste hizkuntzekiko zein bizi diren testuinguruarekiko egokitzen ez direnek desagertzeko arriskua dute.

Zentzu horretan, hizkuntzen arteko harremanetan desorekak edo gatazkak agertzen direnean, eta hizkuntza bat desagertu aurretik, ingurunean eragin beharra dago. Hain zuzen ere, faktore demografiko, kultural, ekonomiko edo soziopolitikoek hizkuntzarengan duten eragina aztertu beharra dago, ostean, hizkuntza politiken bidez, hauengan eragiteko, eta, berriro ere, hizkuntza bere ingurunera egokitzeko.

Era berean, hizkuntza bat ekosistemako beste hizkuntzekin behar bezala integratzeko, ezinbestekoa da hizkuntzei loturiko balio etikoak sozializatzea: aniztasunaren balioa, hizkuntza guztiak (txiki zein handiak) babestearen garrantzia, hizkuntza guztiekiko errespetua-tolerantzia, hizkuntza guztiak berdinak direnaren ideia... Era horretako balioak hedatuz, gizakiek inolako zigor edo presiorik gabe onartzen dute hizkuntzen arteko elkarbizitza harmoniatua, eta harremanetan dauden hizkuntza-komunitateek eta gizarteek oreka lortzen dute. Belen Urangak zioen bezala:

Garrantzia du hizkuntzak hierarkizatzeke arrazoirik ez dagoela azaltzea, eta hizkuntza guztien eta kultura guztien berdintasuna aldarrikatzea ezinbesteko lana dela. Hizkuntza-iraunkortasunak giza espeziearen hizkuntza-antolakuntzaren aldaketa ekarri behar du, helburu nagusi batekin: elebitasuna edo eleaniztasunaren hedatzeak ez duela taldearen hizkuntza baztertu beharrik. (Urangea, 2011: 41)

1.3. Adostasunaren teorien alde positiboa hizkuntza ukipena aztertzerakoan

Hizkuntza-komunitateek era askotako mekanismoak sortzen dituzte inguruko komunitateekin kooperazioa harremanak bultzatzeko (balio eta helburu

komunen aldeko ekimenak, kooperazioa bultzatzen duten jarduerak, kohesio sortzaile diren erakundeak, hizkuntza-politikak...); eta adostasunaren teoriak oso egokiak dira mekanismo hauek aztertzeke eta balioan jartzeko.

Bigarrenik, hizkuntza-komunitateen arteko adostasunari garrantzia ematen diotenenek sortzen dituzten diskurtsoak edo aldarrikatzen dituzten helburuak (hizkuntza-komunitateen arteko bizikidetzak, hizkuntza aniztasunaren balioa, hizkuntza guztiekiko errespetua-tolerantzia edo hizkuntza guztien berdintasuna bezalako mezuak) oso erakargarriak dira hizkuntza guztiak babestearen aldeko mezuak sortzerakoan.

Hirugarrenik, aipagarria da adostasunaren teoriak hizkuntzak eta hizkuntza-komunitateak euren testuinguruan aztertzearen alde agertzen direla. Hau da, hizkuntza bakoitzaren errealitatea ezagutzeko, testuinguru osoa (politikoa, ekonomikoa, soziala eta kulturala) kontuan hartzearen garrantzia azpimarratzen dute. Eta ikuspuntu holistiko hau oso egokia da errealitate soziolinguistikoen alde guztiak ezagutzeko; hau da, errealitate soziolinguistikoak bere osotasunean ezagutzeko. Inazio Markok eta Belen Urangak dioten bezala:

El entorno de la lengua, por tanto, serán las circunstancias y conjunto de fuerzas que están fuera de la propia lengua y que condicionan su uso. En este sentido, la ecología lingüística estudiará los fenómenos relacionados con la lengua con la intención de explicar cómo la combinación de fuerzas demográficas, culturales y económicas moldean el entorno de una lengua e influyen en el desarrollo y distribución de funciones de la lengua en dicho entorno. (Marko eta Uranga, 2014: 76)

Azkenik, kontuan hartzekoa da adostasunaren teoriak helburu heuristikoekin erabiltzen direla, eta oso baliagarriak direla fenomeno soziolinguistiko konplexuak ulertzeko behar diren teorizazioak egiteko. Bastardasek dioten bezala:

Si pensamos que las lenguas son como 'especies' culturales, que viven en ecosistemas que influyen de manera determinante en sus evoluciones, podemos encontrar aquí una línea de trabajo interesante. Aun siendo conscientes de las distintas propiedades de las enti-

dades biológicas y las lingüísticas, esta estrategia ha sido utilizada por algunos autores con fines heurísticos y de ayuda para avanzar en la teorización de los complejos fenómenos sociolingüísticos que se quieren comprender. (Bastardas, 2016: 455)

1.4. Adostasunaren teoriaren alde negatiboa hizkuntza ukipena aztertzerakoan

Adostasunean oinarritzen diren teoriari egiten zaien lehen kritika da ez dituztela behar bezala aztertzen hizkuntza-komunitateen artean sortzen diren gatazkak, ezta gatazka horien sortzaile diren faktore eta mekanismoak ere: borroka ideologiko-politikoak, interesen arteko lehiak, botere maila desberdinen artean sortzen diren mendekotasun harremanak, hizkuntzen inguruan dauden kontrabaloak... Eta horren ondorio nagusia da hizkuntzaren egoeraren erantzuleei buruz modu abstraktuan hitz egiten dela (helburu eta balio komunak gabeziari, autoerregulazio arazoei, integrazio gabeziari, ingurunearekiko egokitze txarrei edo balio komunak gabeziari buruz hitz egiten da modu abstraktuan), eta, horrela jokatuz, hizkuntzen heriotzaren benetako erantzuleak ezkutatu egiten direla eta, garrantzitsuena dena, konpromisorik gabeko diskurtsoa sortu daitekeela. Inazio Markok eta Belen Urangak dioten bezala:

La ecología lingüística puede aportar características enriquecedoras para la reflexión, tanto desde la vía del valor ético mencionado anteriormente, como desde la vía de conformar una base teórica de referencia consiste. Pero, como subraya un participante, al igual que en otras ecologías, también en ésta se corre el riesgo de quedarse en un discurso carente de compromiso, en un discurso *naif*. (Marko eta Uranga, 2014: 75)

Beste kritika bat da ahaztu egiten dutela hizkuntzen inguruan sortzen diren lehia, eztabaida, borroka eta presioek eragin positiboa izan dezaketela hizkuntzen berreskuratze prozesuetan. Hau da, ez dute kontuan hartzen gatazkek hizkuntza-komunitateen arteko elkarriketak edo negoziazio prozesuak abiarazi ditzaketela, eta hori baikorra izan daitekeela egoera ahulean dauden hizkuntzentzako.

Adostasunean oinarritzen diren teoria soziolinguistikoek diskurtso erakar-
garriak sortzen dituzte, baina munduan bizi den errealitate ekonomiko, poli-
tiko eta sozialak zerikusi gehiago dauka gatazkekin eta interesen lehiarekin
adostasunarekin baino. Ondorioz, errealitatearekin zerikusirik ez duten dis-
kurtsoak sortzen dituztela aurpegiratzen zaie. Are gehiago, lehendik eleaniz-
tasunaren garrantziaz konbentzituta daudenak konbentzitzeko diskurtsoak
dira, balio hauetan sinesten ez dutenengan eragiteko gaitasun gutxi dutenak.
Inazio Markok eta Belen Urangak dioten bezala

Es difícil tener un discurso negativo en torno a la sostenibilidad,
y pocos lo rebatirían, al menos conscientemente; pero pasar de la
ecología en abstracto a la ecología lingüística supone sumergirse en
una realidad conflictiva, y en esa realidad, se ve difícil convencer a
aquellos/as que se sitúan en el plano del idioma dominante (...).
(Marko eta Uranga, 2014: 75)

Xabier Erizek ere hizkuntza-ekologiaren ahultasun hauek aipatzen ditu:

(1) balioen mailako kontzeptu moral bat izanik, berez ez da aski
ikerikuntzan edo hizkuntza kudeaketan gehiago garatzeko, eta beste
diziplina batzuen laguntza behar du; (2) balio horietan sinesten du-
tenak oso inplikaturik gelditzen diren bezala, garrantzi gutxi ematen
dietenak kanpo gelditu daitezke; eta (3) biologiaren eta gizarte zien-
tzien arteko paralelismoa irristakorra suertatzen da. (Erize, 2011: 67)

Hizkuntza guztien berdintasuna, osagarritasuna, funtzionalitatea edo el-
karrekintza azpimarratzen da. Hizkuntza guztiak dira baliotsuak eta guztiak
babestu behar dira (baita hiztun gutxi dituzten etorkinen hizkuntzak ere).
Batzuen ustez, era horretako ikuspegiak aiantzi egiten dute hizkuntza guz-
tiak hezkuntza sisteman, komunikabideetan edo administrazioarekiko ha-
rremanetan xertatzeko era askotako mugak daudela (bereziki muga ekono-
mikoak). Beste berba batzuekin esanda, teoriatik praktikara salto egiteko
arazoak dituen teoria da. David Crystalek dioen bezala: «Aniztasun linguis-
tikoaren politikaren printzipioak ondo ulertzen ditugu teorian, baina zailak
dira gauzatzen horren aldaketa arinak izaten ari direlarik immigrazioan,
ekonomiaren etorkizuneko bilakabideetan eta komunikazio-teknologietan»
(Crystal, 2009: 12, itzulpena gurea da).

Beste kritika bat zera da: ez dutela bilakaera historikoa kontuan hartzen. Hizkuntza-komunitateen momentuko egoera aztertzen dute, hizkuntza-komunitate horren historia eta bilakaera kontuan hartu gabe.

Harmonia, integrazioa, oreka edo egonkortasuna azpimarratuz, aldaketak eta iraultzak desagokizat hartzen dira. Beraz, hizkuntzen berreskuratzea ere modu gradualean, apur-apurka, egin behar dela diote, eta bizkorregi egin nahi izatea kaltegarritzat eta utopikotzat hartzen da.

Adostasunari garrantzia emanez eta gatazka arbuiatuz, diskurtso morali-tzailea sortzen dute; hau da, inplizituki zera aldarrikatzen da: adostasuna posible dela zalantzan jartzen dutenak edo gatazkari garrantzia ematen diotenak moralik gabekoak dira.

Esandako guztiaren ondorioz, askoren ustez, era honetako teoriak estatikoak (gauzak dauden bezala uztearen aldekoak) eta gizarte aldaketak ikertzeko gaitasunik gabeak dira. Batzuk urrunago doaz, eta teoria kontserbadoreak direla diote. Hain zuzen ere, adostasunaren teoriei egin zaien kritiketariko bat da klase ertainen gizarte egitura idealak islatzen dituztela.

1.5. Adostasunaren teoriak euskal soziolinguistikan

Euskal soziolinguistikaren baitan hizkuntza ukipena aztertzen duten lan gehienek, gehiago edo gutxiago, bi paradigmatak edaten dute, gure ustez. Edozelan ere, egiten diren gogoeta eta ikerketetan beti sumatzen da paradigma baterako edo besterako joera handiagoa. Gure ustez, adostasunaren paradigmaren eragina duten lanetan era honetako ideiak, diskurtsoak eta ondorioak agertzen dira:

1. Orain bezala, etorkizunean ere Euskal Herria eleaniztuna izango da eta eleaniztasuna aberasgarria da.
2. Eleaniztasunaren izenean, euskara, frantsesa eta gaztelania, hirurak dira Euskal Herriko hizkuntzak, eta hirurak babestu eta bultzatu behar dira. Era berean, ezin da ahantzi etorkinen hizkuntzak ere hitz egiten direla Euskal Herrian, eta hauei ere lekua egin beharko litzaiekeela.

3. Euskaldunen eta erdaldunen arteko elkarbizitza, harmonia edo oreka ziurtatu behar dira; hau da, ekosistema osatzen duten hizkuntza-komunitateen arteko kohesioa.
4. Horretarako, elkarbizitza linguistikoa ahalbidetuko duten balio etikoak hedatu behar dira (hizkuntza aniztasunaren balioa, hizkuntza guztiekiko errespetua-tolerantzia...), batez ere bigarren mailako sozializazioa ahalbidetzen duten erakundeen bidez (bereziki eskolaren eta komunikabideen laguntzarekin). Horrez gain, erdaldunak euskarara erakartzeko diskurtso berriak sortu behar dira, baita erdaldunak eta euskaldunak elkar ezagutzeko ekimenak ere.
5. Zenbait esparru eta funtziotan euskara izango da hizkuntzarik erabiliena, eta beste funtzio eta esparru batzuetan euskarak ez du lortuko gaztelaniak edo frantsesak duen hedapenik.
6. Euskara ez da soilik abertzaleen kontua, guztiona baizik. Beraz, euskara berreskuratzeko ezinbestekoa da hizkuntzaren auzia eztabaida ideologiko-politikoetatik ateratzea.
7. Euskararen berreskuratzea modu gradualean, apur-apurka, egin behar da, ez modu iraultzailean.
8. Adostasunean oinarrituta lortu behar da euskararen berreskurapena. Zigorak eta gehiegizko presioak ez dira egokiak euskararen biziberri-tzeari oinarri sendoa emateko.
9. Ikerketa enpirikoari dagokionez, balioen ikerketek eta kohesioa ahalbidetzen duten bigarren mailako sozializazio eragile, mekanismo eta erakundeek (bereziki eskolak) garrantzi handia hartzen dute.

2. Gatazkaren teoriak

Gatazkaren teoriaren baitan ere, era askotako teoriak daude (joko-teoriak, negoziazio-teoriak edo erabakiaren teoriak, adibidez). Hauen artean desberdintasun garrantzitsuak daudela aiantzi gabe, iruditzen zaigu teoria hauek guztiek gauza bat dutela komunean: gizarte-ordena azaltzerakoan gatazkan oinarritzen direla. Komunean dute, baita ere, adostasuna azpimarratzen zu-

ten teoria estruktural-funtzionalisten aurka sortu zirela 50eko eta 60ko hamarkadetatik aurrera.

2.1. Gizarteari buruzko ikuspuntua gatazkaren teorian

Adostasunaren teorien artean bezala, gatazkaren teorien baitan ere ikuspuntu desberdinak daude. Batzuentzat, gatazkak sortzen dira gizartean interes desberdinak daudenean; beste batzuentzat, aldiz, gatazkak urriak diren eta balioa duten gauzen (estatusa, balioak, boterea, lehengaiak...) inguruan sortzen dira (Coser, 1970); beste batzuk bateraezinak diren helburuen ondorio direla diote.

Edozein delarik gatazken jatorria, paradigma honetan kokatzen diren entzatzat gizarteetan berezkoak dira desadostasunak edo eztabaida ideologiko-politikoak. Bizitza gatazka hutsa da. Are gehiago, gatazkak aldaketa sozialaren motorra izan daitezke; berrikuntzarako eta garapenerako energia (Dahrendorf, 1966: 205). Beraz, gatazkak beldurra eman behar die bakarrik oso gutxi integratuta dauden gizarteei (Coser, 1970: 40). Kohesionatutako gizarteetan gatazkek ez dute beldurrik sortu behar, gizartearen funtzionamendu normalaren parte direlako.

Edozelan ere, ezinbestekoa da gatazkak kontrolatzeko mekanismoak sortzea. Hau da, gizartearen integrazioa ziurtatzeko beharrezkoa da jendea derrihortzea eta zigorrak ezartzea.

2.2. Hizkuntza ukipenari buruzko ikuspuntua gatazkaren teorian

Gizarte batean bi hizkuntza edo gehiago ukipenean daudenean, hauen arteko desoreka, gatazka edo lehia sortzen da, hizkuntza bakoitzak funtzio eta erabilera-eremu berriak eskuratu nahi izaten dituelako edo lehendik dituenak babestu eta hedatu. Beste berba batzuekin esanda, gatazkarik gabeko gizarte elebitasuna lortzea ezinezkoa da, gehienetan hizkuntzek funtzio, eremu edo botere maila desberdinak izaten dituztelako eta, ondorioz, hizkuntza-komunitatearen artean mendekotasun harremanak izaten direlako. Paulo Iztuetak zioen bezala:

Gure tesia da, gizarteko harremanak, izan, gatazkatsuak direla, eta hala direla, gizarteko harremanetan interes kontrajarriak aurkitzen direlako eta, modu batera edo bestera jokatzeko orduan, talde desberdinen motibazioak desberdinak izaten direlako. Boterea zeinek izan, hark kontrolatzen ditu gizarte-harreman horiek. Boterea duenak bere legea inposatzen du beste guztien gainetik, hari kontra egin ala ez. Botereak obediencia eskatzen du. Horregatik, hizkuntza – euskara– guztioi dagokigun zerbait dela eta, ezin dela politizatu esaten denean, behin eta berriz esan ere, zerbait irrealia predikatzen ari gara. Hizkuntza-politikaz mintzatzen garenean, intelektualen etikan ez da aizu soineko literarioz edo poetikoz jantzitako edozein diskurtso egitea, akademikoa baizik, kasu honetan Soziolinguistika edo Hizkuntza Soziologiako iturrietan oinarritzen dena. (Iztueta, 2003: 47)

Edozelan ere, hizkuntza-komunitateen arteko gatazkek alde positiboa ere izan dezakete, ondo bideratzen badira. Elkarrekin hitz egitera bultzatu dezakete, eta hori kohesio sortzaile izan daiteke. Beraz, garrantzitsua da hizkuntzen eta hizkuntza-komunitateen arteko botere harremanetan eragina duten mekanismo, eragile eta erakundeak aztertzea (gizarte mugimenduak, alderdi politikoak, erakunde publikoak, botere ekonomikoak, presio taldeak...), kohesio sortzaile nola bihurtu daitezkeen jakiteko. Are gehiago, hizkuntzak eta hizkuntza-komunitateak mendekotasun egoeran daudenean, hil edo biziko egoeran, botere harremanetan eragin beharra dago. Zigorren, presioen edo beste bide batzuen bidez indarren korrelazioa aldatu edo orekatu gabe, ezin da menderatuta dagoen hizkuntzaren egoera hobea gotu.

2.3. Gatazkaren teoriaren alde positiboa hizkuntza ukipena aztertzerakoan

Gatazkan oinarritzen diren teoriak gai dira hizkuntza-komunitateen baitan sortzen diren aldaketak ikertzeko, baita gatazka eta aldaketa hauen sortzaile diren faktore eta mekanismoak ere: borroka ideologiko-politikoak, interesen arteko lehiak, boterearen banaketa desorekatuak, mendekotasun harremanak...

Horrekin batera, gai dira hizkuntzen inguruan sortzen diren eztabaida, borroka, presio eta lehiak hizkuntzen berreskuratze prozesuetan izan dezaketzen eragin positiboa ulertzeko eta aztertzeko.

Era berean, oso kontuan hartzen dute hizkuntza-komunitateen bilakaera historikoa. Beraz, historian zehar hizkuntzengan eta hizkuntza-komunitateengan aldaketak eragin dituzten faktore eta eragileak ikertzeko eta hauen ondorioak zehazteko gaitasun handia dute.

Gutxitutako hizkuntzaren egoera ahula boterearen banaketa desorekatuaren eta mendekotasun harremanen ondorio direnez, hizkuntzen arazoek erantzule ekonomiko, politiko, kultural eta sozialei buruz inolako abstrakzioarik gabe hitz egiten dute.

2.4. Gatazkaren teorien alde negatiboa hizkuntza ukipena aztertzerakoan

Gatazkaren teorikoen diskurtsoa ez da erakargarria. Hizkuntzen eta hizkuntza-komunitateen arteko harremanen alde bortitzena erakusten dutenez, askotan mezu desatsegina sortzen dute. Eta mezu horrekin zailagoa izan daiteke hizkuntza aniztasunaren edo gutxitutako hizkuntzen aurka daudenak erakartzea.

Gatazkak funtzionalak izan daitezke joera deuseztatzaileak edo desintegratzaileak kontrolatzen badira, baina kontrolagaitzak direnean oso kaltegarriak izan daitezke. Hots, kontrolik gabeko gatazkek hizkuntza-komunitateen arteko harremanak epe luzerako zapuztu ditzakete, eta hizkuntzen berreskuratze prozesuak oztopatu. Are gehiago, gatazkek eta interesen arteko lehiak ez dute beti elkarriketa bultzatzen.

Gatazkaren teorikoei egiten zaien beste kritika bat da, gatazka, lehia eta desberdintasunak azpimarratuz, ez dituztela behar bezala kontuan hartzen hizkuntza-komunitateen artean sortzen diren kooperazio harremanak, ezta kooperazio hauen sortzaile diren faktore eta mekanismoak ere: desberdinen arteko hitzarmenak, partekatutako balioak, elkarbizitza eta kooperazioa ahalbidetzen duten mekanismoak... Hau da, ahantzi egiten dute gatazka eta kooperazioa bata bestearen alboan bizi direla eta, sarri askotan, alternatu egiten direla.

Gatazkari garrantzia emanez eta adostasuna arbuiauz, diskurtso bazter-tzailea sortzen dute; izan ere, gatazkak duen indarra ulertzen ez dutenak txepeltzat, konformistatzat edo erreformistatzat (iraultzaren aurkakotzat) hartzen dira.

Gutxitutako hizkuntzen kasuan, biziberritzea bizkorregi egin nahi dutela aurpegiatzen zaie, eta, ondorioz, era honetako teoriak utopikoegiak direla esaten da.

2.5. Gatazkaren teoriak euskal soziolinguistikan

Arestian esan bezala, euskal soziolinguistikaren baitan hizkuntza ukipena aztertzen duten lan gehienek bi paradigmata edaten dute. Era batera edo bestera, bi korronte teorikoen eragina dute. Edozelan ere, gatazkaren paradigmaren eragin handiagoa duten ikerketetan era honetako ideiak eta ondorioak agertzen dira:

1. Euskara bertoko hizkuntza bakarra da, eta euskal izaeraren ardatza; aldiz, gaztelania zein frantsesa hizkuntza arrotz, menderatzaile eta inposatuak dira.
2. Euskara Euskal Herriko hizkuntza nagusia edo hegemonikoa izango da, edo desagertu egingo da.
3. Hizkuntza-gatazkak eta hizkuntzen inguruko eztabaida ideologiko-politikoak etorkizunean ere jarraituko dute, hizkuntza-komunitateen artean interes kontrajarriak, mendekotasun harremanak eta boterearen banaketa desorekatua daudelako.
4. Mendekotasun harremanak gainditu gabe edo botere harremanak orekatu gabe erdaldunen eta euskaldunen arteko gatazkek ez dute amaierarik izango.
5. Adostasuna lortzea zaila denez, euskara berreskuratzeko ezinbestekoak dira presioak eta zigorrak.
6. Hizkuntzaren auzia Euskal Herrian auzi politikoa da. Beraz, euskararen gaia gatazka ideologiko-politikotik aterata, euskararen aldeko borroka umezurtz eta indarrik gabe gelditzeko arriskua dago. Are gehiago, abertzaletasunak erdaldunen artean sortu dituen kontraesanez eta, oro har, euskal identitatearen inguruko eztabaida, borroka,

presio, gogoeta eta kontzientzia hartzeek berebiziko garrantzia izan dute euskararen berreskuratzean.

7. Euskararen berreskuratzea astiroegi doa. Normalizazioa azkartu beharra dago.
8. Ikerketa enpirikoari dagokionez, gizarte aldaketek eta hauek sortzen dituzten eragile, mekanismo eta botere harremani loturiko ikerketek garrantzi handia hartzen dute.

3. Azken gogoeta

Paulo Iztuetaren arabera, Aitzolena da gatazkaren teorian oinarritutako euskal soziolinguistikaren lehenengotariko lana:

Ikusi dugu Aitzolek oso gutxi idatzi zuela euskaraz eta, egia esan, idatzi zuen apurra ere nahikoa modu traketsean. Hala ere, aitortu behar da gaurko Soziolinguistikak hari zor dizkiola hizkuntz gatazkari buruzko lehen gogoetak, *Lucha de idiomas en Euzkadi y en Europa* (1935) saiakeran landu zituenak eta II. tomoan bilduta daudenak, eta jakin zuela garai hartan European indarrean zeuden hizkuntza teoriak euskal kasura ekartzen; honela, Joxe Manuel Odriozolak ondo zehazten duen bezala, hurbil-hurbiletik arakatu zituen hizkuntza baten ordezkapen-prozesuan Estatuak duen eragin asimilatzailea eta, alternatiba gisa, gizarte-statusaren plangintzan elebitasunak izan zezakeen eginkizuna; zentzu honetan, esan dezakegu, Iñaki Larrañagarekin batera, arlo honetan aitzindari izan zela. (Iztueta, 1993: 133-134)

Frankismoaren ostean, Jose Maria Sanchez Carrion «Txepetx»ek *El estado actual del vascuence en Navarra (1970). Factores de regresión. Relaciones de bilingüismo* liburua argitaratu zuen 1972. urtean. Iñaki Larrañagak zera zioen lan honi buruz (1987: 9):

Lan horretan agertzen dira gure artean, lehen aldiz, hizkuntzen arteko ukipenak sortarazten dituen arazoak. Hizkuntzen arteko ukipena, alegia, ez dela inoiz ere baketsu eta gozoa, eztabaidaz eta konfliktoz betea baizik; jokoan sartzen diren hizkuntzak bakoitzak

beretzako errebindikatzen dituelako hizkuntza erabiltzeko guneak eta funtzioak.

1974an, Txepetxek berak, «Bilingüismo, diglosía (sic), Contacto de lenguas. Hacia una delimitación de conceptos» artikulua idatzi zuen. Artikulu horretan ere hizkuntza ukipenaren izaera gatazkatsua aipatzen zuen:

Por eso creo que, para empezar, reconocer entre nosotros una cierta forma de ‘conflicto lingüístico’ es ya, un primer paso, muy importante, para saber tomar partido dentro del mismo. O si se quiere, para estar en condiciones de participar en las decisiones que afectan a algo tan sutil, tan complejo y tan nuestro como es la lengua que hablamos. (Sanchez Carrion, 1974: 5)

Mikel Zalbideren hitzetan, artikulua honetan Txepetxek ukipen egoeran dauden hizkuntzen artean gatazka ezinbestekoa delako ideia zurkaiztu zuen:

Hiru ondorio kaltegarri utzi ditu saio hark, nire ustez: a) *elebitasun* kontzeptuarekiko mesfidantza-giroa, errezelozko jarrera, ahuldu ordez indartu egin zuen; b) ukipen-egoerako hizkuntzen arteko *konfliktu-borrokaren* ezinbestekotasun-ikuspegia zurkaiztu zuen, eta c) diglosia hitzaren distortsioa areagotu egin zuen, jatorrizko adiera-muinetik nabarmen aldenduz. (Zalbide, 2010: 33)

1978an Euskaltzaindiak *Euskararen liburu* zuria argitaratu zuen. Liburu horretan ere, hizkuntzen arteko gatazkei buruz hitz egiten zen:

Hizkuntza gizarteko elkar komunikabide sistema mirezgarri bat da. Arazoa, ordea, honetan datza: munduan komunikaziorako hizkuntza diferenteak 2.500dik gora sailkatu direla, eta hizkuntz diferentzia horiek, sarritan, gatazka bide gertatzen direla, batzuk berena besterenaren gain ezarri nahi izatean. Euskarak zailtasun berezi bat du berekin: ahaidetik, pobreena ere, ez ukaitea; ezagunik bederen; B. Malmberg-ek 2.500 hizkuntza diferente horiekin moldatu dituen 20 familia eta taldeetan, euskarak sail horietarik bat betetzen du bakarrik. Erants diezaiozun horri, euskal hiztunak gutxi garelara. Are: instituzionalki babes lezakeen Estaturik gabe da; gaineratiko hizkuntza ofizialak, handi ala txiki, ez bezala. Gehiago oraino: zati-katurik dago Estatu biren artean, eta historian barna, zapalduarik alde

bietan, behingoz izkuta ladino. Parada horretan, aise egon zitekeen aspaldidanik hilik; ez, ordea; bizirik da. (Euskaltzaindia, 1977: 651)

1977an argitaratu zen *Hizkuntza Borroka Euskal Herrian*, eta bertan ere euskararen eta gaztelaniaren arteko harremanari buruz hitz egiterakoan inposizioa eta gatazka aipatzen dira:

Pero ya estas áreas han perdido hoy el sentido estático que tenían; han intervenido en los últimos tiempos dos fenómenos: 1) se ha ido generalizando el castellano en todo *el territorio euskaldun* a través de la imposición oficial, de manera que ya el euskara está en contacto casi completo y permanente con él, y, más que en forma de contacto, de «conflicto». (Euskaltzaindia, 1977: 39)

Eusko Jaurlaritzako Prospekzio Soziologikoen Kabineteak argitaratu zuen *La Lucha del Euskara* ikerketa ere gatazkaren paradigmak kokatzen zen:

La situación de minoría lingüística numérica se agrava con la de una condición disglósica marginal, sistemática y pertinaz, por la cual el euskera se encuentra alejado de las instancias de poder, de cultura y de educación: las leyes, los mass-media, los tribunales, los centros docentes, han marginado al euskera hasta reducirlo a una postración general que lo mantiene desestructurado, minoritario y disglósico y, en consecuencia, en franca decadencia agónica. (Eusko Jaurlaritzak, 1983: 220)

1984an, Txillardegiren *Elebidun gizartearen azterketa matematikoa* liburua argitaratu zen. Euskara biziberritzeko eman behar ziren pausoei buruz hitz egiterakoan zera zioen Txillardegik: «1) elebidunen kopurua azkartzea: eskola, telebista, etab. Hori bai, jakina. Baina: 2) euskaldun elebakarrak (egiazkoak edo «faktikoak») sortzea; eta, tentsioak sortuz, eta abar, dinamika azkarrago bat sortzea» (Txillardegi, 1984: 113).

80ko hamarkadaren bukaeran ere indartsu zeuden gatazkaren teoriak euskal soziolinguistikan. Horrela, 1987an, Iñaki Larrañagak zera idatzi zuen:

Hizkuntzaren atzerakada edo galtze-prozesuari dagokionez, agertzen zen, hizkuntzen arteko ukipena hizkuntzen arteko gatazka bilakatzen dela. Ez dagoela elebitasun territorial orekatu eta baketsurik.

Hizkuntza batek (indartsuenak) bestea (indarrik gabea) jan egiten duela. Horrela gertatu dela Nafarroako, Arabako eta Bizkaiko zenbait lurraldetan. Txepetxen teoria, beraz, guztiz frogatua gelditzen dela. (Larrañaga, 1987: 10)

1993. urtean, Joxe Migel Odriozolak *Soziolinguistikaren atarian* liburua argitaratu zuen, eta aurretik aipatutako lanen bide bera hartu zuen: «Ez gaudela hemen kontraesan eta borroka etengabeetatik kanpora, gatazka-egoeratik at, alderantziz baino: hizkuntzen arteko ezin konpondu hau azpi-azpitik baldintzaturik dagoela estrategia menderatzaile batzuren eskutik» (Odriozola, 1993: 54).

1998. urtean, Joan Mari Torrealdai *El Libro Negro del Euskera* liburua argitaratu zuen. Bertan, XVIII. mendetik euskara baztertzea helburu izan duten debeku, lege eta idatziak agertzen zituen. Historian zehar euskararen aurkako errepresioak hartu dituen formak ulertzeko adibide ugari ematen dira (Torrealdai, 1998).

Iruditzen zaigu 70eko hamarkadatik 2000ko hamarkadaren hasierara arte Euskal Herriko hizkuntza ukipena aztertu zuten euskal soziolinguista gehienak gatazkaren teorietan oinarritu zirela. Hauen ustez, euskaldunen eta erdaldunen arteko harremanak asimilazioan, errepresioan, bazterkerian, inposizioan, mendekotasunean eta boterearen banaketa desorekatuan oinarritzen ziren nagusiki.

Edozelan ere, 90eko hamarkadaren bukaeran, Euskal Herriko errealitate soziolinguistikoa aztertzeko paradigma aldatzen hasi zen, eta, apurka-apurka, adostasunaren teoriak pisu gehiago hartu zuen.

Zaila da aldaketa noiz gertatu zen zehaztea, baina, gure ustez, bi lanek eragina izan zuten paradigma aldaketan: Jon Sarasuaren *Biziaren hizkuntzaz. Txepetxekin solasean* (1997) liburua eta Juan Carlos Etxegoien «Xamar»-en *Orekan: Herri eta Hizkuntzen ekologiaz* liburua (2001).

Biziaren hizkuntzaz. Txepetxekin solasean liburuan zera dio Sarasuak:

Horregatik, biziaren hizkuntzari buruz mintzo naizenean, berdintasunaren printzipiotik ulertzen dut etikan edo erlijioan maitasunaren ikuspegia deitzen dena: bizitzaren muina maitasuna dela. (...)

Ikuspegi horretatik, hizkuntzei eduki hori, mezu hori, emango bagenie, ulertuko genuke hizkuntza guztiak beharrezkoak direla. Ez dira batzuk gehiago eta besteak gutxiago. Ikuspegi dikotomikoan gabiltzalako daude mehatxatuak hizkuntzak. Iduri du, ikuspegi horretatik planeta honetan batzuk (asko) soberan daudela. Biziaren ikuspegi batetik, denok gara beharrezkoak. Beharrezko bezala sortu izan naiz, pertsona bezala, herri bezala, komunitate bezala beharrezko. (Sarasua, 1997: 69)

Handik lau urtetara, Juan Carlos Etxegoienek zera aipatzen zuen: «Planetako Bizia osatzen duen puzzlean nork bere tokia bete behar du, landareak izan, animaliak edo pertsonak, beren aniztasunean. Eta hau, gizakien kasuan, hizkuntza/herri/kultura dibertsitatea da» (Xamar, 2001: 155).

Bi lan hauen ostean hainbat izan dira, hizkuntza-ekologiatik abiatuz, adostasunean oinarritutako gogoeta soziolinguistikoak egin dituztenak.

2005. urtean, *Munduko Hizkuntzei Buruzko Txostena* idatzi zen. Ikerketa honetan zera irakurri zitekeen:

Hizkuntza aniztasunak, kultur aniztasunak bezala, izugarri aberasten du gizateria, eta guztion artean zaindu beharko genuke. Goitik behera aldatu behar da pentsaera. Bestea benetan ulertu nahi badugu, arreta jarri beharko dugu haren hizkuntza eta kultura ulertzeko. Hori lortzeko egin beharrezko ahalegina, baina, elkarrenganako errespetuan soilik oinarritu daiteke. Bestearen kultura eta hizkuntza gurea baino gutxiago direla pentsatzen badugu, hau da, pentsaera arrazista badugu, ez dugu inoiz egingo bestea gu baino gutxiago ez dena ulertzen saiatzeko behar adinako esfortzua. (Martí et al 2005: 142, itzulpena gurea da)³

2009an, Soziolinguistika Klusterrak *Hizkuntzen Ekologia eta Garapen Jasangarria* izeneko bi saio antolatu zituen Eusko Ikaskuntzaren XVII. Kon-

³ Ikerketa honetan nabari zen Mühlhäusler-ek 1996. urtean argitaratu zuen *Linguistic ecology. Language change and linguistic imperialism in the Pacific region* liburuaren eragina. Hain zuzen ere, Mühlhäusler lehenengotarikoa izan zen hizkuntza-ekologia metafora erabiltzen, hizkuntzen eta hiztunen arteko elkarrekintza konplexuak deskribatzeko eta azaltzeko.

gresuaren baitan (Gasteiz, 2009ko azaroaren 18-20). Ekimen hau oinarritzat hartuz, zera ondorioztatzen zuen Maria-Jose Azurmendik:

Gure ‘ukipen-egoera tradizionala’ azaltzeko erabili ohi diren faktore esplikatzaileak –euskara/espainiera– honakoak izan dira: identitateak, motibazioak, irudikapenak, jarrerak, eta horrelako prozesuak, horiekin portaerak ere lotuz. Horrela eginez lortu ditugu hainbat azalpen euskararen gaitasun-mailari eta erabilerari dagokienean, besteak beste. Baina, badirudi horrela aztertzeak alde positiboak eta negatiboak dituela, euskararen aldekoak eta kontrakoak bihurtzen direnak, hain zuzen: 1) Aldeko arazoien artean dago euskararen normalizazioan ekiteko eta bultzatzeko ikuspegi hori beharrezkoa izan dela jakitea. 2) Kontrakoen artean, aldez, dikotomikoe-giak izatea da. Izan ere, horrek euskal populazio guztia ez inplikatzeari ekarri baitu, edo kontrako inplikazioa eragitea ere, EAEn behintzat, euskararen normalizazioaren alde egin ordez, oztopatzeko. (Azurmendi, 2010b: 161)

Hizkuntza-ukipena aztertzeko adostasunaren paradigma, zehatzago esanda, hizkuntza-ekologia, hemen zein kanpoan, XXI. mendeko bigarren hamarkadan hartzen ari zen indarraren erakusle da Belen Urangak zioena (2011: 26):

Gaur egungo gizartean ikuspegi ekologikoak arrakasta ideologiko nabarmena irabazi du; merkatuak egiten duen erabilera ikusi besterik ez dago arrakasta horren neurriaz ohartzeko, baina garrantzia handiagoa du jakiteak goi mailako erantzukizunak dituztenek ere, gero eta zailagoa dutela ikuspegi ekologikoa saihestea; nolabait esateko, ikuspegi ekologikoak eragina du mundu-mailako analisi eta praxian, baina baita ere, norbanakoaren pentsamenduan eta praktikan. Horrek ez du esan nahi, jakina, arrakasta ideologikoak praktikan isla zuzena duenik; askok esango lukete urrun, oso urrun gaudela horretatik. Nolanahi ere, sentiberatze horiek oso urte gutxitan gertaturiko aldaketak dira, nahiz eta ez duten arazoaren muinera jo, izan ere, benetako aldaketek maila guztietako ondorioak dakartzate, eta hor zailtasun handiak sortzen direla ezin ukatuzko kontua da. Hala ere, horren kontziente izateak ardurak maila guztietan har daitezen lan egiten jarraitu behar denaren zalantzarik ez dago. Beraz, zailtasunak zailtasun, ikus-

pegi ekologikoaren aldeko jarrera eta portaerak sustatzeko ekimenek jarraitzen dute. Ekologiaren gaiak, eta horren haritik hizkuntza-ekologiaren inguruan, erreferentziako lanak, ikerketak, proposamenak eta bibliografia-lanak gero eta ugariagoak dira. (Uranga, 2011: 26)

2011. urtean, hizkuntza-ekologiaren eta adostasunaren paradigmak Euskal Herrian pauso garrantzitsuak emanak bazituen ere, Iñaki Martínez de Lunak zioen hizkuntza ekologiaren ideiak zabaltzeko oraindik ere lan gehiago egin behar zela: «(...) gaur egun nagusi den sentsibilitate motatik hizkuntza-aniztasunaren ideiaraino jauzi egin ahal izateko, lan pedagogiko handia behar da (...)» (Martínez de Luna, 2011: 634).

Hipotesi gisa botatzen dugu, baina, iruditzen zaigu, azken 15 urteotan, gatazkan oinarritutako diskurtso eta azterketak guztiz alboratu gabe, adostasunean oinarritzen den paradigmak pisu garrantzitsua hartu duela euskal soziolinguistikan. Asimilazioa, errepresioa, desoreka, bazterkeria, inposizioa eta mendekotasuna bezalako kontzeptuak guztiz desagertu ez badira ere, berdintasuna, aniztasuna, tolerantzia edo errespetua bezalako kontzeptuak dituzten ikerketak ugari dira.

Ze paradigma da egokiena Euskal Herriko errealitate soziolinguistikoa ulertzeko eta ikertzeko? Adostasuna eta gatazka txanponaren bi aldeak direla kontuan hartuta, esan beharra dago, agian, bi oinarri teorikoak direla beharrezkoak.

4. Aipatutako bibliografia

AZURMENDI, Maria Jose, 2010a, «BAT Soziolinguistika Aldizkariaren XX. urteurrena ospatzen: hausnarketak», *Bat soziolinguistika aldizkaria*, 76, 2010-3, 19-51.

———, 2010b, «Hizkuntza ekologia eta jasangarritasuna, globalizazioan: euskarari begira», *Bat soziolinguistika aldizkaria*, 75, 145-163.

BASTARDAS-BOADA, Albert, 2016, «Ecología lingüística y lenguas minorizadas: algunas notas sobre el desarrollo del campo», in Fernández Planas, A. Ma. (ed.) (2016): *53 reflexiones sobre aspectos de la fonética y otros temas de lingüística*. Barcelona: 449-458.

COSER, Lewis, 1970, Lewis. *Nuevos aportes a la teoría del conflicto social*. Buenos Aires: Amorrortu

DAHRENDORF, Ralf, 1971, *Elementos para una teoría del conflicto social*. Madrid: Tecnos.

CRYSTAL, David, 2009, «Breves reflexiones en el umbral», in Baztarrika, Patxi. (2009): *Babel o barbarie. Una política lingüística legítima y eficaz para la convivencia*. Alberdania.

ERIZE, Xabier, 2011, «Hizkuntza ekologiatik iraunkortasunera: indarguneak, ahulguneak eta proposamenak», *Bat soziolinguistika aldizkaria*, 81, 2001-4, 67-86.

ETXEGOIEN, Juan Carlos «Xamar», 2001, *Orekan. Herri eta hizkuntzen ekologia*. Iruñea: Pamiela.

EUSKALTZAINDIA, 1978, *Euskararen Liburu Zuria*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, 1977, *Hizkuntz Borroka Euskal Herrian*. Bilbo: Ediciones Vascas Argitaletxea.

EUSKO JAURLARITZAKO PROSPEKZIO SOZIOLOGIKOEN KABINETEA, 1983, *La Lucha del Euskera en la Comunidad Autónoma Vasca*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitarapen Zerbitzua.

IZTUETA, Paulo, 2003, «Identitate kulturala eta boterea», *Uztaro*, 47, 97-110.

———, 1993, «Euskal kulturaren kontraesanak: teoria eta praxia», *Uztaro*, 9, 119-151.

LARRAÑAGA, Iñaki, 1987, «Euskal Soziolinguistikaren egoera eta bide berriak», *Jakin*, 42-43 (ekaina).

MARKO, Iñaki eta URANGA, Belen, 2014, «Sobre la ecología lingüística en el País Vasco: visión de los agentes sociales». *Revista de Lengua i Dret*, 62.

MARTÍ, Felix; ORTEGA, Paul; BARREÑA, Andoni; IDIAZABAL, Itziar; JUARISTI, Patxi; JUNYENT, Carme; URANGA, Belen eta AMORRORTU, Estibaliz, 2005, *Words and Worlds. World Languages Review*. Erresuma Batua: Multilingual Matters.

MARTINEZ DE LUNA, Iñaki, 2010, «Framing: komunikazio-teoretatik euskararen beharrianetara», *Bat soziolinguistika aldizkaria*, 76, 53-67.

———, 2011, «Euskararen inguruko diskurtso berria Arabarako: gogoeta eta proposamena», *Euskera*, 56-3, 589-652.

MÜHLHÄUSLER, Peter, 1996, *Linguistic ecology. Language change and linguistic imperialism in the Pacific region*. Routledge.

ODRIOZOLA, Jose Manuel, 1993, *Soziolinguistikaren atarian*. Bilbo: BBK; Euskaltzaindia.

PARSONS, Talcott, 1984, *El sistema social*. Madril: Alianza.

SÁNCHEZ CARRIÓN, Jose Maria, 1974, *El estado actual del euskera en la provincia de Navarra* (1970). Iruñea: Vianako Printzea Erakundea.

———, 1974, «Bilingüismo, Disglosía, Contacto de Lenguas. Hacia una Delimitación de Conceptos», *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, VIII, 3-79.

———, 1987, *Un futuro para nuestro pasado. Claves de la recuperación del euskera y teoría social de las lenguas*. Donostia: Sánchez Carrión (arg.).

SANCHEZ DE PUERTA, Fernando, 2006, «Los tipos ideales en la práctica: significados, construcciones, aplicaciones», *Empiria: Revista de metodología de ciencias sociales*, 11, 11-32.

SARASUA, Jon, 1997, *Biziaren hizkuntzaz. Txepetxekin solasean*.

TXILLARDEGI, 1984, *Elebidun Gizarteen Azterketa Matematikoa*. Iruñea: UEU.

TORREALDAI, Joan Mari, 1998, *El libro negro del Euskera*. Donostia: Tartalo.

URANGA, Belen, 2011, «Hizkuntza-ekologia. Ekologia biologia eta hizkuntza-ekologiaren arteko joan-etorriak», *BAT soziolinguistika aldizkaria*, 81, 2011 (4), 25-50.

WEBER, Max, 1982, *Ensayos sobre metodología sociológica*. Buenos Aires: Amorrortu Editores.

ZALBIDE, Mikel, 2010, «Hizkuntza-soziologiaren ibilia gurean», *Bat soziolinguistika aldizkaria*, 77.

Aditza aitzinago ekarriko dugu, efizienteago komunikatzeko?

**¿Anticipamos la posición del verbo para una mayor
eficiencia comunicativa?**

**Anticipon-nous le verbe pour une meilleur efficience
communicative?**

**Shall we anticipate the verb for a better communicative
efficiency?**

MAIA LARRETXEA, Julian
UPV/EHU-Dream Research Group. Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika saila
julian.maia@ehu.eus

Noiz jaso: 2018-11-09
Noiz onartua: 2019-02-04

Artikulu honen gaia da euskarazko hitz-ordena erranaldian, eta hartan erakusten dira bi iker-saiotan bilduriko emaitzak (2011 eta 2015ean), lagin desberdinekin, aditzaren posizioari eta atzerakargari dagokienez. Aztertu nahi izan da ea zenbateko joera ageri den inkestatuen artean atzerakarga handiagoko hitz-ordenak hobesteko. Horretarako, hiru lagin hautatu dira (adituak, unibertsitateko ikasleak, batxilergoko irakasleak), eta haiei aurkeztu zaie 61 itemeko erranaldi-sorta bat eta haien erantzunetan ikusi da ea onartzen duten atzerakarga txikiko ordena edo nahiago duten aditza atzerago eraman, eta, beraz, atzerakarga handitu. Emaitzek erakutsi dute adituek aisa ere errazago onartu dituztela atzerakarga txikiko hitz-ordenak bertze bi taldeetako kideek baino; bertzalde, aski emaitza desberdinak jaso dira inkestatuen artean. Bi datu horiek elkarrekin hartuz, ondorioztatzen da hitz-ordenaren auzian eboluzioa gertatzen ari dela gaur egun, atzerakarga txikitzeko norabidean.

Hitz-gakoak: Euskara, prosa logiko-diskurtsibo idatzia, hitz-ordena, atzerakarga, aditzaren posizioa, azterketa empirikoa.

Este artículo versa sobre el orden de las palabras en la oración en euskera y en él se muestran los resultados obtenidos, con diferentes muestras, en dos fases de la investigación (en 2011 y 2015), acerca de la posición del verbo y de la retrocarga. Se ha investigado si entre las encuestadas y encuestados existe una tendencia a preferir ordenaciones de elementos de mayor retrocarga. Para ello, se han analizado 3 muestras (expertas/expertos, estudiantes de grado universitario, profesorado de bachillerato), a quienes se les ha presentado un conjunto de 61 ítems, observándose en sus respuestas si aceptan la ordenación de retrocarga reducida o bien prefieren retrasar la posición del verbo y, consiguientemente, aumentar la retrocarga. Los resultados muestran que el conjunto de expertas y expertos aceptan con mucha mayor facilidad las ordenaciones de retrocarga reducida que las personas de las otras muestras; por otro lado, se ha observado la existencia de resultados notablemente diferentes entre las personas encuestadas. Tomando ambos datos conjuntamente, se concluye que actualmente está ocurriendo una evolución en el tema del orden de las palabras en la oración, en la dirección de reducir la retrocarga.

Palabras clave: Euskera, prosa lógico-discursiva escrita, orden de las palabras, retrocarga, posición del verbo, estudio empírico.

Cet article s'intéresse à l'ordre des mots dans la phrase basque. On y trouve les résultats obtenus, avec différents exemples, lors des deux phases de recherche (en 2011 et 2015), au sujet de la position du verbe et du déséquilibre. On a cherché s'il existe parmi les témoins de l'enquête une tendance à préférer des dispositions d'éléments de plus grand déséquilibre. On a pour cela analysé 3 exemples (experts, étudiants de niveau universitaire, professeurs de lycée), à qui on a présenté un ensemble de 61 items, observant en fonction de leurs réponses s'ils acceptent l'ordre de déséquilibre réduit ou bien s'ils préfèrent retarder la position du

verbe et, par conséquent, augmenter le déséquilibre. Les résultats montrent que l'ensemble des experts acceptent beaucoup plus facilement que les autres les ordres de déséquilibre réduit ; on a par ailleurs constaté des résultats notablement différents parmi les personnes interrogées. Si l'on réunit ces deux données, on peut conclure qu'actuellement une évolution est en cours en matière d'ordre des mots dans la phrase, tendant à réduire le déséquilibre.

Mots-clés : Langue basque, prose lógico-discursive écrite, ordre des mots, déséquilibre, position du verbe, étude empirique.

This article deals with the word-order in Basque sentences and shows the results obtained, with different samples, in two phases of the research (in 2011 and 2015), about the position of the verb and the rear-burden. It has been investigated if there is or not among respondents a tendency to prefer word-orders with a higher rear-burden. For this, 3 samples have been analyzed (experts, university degree students, high school teachers). They have been presented with a set of 61 items, observing in their responses if they accept the word-order with a lower rear-burden or instead they prefer to delay the position of the verb and, consequently, to increase the rear-burden. Results show that the group of experts accepts much more easily the sequences with reduced rear-burden than the people of the other samples; on the other hand, the existence of remarkably different results among the people surveyed has been observed. Taking both data together, it is concluded that an evolution is currently taking place in the topic of the word-order in the sentence, in the direction of reducing the rear-burden.

Key-words: Basque language, written logical-discursive prose, word-order, rear-burden, position of the verb, empirical research.

1. Aurrekariak edo/eta egoeraren ezaugarriak

Oso ezaguna da azken 50 bat urte honetan euskara normalizazio- eta biziberritze-prozesu batean ari dela, eta bide horretan gaztelaniarekin edota frantsesarekin duen erlazio diglosikoan hizkuntza ahula dela. Prozesu hori hasi arte esparru formal (ia) guzietako zereginak (ia) osorik erdaren bidez bideratuak izaten ziren, eta, beraz, euskal hizkuntza oso guti erabilia izaten zen zeregin horietan (erlijioaren alorra salbu, neurri batean). Horrela, euskal hizkuntzak ez zuen izan aukera handirik administrazioan edo komunikabideetan edo hezkuntzaren erabil-eremuetan garatzeko, eta, beraz, hala euskal hiztunek nola idazleek eskarmentu-bide txikia zuten trebatzeko zertan-eta esparru horietan baliatu ohi den hizkeran eta idazkeran.

Halere, tarteka jendartean han-hemenka sumatzen diren jokabide batzuek iduri dute ezen zenbaitentzat euskal hizkuntza aski ongi trebatua dela gaur egungo komunikazio-erronka guzietan erantzuteko inguruko bertze hizkuntza indartsuek bezain ongi, zalu, trebe eta tinko, eta zeregin horietan erabili beharreko hizkuntza-ereduak oso ongi finkatuak direla, eta ez dela zalantzarik haiek aplikatzeko orduan. Bertzela erranik, batzuen ustez, hala iduri du, euskaraz idazteko kanona behar bezain ongi asentatua da, bertzeak bertze, hitzen ordena antolatzeari dagokionez. Hau da, zenbaitek erranen dizu euskal hitz-ordena aski ongi zehaztua dela, esplikatuko dizu zer diren eta zein diren erdaratik harturiko kalkoak, eta argituko dizu idazle onak bertzerik gabe eredu on horri atxiki behar diola bere jarduna. Ikuspuntu horren arabera, esperimentazioak eta egungo ohitura nagusiekiko berrikuntzak ez luke tokirik euskarazko prosa eraikitzeke orduan.

Ez dira denak, halere, iritzi bereko. Izan ere, badira autoreak uste dutenak euskaraz oraindik pauso franko egin behar duela aitzinera, nahi baldin badu komunikagarritasunean konparatu zerekin-eta inguruko hizkuntza indartsuek¹ «mendetxo» batzuetan garatu eta findu duten kanon asentatuekin. Euskararen hastapen-egoera erlatibo hori adierazten du Juan Garziak, konparazio batera, aipu honetan:

¹ Hots, gaztelaniak, frantsesak eta azken urteetan «gure alorrean sartu» zaigun ingelesak.

[...] Ahozkotasun txirotik irten berri den eta oraindik ere idatzia-
ren formaltasunean finkatzeko arazoak dituen hizkuntza batean, ho-
rretan baitago gurea. (Garzia, 2014: 38)

Hau da, badira adituak uste dutenak euskal hitz-ordenaren auzia orain-
dik (arrunt) ebatzi gabea dela. Pentsamolde horretako batzuek ez dute etsi-
tzen gaur egun arte jorratua eta ustez finkatua den jakintza-mukuruarekin,
arranguratuak dira zenbapait ere orain artean ibiliriko bide ezagunen
mehartasunarekin, eta beraz, bertzeak bertze, hitzen hurrenkeraren afera
ikusten dute auzi landu-beharra oraindik, ez behintzat behin betiko ebatzia
eta hetsia. Hala, Pello Salaburuk eta Xabier Alberdik (2012), euskararen
normalizazio prozesuaz ari direlarik, oraindik eztabaidatu beharra ikusten
dute hitzen ordenaren afera:

Space precludes a detailed discussion here on matters of syntax,
stylistics, **word order and so on**. [...]. We must not forget that it was
necessary to dive into the tradition and models of the classic writers
in Basque, and at that time, just as now, different writing registers
had to be equally distinguished: that of poetry was not the same as
theater, for example. **This would remain a topic to be discussed in
the future**. (Salaburu & Alberdi, 2012: 111) (letra lodia guk jarria).

Bertzalde, zenbait adituren baieztapenetan ongi ageri da orain artean
garatu den kanonaren erlatibotasuna. Hona:

Azken ehun urteotan, SOA hitz-ordena (Subjektua, Osagarriak,
Aditza) nagusitzen joan da euskal prosan, ia bakarra izateraino. Au-
keretako bat zen. Eta hori gauzatu da, bere alde on eta arriskuekin.
[...] (Euskaltzaindia-Esnal, 2011: 75)

Nahiz eta euskal prosan SOA hitz-ordena nagusitu den azken
ehun urteotan ia bakarra gertatzeraino, SAO ordena ere nagusi zite-
keen. Baliagarria baita SAO ere, eta kontuan hartzekoa. (Euskal-
tzaindia-Esnal, 2011: 87)

Aipatzekoa da, orobat, nolako proposamen orokorra ageri den Ibon Sa-
rasolaren jardunean, gai honi dagokionez. Akademiko horrek, 2016an, *Back
to Leizarraga* aldarrikatzen du, Kepa Altonagaren ildoan, eta eransten du

Escape from Altube, mugimendu horien bidez adieraziz oraindik badela zertaz gogoeta egin, zer pentsatu, eta zer aldatu (Sarasola, 2016).

Ildo erlatibo-zale horretan kokatzen da lan hau ere: oraindik euskaraz hitzen ordenaren auzia orotara ebatzi gabea dela pentsaturik, eta sinetsirik norabidea ongi hartzeko garrantzitsua dela ekarpen guziak ongi aztertzea, eta uste izanik oraindik badela anitz zer-ikasi eta zer-aztertu goieneko maila erdiesteko euskarazko prosaren komunikatibotasunean eta efizientzian, lan honetan azterketa enpiriko bat aurkeztuko da euskarazko hitz-ordenari buruz. Ikerketa-saio honetan jaso diren datuek erakusten dute badela euskaldunen artean oraindik zehaztugabetasun maila nabaria euskarazko hitz-ordenari dagokionez, eta hortik ateratzen dugu ondorea ezen gaia ez dela agortua eta ez dela garaia iritzi eta jokabide heterodoxo oro aztertu gabe itotzeko, ustezko arau zurrun eta gogortu batzuek azpiraturik.

Normalizazio bidean eskarmentutik ikasten

Euskaltzaindiak 1968an Arantzazun egin zuen biltzar ospetsua hartzen badugu euskararen normalizazio-prozesuaren hasiera gisa, erran daiteke 50 urteko ibilbidea egin dela euskararen azken eguneratze-prozesu honetan. Normalizazio prozesua hasi zenean, eta egokiera izan zenean euskara erabiltzeko «bizitza ofizialeko» zeregin batzuetan, alde batetik ordu arteko hizkuntza-eskarmentua llaburra zen, bertzetik euskal hizkuntzari buruzko jakintza guzia ere aski mugatua zen, eta gainera jakite erlatiboki murriz hori hagitz jende gutiren ondare zen, zeren euskara ez baitzuen lantzen hiritar arrunt orok hezkuntzaren eremu orotarazailan (bertze hizkuntza bat berderen bai lantzen zuen bitartean). Euskara ongi bazekiela bazekien jendea oso guti zen, zeren, euskaraz jakinik ere, jende anitzek ez baitzuen batere konfiantzarik bere euskara-ereduan, erraz gogora dezakeenez garai haietan hizkuntzaren kezka izan zuen hainbat jende-orduan-gaztek. Testuinguru horretan hasi zen euskara erabiltzen eta trebatzen alor formal ohikoetan, zeinetan lehenago guti landua baitzen: administrazioan, komunikabideetan eta hezkuntzaren eremuan. Jardunbide berri horietan aritzeko, berriz, hizkuntza-ereduak behar ziren, erreferentzia gisa erabiltzeko. Eta eredu bilatze horretan, hitz-ordenari dagokionez, normalizazio prozesuaren hasierako urteetan *Erderismos* liburuko «dotrinak» jaso zuen onarpenik zabalena eta

jarraitzaile zerrenda handiena, Mitxelena gogoratzen digunez, 1981eko testuan:

Guztiok dakigu, ordea, 1929tik egungo egunera Altuberen Erderismos [...] izan dugula beti gidari. (Mitxelena, 2011: 343).

Beraz, normalizazio prozesuaren hasierako urteetan *Erderismoseko* proposamenen araberako hizkuntza-eredua nagusitu bide zen hitz-ordenaren afe-
ran. Orduko perspektiba urriagatik pentsatu bide zen eredu horrek arazorik
gabe balio zezakeela komunikazio efizientea bermatzeko euskaraz, bai zere-
gin guzietan eta baita hizkuntza garatuenean mailan ere. Orduan indartu zen
eredu oinarriko hartan, azpimarratzen ziren gaztelaniarekiko desberdinta-
sunak (frantsesarekikoek ez bide zuten hainbertzeko kezka pizten), baina
diferentzia horiek euskal hizkuntzaren ezaugarri bereizgarritzat harturik eta
sustatu beharrekotzat, ez zen sumatzen ezinegon handirik ea jokabide ho-
rrek ekar zezakeen eragozpenik euskal prosaren garapenean, salbu iritzi ba-
kan baina ongi funtsatu batzuetan (Mitxelena eta Villasante ditugu gogoan;
ikus Maia, 2014: 141-145).

Dena dela, lantegi batean aritzeak jarduera horren arazoak ere erakusten
ditu, haren ahalbideak ez ezik. Horrela, hasierako ustezko arazorik ezari,
kezka jarraitu zion: Zubimendik eta Esnalek 1993an argitaraturiko libu-
ruan, *Idazkera-liburuan*, erakutsi zuten zein den euskarak izan dezakeen
arazoetako bat egoki garatzeko eta komunikazio-lanak efiziente burutzeko:
atzerakarga erran zioten egileek, geroztik oihartzun nabaria izan duen kon-
tzeptua. Bertzalde, aipatzekoa da garai horretan hortxe-hortxe ibiliko zela
Bittor Hidalgo ere hitz-ordenaren arazoekin biziki arranguratua, ondoko
urtean amaituko zuen tesia prestatzen (1994an).

Beraz, korrante nagusia gorabehera, ekimen horiek erakusten dute ezen
joan den mendeko 90eko hamarkadarako hasiak zirela agertzen kezka,
Erderismosek hitz-ordenan ekartzen zituen arazoen inguruan.

Atzerakargaren definizioa

Modu desberdinetan erabili izan da *atzerakarga* kontzeptua bere hasiera-
ko agerpenetik aitzinera (ad. Zubimendi & Esnal, 1993; Kaltzakorta, 2007;
Maia & Badiola, 2015; Maia, 2017). Gure definizioa hauxe litzateke: atze-

rakarga da efektu bat gertatzen baita erranaldiko elementu batzuk, funtsezkoak direnak erranahia gradualki prozesatzeko eta ulertzeko, jartzen direnean erranaldiaren azken aldera, horrela haren prozesamendua oztopatuz, eta zailduz mezua osoki ulertzea lehen irakurraldian².

Atzerakargaz mintza daiteke hizkuntza baten ezaugarri soil gisa, bertzelako zama semantikorik gabe, baina baita konnotazio ideologikoz kargatua ere. Batzuetan atzerakarga handiko hitz-ordenak hobesteko arrazoia ideologikoa izan da, eta ez zaio hainbertzeko arretarik jarri haren komunikazio-balioari (Maia, 2014). Gure iduriko, ordean, euskal prosa logiko-diskurtsiboaren helburu/erronka nagusienetako bat da asmatzea nola lor daitekeen ahalik eta komunikazio-efizientzia handiena, hartarako jokoan sarturik orain arteko euskarazko tradizio guzia, batetik, eta bertzetik ongi begiraturik zer ordenamendu lirakeen aukeran komunikazio-efizientzia ahalik eta finena erdiesteko testuinguru bakoitzean. Gure ustez perspektiba izan behar da euskara oraindik garabidean dela, eta egokitze/moldatzeko prozesu batean dabilela, bereziki eduki eta forma luze-komplexuko prosa idatzia era(iki)tzeko zereginetan. Norabide horretan tradizio guziak aztertu eta baliatu behar dira, eta intuizioz badere ez genuke baztertuko baliabide berri-taileak ere erabiltzea bere izari egokian.

Hitz-ordenaren aferan, bilakaera

Euskararen normalizazio prozesua abiatu zenean XX. mendearen azken herenean, erran bezala, *Erderismosen* 1929an agerturiko norabideak erdietsi zuten jarraipen edo arrakasta handiena hitz-ordenaren antolamenduari dagokionez. Gogora dezagun *Erderismos* berriz argitaratu zela 1975ean, normalizazio prozesuaren hasierako urte kementsu eta bizkor haietan. Eta horrela, hogeigarren mendearen joanean nagusitu ziren joera batzuk, gero jarraipen handia izan dutenak hizkuntzaren normalizazio-bidean. Adibidez,

² Atzerakargaren definizioaren bertze aldaera bat hauxe da, gaztelaniaz: «Definimos la retrocarga o carga posterior (*atzerakarga*, en euskera) como el efecto producido por la tendencia a colocar elementos decisivos para el procesamiento gradual del mensaje en la parte posterior de la oración, de manera que se retrasa su procesamiento y se dificulta su comprensión en primera lectura» (Maia, 2017).

indartu zen aditza erranaldiaren gibelesko aldean jartzeko joera, aurreikusitako gabetanik jokabide horrek zer arrisku ekar zitzakeen (Euskaltzaindia-Esnal, 2011: 75).

Nolanahi ere, normalizazio prozesuak aurrera egin ahala euskarazko prosa idatziaren erabilera ugartuz joan zen, eta horren ondorioz hasi zen agertzen nolako problema-iturriak zituen prosaren garapenak. Arazoaren berri oso modu garbian azaldu zen 1993an, goian aipaturiko *Idazkera-liburua* eza-gunean (Zubimendi & Esnal, 1993), eta geroztik egile askok jardun du alde edo molde hitz-ordenaren auziarekin, eta hala aurkeztu dira hainbat proposamen eta irtenbide, atzerakargaren arazoa ukitzen dutenak, eta hura txikitzeko norabidean doazenak. Hona ekarpen adierazgarri batzuk, bertzeak bertze: Zubimendi & Esnal, 1993; Hidalgo, 1995, 2002; Garzia, 1996, 2014; Alberdi & Sarasola, 2001; Rubio, 2002³; EHAA-IVAP, 2005; *Berria*, 2006; Kaltzakorta, 2007, 2012; Aristegieta, 2009; Esnal, 2009; Amuriza, 2010, 2012; Euskaltzaindia-Esnal, 2011; Agirre, 2012, 2013; Sarasola, 2016... Aipatu ekarpen horiek guziaz aintzat hartuta, erran daiteke bilakaera gertatu dela eta gertatzen ari dela hitz-ordenaren auzian: *Erderismo*-sen ageri zen ereduak izanzen zuen nagusitasuna XX. mendearen amaiera aldera arte, baina gaur egun puntu batzuetan bederen eztabaidatua izatera pasatu da, bertze irizpide batzuk ari baitira agertzen. Horrela, urteen joanean, erran liteke euskarazko hitz-ordena kanonikoan halako eboluzio bat gertatzen ari dela⁴.

Aditzak eta hitz-ordena adibide baten bidez

Goian aipatu perspektiba diakronikoa harturik, eboluzioa sumatzen da hitz-ordenaren auzian euskarazko prosa idatzian. Egungo testu idatzi askotan ageri dira hitz-ordena batzuk harridura edo gaitzespena (eskandalua?)

³ Jesus Rubiok berak erakusten du Altubek ere izan zuela kezka eta joera hori 1951ko lan batean (in http://balbula.blogspot.com.es/2016/03/harribitxi-bat-seber-altube-defendituz_1.html). Ikus orobat Altube, 1951.

⁴ Normalizazio prozesuaren hasierako urteetan *idealismo ideologikoa* baldin bazen elementu giltzari bat euskarazko prosa-eredua antolatzeke, ondoko urteetan, haren ordez edo harekin lehian, *pragmatismo komunikatiboa* indar handiagoa hartzen ari da (Maia, 2014).

bilduko zutenak orain dela urte batzuk, baina gaur egun jende anitzek (ia) oharkabean irakurtzen dituenak, arreta berezirik erakarri gabe, eta baita batzuetan bertzeren ausardiak sortzen duen mirespen punttu batekin ere. Adibidez, ikus ditzagun erranaldi baten bertsio diferente batzuk, testuinguritik nahiko «libre» direnak⁵, eta gonbidatzen dugu irakurlea konpara ditzala aditzen kokaguneak ondoko erranaldi horietan guzietan:

- (1) Gazteleraz «oir» eta «escuchar» aditzen bidez gauza bana adierazi ohi dela **jakiteko**, kastillano hizkuntzako **akademiko izan behar denik ez dut uste**.
- (2) Gazteleraz «oir» eta «escuchar» aditzen bidez gauza bana adierazi ohi dela **jakiteko, ez dut uste** kastillano hizkuntzako **akademiko izan behar denik**.
- (3) Gazteleraz «oir» eta «escuchar» aditzen bidez gauza bana adierazi ohi dela **jakiteko, ez dut uste izan behar denik** kastillano hizkuntzako **akademiko**.
- (4) **Ez dut uste** kastillano hizkuntzako **akademiko izan behar denik**, gazteleraz «oir» eta «escuchar» aditzen bidez gauza bana adierazi ohi dela **jakiteko**.
- (5) **Ez dut uste** kastillano hizkuntzako **akademiko izan behar denik jakiteko** gazteleraz gauza bana adierazi ohi dela «oir» eta «escuchar» aditzen bidez.

Interesgarria da irakurleak denbora pixka bat iragan dezala pentsatzen ea zein ote den berak hobetsiko lukeen antolamendua.

Gure ikuskeran progresio bat ageri da aukera horien artean: (1) bertsioa izanen litzateke *Erderismoseko* ereduari atxikiena (aditzak «ahal adina» gibelatuz), eta bertze muturrean genuke (5)-eko antolamendua, gaur egungo joera «berritzaileen» arabera antolatua: funtsean, aditzak ahalik eta aitzinena ekarrita (bertze kontu bat da ea zer den zehazki «ahalik eta aitzinena»

⁵ Bertsio horietatik azkena, (5) zenbakiduna, *itzulist*-en agertu zen 2016ko irailean, eta gerok eratu ditugu bertze antolamenduak, konparatzeko.

delako hori). Azken bertsio hori egun irakurle anitzek aisa onartuko luke, eta baita hobetsi ere; aldiz, orain dela bi hamarkada, hagitzez ere kritikatuago izanen zen, euskararen arau sakonak hausten zituelakoan. Horretan ikusten dugu eboluzioa.

Gure planteamenduan beti gogoan dugu aditza kontsideratzen dela erranaldiaren ardatza (Euskaltzaindia-Esnal, 2011: 75; Garzia, 2014: 107). Haren kokagunea, hortaz, hagitiz garrantzitsua da komunikazio-efizientziari begiratuta, eta hura gibelera eramateko jaidura, berriz, arriskutsua euskal prosa bizkor garatzeko. Iritzi hori ikus daiteke ondoko aipu honetan:

Arriskuen artean, kontuan hartzekoa da, batez ere, aditza esaldiaren atzealdean kokatzearena, osagarri askoren atzetik, noiz eta esaldiaren ardatza izan behar duenean. Atzeratze hori are arriskutsuagoa da, baldin eta esaldiaren buruan ipintzen bada aditza behin eta berriro, oso zabaldua egon den joera baten arabera. [...] izan ere, zerbaitek baldintzatzen, aditzaren kokalekuak baldintzatzen du hitz-ordena. (Euskaltzaindia-Esnal, 2011: 75)

Arrisku hori gogoan dugula, lan honetan funtsean aditzaren kokalekua aztertuko dugu, eta kokaleku bakoitzak biltzen duen onespén/gaitzespen mailaz jardunen dugu.

2. Ikerketa

2.1. Ikergaia

Ondoan azalduko dugun ikerketa honetan atzerakarga aztertu da, kontzeptu hori ulerturik nola-eta goitiago testu honetan berean definitu dugun bezala. Baliabide desberdinak erabil daitezke atzerakarga arintzeko (adibidez, Zubimendi & Esnal, 1993: 189 eta hurr.), baina atzerketa honetan bertze jokabideak ez ditugu aztertuko, eta bakarrik aditza aitzinago edo gibelago jartzeak dakartzan aukerak izanen ditugu langai⁶.

⁶ Eta aditzaren toki aldatzeak nahitaez dakartzan bertzelako aldaketak, jakina.

Hemen aurkeztuko den iker-saioa bi fasetan gauzatu da. Lehenbizikoan, 2011. urtean, bi inkestatu-talderen datuak bildu ziren, eta haiek ere erakutsiko dira lan honetan, kontrastea ikusteko; geroago, 2015ean, bigarren saio bat egin zen, item berak analizatuz, baina bertze inkestatu-lagin baten laguntzarekin. Ikusiko den bezala, bi zatiak lotuta daude eta denak batean hartuta ulerbide edo perspektiba zabalagoa eskaintzen diote azterturiko auziari.

Lan honetan ikuspuntu enpirikotik aritu gara, eta aztertu nahi izan dugu ea hezkuntzaren eremuan toki edo posizio desberdinetan ari diren pertsona/hiztun berezi batzuek baduten joerarik atzerakarga handiko testuak hobesteko, edo bertzerik gabe prest ote diren onartzeko atzerakarga txikiagoko hurrenkerak; eta gero, zein-ere baita agertzen den joera, hura zenbatekoa den aztertu nahi izan dugu. Analizatu ditugu bai goi-mailako aditu batzuen jokoerak, bai unibertsitateko ikasle batzuenak eta baita batxilergoko irakasleen lagin batenak ere. Guk dakigula, gisa honetako ikerketa enpiriko guti dago egin orain arte, eta zinetan garrantzitsua iduritzen zaigu ezagutzea hizkuntzaren erabiltzaileen ohiturak eta joerak (hurbilketa edo norabide gisa bederen), hala aukera handitzen baita gaiaren inguruan gogoeta egiteko, eta horrela, ongi eginak goresteko eta indartzeko bezala, baita balizko oker-hasiak zuzentzeko eta hobetzeko ere.

2.2. Metodologia

2.2.1. Hipotesiak eta ikerketa-galderak

Ondoan agertzen diren hipotesiak planteatu ditugu.

H1: Analizatzeko ditugun pertsonen laginetan agertuko da batez bertze-ko joera nagusi bat zertako-eta ikergai diren itemen atzerakarga-maila handitzeko, eta beraz maiz ez dira onartuko zuzentzeko aurkeztzen diren hurrenkerak, atzerakarga txikikoak baitira. Bertzalde, joera honen balizko indarrak ere bildu nahi dira datuak.

H2: Goi-mailako adituek, batez bertze, joera txikiagoa erakutsiko dute atzerakarga handitzeko, bertze laginetako kideek baino.

H3: Inkestatuek ez dute atzerakarga handitzeko joera bera erakutsiko item guzietan: zenbait itemetan zuzenketa-kopurua handiagoa izanen da eta bertze batzuetan txikiagoa.

H4: Diferentzia pertsonal nabariak agertuko dira itemak zuzentzen lagundu diguten pertsonen artean, zuzentzeari dagokionez; batzuek joera handiagoa izanen dute atzerakarga handitzeko, bertze batzuek baino; zuzentzaileen profil muturrekoen berri ere emanen dugu, inkestatu taldeen artean konparazioak eginez (adituen, batxilergoko irakasleen, eta unibertsitate-gradu ikasleen artean).

2.2.2. Azterturiko itemak eta erranaldiak

Hirurogeita bat item analizatu dira: 1. koadroan ikus daitezke erranaldi guztiak, eta 2. koadroan, berriz, zer item aztertu diren.

1. koadroa: zuzentzeko aurkezturiko erranaldiak
1) Atzo eztabaida izan nuen lagun batzuekin munduan gertatzen ari diren gerra batzuei buruz.
2) Andonik futbola telebistan hainbeste emateak jendea azkenean guztiz nekatuko duela uste du.
3) Azkenik, pentsatzekoa da badela erlazioa jendeak komunikatzeko duen gaitasunaren eta lortzen duen boterearen artean.
4) Beldur naiz orain arte egin ditugun lan guztiak alferrekoak izango direla.
5) Bi alor ditugu: ahotsaren kontrola eta hitzez besteko komunikazioa. Ahotsaren kontrolean sartzen dira haren kalitate akustikoari dagozkion kontuak: inpostazioa, tonua, nabardurak markatzea, eta gorabeherak eginez hitz egitea. Eta hitzez besteko komunikazioan, berriz, beste ezaugarri guztiak.
6) Nire iritzia? Hona: gaur goizean plazaren erdi-erdian herriko hainbeste jenderen aurrean gertatu den ikuskizun benetan penagarri hura ez dut gustukoa izan.
7) Bi aukera ditugu. Guk bigarrena hautatu dugu, uste dugulako irakasleen prestakuntzak eraldaketa hausnartua ekarri behar duela berarekin.
8) Zer da «konpetentzia»? Konpetentzia da gaitasuna edo trebetasuna zereginak burutzeko edo hainbat egoerari aurre egiteko, modu eraginkorrean.

1. koadroa: zuzentzeko aurkezturiko erranaldiak
9) Deialdi hau zuzenduta dago aurreko urteetan ikasleen truke-programetan edo holakoetan ibili diren ikasleei eta ez besteei.
10) Denek egin behar izan dituzte ariketa batzuk balio dutenak oinarrizko trebakuntza jasotzeko gai horren inguruan.
11) Egile horiek uste dute baliagarria eta beharrezkoa dela, komunikazioaz gain, beste gaitasun batzuk ere izatea.
12) Esaldi bat oker ulertzeko arriskua badago, obligazioa dago arrisku hori minimizatzeko eta horretarako behar diren tresna guztiak erabiltzeko.
13) Esan nahi dudana da zailagoa dela norberak egitea ariketa guztiak, besteren laguntzarekin aritzea baino.
14) Irudipena dut gaurko negar guztiak egunen batean irri bihurtuko direla.
15) Eta orduan denak arnasestuka sartu ziren gelan, itxura eginez lasterka etorri zirela inon ere gelditu gabe.
16) Banku zentralak Euskadiko Gobernuaren zorraren kalitatea puntu bat jaistera erabaki du, nabarmenduta azken urte honetan zorra etengabe handitzen ari dela.
17) Europako Kontseiluak dio Espainiako eleaniztasuna babesteko ardura espainiar Gobernuari ere badagokiola.
18) Euskal hiztunek asmatu baldin badute euskararentzat tokirik bilatzen, izan da euskarak beren beharrizan komunikatiboak, hainbat alorretan bederen, betetzen zizkietelako.
19) Ez du batere ahaleginik egin guri laguntza bidaltzeko, badakien arren oso jende gutxi garelara eta garaiz amaitzeko lan handiegia dugula.
20) Ezin da aldaketa sakonik proposatu sistema guztian, kontuan hartu gabe hezkuntzaren esparruko eragile garrantzitsuena (irakaslea).
21) Frogatuko balitz ere salatutako torturak guztiz benetakoak direla, nekez ikusiko ditut pertsona batzuk torturaren kontrako fitxa mugitzen.
22) Guztiz hunkituta geratu nintzen lehengoan datuak ikustean Hego Euskal Herriko pobrezia hazkundera buruz.
23) Haren eginkizun nagusia da giza eskubideak eta demokrazia babestea, eta helburu hori sendotasunez betetzen laguntzera dator Hizkuntzen Euroituna.
24) Hiru irakasleak gaiari ikuspegi historikoa ematen saiatu dira, ikusteko nola garatu diren euskarazko hedabideak azken 10 urteotan.

1. koadroa: zuzentzeko aurkezturiko erranaldiak
25) Horrela, oinarritzko hezkuntza-sistemaren bidez jendarteak norabide bat markatzen du zehazteko nolako jendea nahi lukeen etorkizunean.
26) Langileek segur aski grebara joko dute, jakin ondoren enpresak laster atzerrira joateko asmoa duela.
27) Gure irakasleak, azken azterketako eguna baino gutxienez hilabete pare bat lehenago ikasten hasi behar zela esaten zigun.
28) Ikastetxeetan ere, gela nola antolatuta dagoen ikusteak ideia ematen digu nolako estilokoa den irakaslea edo bertan garatuko den jarduna.
29) Ikusten duzunean nork agintzen duen hemen, ikasiko duzu berehala nor nola tratatu behar den.
30) Irakasleak badaki zeintzuk diren ikasleek behar dituzten orotariko laguntzak.
31) Italiarrak pozik daude, ikusitakoan Frantzia nola itzuli den etxera txapelketatik burumakur eta galtzaile.
32) Jakinarazi digute komisio berriak aplikatuko direla bankuko libretetan, eta lankide batek esan digu galdetzeko zer esan nahi duen horrek.
33) Lehiaketako epaimahaikideak izango dira zuzendaria, ikasketa burua, ikasleen kontseiluko burua eta gelako ordezkaria.
34) Nago oso nekatuta, ez naiz irtengo.
35) Nahiago dut oraindik nire jarrera ez agertu, ikusten baitut ez dela behar; ni konformatzen naiz ikustearekin bakoitzak bere proposamena defenditzen duela.
36) Nik Bilbori buruz idatziko dut, jakinda beste edozein hiri handik berdin balio duela azterketa horretarako.
37) Nik zer nahi dudana? Nik nahi dut bokata bat patata-tortilla eta <i>kas</i> bat laranja, besterik ez.
38) Nire lagun batek liburu bat idatzi du ibilbide erraz batzuk erakusteko eta horrela eskualdea ezagutzeko.
39) Ona da jakitea nork bere bazkaria prestatzen eta etxeko lanak egiten.
40) Onartuz gero gutako edozeinek edozein lanetarako berdin-berdin balio duela, nagusiek erosoago antolatuko lukete lana.
41) Pena ematen dit jakiteak kontzertuetara etortzen den jende guztiak ez duela ia inoiz nire diskorik erosi.

1. koadroa: zuzentzeko aurkezturiko erranaldiak
42) Telebistan entzun dut berria aurren <i>Tourrean</i> kontrol zorrotzagoak jarriko dituztela.
43) Zu lasaia bizi zara, ze daukazu esperantza handia ikasgai hau aprobatzeko.
44) Ongi oroitzen naiz Janire Marlyng-ez, zeren izen hori ez baita hain errazki ahazten nola beste zenbait.
45) Teknika horiek gai dira adierazteko zein den telebistan ikusi duzun azken programa ere.

2. koadroa: aztertu nahi diren itemak (61 item) Kolore grisean jarriak, adituek atzerakarga txikiarekin oso ongi harturiko itemak (39 item)	
Zenbakia	Aztergai den itema (letra lodian markatua)
1	Atzo eztabaida izan nuen lagun batzuekin...
2	..., pentsatzekoa da...
3	..., pentsatzekoa da badela erlazioa... artean vs ... erlazioa badela ...
4	Beldur naiz...
5	[...] Ahotsaren kontrolean sartzen dira hau eta hori eta hura.
6	..., uste dugulako...
7	Konpetentzia da... (definizioa)
8	... gaitasuna edo trebetasuna zereginak burutzeko edo ... -teko...
9	Deialdi hau zuzenduta dago... -ei.
10	... ariketa batzuk balio dutenak...
11	... jasotzeko gai horren inguruan. vs ... gai horren inguruan oinarrizko prestakuntza jasotzeko.
12	Egile horiek uste dute...
13	..., obligazioa dago...
14	Esan nahi dudana da...
15	... zailagoa dela... -tea... vs ... -tea zailagoa dela...
16	... norberak egitea ariketak... vs ... ariketak norberak egitea ...

2. koadroa: aztertu nahi diren itemak (61 item) Kolore grisean jarriak, adituek atzerakarga txikiarekin oso ongi harturiko itemak (39 item)	
17	Irudipena dut...
18	..., itxura eginez lasterka etorri zirela...
19	..., nabarmenduta...
20	Kontseiluak dio...
21	... hiztunek asmatu baldin badute hau eta hori eta hura...
22	... bilatzen, izan da...
23	..., badakien arren...
24	..., kontuan hartu gabe...
25	Frogatuko balitz ere...
26	..., nekez ikusiko ditut...
27	Gutziz hunkituta geratu nintzen lehengoan...
28	... lehengoan datuak ikustean ...ri buruz.
29	Haren eginkizun nagusia da...
30	..., ikusteko nola garatu diren...
31	Teknika horiek gai dira adierazteko... vs ... gai dira.
32	... gai dira adierazteko... vs ... adierazteko gai dira.
33	... jendarteak norabide bat markatzen du...
34	...markatzen du zehazteko...
35	Langileek segur aski grebara joko dute, ...
36	..., jakin ondoren...
37	... ikusteak ideia ematen digu nolako estilokoa...
38	Ikusten duzunean nork agintzen duen hemen...
39	..., ikasiko duzu berehala nor nola...
40	Irakasleak badaki zeintzuk diren...
41	..., ikusitakoan Frantzia nola...
42	Jakinarazi digute...
43	... komisio berriak aplikatuko direla bankuko libretetan,
44	..., eta lankide batek esan digu galdetzeko...
45	... esan digu galdetzeko... vs... galdetzeko.

2. koadroa: aztertu nahi diren itemak (61 item) Kolore grisean jarriak, adituek atzerakarga txikiarekin oso ongi harturiko itemak (39 item)	
46	... epaimahaikideak izango dira zuzendaria, idazkaria...
47	Nahiago dut...
48	..., ikusten baitut hau eta hori eta hura...
49	...; ni konformatzen naiz...
50	... konformatzen naiz ikustearekin hau eta hori eta hura...
51	..., jakinda...
52	... berdin balio duela azterketa horretarako. vs ...rako berdin balio duela.
53	Nik Bilbori buruz idatziko dut, jakinda... vs... idatziko dut.
54	Nik nahi dut bokata bat patata-tortilla eta...
55	Nire lagun batek liburu bat idatzi du... -teko vs ... idatzi du.
56	Ona da jakitea... vs ... ona da.
57	Ona da jakitea... -ten vs ... -ten jakitea (ona da).
58	Onartuz gero...
59	Pena ematen dit jakiteak...
60	... jakiteak... -ela vs ... -ela jakiteak.
61	Telebistan entzun dut berria... -ela vs -elako/-enaren berria.

Aztertu ditugun item guzien artean, hasieran ez, baina ikerketaren aitzina-bidean bi multzo bereizi ditugu, eta horretarako arrazoia izan da goi-mailako adituek item frankoren aurrean oso jarrera onartu-zalea erakutsi dutela, arazorik gabe onetsiz atzerakarga txikiko anitz hurrenkera: aztertzeko bereizirik 61 itemetatik, adituen multzo horretatik % 85ek⁷ baino gehiagok ederki onetsi ditu 39 item (item guzien % 64); bertze 22 itemak (item guzien % 36), berriz, gehiago zuzendu dira: % 12,5etik goitiago, haietan denetan. Adituen multzoak oso ongi onarturiko 39 item horiek kolore grisean jarrita daude 2. koadroan.

⁷ Adituak denetara 8 baitziren, haien «% 87,5ek» erratea edo «zortzitik zazpik» erratea gauza bera da.

2.2.3. Inkestaturen zertzeladak

Goian erran bezala, hiru inkestatu multzoren datuak erakutsiko ditugu eta konparatuko. Hauek dira talde horiek, aski ezaugarri desberdinekoak: 1) goi-mailako adituak (N=8); 2) UPV/EHUn Lehen Hezkuntzako Graduan euskal adarrean 1. mailan ari ziren ikasleen lagin bat (N=212); 3) Batxilergoko irakasleen lagin bat (N=88).

Adituen taldea 8 lagunez osatua da eta denek bakarka bete zuten ariketa, ikertzaileak aurrean izan gabe. Talde honen datuak 2011. urtean jaso ziren. Kide guztiak jo daitezke goi-mailako aditutzat prosa idatziaren esparruan; ibilbide luzea egin dute irakaskuntzan goieneko mailetan. Inkestatu hauen «aditutasuna» bermatu nahi izan da, hori bai, baina kideak hautatzeko ez da erabili ezein prozedura estatistiko, baizik eta arrazoi pragmatiko huts-hutsak: aditu haiengana iristeko ahalbidea eta haien borondatea kolaboratzeko. Aditu talde horrek, beraz, ez du ordezkatzeko estatistikoki goi-mailako adituen balizko unibertsoarik. Bertze funtzio bat, ordea, ongi betetzen du, eta horregatik bilatu eta baliatu da haien lankidetzat: aditu horien iritzia, multzo gisa hartuta, baliotsu eta erranahitsutzat jotzen dugu, batik bat harako kasu haietan zeinetan aditu horiek erakusten baitute iritzi-adostasun maila handia, zeren holakoetan haien jokarakerak balio baitezake erreferentzia gisa erakusteko zer bide diren aisa onartzekoak euskal prosaren garabidean. Hau da, aditu guzkiek onartzen badute atzerakarga txikiko item bat, iduri du ez litzatekeela arazorik izan behar hurrenkera hori eredu gisa ere irakasteko.

Azterturiko bigarren taldea unibertsitateko ikaslez osatua da. Zehazki, 212 kide dira lagin honetan eta 2011. urtean egin zuten ariketa. UPV-EHUn ari ziren Lehen Hezkuntzako Gradua egiten, hiru campusetan (Arabak, Bizkaian eta Gipuzkoan); lehen mailan matrikulatuak ziren, euskarazko adarrean. Ariketa egin baino lehenago ikasleei eskatu zitzaizen fitxa bat betetzeko, haien datu soziolinguistiko batzuk biltzeko (adina, zer herrikoak ziren, ikasketak zer eredutan zituzten eginak, euskara etxean ikasia zuten, euskara etxean erabiltzen zuten edo ez, euskalkia erabiltzen zuten edo ez...). Ikasle gehienak D ereduan ikasiak ziren (212tik 180

ikasle, % 84,9)⁸, baina ez zitzairen azterketarik egin haien euskara-maila zehazteko edota bermatzeko; hala ere, euskal adarrean ari baitziren, pentsatzekoa da gehienek behinik behin euskara maila ona izanen zutela (ariketa talde euskaldunetan bakarrik egin zen, eta ez gradu hori gaztelaniaz egiten ari zirenetan)⁹. Ikasturte horretan UPV-EHU gradu horretan eta maila horretan euskaraz matrikulatuak ziren guztiak 517 ziren, eta beraz ikerketarako laginak unibertso horren % 41 hartzen zuen. Lagina osatzeko prozedura hauxe izan zen: lanegun batean, ikertzaileak joan ziren ikasleen eskola-emanaldi ohiko batera, haien irakaslearekin adostuta, baina gazti-gatu gabe ikasleei zer eskatuko zitzairen egiteko. Ikasleei galdetu zitzairen ikerketako ariketa betetzeko, borondatezkoa zela adierazita. Ikasle gehienek ikertzailearen bat aurrean zutela egin zuten ariketa, baina kasuren batean ezin izan zen hala burutu (greba bat tarteko), eta hartan ikasleek beren ohiko irakaslearekin bete zuten egitekoa, hartarako jarraibideak emanda, baina ikertzaileak bertan izan gabe.

Ikergai izan den hirugarren taldea batxilergoko 88 irakaslek osatua da (haien batez bertzeko adina, 2015-2016 ikasturtean, 47 urte)¹⁰. EAEko 21 ikastegitako irakasleak dira, 14 sare publikokoak eta 7 bertzelakoak (azken hauetatik 6, ikastolak). Lagina osatzeko, 30 ikastetxe hautatu nahi ziren¹¹, batxilergoa eskaintzen zutenak, titulartasuna kontuan hartuz (publikoa/pribatua). Azkenean, parte hartu duten ikastetxeak hauek izan dira: Urbi BHI (Basauri); Gernika BHI (Gernika); Unamuno BHI (Bilbo); Arrigorriaga BHI (Arrigorriaga); Urritxe BHI (Zornotza); Botika Zaharra BHI (Bilbo); Unamuno BHI (Gasteiz); Bertendona BHI (Bilbo); Arratia BHI (Igorre); Bidebieta BHI (Donostia); Lizardi BHI (Zarautz); Pío Baroja BHI

⁸ B ereduan ikasiak ziren ikasleen % 12,3, eta A ereduan, berriz % 1,4 (bertze % 1,4k ez zion erantzun galdera honi).

⁹ Ikasleen datu soziolinguistikoaren azterketak bidea emanen du ariketaren erantzunak modu finalgo batean analizatzeko, baina hori hurrengo ekinaldi batean egin gogo dugu.

¹⁰ Zin-zinetan eskerrak eman nahi dizkiegu lan honetan eskuzabal lagundu diguten irakasle eta ikasle orori; haien kolaborazioak merezi du aintzat hartua izatea administrazioaren aldetik, eta hala eskatzen dugu hemen.

¹¹ Berrehun inguru ikastetxe osatzen dute unibertso guztiak eta haien % 15era iritsi nahi zen.

(Irun); Urola BHI (Azpeitia); Lekeitio BHI (Lekeitio); Larramendi ikastola (Mungia); Lauro Ikastola (Loiu); Urretxu-Zumarraga ikastola HLBHIP (Urretxu-Zumarraga); La Salle-Azitain (Eibar); Asti-leku ikastola (Portugalete); Zaraobe BHI (Amurrio); Santo Tomas Lizeoa (Donostia). Hautaturiko ikastetxe guzietan eskatu zaie 6na irakaslek egin dezatela ariketa (irakasleak izan zitezkeen hizkuntzakoak edo bertze ikasgaietakoak, erabaki hori ikastetxeko kideen gain utzirik). Erantzuleen kopurua garrantzitsutzat jotzen dugu, nahiz eta ez den lortu hasieran nahi zen adina kolaboratzaile.

2.2.4. *Datuak biltzeko eta tratatzeko prozedura*

Ondoan azalduko den prozedura baliatu da inkestatuen datuak biltzeko, haiek kodifikatzeko, eta indizeak ateratzeko.

Hiru laginetako kideei aurkeztu zaizkie erranaldi batzuk (denetara 61 item)¹² eta eskatu zaie haiek zuzentzeko baldin eta uste badute emaniko hitzen ordena ez dela onargarria; aldiz, itema onartzeko modukoa baldin bada, testuingururen batean, orduan ez da aldaketarik egin behar¹³. Erranaldi gehienak atzerakarga erlatiboki txikiarekin aurkezten zaizkie erantzuleei, nahiz eta badiren banaka batzuk atzerakarga handikoak (batzuk kontra-adibideak, eta bertze batzuk arreta edo/eta muturreko jarrerak neurtzekoak: ikus beheitiago). Proposatzen den zuzenketa-ariketaren bidez, espero da, batetik, inkestatuek erakutsiko dutela zein den beren ustez hitz-ordena zuzena (edo beharbada «kanonikoa» deitu daitekeena), eta bertzetik, ikusiko da zenbateraino onartzen dituzten edo errefusatzen dituzten atzerakarga txikiagoko hurrenkerak.

Goitiago erran bezala, bertzelako item batzuk ere aurkeztu zaizkio erantzule bakoitzari, haietako batzuk kontra-adibide gisa. Kontra-adibideko item berezi horiek beren hasierako formulazioan atzerakarga handiarekin

¹² Item berak analizatu dira 2011n eta 2015ean, nahiz eta batzuetan adibidea pixka bat aldatu den.

¹³ Lehen eranskinean jaso dira ariketa betetzeko jarraibideak, ikasleei irakurri/adierazi zitzaizkienak, ariketa hasteko unean.

aurkeztu zaizkie erantzuleei, eta haietan jasoriko datuek erreferentzia emanen digute ea lagineko partaideek atzerakarga handiko itemak zuzentzen dituzten atzerakarga txikiago bat ezartzeko. Hauek dira kontra-adibideko erranaldiak, 1. koadroko zenbakien arabera: 2011ko inkestan 2 eta 6 zenbakikoak; eta 2015eko ariketan, hiru erranalditako itemak: 2, 6, eta 27 zenbakikoak.

Ariketan sartu dira bertze bi adibide ere, aditza dutenak hasierako tokian jarria, eta zuzentasuna zalantzazkoa dutenak irizpide gramatikal ohikoenen/ezagunen arabera (ikus 3. koadroko lerro hau: *Arreta neurtzekoak eta gramatikaltasun zalantzazkoak*, 1. koadroan, 34 eta 43 erranaldiak). Haien funtzio nagusia da erantzuleen arreta neurtzea, eta bertzetik, muturreko adibide baten aurreko jarrera arakatzea bertze itemekiko kontraste gisa.

Laginetako kideen erantzunak jaso ondotik, haien kodifikazioa egin da, modu honetan: erantzuleak atzerakarga txikiko itema ontzat emanez gero, orduan 0 balioa ematen zaio erantzulari item horretan; itema atzerakarga handiarekin hobetsiz gero, berriz, 1 balioa ematen zaio erantzulari; ahal eta behar izan denean item batzuetan tarteko balioak ere eman izan dira, 0 eta 1en artean erantzunaren arabera (0,25; 0,5; 0,75).

Datu horiek kodifikaturik lagin bakoitzeko, *Excel* dokumentu banatan sartu dira, zeinetan zutabe bakoitzean item bat izan den, eta lerro bakoitzean, berriz, erantzule bat. Horrela, dokumentu horretan erraz kontsulta daitezke hainbat datu: hala bakarkako itemei eta erantzuleei buruz, nola emaitza globalak itemez edo-eta erantzuleez.

Item bati buruzko datu globalak ikusteko, indize forman, aski da operazio hauxe egitea: hari dagokion zutabeko balio kodifikatuak batu, eta emaitza hori zatitu erantzule guzieren kopuruaz¹⁴. Erantzuleei buruzko datu globalak indize gisa nahi badira, hauxe egin behar da: erantzulari dagokion lerroko balioak batu eta emaitza hori zatitu itemen kopuruaz (N=61, batzuetan, eta N=39, bertze batzuetan). Indize horrek egon behar du 0 eta 1en artean: zenbat eta zerotik hurbilago izan, horrek erran nahi du hainbat eta hobeki

¹⁴ N-ren balioa desberdina da lagin bakoitzean: N=8, adituen kasuan; N=212, graduiko ikasleentzat; N=88, batxilergoko irakasleei dagokienez.

onartu dela atzerakarga txikiko ordena (dela itemari dagokionez, dela erantzuleari doakiola); eta zenbatez eta letik hurbilago izan, hainbatez handiago da joera atzerakarga handitzeko. Emaitzak indize baten bidez eman orde ehunekoetan eman nahi badira, berriz, aski da arestian aipatu zifra biderkatzea 100ez.

Horrela atera daiteke, konparazio batera, item bat zenbateraino onartzen den, edo erantzule batek zenbat item onartu dituen eta zenbat zuzendu. Azken emaitza globalak emateko, berriz, hauxe egin behar da: item bakoitzari eta erantzule bakoitzari buruz atera diren datuen batezbertzekoak kalkulatu.

3. Emaitzak

Atal honetan, lehenbiziko, kontra-adibideen eta arreta neurtzeko itemen datuak erakutsiko ditugu (3.1); gero, gainerako itemen batez bertzeko emaitzak (3.2); eta azkenik, inkestatuen profilari dagozkion datuak (3.3).

3.1. Kontra-adibideen eta arreta neurtzeko itemen emaitzak

Bai kontra-adibideen emaitzak eta bai arreta neurtzekoenak 3. koadroan ikus daitezke (erranaldien zenbakiak, berriz, 1. koadroan ageri direnak dira).

3. koadroa: kontra-adibideen eta arreta neurtzeko itemen emaitzak, hiru taldetan (adituak, unibertsitate graduako ikasleak eta batxilergoko irakasleak) (AK=AtzeraKarga)			
	ADITUAK, 2011	GRADUKO IKASLEAK, 2011	BATXILER IRAKASLEAK, 2015
KONTRA-ADIBIDEAK	<p>2. erranaldia: ... <i>uste du.:</i> % 25ek bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 75ek, AK txikiagotu du.</p> <p>6. erranaldia: ... <i>ez dut gustukoa izan.:</i> % 37,5ek bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 62,5ek AK txikiagotu du.</p>	<p>2. erranaldia: ... <i>uste du.:</i> % 74k bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 26k AK txikiagotu du.</p> <p>6. erranaldia: ... <i>ez dut gustukoa izan.:</i> % 66k bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 34k AK txikiagotu du.</p>	<p>2. erranaldia: ... <i>uste du.:</i> % 67k bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 23k AK txikiagotu du.</p> <p>6. erranaldia: ... <i>ez dut gustukoa izan.:</i> % 57k bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 43k AK txikiagotu du.</p> <p>27. erranaldia: ... <i>esaten zigun.:</i> % 73k bere hartan utzi du, AK handiarekin; % 27k AK txikiagotu du.</p>
ARRETA NEURTZE-KOAK (ETA GRAMATI-KALTASUN ZALANTZAZ-KOAK)	<p>34. erranaldia: <i>Nago oso nekatuta.:</i> % 87,5ek kentzen du aditza hasierako posiziotik.</p> <p>43. erranaldia: ..., <i>ze daukazu esperantza ...-tzeko:</i> % 94k kentzen du aditza hasierako posiziotik.</p>	<p>34. erranaldia: <i>Nago oso nekatuta.:</i> % 95ek kentzen du aditza hasierako posiziotik.</p> <p>43. erranaldia: ..., <i>ze daukazu esperantza ...-tzeko:</i> % 83ek kentzen du aditza hasierako posiziotik.</p>	<p>34. erranaldia: <i>Nago oso nekatuta.:</i> % 99k kentzen du aditza hasierako posiziotik</p> <p>43. erranaldia: ..., <i>ze daukazu esperantza ...-tzeko.:</i> % 93k kentzen du aditza hasierako posiziotik.</p>

Horrela, kontra-adibideei buruz lan honetan bildu diren datu apurrek iradokitzen dute oso atzerakarga handiko hurrenkerak ez direla beti bere hala

onartzen (ikus 3. koadroa). Kasu horietan zenbapaiteko joera ageri da aditzaren posizioa aitzinatzeko ere. Beraz, oro har aditza atzera eramateko joerak indarra baldin badu ere, item gibel-kargatu batzuetan nabari da atzera-karga txikitze joera ere. Halere, adituek anitez joera handiagoa dute atzerakarga txikitze: % 75-62,5 vs % 26-34 vs % 23-43-27 (ikus 3. koadroa, kontra-adibideen lerroa). Datu horiek ere iradokitzen dute badirela korrante desberdinak zuzentzeko orduan, eta atzerakargaren kezka ez dela gertatzen bakarrik goi-adituen artean, eta bai ikerturiko bertze taldeetan ere.

Arreta neurtzeko itemen emaitzek, berriz, aditzera ematen digute ezen zuzentzaileak, oro har, nahiko erne egon direla zuzentzeko orduan, zeren ehuneko handian detektatu dituzte, eta zuzendu, nabarmenak ziren zuzendu-behar batzuk, betiere egungo estandar ohikoen arabera (ikus adibideen emaitzak 3. koadroan: % 83, gutien zuzendu den itema; % 99, gehien zuzendua).

3.2. Bertze itemen emaitzak

Batez bertzeko datuak. Kontra-adibideak eta arreta neurtzeko itemez at, bertze item guzien emaitzak 4. koadroan ikus daitezke, hiru taldetan: Lehen Hezkuntzako Gradu-ko ikasleak, adituak eta batxilergoko irakasleak. Koadro horretan ezkerreko zutabearen itema zein den adierazten da, eta hurrengo zutabeetan lagin bakoitzaz agertu diren emaitzak.

4. koadroa: azterturiko item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (61 itemekin):				
1) LH Gradu-ko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
		LH Gradu-ikasleak	Adituak	Batxiler irakas.
Zkia.	Azterturiko itemak	61 itemekin	61 itemekin	61 itemekin
1	Atzo eztabaida izan nuen lagun batzuekin...	55,9	3,1	46,9
2	..., pentsatzekoa da...	33	0	22,2

4. koadroa: azterturiko item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (61 itemekin):				
1) LH Graduko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
3	..., pentsatzekoa da badela erlazioa... artean vs ... erlazioa badela ...	56	0	35,2
4	Beldur naiz...	66	0	33
5	[...] Ahotsaren kontrolean sartzen dira hau eta hori eta hura.	66,5	12,5	33
6	..., uste dugulako ...	64,5	12,5	45,5
7	Konpetentzia da.... (definizioa)	84,7	37,5	59,1
8	... gaitasuna edo trebetasuna zereginak burutzeko edo... -tzeko...	56	62,5	58
9	Deialdi hau zuzenduta dago hau eta hori eta hura... -ei.	91,4	62,5	83
10	... ariketa batzuk balio dutenak...	69,8	68,8	77,8
11	... jasotzeko gai horren inguruan. vs ...gai horren inguruan prestakuntza jasotzeko.	68	75	76,1
12	Egile horiek uste dut...	37,7	6,3	31,8
13	..., obligazioa dago ...	67,2	6,3	52,3
14	Esan nahi dudana da...	24,8	3,1	18,2
15	... zailagoa dela ... -tea... vs ... -tea zailagoa dela ...	38	0	31,8
16	... norberak egitea ariketak... vs ... ariketak norberak egitea ...	43,4	12,5	35,2
17	Irudipena dut...	73,8	12,5	52,3
18	..., itxura eginez lasterka etorri zirela...	61,1	28,1	64,5

4. koadroa: azterturiko item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (61 itemekin):				
1) LH Graduko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
19	..., nabarmenduta...	62	25	63,6
20	Kontseiluak dio...	54,7	12,5	24,4
21	... hiztunek asmatu baldin badute hau eta hori edo hura...	50,5	6,3	30,7
22	... bilatzen, izan da...	75,5	37,5	70,5
23	..., badakien arren...	75,9	12,5	58
24	..., kontuan hartu gabe...	75,5	37,5	70,5
25	Frogatuko balitz ere...	69,8	0	64,8
26	..., nekez ikusiko ditut...	18	0	11,1
27	Guztiz hunkituta geratu nintzen lehengoan...	46	0	40,3
28	... lehengoan datuak ikustean... -ri buruz.	91	75	88,6
29	Haren eginkizun nagusia da...	82,5	6,3	63,1
30	..., ikusteko nola garatu diren...	80,7	25	76,1
31	Teknika horiek gai dira adierazteko... vs ... gai dira.	61,9	12,5	52,3
32	... gai dira adierazteko... vs adierazteko gai dira.	67,5	75	70,5
33	... jendarteak norabide bat markatzen du...	24	0	15,9
34	...markatzen du zehazteko...	62,7	25	68,2
35	Langileek segur aski grebara joko dute, ...	40	0	38,6
36	..., jakin ondoren...	84,4	62,5	79,6
37	... ikusteak ideia ematen digu nolako estilokoa...	47,6	6,3	36,4
38	Ikusten duzunean nork agintzen duen hemen...	61,7	28,1	46,6

4. koadroa: azterturiko item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (61 itemekin):				
1) LH Graduko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
39	..., ikasiko duzu berehala nor nola...	40,8	6,3	36,6
40	Irakasleak badaki zeintzuk diren...	32,6	0	15,9
41	..., ikusitakoan Frantzia nola ...	83,5	50	66,4
42	Jakinarazi digute...	56,1	0	56,3
43	... komisio berriak aplikatuko direla bankuko libretetan,	59	12,5	38,6
44	..., eta lankide batek esan digu galdetzeko...	57,2	0	42,3
45	... esan digu galdetzeko... vs ... galdetzeko.	70,6	0	58,5
46	... epaimahaikideak izango dira zuzendaria, ...	90,1	53,1	79,6
47	Nahiago dut ...	26,7	0	21,6
48	..., ikusten baitut hau eta hori...	69,3	0	42
49	...; ni konformatzen naiz...	72,4	25	63,6
50	... konformatzen naiz ikustearekin...	84	50	83
51	..., jakinda...	57,1	0	52,3
52	... berdin balio duela azterketa horretarako. vs ...rako berdin balio duela.	41	0	33,5
53	Nik Bilbori buruz idatziko dut , jakinda... vs... idatziko dut.	21	0	26,7
54	Nik nahi dut bokata bat patata-tortilla eta...	85,8	43,8	83,5
55	Nire lagun batek liburu bat idatzi du ...-teko. vs ... idatzi du.	56,4	0	52,8

4. koadroa: azterturiko item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (61 itemekin): 1) LH Graduko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
56	Ona da jakitea... vs ... ona da.	43,9	0	39,2
57	Ona da jakitea ...-ten vs ...-ten jakitea (ona da).	80,7	28,1	69,3
58	Onartuz gero...	72,2	37,5	73,9
59	Pena ematen dit jakiteak...	42	0	50
60	... jakiteak ... -ela vs ... -ela jakiteak.	62,7	0	56,8
61	Telebistan entzun dut berria ... -ela vs -elako/-enaren berria.	65,8	0	69,6
	Batez bertzeko emaitzak	% 60,0	% 19,0	% 51,4

Hiru erantzule-talde desberdin horien datuak konparatuta ikusten da goi-mailako adituek errazago (proportzio handiagoan) onartzen dituztela atzerakarga txikiko ordenak: kasuen % 19an bakarrik handitzen dute atzerakarga; aldiz, unibertsitateko ikasleen laginak erakusten du joera handiena atzerakarga handitzeko: % 60an nahiago dute atzerakarga handiagoa; azkenik, tarteko posizio batean kokatzen dira batxilergoko irakasleen erantzunak: % 51n handitzen dute atzerakarga (ikus 4. koadroko azken lerroa).

Itemen batez bertzeko datu partikularrak aski erranahitsuak eta adierazgarriak begitantzen zaizkigu bere bakarrean hartuta ere, baina horretaz gainera, item bakoitzari buruz ateratako emaitzetan nolabaiteko koherentzia ageri da hiru laginen arteko erlazioan: atzerakarga handitzeko joerarik nabariena ikasleen artean ageri da, gero dator batxilergoko irakasleen lagina, eta, azkenik, adituen taldeak erakusten du jaidura handiena atzerakarga txikiko ordenamenduak onartzeko. Hala, 61 itemen zerrenda hartuz gero, adituek erakusten dute joera txikiena atzerakarga handitzeko: 59 itemetan hala ageri da (bakarrik bi itemetan zuzentzen dute adituek bertze bi laginek baino apur bat gehiago). Ikus 4. koadroa.

Bertze alde batetik, arestian erran dugu 61 itemetatik 39tan adituek hagitx ongi onartu dituztela atzerakarga txikiarekin aurkezturiko ordenak.

Hala ikus daiteke 5. koadroan. Itemen zerrenda horri begiraturik, joera bera ageri da: item guzietan adituak erakusten dute joera txikiena atzerakarga handitzeko.

5. koadroa: aztertutako item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (adituak ongi onartutako 39 itemekin): 1) Lehen Hezkuntza Gradu-ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
		LH Gradu- ikasleak	Adituak	Batxiler irakas.
Zkia.	Aztertutako itemak	39 itemekin	39 itemekin	39 itemekin
1	Atzo eztabaida izan nuen lagun batzuekin...	55,9	3,1	46,9
2	..., pentsatzekoa da...	33	0	22,2
3	..., pentsatzekoa da badela erlazioa... artean vs ... erlazioa badela...	56	0	35,2
4	Beldur naiz...	66	0	33
5	[...] Ahotsaren kontrolean sartzen dira hau eta hori eta hura.	66,5	12,5	33
6	..., uste dugulako ...	64,5	12,5	45,5
12	Egile horiek uste dute...	37,7	6,3	31,8
13	..., obligazioa dago ...	67,2	6,3	52,3
14	Esan nahi dudana da...	24,8	3,1	18,2
15	... zailagoa dela... -tea... vs ... -tea zailagoa dela...	38	0	31,8
16	... norberak egitea ariketak ... vs ... ariketak norberak egitea...	43,4	12,5	35,2
17	Irudipena dut...	73,8	12,5	52,3
20	Kontseiluak dio...	54,7	12,5	24,4
21	... hitzunez asmatu baldin badute hau eta hori edo hura...	50,5	6,3	30,7

5. koadroa: azterturiko item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (adituek ongi onarturiko 39 itemekin): 1) Lehen Hezkuntza Graduko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
23	..., badakien arren ...	75,9	12,5	58
25	Frogatuko balitz ere...	69,8	0	64,8
26	..., nekez ikusiko ditut...	18	0	11,1
27	Guztiz hunkituta geratu nintzen lehengoan...	46	0	40,3
29	Haren eginkizun nagusia da...	82,5	6,3	63,1
31	Teknika horiek gai dira adierazteko... vs ... gai dira.	61,9	12,5	52,3
33	... jendarteak norabide bat markatzen du...	24	0	15,9
35	Langileek segur aski grebara joko dute, ...	40	0	38,6
37	... ikusteak ideia ematen digu nolako estilokoa ...	47,6	6,3	36,4
39	..., ikasiko duzu berehala nor nola...	40,8	6,3	36,6
39	Irakasleak badaki zeintzuk diren...	32,6	0	15,9
42	Jakinarazi digute...	56,1	0	56,3
43	... komisio berriak aplikatuko direla bankuko libretetan,	59	12,5	38,6
44	..., eta lankide batek esan digu galdetzeko ...	57,2	0	42,3
45	... esan digu galdetzeko ... vs.... galdetzeko.	70,6	0	58,5
47	Nahiago dut...	26,7	0	21,6
48	..., ikusten baitut hau eta hori...	69,3	0	42
51	..., jakinda...	57,1	0	52,3
52	... berdin balio duela azterketa horretarako. vs ...rako berdin balio duela.	41	0	33,5

5. koadroa: aztertutako item bakoitzaren emaitzak, hiru laginekin, ehunekoetan (adituek ongi onartutako 39 itemekin):				
1) Lehen Hezkuntza Graduko ikasleak; 2) adituak; 3) Batxiler irakasleak				
53	Nik Bilbori buruz idatziko dut, jakinda... vs... idatziko dut.	21	0	26,7
55	Nire lagun batek liburu bat idatzi du ...-teko. Vs idatzi du.	56,4	0	52,8
56	Ona da jakitea ... vs ... ona da.	43,9	0	39,2
59	Pena ematen dit jakiteak...	42	0	50
60	... jakiteak ... -ela vs ... -ela jakiteak.	62,7	0	56,8
61	Telebistan entzun dut berria ... -ela vs -elako/-enaren berria.	65,8	0	69,6
	Batez bertzeako emaitzak	% 51,3	% 3,7	% 40'1

Beraz, graduko ikasleek erakutsi dute joera handiena atzerakarga handitze-ko. Batxilergoko irakasleen laginean, berriz, item gehien-gehienetan tarteko balioa ageri da «alda-zaletasunari» dagokionez: adituek baino gutxiagotan onartzen dute atzerakarga txikiko hurrenkera, baina aldi berean ikasleek baino gehiagotan onesten dituzte atzerakarga txikiagoko ordenak. Horrela, 61 itemen multzoa hartuta, ikusten dugu haietako 49tan batxilergoko irakasleek joera txikiagoa erakusten dutela graduko ikasleek baino, atzerakarga handiko aukerak hobesteko, eta bakarrik 12tan gertatzen dela hori bertzela (gainera, 12 item horietako 8tan aldea % 5 baino txikiagoa da: ikus 4. koadroa). Eta 39 itemeko sorta analizatuta ere, norabide bera nabari da (ikus 5. koadroa): adituek oso ongi onartzen dituzte item horiek (% 3,7k bertzerik ez dute zuzentzen), batxilergoko irakasleek batez bertze % 40,1 zuzentzen dute, eta graduko ikasleek, berriz, % 51,3 (ikus 5. koadroaren azken lerroa).

3.3. Inkestatuen zuzentzaile-profilaz

Datu orokorrak eta batez bertzeakoak emanda, interesgarria da halaber ikustea zuzentzaile bakoitzak nolako joerak erakutsi dituen itemen aurrean,

horrela jakiteko nolako profila duten inkestatuek gure aztergaiaz. Horri dagokionez, muturreko balio batzuk azpimarratuko ditugu. Emaitza muturrekoenak bereizi ditugu lagin bakoitzean: item gehien zuzendu dituen erantzuleak zenbat zuzendu dituen, eta gutien zuzendu dituenak zenbat (6. koadroan dira datuak).

6. koadroa: inkestatuen zuzentzaile-profilaz (muturreko jarrerak/emaitzak)						
	Adituek		Graduko ikasleek		Batxiler irakasleek	
	61 item	39 item	61 item	39 item	61 item	39 item
Gehien zuzendu dituenak	% 41 zuzendu ditu	% 10,9	% 92,2	% 93	% 96,3	% 99,4
Gutien zuzendu dituenak	% 0	% 0	% 15,2	% 7,7	% 1,6	% 1,3

Berehala ikusten da adituen kasuan muturreko profilen artean dagoen desberdintasuna txikiagoa dela (% 0tik % 41ra da gutien zuzendu dituenaren eta gehien zuzendu dituenaren arteko aldea) ezen ez graduko ikasleen edo batxilergoko irakasleen artekoa (ikasleen artean % 15,2 eta % 92,2ren artean, eta irakasleen artean % 1,6tik % 96,3ra arte).

Seinalatzekoa da orobat nolako eredu sendoa erakutsi duen gehien zuzendu duen batxilergoko irakasleak (% 96,3 zuzendu ditu, 61 itemetatik; eta adituek ongi onarturiko 39 itemetatik, % 99,4ko zuzenketa gertatu da).

Baina ereduaren sendotasun bertsua erakutsi du, nahiz eta alderantzizkoa, gutien zuzendu dituenak (% 1,6 bertzerik ez baitu zuzendu, hau da, atzerakarga txikiarekin onartu ditu ia item guzizuziak).

4. Gogoetak eta ondorioak

Hasteko, ohar batzuk lan honetan azertu diren itemei buruz. Hautatu diren itemek (eta baita atera diren emaitza kuantitatiboek) ez dute ez aha-

lik eta ez asmorik ere hiztun euskaldunen jokaera bere osoan ordezkatzeko hitzen ordenaren auziari buruz. Lagin mugatu bat hautatu eta hura aztertu da (bai pertsoneri eta bai itemei dagokienez), erreferentzia minimo bat izateko auzia nondik nora joan daitekeen, eta batik bat elementu objektibo-xeagoak izateko, gogoetan sakontzeko. Emaitzak, beraz, ez dira hartu behar bere balio matematiko zehatzarekin, baina bai islatzen dute, neurri batean, eta une jakin batean, azterturiko pertsonen joera analizaturiko itemei buruz. Izan ere, alda-bidean den auziari buruzko jarrerak jaso nahi izan dira, funtsean norabide nagusiaz gogoeta egiteko. Hiztunok –eta azterketa honetan inkestatuak izan direnek ere berdin– ez dugu hizkuntza matematikoki erabiltzen, baina ez kaotikoki ere, eta horregatik uste dugu iker-saio honetan eginiko hurbilketa mesedegarria dela aztertu nahi den egoera ezagutzeko.

Lanaren xehetasunetan sarturik, erran behar da azterturiko item guzietiko jarrera ez dela parekoa izan: item batzuk gogorrago errefusatu dira bertze batzuk baino. Itemen izaerarengatik espero zitekeen horrelako zer-bait, ildo honetan: item batzuk ezagunagoak, ohikoagoak dira, ez dira azken urteotako «berrikuntza», eta bertze batzuk, berriz, «ausartagoak» dira. Beraz, nekez espero zitekeen jarrera bera item-mota hain desberdinak analizatuta. Konparazio batera, erranaldi baten aditz nagusia erranaldiaren lehen partean jartzea nekez kontsidera daiteke azken boladako berrikuntza atzerakarga kentzeko, adibidez honelako item batzuetan: «Nik Bilbori **buruz idatziko dut**, jakinda...», edo «Segur aski langileek **grebara joko dute**, ...», edo «...**, nekez ikusiko duzu**...».

Horrelako item batzuk ere analizatu dira, nahiz eta ez diren berrikuntza inondik ere euskal prosa idatzian. Horregatik, ez da harriztekoa horrelakoen aurrean zuzenketa handirik ez egitea, eta bai gaitzestea, ordea, honelako erranaldi bat, «Deialdi hau **zuzenduta dago... -ei**», edo honelako bat, «Nik **nahi dut bokata** bat... honelakoa eta honelakoa», hain zuzen bietan ere aditz nagusia aurrean jarria delakoz, «bere toki berea» erranaldiaren amaieran izaki, behinik behin indarrean ibili den prosa-eredu nagusiaren arabera.

Itemen aurrean agertu diren jarrera desberdinak esplikatzeko arrazoiaren bertze zati bat izanen litzateke inkestatuen hizkuntza-profila. Labur erranda, izanen dira inkestatuen artean komunikazio-gaitasuna euskaraz

oso desberdina dutenak, eta horrek ere izanen luke eragina euren zuzenketetan.

Lan osoari begiratuta, hiru inkestatu-taldeek emaitzak aztertuta lehenbiziko ondorioa da badela inkestatuen artean joera nabaria atzerakarga handiko hurrenkerak hobesteko¹⁵. Joera hori askoz ere txikiagoa da goi-mailako adituen artean. Bertze taldeetan agertu diren emaitza handiek, adituen taldeak eman dituenekin alderatuta, iradokitzen dute joera atzerakarga-zalea ez dela hain handia, hiztun batzuen artean behintzat. Unibertsitateko ikasleek eta batxilergoko irakasleek taldeak franko joera handiagoa erakutsi dute ez onesteko atzerakarga txikiko ordenak. Adituen emaitzetan ere nabari da atzerakarga handitzeko joera zenbapaitakoa, baina hauek anitzez ere «eskuzabaltasun» handiagoa erakutsi dute atzerakarga txikiagoko proposamenekin (zenbaitentzat beharbada «eskuzabaltasuna» baino gehiago «esku-zabartasuna» izanen da, baina). Baliteke beharbada bertzelako gogoeta-biderik eta interpretaziorik ere egitea, baina adituek atzerakarga txikiagoko hurrenkerak hobeki «jasan» badituzte, gure iduriko badira gutienean bi ideia kontuan hartzekoak gertakari horren inguruan: bat, adituek hizkuntza-tradizioaren ugaritasuna hobeki ezagutzen dutela; eta bi, badakitelako atzerakarga handitzeak dakarkeen komunikazio-arazoaren berri.

Bertzalde, graduko ikasleek eta batxilergoko irakasleek erakutsi duten jarreraren arrazoi nagusia izan liteke, gure ikuskeraren arabera, haien formazio garaian ez zela ezagutzen atzerakargaren kontzeptua, ez zela kezka, eta haien ikas-ibilbide oinarrikoan nagusi izaten zen kanonak arreta handiagoa jartzen ziola erranaldiaren elementuen ordenamendu formalari ezen ez komunikazio-helburua ahalik eta modu efizienteenean erdiesteari. Eztabaida liteke, bai, ea iker-ariketa honetan agertu diren item atzerakarga-txikiak bertzerik gabe sustatzekoak diren euskal prosa garatzeko orduan, edo euskararen izaera hondatzen ote duten gehiegi (kalko onartezinak ote di-

¹⁵ Testuingururik gabeko erranaldi solteen zuzenketan fokalizatzeak beharbada ultrazuzenketarako joera ere sortu edo indartu dezake, eta gerta liteke normalean testu osoetan ontzat emanen liratekeen item batzuetan ere zuzenketa egitea, ohi baino irizpide zorrotzagoa erakutsita. Hala ere, horrek ez lioke balioa kenduko zuzentze-jardunari: zuzentzen bada, zerbaitengatik da, hots, zuzentzailearen ustez «arau» batek hartara behartzen duelakoz.

ren), edo komunikazio-helburua hobeki edo okerrago betetzen duten, baina uste dugu ausarkeria handirik gabe erran daitekeela ezen baldin eta gure ikerketako aditu taldeak hagitz ongi onartu baldin baditu hizkuntza-baliabide batzuk, baliabide horiek badutela «eskubidea» (ez lehentasuna?) euskal prosa idatziaren garapenean beren ekarpena egiteko (zuzentzaile zorrotze-gien mailu-kolpeak jaso gabe).

Bertze ondorio nagusi bat atera dezakegu inkestatuaren profilak analizatuta. Inkestatu bakoitzak item guzietan zer erantzun eman dituen azterturik, eta denak batuta, atera daiteke zenbaki bat «inkestatuaren profil laburtua» emanen lukeena (hau da, zenbat item zuzendu dituen erranen ligukeena). Hori eginik ikusi da oso jokabide desberdineko erantzuleak/inkestatuak izan ditugula gure ikerketan. Zuzentzaile batzuek oso jokabide zuzendu-zalea izan dute item atzerakarga-txikien aurrean, eta bertze batzuek, berriz, aisago utzi dituzte bere hala itemak aldatu gabe, zuzendu gabe (6. koadroan erakutsi ditugu muturreko datu batzuk). Horrek ere erakusten du euskaraz prosa idatziaren eredu ez dela oraindik erabiltzaileen artean oso asentatua hitzen ordenari dagokionez, eta bereziki dela hala erranaldiak luzeak gertatzen direnetan; bertzela erranda, horrek erakusten du prosa hori garabidean dela, eta oraindik estilo logiko-diskurtsiborako kanona ez dela bertze hizkuntza indartsu batzuetan bezain ongi finkatua edo sendotua. Guziaren buruan, asentatu-falta horren arrazoia ez litzateke harritzekoa ere: azken urteotan aitzina-pauso politak egin badira ere euskarazko prosa idatziaren umotze-prozesuan, oraindik ere nabari da azken saioan 50 urteko ibilaldia bertzerik ez duela egin euskal hizkuntzak prosa molde hori indartsu garatzeko, bertze hizkuntza batzuek, berriz, mendeak egin dituztelarik beren komunikazio-ahalmena fintzen (ahantzi gabe euskaraz ere izan dela zenbapaiteko tradizioa, hartako ereduak aztertze eta imitatze, baina izan da nahiko ezezaguna, etena eta botere politikorik gabeta hedatzeko eta sendotzeko).

Bertzalde, 6. koadroan bildu diren datuak direla eta, aipatzekoa iduritzen zaigu nolako ehuneko handiak gertatu diren muturreko kasuetan ikasleen eta batxilergoko irakasleen taldeetan atzerakarga handitzeko norabidean: atzerakarga handitzeko joera handiena erakutsi duen gradu-ikasleak itemen % 92,2an erakutsi du jaidura hori, eta batxilergoko irakasleen kasu muturrekoenean, berriz, itemen % 96,3 aldatu da. Hain datu handiak agertzeak

erran nahi du, gure interpretazioaren arabera, emaitza horiek erakutsi dituzten inkestatuek aski eredu/irizpide zehatza edo finkatua (koherentea, nahi bada) erabili dutela aurkezturiko itemak zuzentzeko orduan¹⁶.

Ohartzeko da, orobat, zer alde handia dagoen gehien zuzentzen duen inkestatuaren eta gutien zuzentzen duenaren artean; batik bat, berriz ere, graduko ikasleen eta batxilergoko irakasleen artean (adituen artean muturreko bi balioen arteko desberdintasuna franko txikiagoa da, nahiz eta adierazgarria iduri duen). Konparazio batera, batxilergoko irakasleen artean gutien zuzendu duenak itemen % 1,6 bertzerik ez du zuzendu (ikus 6. koadroa); hots, zuzentzaile horrek ontzat eman ditu –errateko moduan– ikergai diren item guzi-guziak, eta emaitza horrek ere eramaten du pentsatzera inkestatu horrek aski jokabide sendoa duela aditza aitzinean jartzearen aldekoa. Beraz, batek oso guti zuzentzen du, eta bertze batek ia dena zuzentzen du: bi jokabide ongi-definitu direla ematen du. Hain alde handiak agertzea ikasleen artean, eta irakasleen artean, gure ustez da seinalea gai honetan badirela profesionalen artean ikuspegi aski desberdinak (eta muturreko kasuetan iritzi-aurkaritza franko nabaria ere bai), alegia nola antolatu behar diren elementuak erranaldietan (behinik behin iker-saio honetan analizatu diren itemen gainean). Hori ere, euskararen normalizazio eta biziberritze prozesuaren isla izanen litzateke (ahantzi gabe, jakina, hiztunak gai honi buruz izan dezakeen jarrera ideologikoaren eragina): euskal hiztunek oso hizkuntza-ikaste prozesu desberdinak izan dituztenez (oso egoera sozio-psikolinguistiko desberdinak gerta baitaitezke euskal herrietan hiztunak euskara ikasteko orduan), oraindik iduri du darabilten prosa idatziaren erueda ez dela hain ongi asentatua, ez dela aski den dinako kontsentsua erdietsi hainbat puntu zehatzetan.

Bertzalde, iritzi-adostasuna edo iritzi-desadostasuna dela eta, pentsa liteke orain arteko kanon nagusiaren arabera erdiasentatuak diren irizpide/jokabide batzuk zalantzan jarrita are gehiago jartzen dela ezbaian gaur arteko nolabaiteko kontsentsua, eta horrek kalte bertzerik ez diola egiten euskarazko prosaren garapenari, eta beharbada pentsa liteke, ondorioz, eztabaida

¹⁶ Horretaz gainera, ehuneko hain handi horiek adierazten dute, bidenabar, analizatu diren itemek balio izan dutela diskriminatzeko, aztertu nahi zen auzian.

hetsi egin behar dela eta norabideari/lemari tinko eutsi behar zaiola debaterik gabe eta «ahuleriarik» gabe, baina gure ustez jokabide intelektualki irekiagoek emaitza hobek emanen dituzte etorkizunean.

Gogora dezagun hiru lagin desberdinekin eginiko lana aurkeztu dugula: 1) goi-mailako aditu batzuk; 2) batxilergoko irakasle batzuk; 3) unibertsitateko gradu-ikasle batzuk. Goi-mailako adituek erakutsi dute joera txikiena atzerakarga handitzeko; batxilergoko irakasleek joera handiagoa erakutsi dute adituek baino zertako-eta itemen atzerakarga handitzeko, eta txikiagoa gradu-ikasleek baino; gradu-ikasleek –inkestatu gazteenez osaturiko lagina– erakutsi dute joera handiena atzerakarga handitzeko. Datu horiek denak batean hartuta koherenteak dira honako iritzi edo interpretazio honekin, alegia, alor horretan bilakaera gertatzen ari dela: goien mailako adituek errazago onartzen dituzte atzerakarga txikiagoko ordenak, horrela zalantzan jarriz edo zabalago hartuz orain arteko kanon nagusia, zeina hobeki eta akritikoago onartzen baitute gradu-ikasleek. Adituek atzerakarga txikiagoko hurrenkerak errazago onartzeko, bi arrazoi iradokitzen ditugu (bertzeak bertze): 1) alde batetik adituak ohartuta daude atzerakarga handitzea kaltegarria dela komunikazio-efizientziaren aldetik; eta 2) adituek hobeki dakite tradiziozko formen ugaritasunaren berri, eta beraz irizpide zabalagoarekin epaitzen dituzte hitz-ordena batzuk, gaur egungo prosan oraindik hain ohikoak ez direnak, baina nolabaiteko presentzia izan dutenak tradizioan.

Gure iritzian, bertzalde, hiztun gazteenek kanon murriztegia edo zurrungia jaso bide dute beren ikaste prozesuan, eta ez dute hainbertzeko kezka izan ea zer komunikazio-arazo etor litekeen kanon hori zorrozki aplikatzen. Horrek esplikatuko luke –zati batean behintzat eta bertzelako arrazoen balizko eragina gutietsi gabe– zergatik erakutsi duten joera zurrungo goien mailako adituek baino, eta baita batxilergoko irakasleek baino.

Ikasleen jokabide erlatiboki zorrotz hori esplikatzeko bertze arrazoi bat izan liteke ultrazuzenketarako joera: ariketa horren aurrean, eskola-giroan, beharbada ikasleek beren eredu «gogorrena» (*heavyena*) aplikatzen dute (irakasle izateko prestatzen ari dira, Lehen Hezkuntzako Graduan). Dena dela, hori hala balitz ere, emaitzak erranahitsuak izanen lirarteke eta ez lukete beren balioa galduko, zeren galderak zutik iraunen bailuke: zergatik

ageri da hainbertzeko joera aditza atzerago eramateko? Eta erantzuna, gure ustez, orain arte indarrean egon den kanonean bilatu behar da, edo/eta haren aplikazio zorrotzegian (eta hori, erran bezala, adituek aisago jartzen dute zalantzan edo ezbaian).

Gure ikuskeran, euskarazko prosa idatziaren eredia oraindik garabidean da, ez da hetsia eta amaitua, eta egokitzeko prozesu batean ari da, bidea bilatzen ahalik eta efizienteenik erantzuteko komunikazio-behar berriei, testuinguru eleaniztun batean. Adituek ikerketa honetan erakutsi duten ildoan iduri du bideak irekitzen edo zabaltzen ari direla hitz-ordena euskaraz modu malguagoan antolatzeko –aditza aitzinago ekarriz, ikerketa honi dagokionez–, nahiz eta badiren jarrerak orain arteko bidea askitzat jotzen dutenak eta euskarazko hitz-ordenari buruz arauak modu zurrunagoan aplikatuko lituzketenak, berrikuntzaren beharrik sumatu gabe.

Bibliografia

AGIRRE, J. M., 2012, «Hizkera-juridiko-administratiboan-esamolde-prepositibo-berriak-hedatu-beharra». URL: <https://31eskutik.com/2012/10/26/hizkera-juridiko-administratiboan-esamolde-prepositibo-berriak-hedatu-beharra/> [kontsulta: 2018/07/17]

———, 2013, «Estilo jarraituaren alde». URL: <http://31eskutik.com/category/jesus-maria-agirre/> [kontsulta: 2018/07/17]

ALBERDI Xabier, SARASOLA Ibon, 2001, *Euskal estilo libururantz. Gramatika, estiloa eta hiztegia*. Bilbo: Servicio Editorial UPV-EHU.

ALTUBE, Seber, 1975 [1929], *Erderismos*. Bilbo: Cinsa.

———, 1951, «Erderakadarik txarrenak IV», *Euzko Gogo*, 11-12, 1951ko azaroa-abendua

AMURIZA, Xabier, 2010, *Euskara batuaren bigarren jaiotza*. Bilbo: Lanku.

———, 2012, *Zazpi ebidentzia birjaiotzarako*. Bilbo: Lanku.

ARISTEGIETA Xabier, 2009, «Euskarazko testuen komunikagarritasun-problema larriak», *Senez*, 37, 103-141.

BERRIA, 2006, *Estilo liburua*. Andoain: Berria.

EUSKALTZAINDIA; Esnal, Pello, 2011, *Hitz-ordena. Erabilera estrategikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

ESNAL, Pello, 2009, «Testu-arkitektura eta gramatika, ekintza komunikatiboaren baitan». *Hizpide*, 71, 3-160.

GARZIA, Juan, 1996, *Joskera lantegi*. Vitoria-Gasteiz: HAEE-IVAP

———, 2014, *Esaldiaren antolaera. Funtzio informatiboak gako*. Bilbo: SPUPV-EHUAZ

HAEE-IVAP, 2005, *IVAPeko estilo-liburua*. Vitoria-Gasteiz: Inst. Vasco de Admón. Pública

HIDALGO, Bittor, 1995, *Hitzen ordena euskaraz*. Doktore tesia. UPV-EHU. URL: http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/bittor_hidalgo.pdf [kontsulta: 2018/07/17]

———, 2002, «Hitzen ordena esaldian». *Senez*, 25, 75-109. URL: <http://www.eizie.org/Argitalpenak/Senez/20021201/hidalgo> [kontsulta: 2018/07/17].

KALTZAKORTA, M., 2007, *Prosa komunikagarriago egiten (zenbait proposamen)*. Bilbo: UEU.

———, 2012, *Zelan ordenatu egoki informazioa testuetan-I*. Bilbo: Lekeitio, Markina-Xemein eta Ondarroako Udalak.

MAIA, Julian, 2014, «Euskararen hitz-ordenaren norabidea: idealismo ideologikotik pragmatismo komunikatiborantz». *Fontes Linguae Vasconum*, 117, 121-168.

MAIA, Julian; BADIOLA, Nerea, 2015, «Word-order and Basque logical-discursive prose development: different approaches», in B. Schrammel & C. Korb (argit.) *ICML, XIV. Dominated languages in the 21st Century*, 134-147.

MAIA, Julian, 2017, «Sobre la retrocarga del euskera en la enseñanza secundaria post-obligatoria». *e-AESLA*, 3, 152-163. URL: <https://cvc.cervantes.es/lengua/eaesla/pdf/03/13.pdf> [kontsulta: 2018/07/17]

MITXELENA, Koldo, 2011 [1981], «Galdegaia eta mintzagaia euskaraz», in J. A. Lakarra (apail.), *Luis Mitxelena Obras Completas VII*, ASFV 'Julio de Urquijo», LX, 335-361.

RUBIO, J., 2002, *Euskararen garabideak*. Irun: Alberdania.

———, 2016, URL: <http://balbula.blogspot.com.es/> [kontsulta: 2018/07/17]

SALABURU, Pello; ALBERDI, Xabier (arg.), 2012, *The Challenge of a Bilingual Society in the Basque Country*. Reno: University of Nevada-UPV/EHU.

SCHRAMMEL-LEBER, Barbara; KORB, Christina (argit.), 2015, *ICML, XIV. Dominated languages in the 21st Century*. Graz: University of Graz.

———, 2012, «The Search for a Common Code», in P. Salaburu & X. Alberdi (arg.), *The Challenge of a Bilingual Society in the Basque Country*, 93-112.

SARASOLA, Ibon, 2016, *Bitakora kaiera*. Donostia: Erein.

ZUBIMENDI, Joxe Ramon; ESNAL, Pello, 1993, *Idazkera-liburua*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jauriaritza-Kultura Saila.

Eranskinak

1 eranskina: Esaldiak zuzentzeko, oker baldin badira.

Ondoko orrietan esaldi batzuk ikusiko dituzu. Horietako batzuetan (edo askotan) beharbada hutsen bat edo okerren bat izan daiteke. Hauxe da eskatzen zaizuna:

Zuzendu, mesedez, esaldi horietan ikusten dituzun hutsak.

Errepara iezaiozu batez ere esaldietako hitzen ordenari; hau da, ea esaldietako hitzen ordena onargarria den edo ez. Onargarria ez bada, zuzendu ezazu eta jarri zure ustez zuzena litzatekeen forma eta ordena.

Zuzenketarako puntuzko lerro bat duzu esaldi bakoitzaren azpian, eta hartan jar dezakezu zuzenketa-proposamena. Dena dela, denborarik ez galtzeko, ordena aldatetaz gezien bidez ere adieraz ditzakezu, dauden tokian.

Jean Etxepare Bidegorri zubigile

Jean Etxepare Bidegorri tendiendo puentes

Jean Etxepare Bidegorri jetant des ponts

Jean Etxepare Bidegorri building bridges

ORTIZ DE PINEDO, Aitor
Euskal Filologian doktorea
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
aortizpinedo@gmail.com

Noiz jaso: 2018-12-12
Noiz onartua: 2019-04-07

Euskera. 2018, 2, 1. 365-391. Bilbo
ISSN 0210-1564

Jean Etxepare heldua saiatzen da *Beribilez* (1910) bidaia-kontakizunean hil aurreko pentsamoldea adierazten. Azpimarratu nahi da medikuak egin duen ahalegina gizartean topatu dituen jarrera kontrajarri batzuk bateratzeko: hain zuzen, euskal batasunari dagozkionak, eta laikotzearen ingurukoak, XX. mendearen hasieran muntakoak ziren aferak; desadostasun horien inguruan aipagarriak dira, hurrenez hurren, Euskal Herriko historiaren ikuspegi orohartzailea, eta, bestetik, jesuiten gaineko estereotipo batzuk kolokan jartzea.

Gako-hitzak: bidaia-kontakizuna, euskaltasuna, laikotzea, literatura konparatua.

Dos caras de la visión de Jean Etxepare sobre polémicas de principios del siglo XX en el País Vasco continental, entresacados de su libro de madurez, un relato de viajes. Los dos puntos aquí recogidos serían estos: una propuesta de concepción común de buena vecindad de los algunos acontecimientos históricos de entonces; una toma de posición moderada sobre el entonces polémica orden de los jesuitas, en tiempos de secularización de las instituciones republicanas francesas.

Palabras clave: Laicidad, literatura comparada, País Vasco, relato de viajes.

L'écivain Jean Etxepare rédige dans un récit de voyage, son dernier livre, un exposé de sa vision lors des derniers ans de sa vie. On a voulu souligner ici l'effort qu'à fait ce médecin de la Basse Navarre pour harmoniser des points de vue opposés concernant la société basque continentale de la première moitié du XXème siècle : les versions historiques communes désirables adéquates pour que les basques vivent en bons voisins ; un perception de la polémique d'alors sur les jésuites qui ne tombe pas dans des simplifications trompeuses.

Mots-clés : récit de voyage, basquité, laïcité, littérature comparée.

Doctor Jean Etxepare explains in this last book, a road narration written in his last years. The challenge this time is to harmonise some opposed cultural views concerning the continental Basque society around 1930: stablishing some historical points in a way that the Basques of the two sides of the frontier can live as good neighbours; providing an accurate briefing of the divergent opinions concerning Jesuits, in order to promote a balanced account of the facts.

Key-words: Laicism, comparative literature, Basque Country, travel literature.

1. Sarrera

Ezagunak dira literatur kritikan Jean Etxepare Bidegorrik bizitzan zehar egin behar izan dituen moldaketa-ahalegin bereziak idazle gisa biziraun ahal izateko XX. mendearen hasierako Iparraldean (Casenave, 2002; Altonaga, 2006; Gartzia Trujillo, 2016; Ortiz de Pinedo, 2018).

Aurreko kritika-lanek helarazi dizkigute kinka horren hari nagusiak. Orrialde hauetan aldeztu nahi da medikuaren 1931ko *Beribilez* ekarpen bat egin duela, 1910eko *Buruxkake*ko jarreraren osagarria, muturtutako gizarte-sentiberatasunak zelan edo halan eztizera datorrena. Desadostasunak izan dira Jean Etxepare alderdi batarekin edo bestearekin lerratu den, azken urteotako bibliografian irakur daitekeen legez.

Idazle enblematiko honen bestelako alderdi batzuk jorratu dira: idazle bihurtzeko kazetari gazteak egin zituen urratsak eta irakurle urriak ugaritzeko haren pausoak; 1900 inguruko gizarte-ingurua ere jorratu da; jatorria, haurtzarora eta jakingarri biografikoak; haren formazio zientifikoa, biologiarren hurbileko asmo dibulgatzailearekin; tradizio katolikoarekin zituzkeen arazoak... hitz batean esateko, haren ideologia maiz aztertu da, hark modernitatea aitzinatzen egin urratsak barne (Ortiz de Pinedo, 2018).

Imagologiaren esparrua aintzat hartuta, helduaroko idazlea erakutsi nahi dugu neurritasun-ariketan murgildua hemen, nahiz eta ideietan lehengoan iraun; pentsabideak ez ezik, gizartea ere kontuan hartuko da. Horretara, hipotesia funtsatzeko datuak *Beribilez* haren bigarren liburuko pasarteetatik zuzenean atera nahi ditugu.

Zubi horiek eraikitzen baziren gainditu beharreko bizpahiru oztopo, besteak beste, euskaltasunaren eta laikotasunaren ingurukoak. Hona moldatzeko saio horiek zehazki zein diren, ikerlan honetan bilduak: nazio-erakuntza, mugaren bi aldeetako harremanak eta jesuiten gaineko estereotipoak.

Metodologia izango da ateratzea testuko berbalditik bertatik ideologia-elementu horien aztarnak prozedura semiotiko batez (Hamon, 1984), imagologiak eskaintzen duen baliabide batek osatua, hau da, estereotipoak

aztertzea bidaia batek eman duen herrialde bisitatuaren irudia jasotzeko (Pageaux, 1989), literatura konparatuaren esparruan.

Liburuaren hari nagusia zehaztearren, utz diezaiogun idazleari berari *Beribilez* autoko bidaia-kontakizunaren mamia azaltzen: «Agorrilaren lehen astezken-goiz batez abiatu ginen beraz Cambotik zazpi lagun –hiru gizon eta lau andre, bi beribil atherbedunetan– aratsean berean gibelerat sartzeko xedearekin, Loiolako ikusgarri omen-handikoez begiak betherik».

Laburbilduz, artikuluko hipotesi gidaria izango litzateke helduaroko jarrera neurritsu hori, nortasun konplexu baten fruitu umotua, areago plazaratzea, ez bailitzateke hori idazle honen ekarpen bakarra: gaur egun, irau-narazteko modukoa sumatzen dute idazlearen euskal iruditeria (*imaginaire*) proaktiboa ere zenbait kritikarik, azken lore-jokoetako etsiaren kontrakoa, alegia, medikuak idatzi aurretxokoa (Casenave, 2002), eta zuhurra ere bada jakitea Iparraldekoek zer esan duten hango zerez.

Zehaztutako hipotesiaren harira, hiru puntu nagusi jorratuko dira, batez ere: euskal batasunaren aldeko jarrera moderatua, apala nahi bada; mugaren bi aldean artean izan diren harreman historikoak, modu diplomatikoan interpreta-tuak, eta estereotipoak deseraikitzea elkar ulertzea oztopatzen duten heinean.

1.1. Etxepare eta euskal batasuna

Atal honetan erakutsi behar dugu medikuak zuen nazio-eraikuntzaren ikus-pegia: horretarako kultura zitzaion ezinbestekoa, hau da, herria argitzea eza-ri-ezarian unibertsitatearen bitartez, eta, gainerakoan, gainerako Europako nazioek urratu duten bideari ekitea, pausoz pauso, prozedura jakin bati eutsita.

Jean Etxeparek oso argi zeukan 1922an nola eraiki balizko euskal komuni-tate sendoa teorikoki, eta eraikuntza horretan unibertsitateak izan ahal zuen eginkizuna (*De Re Publica edo politikaz*: 127-131), jendea argitu beharra, alegia. Oso kontuan zeukan zein ziren Hegoaldeko asmoak autonomia eskura-tuko bazen euskara lagungarritzat hartuta, nahiz eta ez zen zeharo optimista, nolabait esatearren; Iparralderako asmoak, aldiz, apalagoak zituen, dudarik gabe, baina erne erreparatzen zion *probintzien* ibilbideari, badaezpada ere.

Jean Etxepareren neurritasuna euskal batasun baten alde egitean ere nabari da, hau da, idazketa-lanarekin euskaltasun neurritsua bultzatzen duela.

Berezgoak ez du bakarrik nahi, doi aberastasun, doi jende buru, doi lur eremu, doi alaitasun. Nahi du oraino eta, guziz, jende xehea neurri onean argitua, mintzai bat aski jori eta idazleen artaz goratua, jendearen arteko buruzagi argi eta bihoz dunak: nahi du, hitz batez, ororen lehia kartsua, ororen odol-hotzeko burutzapen bera. Jende xehea gai denetz, hori da guzia. Gai ezpada, alferretan gizon bakar batzuen urratsak, zonbat nahi merezimendu duketen berek, zenbat nahi beren alde zuzentasuna. Hortakotz zaiku iduri Universidad delakoa behar dela lehenik ardietsi, eraiki, alharazi urte andana batez. Eskulan guzien jakitate egiazkoa errotikakoago, bai eta datxikon euskarazko hizkuntza heda lehenik, jende xehearen artean, eta gero ikus. (Charritton P., Kindle kokapenak 1537-1543)

Edozein taldek identitate-sinboloak izan ohi ditu, inklusio-mugak, eta ez bakarrik etsaiak identifikatzea zein kanpokoei mugak ezartzea, jakina denez. Komunitate kohesiboak sortzeak errazten ditu komunitateok mobilizatzeo saioak, esan gabe doa. Eta Jean Etxeparek, oharkabe antzean bada ere, elementu kulturalak biltzen ditu kolektibitateak identitate bat izateko: hizkuntza, janzkera, monumentuak, tradizio nazionalaren leku seinlatuak, ohiturak... Ez horiek bakarrik, paisaia ere oroigarri komunitario eta sinbolikoz josia agertzen da Jean Etxepareren begietan.

Nahiz eta Etxepare politikoki engaiatuta agertu ez, ezin ukatu idazlearen desmartzak badituela antzekotasunak garai hartan Frantziako idazle erreionalistek egiten zituzten eskualde-deskripzioekin, hau da, arlo folklorikoari arreta zabala eskainita: gastronomia, janzkera, herri-kirolak...

Oro har, XIX. mendeko nazioek batasun nahiko hauskorra zuten Europan: adibidez, Italia, Alemania, Espainia eta Frantzia heterogeneo samarrak ziren... Horretara, Espainian erreionalismoak oztopoak jartzen zizkion bateratze konstituzionalari (Lorenzo Arza). Garai hartan, beraz, nazioak batzeko prozesuak abiatu zituzten elite intelektualek, eta prozedura jakin bati ekin zitzaion, hau da, tradizioa asmatzeari ekin zitzaion nazioa eratu nahi izan zuten lekuetan (Leoné, 2008).

Estatua duten nazioetan, aldiz, lehenik mugak ezartzen dira, eta, ondotik, sentimendu aberkoia sorrarazten da; nazio-erakitze kulturala ez da lehentasun kronologikoa. Euskal Herria estaturik gabeko nazio estatu-nahia (*state-seeking nation*) izanik, nazionalismo kulturalaren bidea baino ez zaio geratzen, eta Jean Etxepare ere murgilduta dago garai-giro horretan; giro horretako seme, antzeko kezkak darabiltza, abertzalea ote zen igartzen ibili beharrik gabe.

Jean Etxeparek ere zehaztu ditu zein diren Euskal Herriari jazarri zaizkion etsaiak, iragaitzez. Puntua garrantzitsua da, nazioa eraikitze ahaleginetan, kanpotarren irainak eta laidoak kontuan hartzen baitira normalean, estatu bila dabiltzan nazioetan behintzat. Jean Etxeparek ez ditu gogoko Karlo-magnoren eta Napoleonen ibilerak, «moro higuina» (Etchepare, 1931: 14) ez du gogoko; ez du gogoko, era berean, euskal kostaldeko jendemodu turista handi-mandia (Álvarez Junco, 2001: 190 eta hur.).

Sentiberatasun nazionala akuilatzeko beste baliabide narratibo bat da salatzea nola jatorrizko biztanleek, beren xalotasunean, arrotzei utzi behar izan dizkieten tokiko ekonomiaren giderrak: José Álvarez Junco historialariak dakarren kasuan, espainiarrek (Álvarez Junco, 2001: 206); *Beribilezen* kasuan, euskaldunek; historikoki, lehen euskal industria Bilbo inguruetan ingelesek abiatu zuten Euskal Herrian. Horretara, horrelako ondikoei aurre egitea opa die gipuzkoarrei *Beribilezek*, eta herrialdea industrializatzea euskaldunen gidaritzapean (Etchepare, 1931: 50).

Era berean, Lehen Mundu Gerraren sasoiko kazeta-artikulu batzuetan Jean Etxeparek Frantziaren kasuan ere fenomeno bera deskribatu zuen, ahalegin belikoaren ondorioz Frantzia kanpoko potentzia aliatuen mende geratzean: zorpetzea, etab.: «nundik halere gorde dezazuket komerzioko ala industriako giderrik hoberenak aspaldiskoan jadanik frantsesek galduak dituztela han beren faltaz!» (Etchepare, 1931: 72).

1.2. Historia diplomatikoa

Euskaltasunaren esparrua bertan behera utzi gabe, aipa dezagun Etxepareren obraren beste alderdi bat non haren neurritasuna eta zentzu ona nabarmendu den. Etxepare konturatu da nazio-sentiberatasunak sortzeko bi-

dean historia komun bat eraikitzeak ere garrantzia daukala, nazio liberala legitimatzeko, eta barne kohesioa sustatzeko; baina, horretarako, aukera denak onak izan ez, hark bazekien legez.

Bidaia-kontakizunean toki eta gune sinboliko identitarioak aipatu dira: Orreaga, Iruñea, errege nafarrak... (Casenave, 2002: 385). Adibidez, Iruñeari buruz honela dio narratzaileak: «Eskualerriko hiri guzien artean aipagarriena da Iruña» (Etchepare, 1931: 27), Jean Etxepare historiografia euskaltzalearen jakilea baita. Haatik, ez da pentsatu behar Etxeparek Bilbo-ren berririk ez zuela, Bilbo mende hasieran loratze ekonomiko betean baitzegoen, eta idazlea bertan egona Azkue bisitatzen (Etxepare, 1920: 187-202). Kontua da Iruñea hiri buruzagia zela historiografia abertzalearen arabera, Nafarroako erreinu zaharraren hiriburua.

Beribilezek historia-memento nagusi bi aipatu ditu, autoa Ibañetako lepotik pasatuta: Karlomagnoena VIII. mendean, eta Napoleonena 1811n (Etchepare, 1931: 14-15). Historiaren pasarte horietan, narratzaileak gertakari historikoen handitasun-sentipena komunikatu nahi izan dio irakurleari, soldadu kopuru handiak aipatuta, nazioaren iruditeria arranditsua sortu nahiz, nazioaren sublimitatearen bila, alegia:

Iragaiten dugu azkenekotz Ibañetako lepoa, hainbertze mende huntan hainbertze miliun gizon, hanitzak armadetako soldado, bere arteka xabalari esker bidatu dituen lepoa. (Etchepare, 1931: 14)

Edo fraideen ugaritasuna azpimarratuta:

Dena den, lepoaren bertze ixurkian, lepotik berehala, huna egun Orreaga, bere komentu famatuarekin. Zoin zahar orai, zoin huts eta hits, komentu hau bere etxe-andana gaitzarekin! Nork erranen luke bazirela noizbait, hortik atheraiak, bospasei mila fraidetaraino, erleak beren kofoirat bezala horrat biltzen zirenak noiztenka? (Etchepare, 1931: 15)

Badirudi narratzaileak irakurlea txiki sentiarazi nahi duela historia-datuen bitartez. Masa-gizartean murgildu gaitu, kopuru handiak erabilita, nazioak ere behar baitu bere burua egituratzeko magma bateratzailea, banakoen artean elkartasuna sortuko duena.

Jean Etxeparek aipatu du euskal historia bestelako helburu politiko batekin ere. Sortu nahi du historia-iruditeria komun adostu bat mugaz bi aldeetako euskaldunak aise sentitzeko modukoa, hau da, Hegoaldekoak kontuan izanda historiografia frantses ofiziala birmoldatzen duela. Hori da Karlomagnoen eta Napoleonen ibileren bertsioek duten funtzioa *Beribilezen*. Hala ere, ez du beti bide «abertzale» hori urratu: dio Nafarroako errekonkistan XVI. mendean, San Ignazio Loiolakoa izango zena Gaztelaren alde borrokatu zela, historiografia espainiarrari men egiten, esanez eraso-tzaileak bearnesak zirela, eta ez Nafarroako erresumaren defendatzaileak. Asmoa izan du, hor ere, Ignazioren figura aldarrikatzea, santua ere euskaltasunaren ikur izan daitekeen heinean (Boixareu (arg.), 2002: 838-842).

Jean Etxepareren ikuspegia ez da inozentzian erori. Badaki historiak liskarrak sor ditzakeena, eta baita elkarbizitzarako trabak ere euskaldunen artean. Esan daiteke Jean Etxepare, Frantziako ikuspegi historikoari eraso gabe, esakuntzaren bitartez euskal auzoen arteko harremanak gaiztotuko ez dituen bertsioa ematen saiatu dela *Beribilezen*.

Ikusten dugu Jean Etxeparek erabili duela historia ikuspegi positibista samarretik, nahiz eta inplikatu den helburu politikoekin modu hein batean lausoan, esan bezala. Ez du bat egin Augustin Xaho batek edo Garay de Monglave batek egin zezaketen euskalduntasunaren interpretazio mitikoarekin, datatzen ez duen euskaldun loriatsu baten gorapamenarekin, alegia, egitandi heroiko eta guzti, mitologia-ukituko kontakizunak erabiltzen baitziren erromantizismo-kutsuko idazki euskaltzaleetan:

Imperaba en el país un trasnochado romanticismo pseudo-historicista que construía tradiciones legendarias con supuestos heroísmos de los antiguos vascos, rivales nunca vencidos de los romanos, la gesta de Roncesvalles, horrores medievales y briznas de consejas y leyendas. (Michelena, 1960: 136)

Jean Etxeparek ez ditu herri-elezaharrak erabili iruditeria herdertar bat sortzeko, ezaguna baita Johan Gottfried Herder-ek (1744-1803) herri-jakin-tza eta hizkuntza berreskuratzea bultzatu zuela asmo identitario batekin: Europan Herderren ideietan oinarritu ziren nazio-mugimendu asko, herri bakoitzari nortasun bereizgarria emateko. Ziur aski, Jean Barbier Herderren

ikuspegi horretatik hurbilago zegoen, *Piarres I* (1926) idatzi zuenean, *Beribilezen* eleberri garaikide bat aipatzearren.

Hein batean, Jean Etxepareren «nazionalismoa» gehiago litzateke Ernest Renanen (1823-1892) ildokoa ezen ez Herderren ildokoa, gehiago baina ez erabat beste nonbait azaltzen denez. Ernest Renanek naziotasun frantsesa funtsatu nahi izan zuen hiritarren eguneroko hitzarmenean (Renan, 2004), ez etnia-nortasun baten autogobernu-eskubidean Herder alemaniarrek bezala (Thiesse, 2014).

Alde batera, Etxepareren nazioa kontraktuala da Ernest Renanek (1823-1892) «Zer da nazioa?» (1882) hitzaldi famatuan nahi zuenez, eta, horrenbestez, ez primordialista Herderren estilora. Jakina denez, Renan historiografo frantsesak postulatu zuen nazioa eguneroko kontratua dela, eta ez sustraiekin zerikusia duen ezer, Herderrek ez bezala. Badirudi Renanek helburua zuela memento hartan erro alemaneko Alsaziaren frantsestasuna justifikatzea, eskualdeak erro alemanak baitzituen (Renan, 2004). Jakina denez, Alsazia eskualdea Alemania eta Frantzia estatuetakoa izan da txandaka historian zehar, eta gatazka-iturri haren lurraldetasuna.

Ernest Renanen hitzaldiaren mamia honela aurkezten du E. A. Igartua itzultzaileak:

Nazio bat, beraz, elkartasun handi bat da, iraganean egindako eta aurrerantzean egiteko prest gauden sakrifizioen sentimenduek osatzen duten elkartasuna da. Iragan bat suposatzen du, baina orainean gertakari ukigarri baten bidez laburbiltzen da: baiezkua, hots, elkarrekin bizitzen jarraitzeko garbiro adierazitako nahia. Nazio baten existentzia (barkatu metafora) egunero gauzatu behar den plebisiztua da, gizabanako baten existentzia bizitzaren aldeko betiereko baieztapen etengabea den bezalaxe. (Antxustegi, 2004)

Gure ustez, Jean Etxeparek oreka bilatu nahi du, naziotasun mota bien arteko zerbait proposatuta, zeren eta Frantziako eredu kontraktualista baten ere, Hegoaldeko abertzaletasunak eite herdertarragoa zukeen, oker ez bagaude: idazleak estatuak euskal ohiturak begiratzea nahi du, nekez bada nekez, baina liberalismoak gizabanakoari aitortzen dion autonomia– eta sormen-eskubidea ukatu gabe.

Laburbilduz, Jean Etxeparek ikuspuntu diplomatiko batetik gogoratzen ditu historiako pasarteak. Ez du berritu nahi bi auzo-estatu inplikatuaren arteko liskarrik. Esan daiteke ez dituela euskaldunak beren artean liskartu nahi, nahiz eta batzuetan ikuspegi frantses ofiziala moldatu behar izan horretarako. Horrelakoak dira Ibañetako lepoko gertakarien bertzioak *Beribilezen*, non Karlomagnoen (Etxepare, 1931: 15) eta Napoleonen (Etxepare, 1931: 26) espedizioak gogoratzen diren. Bietan inbasioak deitoratzen ditu narratzaileak; badirudi erreparazio historiko baten alde egiten duela, Pirinioen bi aldeetako auzokide euskaldunen arteko bizikidetzaren adiskidetsuaren bila, hau da, auzotasun onaren bila. Delako historia diplomatikoaren mugariak zerrendatuko ditugu, hura mendez mendez gertakari jakinetan nola islatu den erakusteko.

1.2.1. *Euskal historia*

1.2.1.1. Karlomagno eta euskal epopeia

Beribilezek arbaso gogoangarrien lerroan jartzen ditu Orreagan Karlomagnoari oldartu zitzaizkion euskaldunak.

Indar epikoaren bila dabil Jean Etxepare euskal iruditeria osatzeko, komunitatea sendotu asmoz. Ez alferrik, Europako nazioak ere izateko delibero baten sorkariak dira. Delibero horrek naziotasun irudikatua sortzera daramatza liberalak. Besteak beste, sorkuntza hori gauzatzeko epika baten premia sumatu zuten, nazioari zilegitasuna emango zion epika bat. Oroitzapen-multzo heroiko horrek nazioko herritarrak batuko zituen sinbolikoki, aurrerantzean. Hori da, *Beribilezen* ere, Errolanen heriotza eta euskaldunen oldarraldia oroitzeko ariketaren funtsa Orreagan (Thiesse, 2004).

Gehiegi esatea izan daiteke Etxeparek nazioa sortzeko asmo zehatza zuenik. Gehiago da idazleak giroan dagoen elementu bat beretzen duela, historia-giroan pil-pilean baitzegoen nazio-sorkuntza.

Bi arrazoi ematen ditu Karlomagnoen ekintza militarra gaitzesteko: bata, Frantziako erregeak ostikatu egin zizkien zuzenak euskaldunei: «Nabarreko

hiri-nausia Moro higuinari» ideki zien; eta, bestea, «gure menditar gaizoen arthaldeer» oldartu zitzaien (Etchepare, 1931: 14).

Orreagako guduaren gaia eta inguruabarrak sarritan jorratu dira euskal literaturan, euskal nortasun historikoaren mugarría izanik, gogotik kommemoratzen baita. Txikiak handia bentzutu dezakeelako erakusgarria da, eta, horrenbestez, 1886an, Arturo Campiónek *Orreaga* idatzi zuen. 1926an, J. M. Hiribarrenek *Altabizkarreko kantua* izenekoa idatzi zuen (Hiribarren, 1926); 1979an, Bernardo Estornés Lasak kontakizun bera paratu zuen erronkarierez. Amaitzeko, oraintsu, Euskal Autonomia Erkidegoko Benito Lertxundi bardoak ere kantuak eskaini dizkio disko batean (Lertxundi, 1981). Diskoan bai baitira kantariaren beraren, Garay de Monglaveren (1874ko testua), Iratzederren eta Jose Angel Irigarairen sormen-lanak Ibañetako lepoan sortutako istiluei buruz. Bada diskoan Arturo Campiónen (1917) «El bardo de Izalzu» lanaren gainean egindako kanta bat («Gartxot»), Orreagako guduaren ingurukoa hura ere. Komiki liburua (2003) eta filma (2011) egin ditu Gartxot bardo errebelde eta zigortuaren gainean Asisko Urmenetak, beste artista batzuen laguntzarekin: Marc Armspach, Jokin Larrea, Juanjo Elordi... Augustin Xahori buruzko komiki batean, antzeko bidea urratu du Urmeneta marrazkilariak nazio-eraikuntza modu baten barnean oraintsu (2018).

Badirudi Etxeparek tradizio jakin batean kokatzen duela bere burua, baina gehiago alderdi euskaldunera lerratuta, ezen ez frantsesera, *Beribilezeko* bertsioari erreparatuz gero. Eztabaidagarria izango da, noski, historiaren zientziak datuak nola interpretatu beharko lituzkeen, baina idazlearen aukera da esanguratsua hemen. Horretara, *Chanson de Roland* (1100) delakoan Errolan zaldun frankoa islamaren kontra ariko zen, ez euskaldunen kontra eta arabiarren alde *Beribilezen* bezala.

Ez dugu izan identifikatzerik zein bertsio jarraitzen duen Jean Etxeparek Orreagako pasartean. Deitoratzen du Orreagan zehar gerlari frankoak iragatea, bai Karlomagorekin bai Napoleonekin. Jean Etxeparek justiziaren alde egiten du, nahiz eta gertakari historikoak benetan nola izan diren ez duen esaten. Galdera eta baldintza artean egiten ditu adierazpenak, bereziki Orreagari buruzkoan.

Egia othe da Charlemagne adostua zinetela lehentxago Moroekin? adixkidantzaz emana zuela Moroer, Zaragozarekin, Aragoniako bazterra? Moroak alderat koka zitezin Eskualerrian, Charlemagnek zuela urrarazia Iruñako hiria zaintzen zuen harresi gora?

Egia balin bada, Eskualdunek bazuten zertaz izan hasarre. (Etchepare, 1931: 14)

Adierazpenaren modalizazioa erabiltzen du tentu handiz iritzia emateko. Probabilitate hipotetikoak ematera baino ez da ausartzen. Positibismoaren lerroan, idazleak ez du egiazat eman nahi funts zientifiko eskasekoa izan daitekeen adierazpenik (Le Querler, 1996: 71). Nolanahi ere, zalantza guztiak argitzen ez baditu ere, jarrerak euskaltzaleak dira eta ez bertsio nagusi konbentzionalen arabekoak.

Orreagako historiaz gain, bertako kolegiatan errege nafarren zin egiteko liburua bilatzen dute auto bietakoek, gurari oso sinbolikoa; Antso Handia aipatzeak ere karga sinbolikoa izan dezake figura horrek piztu dituen interpretazio kontraerriak medio (de Pablo, 2012). Ez dute, haatik, liburua aurkituko bertan, memento horretan lekuz aldatua baitzen (Iriarte, 2000: 206).

1.2.1.2. Nafarroako konkista

1521-ean, Jean d'Albret kondeak, Biarnoan, Amikuzen eta Garazin-barna Iruñarat jo zuen bere soldadoekin, hiriaren Espainiari kentzeko xedetan; baina jin-bidetik itzultzea behartu zitzaion, ederki zafratua izanik.

Nabarreko erregeren alde gudukatu zen orduan Ignazio Loiolakoa. Saki bat itsusia egin baitzioten belhaun batean biarnesek, zalditik alditxar erori zen aitzindari gaztea, eta ereman zuten ordu berean Gipuzkoako bere jauregiat. (Etchepare, 1931: 26)

Ignazio Loiolakoa zauritzea aipatzen duenean, deigarria da protagonista historikoen kokapen politikoa, gaur eta hemen ohikoa den interpretazioaren aldean; adibidez, Ignazio zauritu zutenak bearnesak ziren, ez Nafarroako erresumaren defendatzaile prestatuak: gogoratu Amaiurreko gazteluaren erresistentzia heroikoa, eta hartaz Lauaxetak egindako interpretazio poetikoa,

adibidez. Ignazio, harrigarriki samar, nafar legitimitatearen alde ari da *Beribilezen*, eta ez Espainiako erregearen alde, esan ohi denez, legitimitate hori Joanes Albretekoak zuela. Historiografiaren bestelako leku batean kokatua zen Etxepare (Tápiz, 2012). Asko idatzita dago, gaineratu daiteke bidena-bar, gaurko historiografiaren kinka epistemologikoaz, non ikuspegi anitzen irekitasuna eta osagarritasuna azpimarratzen den, baina bego oraingoz (Dosse, 2006).

1.2.1.3. Napoleon

Errolan bezala, Napoleon ere Ibañetatik pasatu zen espedizio militarrean.

Jean Etxepare historia positiboari lotu zaio, ezen ez antzinate urrun edota mitiko bati. Horretan Etxeparek historiografia frantses ofizialarekin bat egin zuen (Nora, 1997), dirudienez, nahiz eta euskal ikuspegia eranstendion:

Napoleon handiaren soldado aipatuak, zonbat etzen zuetarik eskualde hotan galdu, 1811-ko itzuli deithoragarrian! Zeren bilha zinabiltzaten ere hemen gaindi, zortzigarren mendearen ondartsurat, Charlemagnen gizonak, Roland gaizoa buruzagi? (Etxepare, 1931: 14)

Ikusten da Jean Etxeparek Napoleonen soldaduekiko enpatia erakusten duela («Napoleon handiaren soldado aipatuak»), haiei pluraleko bigarren pertsonan zuzenean mintzo zaiela; enpatia baita Errolanen aldera ere («Roland gaizoa»). Biez gupidatzen da; beraz, bada oreka fina eta apropos bilatua euskaltasunaren eta frantsestasunaren artean.

Jean Etxeparek modalizazio apreziatiboa erabiltzen du, «deithoragarri» adjektiboa erabilia, arbuioa adieraziz. Pasarte historikoa subjektibotasunaren iragazkitik pasaraziko du narratzaileak. Idazleak subjektibotasuna adierazten du, perpausean esandakoa balioztatuta (Le Querler, 1996: 85). Intonazio aldetik ere, nabaria da narratzailearen inplikazioa esakunean, harridura-marka darabilela. Nabaria da idazleak modalizatzeke premia sentitzen duela, historiari buruz ari denean, adierazpide borobilegiak saihestu nahiz.

Bisitan, Iruñeko hiriak oroimenak pizten dizkio idazleari Napoleonen ibilerez ere, ez baitzuen enperadoreak asmatu Espainiako politikara sartzeko ahaleginean, Jean Etxepareren ustez. Historia da subjektibotasun anitzen borroka-tokia. Hala ere, Etxeparek ez du sobera barneratu nahi historiak sor ditzakeen istiluetan:

Duela mende baten ingurua, Iruñak gogor egin zion halaber Napoleone Handiari, hunek itsumenduz ezarri zuelarik Espainiako erregetzat bere aneia Joseph; bainan, xo! ez ditzagun hemen lehengo zauriak berri... (Etxepare, 1931: 27)

Baieztape borobilegiak eta ziurtasuna bazterrera utzi ditu batzuetan narrazaileak, esapide leungarriak erabilita (Kerbrat-Orecchioni, 1980), egia liskar-iturri izan bailiteke, medikuak bizipenez oso ondo zekienez. Ez du urrutiegi joan nahi. Ematen du Jean Etxepare aplikatzen ari dela *als ob* (= alegia eta) *dictuma*, hau da, Hans Reichenbachen positibismo logikoak predikatzen zuena, alegia, egia ez dezakegula probabilistikoki baino ezagutu behin-behineko hurbilketa bidez, beraz, egin dezagun gizarte-inguruak egin duen bezala, zinezko egia balitz bezala oldeak ontzat emandako hura.

Izan ere, polemikoagoa da Napoleonen eraso Ibañetan zehar Orreagako pasarte bano. Testuinguru historikoa ematea ere baliagarria izan zitekeen arren, Napoleonen aldan idazleak ez du bertsiorik eman nahi, euskaldunen artean *frantseseta* izenaz ezaguna den fenomeno hortik abiatu baitzen (Alzibar, 2009: 91-120).

Napoleonek esperantza autodeterminatzaileak piztu zituen hainbat nazio txikitan, baita Euskal Herrian ere, proiektu subiranista baten bideragarritasuna aztertu baitzuen pertsonalki. Izan ere, Napoleon zen giza eskubideak aldarrikatu zituen Iraultzaren oinordeko zuzena, eta nazio txikien asmoen babeslea, ustez. Gurean, hor dugu Dominique Joseph Garat (1749-1833) Napoleone I.aren aholkulariaren proiektua Euskal Herri batu bat itxuratze-ko. Izan ziren arinago ere antzeko saioak beste Dominique Garat (1735-1799) baten eskutik, aurrekoaren anaia nagusiarenetik, Iraultza garaian, baina hori beste haritz bateko ezpala da.

Kasurako, Alemanian, Ludwig van Beethoven berak ere *Heroikoa* (1806) izeneko hirugarren sinfonia eskaini zion Napoleoni, askatasunen aldeko bu-

ruzagitzat hartu baitzuen hasiera batean, nahiz eta gero damutu korsikarrak nola jokatu zuen ikusita.

Izan ere, Frantziak zentralitatea izan zuen Mendebaldeko erresumen artean, Iraultzatik hona XX. mendearen erditsura arte. Etxeparek *grandeur* horren zantzua ere badakar, frantses-izaeraren eta nortasunaren balantze ñabartua egiten duenean: «Gizadi guzien artean frantses gizadia badaukat lehen, bat ez baita harek bezalako adimendu erne eta bihotz ona mendez-mende erakutsi izan dituenik. Nausi da bertze guziei» (Etchepare, 1931: 72). Etxepareren garaian, oraindik, Frantzia ez zen igarora bien arteko herrialdeen munduko sailkapenera, lehen sailari ezin eutsita, erran nahi baita, Frantzia oraino lehen mailako mundu-potentzia baitzen koloniek, nahiz eta ez luzaro, AEB nagusituko baitzen Europaren gaitetik, Mendebaldean behinik behin; eta munduaren gainerakoetan beste potentzia batzuk (Nora, 1997).

Argi eta garbi Etxeparek badu hartzaille zehatz bat gogoan; irakurle jakin batzuk ditu gogoan, eta ez ditu mindu nahi. Alde batetik, identifikatu egiten da kaltetuekin naziotasun frantses ofizial bati jaramon egin gabe, baina, bestetik, ez ditu Napoleonen aldekoak samurrarazi nahi, Napoleon eztabaida-iturri baita. Kaltetuetatik batzuk izan daitezke Napoleonen soldaduak; haritik tiratuz, Iruñeko biztanleak ere izan daitezke inbasioaren kaltetuak. Jean Etxepare moldatzen da kupitzeko hala fantsez nola euskaldunez, inori irain egin gabe. Gogora datorkigu leialtasun politikoen arteko liskarraren harira, Frantzian bazela bonapartisten alderdia Jean Etxepareren sasoian, Iparraldean ere erroak zituzkeena.

Narratzaileak erreparazio historikoa eskatu du Ibañetan. Karlomagnoaren saioaz ari da luze samar, aldiz, Napoleonen kronologikoki hurbilegi dago, eta ez du «zauririk berri» nahi moldakaizki aipatuz (Etchepare, 1931: 28). Oso kontzientea da historiaren ikuspegi posibleek irakurleen artean izan zezaketen zuzeneko eragin hurbilaz. Narratzailearen aburua da inbasio ekin-tza horiek absurdoak direla: Napoleonek «itsumenduz» jokatu zuen, esaterako (Etchepare, 1931: 28).

Espainiaren kasuan, bultzada ideologiko unitarioa areagotu egin zen espainiarrek Napoleonen inbasio-ahaleginari ustez eginiko erantzutea balia-

tuta (1811); atzerritarraren kontra altxatutako herri espainiarraren irudi mitiko hori ondo etorriko zitzairen talde politiko nagusiei, erregezaleei zein aurrerakoiei, alegia, beren interesetarako (Álvarez Junco, 2001). Beraz, kasu honetan ere argi ikusten da historia-gertakariak duten ahalmen gogorazlea nazio-proiektu bati buruz.

1.2.1.4. Frantsestea XX. mendean

Iradoki liteke euskaldunak frantsesetatik aparte bizi izan direla Etxepareren historiografiaren arabera, baina XX. mendearen hasieran frantsesteako prozesua azkarragotu dela, idazleak hori onartzen baitu, eta begi onez ikusten, nahiz eta zer gogoetatua ematen dion, ari baita hausnarrean identitate anitzen auzia xuxen nola ebatzi. Horren frogatzat irakur daiteke idazleak sumatzen duen poza Loiolako bidaiatik Iparraldera berriz bueltatzean Bidasoa igarota, nahiz eta Hegoalde abegitsuan bizi izandako une gogoangarriak ukatu ez (Etchepare, 1931: 95).

Bada gogoeta bat Iparraldeko idazleen artean frantses izateari buruz, ez baitzegoen dena erabakia XX. mende hasiera hartan. Gogoeta hori urte haietan zabaldua zen, adibidez, Jean Barbierreren *Piarres* eleberri *Beribilezek* aipatuan:

Eta gero, Eskual-Herrian ez zen lehenago kontrabandarik, zeren ez zen muga-harririk. Zertako eman dituzte muga horiek Dantxariako edo Irungo zubieri hurbil? Eskualduna ez othe da berez bere ibili behar Eskual-Herri guziko mendietan? Gure lehenagoko zuzenatarik, hori bederen ez othe ginuen begiratu behar, hori bederen ez othe zaukuten utzi behar hego-aldetik edo iphar-aldetik guri nausitu erresumek?

Ez naiz batere Frantses-Herriatik zeiaritu beharrez ari, ama, zeren maitexko dutan Frantses-Herri handia. Bainan, behin ere ez baitiot aipatu, ongi jakin nahia nindake, jaun errektorak zer othe dion hortaz? Kastillara batre gabe, eskualdun mendi guzietako zuzenen jabe Eskualduna! Hoi hoi loria, ama!

–Zure loria eta moria guziaz hirri egin lezake, ori, gure jaun errektorak. Ametsak ez du egundaino hazi gizonik, Piarres... (Barbier, 1992 [1926]).

Badirudi Etxeparek bera bizi zela ezagutu zuela delako frantseste-prozesua, edo horrela uler dakiok adierazmoldeari kasu emanez gero: 1914ko gerla, modernitatea, industria-iraultza... mugarri sendoak izan daitezke prozesua azaltzeko gaurko begiekin: baina aipatua da jadanik. Areago, ezustean harrapatzen du euskararen atzerakadak daraman abiada, bai Hegoaldean, bai Iparraldean, *Beribilezen* irakur daitekeenez: hizkuntza-gatazka ikusten du herrietako izenak ele biz irarrita ikusten dituenean:

Nori ere gogoratu baitzaio eskuararen alderako atxikimendu-seinale hori, bigarren lerroan ezarria bada ere eskuarazko izena, eskerrak hari!

Bainan, lastu nu eskuararen eta erdararen arteko guduaren ikus-teak, burdin-zatiño hartan. (Etxepare, 1931: 31)

1.2.2. *Historia burgesa*

Mediku helduaren ikuspuntu historiografikoa orekatu samarra da, gehiegikeriarik gabea. Kontuan har daiteke nolako eragile historikoak hartu dituen protagonistatzat Jean Etxeparek *Beribilezen*. *Beribileze*ko historia-pasartearen ardatza ez da erlijioa, ez eta monarkia ere, hau da, erresumak eta boterea funtsatu ahal zituzten instituzioak Erregimen Zaharrean, ohi zen bezala. *Beribileze*ko herriari batasuna ematen diotenak dira ohiturak, hizkuntza, zuzenak eta ondasunak, motibo nahiko sekularrak, burgesiaren aginpide berriaren garaikoak. Bestetik, burgesiaren hobespen ideologikoak agerian daude: protagonistak herritarrak dira eta beren kezkek, eta ez pertsonaia gorenak, mitikoak, edo idealizatuak. Demokrazia liberalaren bidean gaude. Pinturan ere antzeko ibilbidea gertatuko zen, pertsonaia sinboliko edo idealizatuak irudikatzen igaroko baitzen paisaiak eta eguneroko agertokiak irudikatzena.

Etxeparek euskaldunen itsasoa du gogoan kontakizunaren pasarte esanguratsu batean, Gipuzkoako kostaldean zehar autoz bidaiatzean. Hor ere, Etxeparek Amerikako itsasoaren epika gogoan duenean, marinel anonimoak ditu gogoan, eta ez Elkano, Txurruka, Urdaneta edo gisa horretako kapitain-pilotu ospetsuak. Marinelen itsasaldia izan daiteke alegoria bat, autozaleen arbaso migratzaileetan oinarritua, idazleak jaso (Etxepare, 1931: 80); azken finean, pioneroen herronkakoa zen Etxepareren jatorrizko familia (Altonaga, 2006).

Itsasgizonez gain, *Beribilezen*, narratzailearen arbasotzat ditu Nafarroa Garaiko lur-langileak ere:

zuen bizi xumearen atheratzeko, zer lanak ez dituzue hemen erabili, zer nekeak ez jasan eta zonbat mendez ez, ontasunarekin batean odola utzi daukuzuen arbaso maiteak!

Orai niz garbiki ohartzen zer hazta daukan, eskualde hotako hizkuntzak dakarran «garesti» hitz sarkorrak... (Etchepare, 1931: 19)

Beste arbaso batzuk dira aurreko belaunaldietako langileak ere. Ikusi, adibidez, zein diren arbasoak Zestoako herrian:

Durduza batek hartzen gitu bizkitartean, karrika luzearen harateko buruan ikusten dugularik, bere eliza apalarekin, lehengo herri zaharra. Askitto zabal emaiten du; etxeen kantoinetako nola athe, leihoen inguruetako harri pikatu beltzaan dorpeek, pareta histuek begia jotzen daukute, beratzen bihotza. Hor bizi izan ziren orai bizi direnen arbasoak, langile antzetsuagoak bere heinean, hek, oraikoak baino. Sail berari jarraikiz, ara beretan thematuz, semeak aitaren eskuan bere eskua, zendako ez dute bada ondokoek arbasoen herria toki berean ederragotuz goititu, zendako bada ez lezakete oraino goiti? (Etchepare, 1931: 75)

Arbasoak ez dira *Beribilezen* antzinatasun mitiko baten erakusgarriak. Adibidez, Frantzian galiarrak eta frankoak nahi zituzten errebindikatu nazioari batasuna emateko (*nos ancêtres les gaulois* esamolde errepikatua). Beste eskualde batzuetan zeltak zituzten nahi arbaso gisa (Thiesse, 2014): *Beribilezen* ez dago lehen euskal gizonaren errebindikaziorik ere (Barandiaran, 1934).

Kontrabandoa aipatuta ere, herritar xeheen baitan jartzen da arreta, esanez Euskal Herrian oso zabaldua dagoela «Eskualdunik ez bide da, Gipuzkoan ere, kontrabandaz guti edo aski bizi ez denik» (Etchepare, 1931: 51).

Beste sail batean, *Beribileze*ko narratzaileak historiaren protagonistak go-goan dituenen ere, herri xehearen aldeko hobespena bada, historia burgesaren adierazpide, hala Errolanen nola Napoleonen ekintzak aipatzean. Fokua jartzen du gudarosteetako soldadu apalen baitan, agian, Jean Etxeparek lotinant gisa sufritu zuen Gerra Handiaren eraginagatik.

1.3. Frantximanta eta jesuitak

Atal honetan erakutsi nahi da nola narratzaileak estereotipo bi porroskatu dituen, eta nola proposatzen duen eskematismoaren lekuan estereotipatuaren ezagutza pausatuagoa, eta zentzuzkoagoa.

Lekunberrin bazkaldu eta gero, Etxepare eta lagunen bi autoak Loiolan gelditu dira. Bidaiariak joan dira tabernara, santutegia bisitatu ondoren. Han, frantses bitxi bat mintzatu zaie ausarki samar, *frantximanta*, kritiko jesuitekiko eta kexu haien ardurapeko ostatu-zerbitzuaz (Etxepare, 1931: 69 eta hur.); erantzun gisa, medikuaren lagun batek frantsesaren figura kritikatu du bere txandan.

Beste pasarte batzuetan bezala, Etxeparek bigarren mailako pertsonaien ahotsean eman nahi du iritzi polemiko samar bat, «Zirikando» (zirikatzen) baitu *Beribilez*eko atal horrek izenburua. Batetik, turista frantses baten, eta, bestetik, autokide baten ahotik jasoko ditu irakurleak, hurrenez hurren, jesuiten eta frantsesen estereotipo «mingarriak» (Etxepare, 1931: 71) izan daitezkeenak.

Lehenik, jorratuko da jesuiten estereotipo antiklerikala, hau da, jesuita diru-gosea eta goi-klaseen laguna. Ondoren, iruzkinduko da frantses buruarina arbuiatzeko estereotipo bat.

Etxepareren prozedura da estereotipoak jasotzea paperean, segidan ikuspegi orekatuak proposatzeko irakurleari. Bi kasuetan, idazlea bere garaiko gizartean zabal zebiltzan estereotipo bi horiek zuzentzera dator, hau da, jesuiten aldera errespetua eskatzera dator, eta frantsesaren figura kaskarra duintzera beraren izen ona berrezarrit.

1.3.1. *Jesuitak eta Voltaireren biloba*

Hona frantximantaren komentarioa Etxepareri, Ignazioren etxean kanoi txiki bat ikusten dutenean bisitan; nabaria da jesuitei egotzen zaien politika klasista:

Hainbertzenarekin, ene aldeko ikusliar baten [frantximantaren] hitz hauiek jotzen dautate beharria frantsesez:

–Ehun debruak berekin dituzte Jesuistek. Bazterretan dituzten komentu guziak holaxe zainduak daukate, behean kanoiez, gainean aldiz mitrallusez. Orroaz jauzi baledi egun edo bihar jende xehea, baluzke hemen azpitik odoletan idukitzeko gupida ez litzaizkiokenak!

–Ori, diot ihardesten mintzai berean, izan bedi norbait iharduk lezokena: oilo batzu bezala iziturik lasterka bailoazke ihes, jende handien hogoietarik hemeretziak! (Etchepare, 1931: 58-59)

Ez bakarrik klasistak, jesuitak diruzaleak ere badira:

–Hau da, hau egiazki Jesuisten kafea! dio bazterretik frantses harroak. Nahi dituzten sos guziak biltzen beren museoa erakutsiz, horma puska baten kraskatzeko aldiz mailuxkarik ere ez! Sakelak bethe ondoan, arrats guzietz sorhopil huntan, gehiagoko deusen axolarik gabe, diren bezalakoek egiten ahal dituzten jauzi-putinkak! Madarikatuen gatik, egarriarekin hiltzea luke hemen gizonak. (Etchepare, 1931: 70)

Turista frantses hori bera tabernan topatuko dute geroxeago bidaiariek; kexu da Loiolako ostatuan jasotzen ari den zerbitzu berankorraz. Jean Etxepareri frantximantak Voltaire dakarkio gogora: «Ez dakit zer bidez, Voltaire zenaren orhoitzapena heldu zait gogora. Haren ilobasoetarik bat ditake gure auzoa» (Etchepare, 1931: 71).

Animalia baten traza hartzen du frantximantak narratzailearen hitzetan:

Bere ezin-egonaz urtxintxa bat zirudiela baikinion oixtian, orai mathel, begi, esku eta zangoen igitzetik ximinoa dirudi. (Etchepare, 1931: 72)

Azkenik, zerbitzariak ekarritako edariaren eraginez, «Voltaireren ilobasoa elizako saindu bat bezain geldi dago eta ixil, orai, bere kaderan (...) Ihizi on baten aurpegia daukalarik, etzait iduri halako gizon gaixtoa dela» (Etchepare, 1931: 72). Bestalde, da jendetasunik gabea, narratzailearen us-tez, gaizki esaka baitabil zuzen kontra.

Hala jesuitak nola frantsesak eskematizatuak daude, erridikuluski deskribatuak. Turista frantsesak eta Etxepareren lagunak baliatzen dute eskema soila, animalizazioa, estereotipatuen iritzien deuseza azpimarratzeko.

Pentsa liteke frantximantak Kanboko bidaiariei zuzentzen dien berbal-diaren mamia jesuitei buruz barra-barra zebiltzan topiko antiklerikalen oihartzuna dela.

Imagologiak dio herrialde imajinatuak balio diola abiapuntuko herrialdeari, bere arazoak erabakitzeko (*rêverie*). Pentsa liteke jesuiten inguruko tirabirak Loiolako solasaldietan agertu arren, Frantzian pil-pilean zegoen Elizaren eta estatuaren arteko talkaren atal batean dutela jatorria: jesuitak.

Frantzian Espainiak duen irudia mintzagai duela, ikerketak argitu digu Espainiako historia erabilia izan dela Frantzian nagusia zen pleguaren araber, unean uneko arazo frantsesak ebazteko moduan:

Last but not least, la Historia específicamente francesa resulta tan determinante como la Historia española. En muchos casos son las circunstancias políticas francesas las que hacen que se acuda a ésta [Espainiako historia], en particular a sucesos más o menos antiguos, para posicionarse de forma indirecta con respecto a la actualidad francesa. (Boixareu (arg.), 2002: 837)

Jean Etxeparek jesuitak jartzen ditu jomugan, antiklerikalismoaren tematika guztiaren artean puntu hori aukeratuta, horretara Iparraldeko gizartean pil-pilean zegoen auzi bati oratu dio. Antiklerikalismoaren figura nagusitzat jotzen da sektore batzuetan Voltaire filosofo ospetsua, Frantzian. Hona orduko giroaren argazki bat:

Terminadas éstas [erlijio-gerla katastrofikoak] sin una derrota completa de la herejía, los males, inevitablemente, llovieron sobre la Europa protestante: germinaron allí ideas absurdas y pecaminosas, como la tolerancia –que pone al mismo nivel la verdad y el error– o la fe en la razón y el progreso –basada en una insensata confianza en la capacidad humana de rectificar el orden establecido por Dios–. El fin último de aquellas empresas intelectuales había sido destruir las religiones, y en particular la cristiana, como demostraban las agresiones y burlas a la santa Iglesia de Dios por parte de Voltaire, cuyo solo nombre evocaba la maldad de todo un siglo. (Álvarez Junco, 2001: 368)

Zehatzago esatearren, jesuitek, Lagundiaren ibilbide historikoan, aurkitu dituzte aurkari famatuak Frantzian, eta bestetan ere bai, bide batez esanda:

Frantzian, nagusiki Pascal, Nicole, Voltaire, Michelet eta Quinet. Pertsonaia historiko horiek irudikatzen dute erlijioaren eta kulturaren arteko tal-ka. Adibidez, Pascal jansenistaren ustez jesuitak laxistak dira (Pascal & Nicole, 1700), hau da, bekatuak kudeatzerakoan kasuistika baliatzen dute, beren eragina zabaltzeko politikaren eta boterearen gizarte-esparruetan. Pascalen ustez, jesuitak, bekatuaren penitentziak ipintzean, eskuzabalegiak ziren penitentziarekin, kasuan kasuko zirkunstantziek arau orokorrak baztertzea zilegi egiten zutelako. Bestetik, jesuitei egotzi zaie luzaro klase bote-retsuen aliatuak izatea.

Jesuitak, bestalde, ultramontanoak izatea gertatu da, hau da, klerikalak, Elizaren edozein zaharbertzeren kontrakoak, gizartean burgesiaren botere sekularizatzailea hedatzen ari zen memento hartan. Aurrekari-aren atalean aipatu denez, Etxepare bera klerikalismoaren aurkari agertzen zen, baina soilik Lacombe lagunari eginiko gutun pribatu batean, 1905ean (Xarriton, 1995). Jesuiten ultramontanismoak bat egingo zuen Espainian alderdi integristarekin, katolikoetan muturrekoena. Beraz, *Beribilez* da jesuitei buruzko sentimendu gutxi asko topikoen erakusleia. Pío Baroja Etxepareren garaikideak ere antzeko aburuak jaulki zituen 1898an (Baroja, 2000).

1.3.2. *Etxepareren jarrera*

Helduaroko bere filosofia patxadatsuari men eginez, 1928ko Etxeparek modulatu egin du jesuiten aurkako iritzi kritikoaren zurruna, baina ez du baztertu nahi izan haren aipatzea, koherentea izan nahian bere egiaren bilaketa karakteristiko harekin: modulazio hori bera ageri baita *Beribilez* bertako beste pasarte batzuetan ere. Etxeparek jesuiten aldeko eta kontrako iritziak jasotzen ditu: aldekoak narratzailearen ahotsean, eta, kontrakoak, frantximantaren bidez, narratzailearen eta irakurlearen bitartean jarritako pertsonaia kasu honetan.

Etxepare zorrotz agertzen da ziri antijesuiten kontra:

Jesuisten erakaspenari edo sinestee berer sistako baten emaitera loake segur bere mihi ozpinduaz [frantximanta], –bihotzean min egi-

ten duten, eta sekula nehoi-buruz igortzeko ez litazken sistako he-
tarik. (Etchepare, 1931: 71)

Agian, ez da gaur-gaurkoa eztabaida antijesuita hori (Bertrand, 2007).
Izan ere, gaur egun, jesuiten kopurua murriztu egin da nabarmen Europan,
nahiz eta munduko beste herrialde batzuetan ugaritu egin diren: India,
etab.; orain, Loiolan bertan jesuitak urriak dira eta adinekoak.

Nolanahi ere, antiklerikala da Loiolan topatutako frantses hau, nahiz eta
baziren frantses zuriak ere: *Eskualduna* aldizkari arrakastatsua, esaterako, *Ac-
tion française* eskuindarrarekin lerratu zen Gerra Handian (Bidegain, 2013).

Kanpokoaren estereotipoak balio dezake talde-kohesioa lortzeko, eta
frantximantaren kasu honetan frantses gaizki esalearen estereotipo honek
duen balioa izan daiteke euskaldun fededunen taldeko kohesioa areagotzea,
eta, horregatik, ohiko estereotipo errepikatua izatera iristea orduan (Schröd-
er-Abé & Schütz, 2007). Kontuan hartzekoa da, gaingiroki, euskaldungoa
Iparraldean Elizaren tutoretzapean zegoela; beraz, politika konfesionalaren
jokabide interesatutzat har liteke frantsesa den oro eta antiklerikalismoa
berdintzeko estrategia manikeoa, edota, benetan, fededunak hain zeuden
sinistuta beraiek zeukatela euskaltasunaren monopolioa, non edozein des-
biderapen arrotzei egozten zitzairen. Azken batean, esan liteke Euskaltzaleen
Biltzarra elkarte indartsua bera ere «zuria» zela 1914 aurrean, apaizak bai-
tziren bazkide talderik handienetako bat (Goyhenetche, 1993). Hipotesia
da *Beribilez*en garaian ere berdin jarraitzen zuela «zuria» izaten Biltzarrak,
ez baita ezagutzen bitartean haustura esanguratsurik.

1.4. Hondarrean

Ikusi dugu Jean Etxepare heldutasun-ariketa batean murgildua *Beribilez*
idaztera jarri zenean, 1931 inguruan, betiere gaztetako pentsamoldea ezta-
gotu beharrean.

Idazlearen heldutasuna islatu da, besteak beste, kontraesanak gainditze-
ko sintesi-espíritu batean. Muturreko jarrerak gaindituta, hirugarren espa-
zio bat osatzen saiatzen dela iruditu zaigu. Hori da, bederen, *Beribilez* bere

azken liburuan adierazten duen xedea, berak *neurria* izenarekin aipatzen baitu, Greziako *sophrosyne* kontzeptuaren bidetik, agian (Etchepare, 1931: 82); gaztetako zenbait aburu desmasiatzat jotzen ditu, behinik behin, haiek zabaltzeko adierazpideei dagokienez bezainbatean. Alabaina, *Buruxkak* (1910) gaztetako liburuan isuri ahal izan zuen kemena ez dauka ahazteko. Hari horretatik, idazlearen pentsaera osotasunean ezagutuko bada ezinbestekoa da jotzea Piarres Lafitterekin azken urte haietan izan zituen gutunketan pribatura (Xarriton, 1991).

Artikulu honetara hiru pusketa soil ekarri badira ere, medikuak baditu beste batzuk neurritasunaren ildo beretik, adierazgarri samarrak aipagai izan dugun liburuan: itsasoen alegia, erotikotasun bridatua, aberastearen on-gaitzak Donostiatik igarotzean, etab.

Artikuluaren sarreran hizpide izan ditugu Jean Etxepareri buruzko orain arteko lan nagusiak. Aipatu ditzagun bigarren aldi honetan eginkizun batzuk, idazle honen lana areago ezagutzeko aproposak. Sakonago azter litezke, besteak beste, honako hauek: haren estiloaren gorabeherak; zentsuraren eta autozentsuraren jokoak idazkietan islatua, alde batera Joan Mari Torrealdaik Francoren garaiko izkribu zentsuratuak iruzkintzean eskaini digun bide-orria erabiliz; testuen genetika erabilita, idazlanen bertsioak, etab.

1.5. Bibliografia

ALTONAGA, Kepa, 2006, *Etxepare Aldudeko medikua*. Leioa: Euskaltzaindia/EHU. Eskuratze-eguna: 2017ko martxoaren 20a. Iturria: http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/66692.pdf

ALTZIBAR, Xabier, 2009, «Napoleon eta frantseslea euskal literaturan». *Bidebarrrieta: Revista de humanidades y ciencias sociales de Bilbao*, 20.

ÁLVAREZ JUNCO, Jose, 2001, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus.

ANTXUSTEGI, Esteban, 2004, «Hitzaurrea», in Ernest Renan, *Zer da nazioa?* Leioa: EHU.

AZURMENDI, Joxe, 2003, «Humboldt eta Renanen nazio kontzeptua». *RIEV*, 48-1, 91-24.

BARANDIARAN, Jose Miguel, 1934, *Euskalerriko leen gizona*. Zarauz: Itxaropena.

BARBIER, Jean, 1992 (1926), *Piarres I*. Euskal Editoreen Elkarte.

BAROJA, Pío, 2000, *Opiniones y paradojas. Prólogo y selección de Miguel Sánchez-Ostiz*. Madrid: Caro Raggio.

BERTRAND, D., 2007, «Ignace de Loyola», in Azria, R. eta Danièle Hervieu-Lèger (zuz.) *Dictionnaire des religions*. Paris: PUF.

BIDEGAIN, Eneko, 2013, *Lehen mundu gerra «Eskualduna» astekarian*. Bilbo: Euskaltzaindia.

BOIXAREU, Mercé, 2002, *La Historia de España en la Literatura Francesa*. Madrid: Editorial Castalia.

CASENAVE, Jean, 1991, «Nature et vie rurale dans Laborantzako liburua: la figure du paysan». Mémoire présenté en vue du DEA d'Etudes basques. Azkue Bibliotekan (Euskaltzaindia) kontsultatua.

———, 1998, «Le renouvellement de la prose basque a travers Buruchkak (1910) de J. Etxepare». *Lapurdum*, 3. Eskuratze-eguna: 2016ko urriaren 25a. Iturria: <http://lapurdum.revues.org/1710>

———, 1998, «Euskal nortasunaren irudiak XIX. mendeko bigarren partean», in E. Ikaskuntza/Bilbo (Ed.), *Euskaltzaindia. XIV. Biltzarra; Eusko Ikaskuntza. Antoine d'Abbadie 1897-1997. Ezohiko Kongresua*. Hendaia-Sare; Donostia; Bilbo: Euskaltzaindia.

———, 2002, *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etxepare*. Madrid: UNED.

CHARRITTON, Piarres, 2003, *De Re Publica edo politikaz*. Elkar.

DE PABLO, Santiago, 2012, «Sancho el Mayor», in Santiago de Pablo, *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Tecnos.

DOSSE, F., 2006, «Histoire», in S. Mesure, & P. Savidan, *Le dictionnaire des sciences humaines*. Paris: PUF.

ETCHEPARE, Jean, 1931, *Beribilez*. Baiona: Laserre. <http://www.memoriadigital-vasca.es/handle/10357/873> helbidetik eskuratua.

———, 1920, «R. M. Azkue euskaltzainburu», in P. Xarriton, *Jean Etxepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. I. Euskal gaiak*. Donostia: Elkar, 187-202.

GALLUD JARDIEL, Enrique, 2016, *Historia cómica de la literatura mundial*. Madrid: Verbum.

———, 2017, *Historia cómica de la filosofía*. Madrid: Apeiron Ediciones.

GARTZIA TRUJILLO, Sebastián, 2016, «Jean Etxepare», in *Hamaika euskal literato eta Jainkoa*. Leioa: Euskal Herriko Unibertsitatea.

GOYHENETCHE, Manex, 1993ko 1. seihilekoa, Les origines sociales et historiques d'Eskualzaleen Biltzarra (1893-1913). *Bulletin du Musée Basque Bayonne*, 135, 1-68. https://www.google.es/search?q=%22Les+origines+sociales+et+historiques++de+1%C2%B4Association+Euskaltzaleen+Biltzarra&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=ZGauVeOoM8GuesnLpYgM helbidetik eskuratua.

HAMON, Philippe, 1984, *Texte et idéologie*. Paris: PUF.

HIRIBARREN, Jean Martin, 1926ko jorraila, «Altabizkarreko kantua». *Gure Herria*, 6.

IRIARTE, Iñaki, 2000, *Tramas de identidad. Literatura y regionalismo en Navarra (1870-1960)*. Madrid: Biblioteca nueva.

———, 2012, «Roncesvalles», in S. e. de Pablo, *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Tecnos.

KERBRAT-ORECCHIONI, Catherine, 1980, *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*. Paris: Armand Colin.

LE QUERLER, Nichole, 1996, *Typologie des modalités*. Caen: Presses universitaires de Caen.

LEONÉ, Santi, 2008, *Euskal Herri imajinario baten alde*. Donostia: Elkar.

LERTXUNDI, Benito, 1981, *Altabizkar. Itzaltzuko bardoari*. (Elkar, Ed.)

LORENZO ARZA, Mikel, «La construcción de la nación asimétrica en los libros de viajes y cuadros de costumbre regionalistas». Eskuratze-eguna: 2016ko otsailaren 5a. Iturria: Academia.edu

MESURE, Sylvie, 2006, *Le dictionnaire des sciences humaines*. Paris: PUF.

MICHELENA, Luis, 1960, *Historia de la Literatura Vasca*. Madrid: Minotauro.

NORA, Pierre, 1997, *Les lieux de la mémoire*. Paris: Gallimard.

ORTIZ DE PINEDO, Aitor, 2018, *Jean Etxepareren Beribilez (1931): bidaia eta ideologia*. Tesi argitaragabea (Euskal Herriko Unibertsitatea/Université Bordeaux-Montaigne III).

PAGEAUX, Daniel-Henri, 1989, «De l'imagerie culturelle à l'imaginaire», in Brunel, P. eta Y. Chevrel: *Précis de littérature comparée*. PUF. Paris.

PASCAL, Blaise, & Nicole, Pierre, 1700, *Les Provinciales, Ou Lettres Ecrites Par Louis De Montalte A Un Provincial De Ses Amis, Et aux RR. PP. Jesuites sur la Morale & la Politique de ces Pères*.

PÉREZ ZÚÑIGA, Juan, 1911, «Cuatro palabras del recopilador», in L. Taboada et al., *Historia cómica de España*. Madrid: Imprenta de los hijos de M. G. Hernández.

RENAN, Ernest, 2004, *Zer da nazioa?* Leioa: EHU.

SCHNAPPER, D., 2006, «Nation», in S. Mesure, & P. Savidan, *Le dictionnaire des sciences humaines*. Paris: PUF.

SCHRÖDER-ABÉ, M., & Schütz, A., 2007, «Collective Self», in Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (Eds.). *Encyclopedia of social psychology*. California: Sage Publications.

SPENCER, J., 1996, «Nationalism», in Barnard A. & J. Spencer (arg.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. Oxon: Taylor & Francis.

TÁPIZ, J. M., 2012, «San Ignacio de Loyola», in S. e. de Pablo, *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Tecnos.

THIESSE, Anne Marie, 2014, *La création des identités nationales. Europe (XVIIIe-XXe siècle)*. Paris: Seuil.

XARRITON, Piarres, 1991, «Jean Etxepare jaun mirikuak Piarres Lafitte jaun apezari idatzi zenbait gutun (1924-1935)», in J. A. Lakarra (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum. Pars prior*. Donostia: ASJU-Gipuzkoako Foru Aldundia.

———, 1995, «Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etxepare (2-6-1905; 1905-VI-02, 4-3-1932)». *Bulletin du Musée Basque*, 140-144. 1. gutuna.

ZABALA, Antonio, 1991, *Frantsesteko bertsoak*. Auspoa.

Mariano Mendigatxa Ornat eta Erronkaribarko *uskara*

Mariano Mendigatxa Ornat y el *uskara*
del Valle del Roncal

Mariano Mendigatxa Ornat et l'*uskara*
de la vallée de Roncal

Mariano Mendigatxa Ornat
and Roncal Valley's *uskara*

PÉREZ ARTUTX, Gotzon
Bidankozarte Ekimena

Noiz jaso: 2018-11-27
Noiz onartua: 2019-04-03

Euskera. 2018, 2, 1. 393-417. Bilbo
ISSN 0210-1564

Mariano Mendigatxa bidankoztarra ezinbesteko pertsona dugu erronkarieraren inguruko ikerketan. Euskalkiaren gainbehera goitik behera bizitutakoa, Bonaparteren eta Azkueren laguntzaile izan zen, eta berak itzultitako hainbat testu baditugu, baita Erronkaribarko uskararen aditz-jokoa, hiztegi zabal bat eta interes etnografikoko beste hainbat kontu ere (abestiak, esaera-zaharrak, ipuinak, ohiturak...). Marianoren heriotzaren mendeurrena bete berri denean, une aproposa dugu haren biografia ezagutzeko.

Hitz gakoak: Mendigatxa, Bidankoze, erronkariera, euskararen historia, Bonaparte, Azkue.

El bidangoztar Mariano Mendigatxa es una figura esencial en el estudio del *uskara* roncalés. Vivió el declive del dialecto de principio a fin, fue colaborador de Bonaparte y Azkue, y realizó la traducción de diversos textos, así como la conjugación verbal completa en el euskara del Valle de Roncal, un extenso vocabulario y legó también un amplio material etnográfico (canciones, proverbios, cuentos, costumbres...). Cuando se acaba de cumplir el centenario de la muerte de Mariano, vemos un momento idóneo para conocer su biografía.

Palabras clave: Mendigatxa, Vidángoz, *uskara* roncalés, historia del euskera, Bonaparte, Azkue.

Mariano Mendigatxa, originaire de Vidángoz, est un personnage essentiel dans la recherche sur le dialecte roncalais. Il fut un collaborateur d'Azkue et de Bonaparte dans ces recherches et il fut témoin du déclin de ce dialecte. Nous connaissons plusieurs textes traduits par lui : les formes verbales du roncalais, un important dictionnaire, ainsi que d'autres textes d'un grand intérêt ethnographique (chansons, proverbes, contes, coutumes...). La célébration du centenaire de la mort de Mariano est une magnifique occasion de mettre en lumière sa biographie.

Mots-clés : Mendigatxa, Vidángoz, roncalais, histoire de la langue basque, Bonaparte, Azkue.

Mariano Mendigatxa, from Vidangoz, is an essential personality in the research of the Roncal Valley's Basque. He lived the decline of the dialect from beginning to end, he was collaborator for Bonaparte and Azkue, translated several texts, completed the Roncal Valley's Basque's verb conjugation, and left a wide vocabulary and a large ethnographic material (songs, proverbs, tales, customs...). When we have just commemorated the centenary of his death, it is an ideal time to know more about his biography.

Key-words: Mendigatxa, Vidangoz, Roncal Valley's Basque, Basque's history, Bonaparte, Azkue.

Artikulu honetan aurkeztuko dena ziur asko pertsona ezezaguna izango da gehienentzat, eta soilik euskal filologiako adituek orokorrean eta, bereziki, dialektologiakoek izango dute haren berri. Izan ere, Mariano Mendigatxaren garrantzia Erronkaribarren hitz egiten zen desagertutako euskalkiaren (*uskararen*) ikerketan hizkuntzalari handiei eskainitako laguntzatik dator.

Marianok bere bizitza osoa Bidankozen eman zuen, Nafarroako Erronkaribarko herri txikienetakoa den horretan, 1832 eta 1918. urteen artean. Bere jaiotzaren garaia zein ingurua irakurlearentzat ezezagunak izan daitezkeelakoan, XIX. mendearen hasierako Bidankozeri hurbilketa bat egiten saiatuko naiz.

Almadia bat Bidankozen, zura ibaian behera garraiatzeko modua

Testuinguru historikoa

Garai hartako Erronkaribarko bizibide nagusiak bi ziren: artilearen ekoizpena, eta zuraren garraira eta salmentara bideratutako basogintza. Artalde transhumanteek Erronkaribarko gainetako larreak Bardeakoekin aldizkatzten zituzten. Horretaz gain, zura eta basoko bestelako ekoizpenak almadia

ospetsuekin garraiatzen zituzten, bai Ezka ibaian, bai Aragoi ibaian eta, ondoren, Ebro ibaian, hainbatetan honen bokaletik gertu dagoen Tortosaraino (Tarragona) iritsi arte.

Egoera historikoari dagokionez, XVIII. mendearen azken hamarkada zein XIX. mendearen lehenengo erdia zorigaitzokoak izan ziren Erronkariko ibarrentzat: 1793. eta 1839. urteen tartean ibarrak lau gerra pairatu zituen bere barnean. Lehenengo biak «inbaditzaile frantsesaren aurkako borroka» bezala hartuta [Konbentzio Gerra (1793-1795) eta Independentzia Gerra (1808-1813)] eta hurrengo biak, berriz, gerra zibilak [Gerra Errealista (1821-1823) eta I. Karlistaldia (1833-1839)]. 46 urteko epean 19 urtez gerarak astindua egon zen (Idoate, 1975), eta honi gehitu beharko genioke gatazka bakoitzaren ondoren zetorren gerraostea.

Lehenengo gerratik Erronkaribar onik atera zen gutxi gorabehera; izan ere, egindako zerbitzuek Espainiako erregearen esker ona izan zuten, eta honek ibarraren armarrarian jartzeko bi lauki berri eman zituen (indarra adierazten zuen gaztelu bat eta ekintzetan azkartasuna ordezkatzeko zuen erbi-txakurra).

Bigarren borrokak, berriz, askoz emaitza txarragoa izan zuen, frantsesek Burgi eta Izaba guttiz kiskali baitzituzten, eta baita Urzainki eta Erronkari herrien zatiak ere. Hau gutxi balitz bezala, Erronkariko ibarrak ahalegin ekonomiko handia egin behar izan zuen Napoleonen armadaren aurrean kapitulazioa ematean.

Hirugarren gatazka, Gerra Errealista, ez da oso ezaguna orokorrean, beharbada garrantzi eta eragin handiagoko bi gerren artean gertatzeagatik, baina guda honek eragin berezia izan zuen Erronkaribarren, bertan sortu baitzen, Uztarrozen hain zuzen ere, Nafarroan egon zen bando baten armada, Nafarroako Errege Dibisioa, eta Bidankozen bertan gertatu baitzen hauen eta armada liberalaren arteko lehenengo talketako bat (Martín, 1825).

Denboraldi honen laugarren guda I. Karlistaldia izan zen, sei urtez luzatu zen gerra zibil odoltsua, eta, Nafarroarentzat orokorrean (erresuma izatetik Espainiako probintzia izatera pasatu zen, horrek ekarri zituen aldaketa guztiekin) zein Erronkariko ibarrentzat bereziki, ondorio larriak izan zituena.

Ondoriozta dezakegunez, gatazka hauek guztiek eta haien ondorioek eragin zuzena izan zuten jendearen bizimoduan, eta gosearen eta gaixotasunen ondorioz heriotza-tasak gora egin zuen. Ez zen izan, berez, bizitzeko garai ona.

Mariano Mendigatxaren sendia

Testuinguru historiko horretan jaio zen Mariano Mendigatxa, zehazki 1832ko otsailaren 10ean¹, I. Karlistaldia lehertzeko bezperan (1833ko urrian) eta, azaldu den moduan, gerrek akitutako lurralde batean. Ezohiko garai batean jaio zen, bai, baina baita ezohiko sendi batean ere, jarraian erakutsiko den moduan. Artzaintza, nekazaritza edo basoko ekoizpena bizimodutzat zituen herri batean, Mendigatxaren aita, Manuel Mendigatxa Martín, Bidankozeko Mendigatxa etxean jaioa, neurri baterainoko ibilbide militarra egin zuen gutxietako bat izan zen, ez bokazioz, ziur asko bere garaioko egoerak bultzatuta baizik.

Oraingoan ez dugu Manuel Mendigatxaren bizitza sakonki aztertuko, baina azpimarratzekoa da lehenago aipatutako lau gudek markatuta egon zela: bere aita Konbentzio Gerran hil zen², bera lau urte eskaseko haurra besterik ez zenean. Independentzia Gerran parte-hartzaile izan zen³, ziur asko bere adinak eta jatorriak bultzatuta (18 urte zituen gatazka hasi zenean eta Erronkaribarkoa zen, gerra egoeran berezko armada sortuko zen ibarrekoa). Gerra Errealistan soldadu gisa agertu zen hasieratik, eta guda amaitu zenerako teniente maila lortu zuen⁴; eta I. Karlistaldian, Erronkaribar eta Zaraitzuko karlisten buruzagietako baten gisa ageri zen.

Marianoren amari dagokionez, Melchora Ornat Hualde, Bidankozeko Ornat etxean jaioa zen, eta hari buruz askoz gutxiago dakigu, baina esan

¹ Bidankozeko Parrokia Artxiboa (BPA), Bataiatuen 2. liburua, 359 atz. or.

² BPA, Hildakoen 2. liburua, 52. or.

³ Erronkaribarko Batzordeko Artxiboa, 6. kutxa, 4. dokumentua – 1808-1809: Lista de la gente armada en el valle de Roncal.

⁴ Segoviako Artxibo Militar Nagusia, Manuel Mendigacharen espediente pertsonala (Inf. 1821).

dezakegu bere biografia ere gerrek markatuta dagoela. Izan ere, izena Melchor Ornat erronkariarrari zor dio, bere osaba eta bataioko aitabitxiari, eta bera izan zen Independentzia Gerran Napoleonen armadarekin kapitulazioa negoziatzeko arduraduna, eta Gerra Errealistan Nafarroako erresumako Errege Ogasunaren administrari orokorra izendatu zuten behin-behinean (Martín, 1825). Aurrerago ikusiko dugun moduan, I. Karlistaldiak ere markatu zuen bere bizitza.

Kontua da Marianoren gurasoak, ziur asko, garaiko ezegonkortasunaren ondorioz, nahiko adinduak ezkondu zirela: aitak 39 urte zituen eta amak, berriz, 32. Manuelen ibilbide militarra 1821etik 1827ra luzatu zen, eta lizentziatu zenean Bidankozera itzuli zen, Mendigatxa etxeko premua izanda sortetxearen biziraupena bere esku baitzegoen. 1829an⁵ ezkondu zirenerako, Mendigatxa etxean ez zen inor geratzen, ez Manuelen gurasoak (ama hil zen ezkontza baino urte bat lehenago⁶), ez osaba-izebarik, ezta bere arreba bakarra ere, 1825ean⁷ Bidankozen ezkondu arren, egungo Xereno etxera pasatua baitzen bizitzera. Hurrengo urtean, ohi bezala, bikotearen premua jaio zen, Pascual Isidoro⁸, baina urte eta erdi bete orduko hil zen⁹, dirudiezez izurri txikiren baten ondorioz, beharbada noizbehinka izaten zen hesietako infekzioaren batek jota (orduko hartan, hilabete eskas batean zortzi haur hil ziren Bidankozen). Lehenengo seme hau hil eta lau hilabetera Mariano Mendigatxa jaio zen, artikulu honetako protagonista.

Mariano Saturnino Mendigatxa Ornat 1832ko otsailaren 10eko gaueko 11etan etorri zen mundura, eta bi egun geroago, otsailaren 12an, bataiatu zuten (Auñamendi Entziklopedia¹⁰ eta beste argitalpen batzuetan datu okerra ageri da, 12an jaioa zela baitiote). Jarri zizkioten bi izenetatik lehenen-

⁵ BPA, Ezkonduen 2. liburua, 96. or.

⁶ BPA, Hildakoen 2. liburua, 110 atz. or.

⁷ BPA, Ezkonduen 2. liburua, 92. or.

⁸ BPA, Bataiatuen 2. liburua, 356. or.

⁹ BPA, Hildako haurren 1. liburua, 4 atz. or.

¹⁰ <http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/mendigacha-ornat-mariano-saturnino/ar-94571/> (2018/11/15ean bisitatua).

goa bere aitabitxiari zor dio, amaldeko osaba zen Mariano Omat Hualderi, eta bigarren izena, berriz, bere bataioaren eguneko santuetako bati, Kartagoko San Saturninori. Izena jartzeko arrazoi bi hauek oso ohikoak ziren garai hartan.

Marianok urte eta erdi besterik ez zuenean hasi zen I. Karlistaldia, eta, dirudienez, bere aita berriro mobilizatu zen, Erronkaribar eta Zaraitzuko hiru buruzagi karlistetako bat zelako, Mantxo zaraitzuarrekin eta Mariano Salbotx apaiz bidankoztarrarekin batera (*Eco del Comercio*, 1835). Gerrako lehenengo urtea pasata, gure ibarretako karlisten zortea okertzen hasi zen: lehenik, Mantxo galdu zuten 1834ko amaieran Aizpurgiko arroilan¹¹; urte erdi bat geroago, 1835eko ekainean, Zumalakarregi karlisten burua; jarraian, urte bereko uztailean, Ezkarozen erretore zegoen Mariano Salbotx apaiza akabatu zuten Garden¹²; eta amaitzeko, 1835eko abenduan, Manuel Mendigatxa erail zuten Bidankozen bertan¹³. Era honetan, liberalek Erronkaribar eta Zaraitzuko karlistak amaitutzat eman zituzten.

Garaiko prentsa liberalak zioenez, Kataluniako kanpaina batean parte hartu ondoren, Bidankozen egoteko lizentzia zuen itxura egiten aritu zen, baina egiaz bera eta beste karlista asko ezkutatuta zeuden herrian. Abenduaren 5eko gauean Barrikart senide erronkariarren agindupeko «Kristina Andrearen tropa bat» Mendigatxa etxe aurrera bertaratu zen, eta gaur egun Bidankozen, ia 200 urte geroago, oraindik gogoratzen den esaldi famatua esan omen zuten: *Mendigatxa, manukortu!* (*Mendigatxa, amore eman!* edo *iMendigacha, ríndete!*). Gaueko iluntasunaz baliatuz, Manuel etxeko gibelaldetik ihes egiten saiatu zen, baina tiro batek atzeman zuen eta baionetakadaz garbitu zuten, egunkari liberalek zein Bidankozeko Parrokiako Artxi-boan dagoen heriotza agiriak ziurtatzen duten moduan. Dirudienez, gau odoltsua izan omen zen hura, hildakoen liburuetan bestelako inskripziorik ez egon arren (beharbada haien hiletak beste parrokiaren batean egin izanagatik, edo, beharbada, haien nortasuna ez ezagutzeagatik), gainerako

¹¹ Madrilgo Artxibo Militar Nagusia, 6310.30.

¹² BPA, Hildakoen 2. liburua, 118. or.

¹³ BPA, Hildakoen 2. liburua, 119. or.

guztian ustez gertatu zenarekin bat zetorren prentsak beste lau karlista hil eta zortzi gehiago gatibu hartu zituztela zioen, tartean bi ofizial eta apaiz bat, besteak beste.

Bidankozeko Mendigatxa etxea, Mariano jaio, bizi eta hil zen tokia.
[Iturria: Bidankozarte argazki funtsa]

Horrela, lau urte bete aurretik Mariano Mendigatxa umezurtz geratu zen eta bere ama ere antzeko moduan, azken finean, gerra galduko zuen bandoaren buruzagi baten alargun gelditu zen, eta hau guztia, historialarien arabera, alderdi liberalarekin zaletasun handiagoa zuen ibar batean (Idoate, 1977). Mariano eta bere amarentzat, beraz, etorkizunak ez zuen itxura onik. Aurreko guztia gutxi balitz bezala, Melchora Ornatek zuen anaia bakarra ere, Mariano izenekoa eta Mariano Mendigatxaren aitabitxia, une latz hauetan euskarri izan zitekeena, aita baino berrogei egun lehenago zendu zen¹⁴. Horrela, Bidankozen geratzen zitzaizkien ahaide bakarrak Melchoraren aita eta anaiorde bat ziren, Pascual Ignacio Ornat eta Fermin Francisco Ornat, herriko Ornat etxean bizi zirenak.

¹⁴ BPA, Hildakoen 2. liburua, 118 atz. or.

Haurtzaroa eta gaztaroa

Marianoren testuinguru familiarra ezagututa, lehenengo urteak zailak izango zituela pentsatzea logikoa dirudi. Honi dagokionez, Mendigatxaren inguruan ematen diren ohar biografiko laburretan (horietako asko Auñamendi Entziklopedian Bernardo Estornés Lasak idatzitakoan baitaude oinarrituta) Bidankozeko eskolan oinarritzko ikasketak besterik ez zituela egin esan ohi da, baina, egia esan, Marianoren haurtzaroaz zein gaztaroaz ezer gutxi eman dezakegu ziurtzat. Sortu ahal zaigun lehenengo zalantza gerra eta gerraosteko garai haietan eskolaren beraren funtzionamenduaren inguruan dugu. Bada, dirudienez, Bidankozek, eskola zerbitzuari eustez gain, 1787tik 1841era¹⁵ maisu berbera izateko zortea izan zuen, Pascual Ramón Nicolao ibili baitzen lanbide horretan. Garden jaioa eta Bidankozen ezkondua zen, eta, beraz, Mendigatxaren jaioterrian hitz egiten zen azpieuskalkia bera hitz egingo zuena (erronkarierako Bidankozeko azpieuskalkia Bidankozen, Burgin eta Garden hitz egiten zen). Beste edozein eremutan penagarri izan ziren bost hamarkada horietan zehar maisu honen iraunkortasunak berebiziko garrantzia izan zuen, bada, Erronkaribarko herri honetako *uskararen* iraupenean.

Beraz, Marianok Bidankozen ikasi bazuen, maisu on batengandik ikasteko aukera izan zuen, edo hala pentsa dezakegu lanpostuan izandako iraunkortasunari erreparatzen badiogu. Alabaina, ez dugu baieztatzeko modurik, eta, gainera, zortzi urte zituenean Mendigatxa Bidankozen zegoela baieztatutako ahalko zuen agiri bakarrean ez da ageri. Herriko parrokiaren egindako 1840ko sendotzako sakramentuaz ari gara, eta logikoena litzateke bertan egotea, une hartan herrian baldin bazegoen, baina ez da ageri¹⁶. Gertaera honek hainbat azalpen izan ditzake, baina, nire ustez, litekeenak diren biak besterik ez ditut aipatuko. Lehenengo aukera zera da: ama alargun geratu ondoren, eta herrian ia ahaidetik ez izanda, premiazko lehenengo urte haietan Erronkarin bizi ziren aitaldeko senitartekoekin bizitzera joan izango zirela, eta, era honetan, Marianok sendotza Erronkariko parrokiaren hartua

¹⁵ Bidankozeko Aiza Bulguko Artxiboa (BABA), 6., 7., 8. eta 9. kontu-liburuak.

¹⁶ BPA, Sendotzako 2. liburua, 34 atz. or.-37. or.

izango zuela. Proposa dezakedan bigarren azalpena ideologiei lotutakoa egongo litzateke: Manuel Mendigatxa hil ondoren, beharbada handik gutxira edo beharbada I. Karlistaldia amaitzean, baliteke bai Mariano bai bere ama karlista baten ahaideak izateagatik (are gehiago buruzagi batena izanda) deserritu izatea, edo, bestela, herritik alde egin izana haien lotura politikoek ekartzen ahal zituzten arazoak saihesteko. Nolanahi ere, oraindik ez dut teoria bat edo bestea baieztatzeko daturik aurkitu.

Nola edo hala, Marianoren amaren berri dugu berriro 1847an, Bidankozeko Udal Epaitegiko artxiboan gordetzen den ahozko epaiketarik zaharrenean, zeinetan bere nortasuna erakutsiz auzoko bati auzia jarri zion lursailen arteko mugetako kontu batengatik¹⁷.

Sendiari buruz aurki dezakegun hurrengo albistea 1851koa da, eta orduan Melchora Ornatek eta Bidankoze, Garde eta Urzainkiko beste guraso batzuek elkarte bat sortu zuten herri hauei soldadutzara bidaltzea zegozkien bi kintoen ordezkioak erosteko, hau da, gazteren bati ordaintzeko Marianoren edota gainerako kintoen tokia okupa zezan eta, era honetan, herriko semeak herrietan eta etxeetan gera zitezen armadara joan beharrean¹⁸.

Mendigatxa familiaburu

Eta Marianori buruzko bestelako berririk gabe 1852ko uztailaren 19ra¹⁹ iritsi gara, hain zuzen ere, hogeitau urte besterik ez zituela Josefa Pérez Marko uztarrotarrarekin ezkondu zen urtera. Mendigatxa bere garairako ere ezohikoa zen adinean ezkondu zen, baina kontuan izan behar dugu bere jaiotetxearen, bere leinuaren, biziraupena zegoela jokoan, eta galtzeko aukera baztertu behar zen lehen baino lehen. Aipatzekoa da ezkontza Bidankozen ospatu zela, ezkontideak herri ezberdinetakoak zirenean ohikoa

¹⁷ Bidankozeko Aiza Bulguko Epaitegiaren Artxiboa (BABEA), 2. kutxa, ahozko epaiketa zibilak 1847-1870.

¹⁸ Nafarroako Artxibo Nagusia (NAN), Cayetano Martinen Notario Protokoloak (Erronkari), 1851. urtea.

¹⁹ BPA, Ezkonduen 2. liburua, 321 atz. or.

emaztegiaren herrian egitea baldin bazen ere, zein herritan biziko ziren ere kontuan hartu gabe. Halere, esan balar da Josefaren aita ere Bidankozekoa zela, Diego etxekoa hain zuzen ere.

Zeozar berezia izango zuen Mendigatxak 1853an, 21 urte besterik ez zituenean, Aiza Bulguko (Udaleko) poltsazain kargua okupatu zuenean, hau da, kontuen eta diruzaintzaren ardura²⁰. Zaila izango da horrelako postu batean egon den adin horretako beste norbait aurkitzea. Hau izan zen, bada, Marianok bere bizitza publiko luzean zehar izango zuen lehenengo ardura.

Bestalde, arlo ekonomikoan, neurri batean denek egin behar izaten zuten nekazaritzako lanez gain, mendigatxarrek zur ekoizpena ere izan zuten bizi-bide nagusitzat. Gai honetan ere, Mariano pertsona praktikoa dugu, garai hartarako, diru sarrerak dibertsifikatzen zituenetakoa baitzen. Honen lekuko dira 1870eko hamarkadan, baita 1890 eta 1900ekoetan ere, mendigatxarrek izan zuten taberna, eta azken urteetako janari-denda ere bai. Horretaz gain, etxeak alokatzen zituzten, garia maileguan ematen zuten, harategiko ardura ere izan zuten²¹... Marianoren familia, beraz, ez zegoen diru iturri bakar baten menpe.

Bizitza publikoaren hasierarekin batera, bizitza familiarra ere garatzen hasi zen, eta laster jaio zen bere premua, Justo Melchor, bigarren eztei-urteurrenaren bezperan, 1854ko uztailearen 18an²². Bikoteak seme honengan itxaropen handiak jarriko zituela pentsa dezakegu, baina horiek guztiak zapuztu ziren premua 1855eko udazkenaren hasieran hil zenean²³. Uda haren amaiera apokaliptikoa izan zen Bidankozen, izan ere, hiru astetan kolera izurri batek 60 pertsonatik gora hil zituen 400 biztanle besterik ez zuen herrian, hau da, ia sei auzokotik bat zendu zen, beraz, gutxi izan ziren ez-behar honetatik libratu ziren familiak (Pérez Artuch, 2016). Eta hau gutxi balitz bezala, izurria amaitu eta hamar egunera beste agerraldi bat izan zen, kasu honetan, haurren artean gertatu zen hesteetako eritasunen bat, aste

²⁰ BABA, Kontuen 10. liburua (1851-1862), 79. or.

²¹ BABA, 6., 24., 36., 41. eta 48. kuttak: katastro-txostenak.

²² BPA, Bataiatuen 3. liburua, 47 atz. or.

²³ BPA, Hildako haurren 1. liburua, 17. or.

eskas batean bost haur hil baitziren, haien artean Mariano eta Josefaren premua, eta hauei kolera izurriaren azken egunetan hildako beste zazpi ume gehitu beharko genizkieke. Dena den, eta seme bat galtzea beti gogorra dela jakin arren, garai hartako heriotza-tasa handia aintzat hartu behar dugu, eta arraroa izaten zen seme-alabetakoren bat galtzen ez zuen familia.

Nolanahi ere, premua hil zenerako bigarrena bidean zetorren, eta 1856ko otsailaren 17an jaio zen Francisco Simeón²⁴, bere anaia hil eta lau hilabete eskas geroago. Jaiotza hau Bidankozeko gertaera historikotzat jo dezakegu, Erregistro Zibila ezartzeko lehenengo saiakeran inskribatu zen lehenengo jaiotza baita²⁵. Bi urte geroago Ramona Inés jaio zen, 1858ko apirilaren 20an²⁶. Bi seme-alaba hauek izan ziren gerora Bidankozen geratuko zirenak, eta bakoitzak zein baldintzatan egin zuen aurrerago azalduko dugu.

1859. urtearen hasierarekin batera, Mendigatxak Bidankozeko alkatetza eskuratu zuen lehenengo aldiz²⁷, eta bertan bi urte eman zituen, ohikoa zen moduan. Agintaldi honen amaieran, 1860ko azaroaren 16an, bere laugarren semea etorri zen mundura, Manuel Rufino²⁸, bi urte bete gabe 1862an hilko zena hau ere²⁹. Eta handik gutxira, 1863ko azaroaren 22an, Eusebia Felicia jaio zen³⁰, eta berarekin osatu zen Mariano eta Josefaren leinua.

Louis-Lucien Bonaparterekin elkarlanean

1866ko martxoaren hasieran Louis-Lucien Bonaparte printzeak Bidankoze bisitatu zuenean ezagutu zuen Mariano. Ezin dugu ziurtatu, ordea, haien arteko lehenengo kontaktua izan ote zen, Erronkaribarko norbaitek

²⁴ BPA, Bataiatuen 3. liburua, 51 atz. or.

²⁵ BABELA, 2. liburua – Jaiotakoak (1856-1870), 1. or.

²⁶ BPA, Bataiatuen 3. liburua, 58 atz. or.

²⁷ BABA, Akten 7. liburua (1853-1862), 292 atz. or.

²⁸ BPA, Bataiatuen 3. liburua, 67. or.

²⁹ BPA, Hildako haurren 1. liburua, 19 atz. or.

³⁰ BPA, Bataiatuen 3. liburua, 77 atz. or.

(ez baitakigu ez nork ez zein herritakoak), agian Prudencio Hualde apaizak, agian Mariano Mendigatxak berak edo agian beste norbaitek, ordurako *Canticum trium puerorum in XI vasconice linguae dialectos ac varietates versum* itzulia baitzuen Bonaparterentzat 1858an. Hala ere, agiri horren Erronkaribarko uskararako itzulpena eta antzeko eran 1869an argitaratuko zena (*Le cantique des trois enfants dans la fournaise dans les dialectes basques d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal*) alderatzen baditugu, ezberdintasun nabariak agerian geratzen dira, eta, ondorioz, lehenengo lekukotasun hori beste herri batean jaso izango zelakoan nago.

Dena dela, Bonaparte Bidankozera iritsi zen garaian, bertan uskara oraindik indartsu zegoela ikusi zuen, eta horrela adierazia zuen 1863an egindako mapan, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés* famatuan. Honen adierazle da, Bonapartek Nafarroako bere laguntzaileei Erronkaribarko uskara aztertzeko herririk egokienaren inguruko aholkua eskatzean, hizkuntza hobekien mantentzen zuen herriaz galdetzean, hauek Bidankoze seinalatu izana (Urquijo, 1910). Hala eta guztiz ere, badirudi uskara lehenengo urratsak gainbehera egiten hasia zela ordurako, nahiz eta oraindik oso nabaria ez izan.

Horrela, eta behin Mendigatxaren jaioterria aukeratuta Erronkaribarko euskalkia ikertzeko, Prudencio Hualde erretorea laguntzaile aukeratu izana logikoa dirudi, bere kargua zela-eta herriko gehiengoak baino kultur maila handiago zuelako, alde batetik, eta, bestetik, bertakoa zelako, herrian jaioa, eta, horren ondorioz, bere sorterriko hizkera menderatzen zuelako. Bonapartek maiz aukeratu zituen apaizak laguntzaile, haien prestakuntzarengatik eta baita euskalki ezberdinak alderatzeko testu erlijiosoak erabiltzen zituelako ere. Zertxobait arrarago egiten zaigu Bonapartek herri berean bi laguntzaile izatea, eta horregatik, printzipioz kultur maila txikiagokoa eta gazteagoa zen Mendigatxarengan uskararekiko gaitasun berezia ikusiko zuelakoan gaude.

Litekeena da bisita hartan, beste oharren artean, Bidankozeko hizkerarako hainbat hitzen itzulpena idatzi izana, geroago Urzainkiko eta Uztarrozeko azpieuskalkietako baliokideekin alderatuko zuena (Bonaparte, 1866).

Aukera honetan ere *Astete aitaren katixima* itzultzeko enkargua egingo zuen, Prudencio Hualdek uda baino lehen beteko zuen lana, eta, beharbada, *Gore Geinaren Ebanjelio Santua segun San Mateoren* itzulpena (Hualde, 1866), orduko herriko apaizak egindakoa hura ere. Hala ere, ezer gutxi dakigu printzearen bisitaz, soilik Bidankozen sukarren bat izan zuela eta jasotako zaintzak eskertu zituela (Rodríguez-Ferrer, 1873). Izan ere, bidaiaria honetatik Londresera bueltatu zenean, erronkariarrengandik jasotako iritzi ona erakutsi zuen, haien suhartasuna, adimena eta abegi ona azpimarratuz, inguru latz batean bizi arren: elurrak, amildegiak, hartzak, otsoak... (Bonaparte, 1867).

Hurrengo neguan Mendigatxa Bidankozeko alkatetzara bueltatu zen³¹, bigarren agintaldi hau 1867. eta 1868. urteetan zehar luzatuz. Urte bat geroago, 1869an, Bonapartek gure lurraldea berriro bisitatzeko asmoa zuen euskalkien inguruko bere ikerketetan sakontzeko, baina Espainian bizi zen egoera politiko eta sozial nahasiak iritzi aldazki zuen, eta, berak bidaiatu ordez, bere laguntzaileak Donibane Lohizunera deitu zituen (Riezu, 1958). Topaketa hartara joan zen Mendigatxa, eta, bere laguntzarekin, Bidankozen hitz egiten zen *uskararen* aditz-jokoa osatzea lortu zuen. Lan hau, lehen aldiz tauletan antolatuta eta zutabetan Aezkoako, Zaraitzuko zein Erronkaribarko aditz-formak erakusten zituena, 1872an argitaratu zen *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tels qu'ils sont parlés à Aribé, à Jaurrieta et à Vidangoz* izenburupean. Baliteke 700 hitzeko frantsesa-aezkera-zaraitzua-erronkaria hiztegitxo (Mitzelena, 1958) ere egonaldi honetan sortua izatea, Bonaparteren egiletza ziurtatuta ez egon arren, itxura guztien arabera hark egin dirudi. Bi kasu hauetan, Pirinioetako hiru ibarretako euskalkiak alderatzen saiatu zen.

1869ko udan Donibane Lohizunen igarotako egun haietako omen da Mariano Mendigatxaren argazki ezagun bakarra, erretratatu duen pertsona gain, bestelako garrantzia ere baduena: erronkariar bat eta haren ohiko janzkera ezagutzera ematen dituen lehenengo argazkia da (lerro hauen ondoan dagoena). Azkenik, baliteke bilera hartakoa izatea *Berrogeita hamar-*

³¹ BABA, Akten 9. liburua (1866-1872), 58. or.

garren salmoaren itzulpena ere, Mendigatxa bidankoztarrak egina, urte hartan berean argitaratu zena (Bonaparte, 1869).

Mariano Mendigatxa (Donibane Lohizune, 1869).
[Iturria: Bidankozarte argazki funtsa]

Baina, gainera, egonaldi honek Louis-Lucienen eta Marianoren arteko harreman pertsonala sortzeko balio izan omen zuen. Pentsatu ahalko genuen Mendigatxak Bonaparterenganako zuen errespetua edo mirespena goi-mailako ikerlaria eta aristokraziako kidea izateagatik izango zela, printze

bat, alegia, baina, horren inguruko datu gehiegi ez izan arren, badirudi Bonapartek ere estimu handian zuela Mariano, eta horren seinale gisa uler dezakegu Bonapartek Arturo Campióni bidali izana Mendigatxak *Orreaga* baladaren erronkarierarako itzulpenari egindako zuzenketak (Bonaparte, 1879).

Ez dakigu, ordea, geroago Mendigatxak eta Bonapartek posta bidezko harremanik izan zuten edo berriro elkartu ote ziren, baina bitxia da elkarri utzi zioten arrastoa, hainbat urte igarota ere (Bonapartek *Orreagaren* itzulpenaren zuzenketan Marianori buruz esandakoa 1879koa da, eta Mendigatxak printzearen inguruan idatzitakoak Azkueri bidalitako eskutizetan aipatutakoak dira, hau da, 1902-1916 aldikoak) elkarrenganako begirune handiz aritzen baitziren. Nola edo hala, Arturo Campiónentzat egindako itzulpen txiki hori salbuespentzat hartuta, badirudi Marianok ez zuela *uskarazko* bestelako lanik egin, hiru hamarkada geroago Azkuerekin harremanetan sartu zen arte.

Erronkariko *uskararen* gainbehera

Bonapartek deitutako Donibane Lohizuneko topaketa haren ondoren 1870eko hamarkada iritsi zenean, Erronkaribarren orokorrean zein Bidankozen zehazki izugarritzko atzerakada izan zen *uskararen* erabileran. Mendigatxa etxean, hala ere, badirudi hizkuntzaren erabilerari pixka bat gehiago eutsi ziotela, aurrerago erakutsiko dudan moduan. Hamarkada ez zen ongi hasi familiarentzat, 1870eko maiatzaren 26an hil baitzen Marianoren ama, Melchora Ornat³², une gogoangarria *uskarak* etxean izan zuen bilakaerari dagokionez, nahiz eta oraindik *uskara* erabiltzen zuten. Izan ere, Marianok zuen *uskararen* ezagutza amari zor zion neurri handi batean, hura izan baitzen ezkondu arte izandako euskarri bakarra. Era berean, Josefa bere emazteaz gain, Melchora amak ere garrantzi handia izan zuen Mendigatxaren seme-alabenganako erronkarieraren transmisioan.

³² BPA, Hildakoen 3. liburua, 5 atz. or.

Horrela, Bonaparteren *uskararen* inguruko ikerketak argia ikusten ari ziren bitartean, erronkariarren aspaldiko hizkuntza, hainbat faktorek eraginda, era arriskutsuan ari zen amildegira hurreratzen. Horien artean nagusizat jo ditzakegu XIX. mendean zehar egindako elizaren zein hezkuntzaren arloko erreformak, batez ere 1840tik aurrera izandakoak, eragin ezberdina izan bazuten ere ibarreko herrien artean (Burgin, adibidez, badirudi *uskararen* atzerakada Bidankozen baino belaunaldi bat lehenago hasi zela, eta Uztarrozen eta Izaban, berriz, belaunaldi bat geroago), eta ordura arte hainbat eremutan ezezaguna zen gaztelania pixkanaka tokoa hartzen joan zen. Hala ere, horiek ez ziren kausa bakarrak izan, aipatzekoak baitira, besteak beste, «munduari irekiera» ekarri zuen Erronkaribarko errepidearen eraikitzea, gure herrietan finkatutako karabineroen erregimentuak edo gerra zibilak (karlistaldiak) eta haien ondorioak.

Bidankozeko kasuan, duela gutxi egindako ikerketa batek (Lekaroz, 2014) dio herrian *uskararen* familia transmisioaren etena 1870eko hamarkadan gertatu zela, eta adibide bitxiak aurkitzen dira: III. Karlistaldiaren (1872-1876) aurretik eta ondoren jaiotako familia bereko anai-arreben arteko *uskararen* jakintza maila ezberdinekoa izan zen: gerra aurretik jaiotakoak *uskaraz* ongi moldatzen ziren; gatazkaren ostean jaiotakoak, aldiz, ez hain ongi. Argi dirudi, bada, gerraren eraginak zerikusi handia izan zuela Bidankozen eman zen *uskararen* galerarekin. Hala ere, erronkarieraren galera eteten ahal zen urte batzuk geroago arte, Uztarrozen eta Izaban bezala, baina Prudencio Hualde Bidankozeko apaiz euskaldunaren heriotza goiztiarrak –1879ko abenduaren 9an hil zen, 56 urte zituelarik³³– galera hori azkartu besterik ez zuen egin. Prudencio Hualderi dagokionez, esan behar da Bidankozeko parrokiatik lekualdatu zutela 1876ko urtarrilean, aurreko 23 urteak ia etengabe han eman ondoren, eta herriko bikariotzara bueltatu berria zela 1879ko martxoan. Lekualdaketaren zergatia ez dakigu, baina susmagarria dirudi herriko parrokian 23 urte eman ondoren, justu gerra amaitzeaz zegoenean, Hualde beste herri batera bidaltzea, eta, beharbada, honen guztiaren atzean Prudencioaren joera politikoa izango zen (San Martín, 1979).

³³ BPA, Hildakoen 3. liburua, 15. or.

Hualde hil baino pixka bat lehenago, 1878an, Bonaparterekin egindako elkarlanaren ondoren ezagutzen dugun *uskararen* inguruko lan bakarra egin zuen Mendigatxak, gorago aipatutako Arturo Campiónen *Orreaga* baladaren erronkarierarako itzulpena, alegia. Urte horretatik hasi eta Azkuerekin egindako lanak eta idatzitako gutunak arte (1902-1916) ez dugu Marianoren *uskararen* inguruko bestelako berririk.

Baina jarrai dezagun Marianoren ama-hizkuntzaren gainbeherarekin eta irudika dezagun nola gertatu zen. Mendigatxa etxean antzinatik erabilitako hizkuntza, hau da, *uskara*, 1880ko hamarkadan izan zen ordezkatua. Abiapuntu-tzat hartuta etxe edo familia batean horrelako aldaketa sakonik gauetik goizera ez dela gertatzen arrazoi larririk tartean egon ezean, argi dago kanpoko faktore batean bilatu behar dela azalpena. Horrela, Juan Mainz Salbotxen etorrerarekin hasiko ziren, ziur asko, gaztelaniaz hitz egiten mendigatxarrean, 1883ko ur-tarrilaren 8tik aurrera, orduan ezkondu baitzen Inésekin³⁴, etxea oinordetu zuen Marianoren alabarekin. Juan ere Bidankozekoa zen, Santxena etxekoa, hain zuzen, baina izan daiteke bere etxean gaztelania lehenagotik sartua izatea. Zer dela eta? Herriko familiarik ahaltsuena zelako eta, agian horrexegatik, aldatuko zirelako gaztelaniara, hizkuntza hau boterearen edo modernitatearen ikurra zela ikusita, segur aski *uskara* aurrerapenarekin bateragarria ez zen «trauskilen mintzaira» bezala aurkezten zuen pentsaerarekin bat eginez.

Horrela, bada, gaztelania Mendigatxaren etxean sartua zen, bai, baina eman dezakegu Mariano eta Josefa senar-emazteek haien artean *uskara* erabiltzeari eutsiko ziotela, baita etxean geratzen ziren alabekin ere, nahiz eta suhiarekin gaztelania erabili. Litekeena ere bada, Mendigatxaren bilobarik zaharrenak, 1883ko amaieran jaiotako Capitolina izenekoak³⁵, neurri batean erronkaria ikasi izango zuela, beharbada ez amari entzuteagatik, baizik eta aitona-amonei eta, bereziki, Josefa amonari. Ez dugu, ordea, datu hori baieztatzeko modurik, lehenengo biloba hura lau urte zituenean hil baitzen nafarrieraren ondorioz³⁶.

³⁴ BPA, Ezkonduen 2. liburua, 362 atz. or.

³⁵ BPA, Bataiatuen 3. liburua, 151 atz. or.

³⁶ BABA, 12. liburua – Hildakoak (1887-1897), 3. or.

Inés eta Juan ezkondu eta hiru urte geroago, 1886an, finka dezakegu Mendigatxa etxeko *uskararen* erabileraren «itzulerarik gabeko puntua», eta Marianoren emaztea zen Josefa Pérez Markoren heriotzarekin lotuko genuke: urte hartako maiatzaren 21a³⁷. Hizkuntza mintzatuaren euskarria izango zen emaztea hil ondoren, Mendigatxak bere eremu pribatuenean ezin zuen erabili, eta, pixkanaka, etxean geratu zen alabarekin ere hitz egiteari utziko zion, honen senarrarekin erabiltzen zuten gaztelaniaren mesedetan (baina, bi hamarkada geroago Azkueri idatzi zion eskutitz batean agerian geratzen den bezala, garai batean hori izan zen etxekoen artean erabilitako hizkuntza³⁸ eta haren erabilera noizbait eten egin zen, agian une hartan berean). Eta horrela, Mendigatxaren gainerako bilobek, 1886 eta 1899. urteen artean jaiok, ez zekiten *uskara*, Azkue ezagutu ondoren Mariano gazteenei alferrik irakasten saiatu arren³⁹.

Marianoren seme-alabei dagokienez, esan bezala, Inés alaba zaharrena Juan Mainzekin ezkondu zen 1883an eta, aldi berean, seme zaharrena Juanen arreba batekin⁴⁰. Eusebia Felicia, alaba gazteena, berriz, Otsagabira ezkondu zen 1885ean⁴¹. Familia bideratu ondoren, eta jadanik alargun zela, Marianok Mendigatxa etxeko familiaburu izateari eutsi zion eta udal-politikara bueltatu zen, alkate izan baitzen 1887-1889⁴² eta 1897-1898⁴³ urteen bitartean.

Azkueren zerbitzuan

XX. mendea hasi berria zenean, 1902an, Dionisio Martín Uztarrozeko erretoreak (bitxikeria gisa, aipatzekoa da apaiz hau izan zela 23 urte lehe-

³⁷ BPA, Hildakoen 3. liburua, 21. or.

³⁸ Azkue Bibliotekako Artxiboa (ABA)-RMA-116-0721, 1903ko urriaren 29ko eskutitza.

³⁹ ABA-RMA-116-0721, 1903ko apirilaren 15eko eskutitza.

⁴⁰ BPA, Ezkonduen 2. liburua, 362 atz. or.

⁴¹ BPA, Ezkonduen 2. liburua, 367 atz. or.

⁴² BABA, Akten 11. liburua (1880-1890), 409. or.

⁴³ BABA, Akten 13. liburua (1895-1898), 136. or.

nago Prudencio Hualderen hileta egin zuena⁴⁴) Marianori idatzi zion Resurreccion Maria Azkuek Santa Grazin egin behar zuen topaketan bere parte-hartzea eskatzen zuela adieraziz «beste euskaldun batzuekin, Bonapartek izan zituen antzeko helburuekin». Mendigatxak ordurako 70 urte bazituen eta, bere izaera zuhur eta apala erakutsiz, zuen adinaren mugaz ohartarazi zion esanez agian berarengandik espero zena emateko ez zela gai izango eta beldur zela ez ote zen alferrikako bidaia izango⁴⁵.

Sentimendu horrekin joan zen bilera hartara Mariano eta, ziurrenik, Azkuek, hiru urte geroago, 1905ean, argitaratuko zuen *Diccionario vasco-español-francés* osatzeko laguntza eskatuko zien bertan elkartutako kolaboratzaileei. Topaketara zahartutako Mariano bat joan zen, bai, baina Mendigatxa ezberdin bat bueltatu zen, eraberritua, gaztetua, behintzat erronkarierari dagokionez. Ez dakigu bere ardura edo eskaini ahal zuen guztiaren garrantzia nola transmititu zion Azkuek, baina Mariano, lekeitiarrari udako bilera hartan emandakoaz gain, barruan zeraman *uskara* ahalik eta gehien erakusteko erabakitasun sendoarekin itzuli zen.

Era honetan, hileroko maiztasunarekin hasi zen Azkueri gutunak idazten, haietako asko gureganaino iritsi dira (Irigoyen, 1957), eta horietan Mendigatxak Erronkaribarko *uskara*, Bidankozeko ohiturak, bizimoduak, eguneroko pasadizoak, koplak, ipuinak, abestiak, esaera zaharrak eta beste kontu askoren berri ematen zuen. Horregatik, eta hizkuntzalaritzarako sortuak izan zirentzat interesa izateaz gain, altxor etnografikoa ere badira gaur egungo bidankoztarrantzat. Hala izan ez balitz, gure egunetara iritsi ez diren hainbat gaiez ez genuke ezer jakingo. Posta bidezko harremanaz gain, badirudi gutxienez hirutan elkartu zirela: lehenago aipatutako Santa Grazin edo Ligin egindakoan (nonbait, Dionisio Martinen gutunean Santa Grazin biltzekoak zirela esan arren, Mendigatxaren eskutitzetan irakurritakoaren arabera bilera Ligin 1902ko udan egin zela dirudi) eta Bidankozen beste bitan (1905eko udazkenean edo, agian, 1906an eta 1913ko maiatzean).

⁴⁴ BPA, Hildakoen 3. liburua, 15. or.

⁴⁵ ABA-RMA-116-0721, 1902ko ekainaren 6ko eskutitza.

Azkuek Marianoren ekarpenak erabili zituen hainbat argitalpenetan, baina, batez ere, jarraian azalduko diren bietan. Alde batetik, eta lehenago esan den moduan, 1905eko *Diccionario vasco-español-francés* dugu, eta bertan erronkarierari dagozkion hainbat hitz Mendigatxarengandik hartutako lekukotasunak dira, eta, horregatik, «R-bid» (roncalés de Bidankoze) markarekin agertzen dira, eta era honetan Uztarrozen Vicente Garderengandik lortutakoetatik bereizten dira, azken hauek «R-uzt» (roncalés de Uztarroze) marka baitute.

Bestalde, 1931n «Particularidades del dialecto roncalés» izenburutako artikulu luzea argitaratu zuen Azkuek. Lan horretan, euskalkiaren gramatikako hainbat kontu aztertzeaz gain, Mendigatxarengandik bildutako asko ere aurkezten da: 250etik gora esaera zahar, hainbat esamolde, ia berrogei herri koplak, partitura eta abesti batzuk letrarekin eta hiztegi luze bat, non, ziur asko, 1905eko *Diccionario vasco-español-francés* lanean argitaratutakoez gain, Marianok 1909an bukatzeko asmoa zuen hiztegiko hitz batzuk ere agertuko ziren (urte hartako eskutitz batean horrela adierazten du⁴⁶, baina Azkueren funtsetan momentuz ez da hori dioen dokumenturik agertu).

Azkuerekiko adiskidetasuna eta Mendigatxaren amaiera

Bien arteko elkarlan «profesionalaz» gain, Mendigatxaren eta Azkueren artean harreman pertsonala eta adiskidetasuna ere sortu zen. Harreman honen inguruko hainbat adibide aurki ditzakegu biek trukaturako eskutitzetan: kortesia hutsaz gain, Marianok bilobari lanpostua bilatzen saiatzeko eskatu zion Azkueri, loteria partekatu zuten, ezagunak zitzutenen agurrak igortzen zizkieten elkarri... eta Mendigatxaren azken urteetan, bere familiarekiko elkarbizitza okertu zenean, Marianoren ondorengoek Don Resurreccioni artekaritza eskatu zioten, honek parte hartu zuen, eta Mendigatxak, azkenean, Azkuek esandakoa ontzat hartu zuen, bere kalterako izango zela aurreikusi arren⁴⁷.

⁴⁶ ABA-RMA-116-0721, 1909ko urtarrilaren 7ko eskutitza.

⁴⁷ ABA-RMA-116-0721, 1915eko urriaren 25eko eskutitza.

Izan ere, eta bere eskutizetan agerian geratzen den moduan, 1902tik 1916ra doazen hamalau urteetan zehar Mariano bakarrik geratzen joan zen, edo behintzat horrela sentitzen zen, «bere lagunik onena» hil ondoren⁴⁸ eta geratzen ziren bere adineko guztiek bide bera jarraitzen zihoazen heinean⁴⁹. Sentipen honi bere alaba eta suhiarekiko urruntzea gehituko zitzaion, hasieran etxea kudeatzeko irizpide ezberdinengatik⁵⁰ eta, geroago, nekazaritza lanetarako ezgai geratu ondoren⁵¹ (83 urterekin!), «aterperik gabeko zaharren egoitza» batera joateko asmoarengatik⁵². Mendigatxaren pentsaera honen adierazle da Azkueri gutunez gutun eskainitako esker ona, lekeitiarra geratzen zitzaion lagun bakarra zela ikusten baitzuen.

Azkenik, 1918ko uztailaren 31n zendu zen Mariano Mendigatxa⁵³, berak esango zukeen moduan, «86 urteak izeneko gaitzak jota». Beraz, joan den urtean bere heriotzaren mendeurrena ospatu zen. Kasualitatez, Mendigatxa Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia sortu ziren urtean hil zen, Azkue bera zela lehenbiziko euskaltzainburua. Resurreccionez ez zuen ahaztu Mariano bere adiskidea eta, 1931n lehenago aipatutako «Particularidades del dialecto roncalés» plazaratzeaz gain, urte bat geroago, 1932an, eta Mendigatxaren jaiotzaren mendeurrenarekin bat eginez, Euskaltzaindiko batzarrean Mariano Mendigatxari esker ona ematea eta omenaldi bat eskaintzea proposatu zuen, bere jaiotetxean oroitarri bat ipintzeko asmoarekin batera, besteak beste⁵⁴. Zoritxarrez, eta garaiko baldintzak zirela eta, badirudi oroitarria ez zela jarri Mendigatxa etxean.

Hori dela eta, bere heriotzaren mendeurrena aitzakiatzat hartuz, 2018ko irailaren 1ean Bidankozen omenaldi instituzionala zein herrikoia eskaini genion, Bidankozeko Aiza Bulguak, Euskaltzaindiak eta Bidankozarte Eki-

⁴⁸ ABA-RMA-116-0721, 1903ko irailaren 28ko eskutitza.

⁴⁹ ABA-RMA-116-0721, 1912ko apirilaren 14ko eskutitza.

⁵⁰ ABA-RMA-116-0721, 1911ko otsailaren 20ko eskutitza.

⁵¹ ABA-RMA-116-0721, 1915eko otsailaren 12ko eskutitza.

⁵² ABA-RMA-116-0721, 1915eko urriaren 14ko eskutitza.

⁵³ BPA, Hildakoen 3. liburua, 73. or.

⁵⁴ Euskaltzaindiko 1932ko apirilaren 28ko batzarraren agiria.

menak antolatuta. Egun hartan Mendigatxaren *uskararen* arloko lanak zein biografiako hainbat datu ezagutarazteko, Bidankozarte ekimenak hitzaldia eman zuen Bidankozeko udaletxean. Gero, Mendigatxa etxearen aurrean, Bidankozeko alkateak eta euskaltzainburuak mintzaldi bana eman zuten eta, jarraian, eta Erronkaribarko Julián Gaiarre abesbatzaren parte hartzeari esker, Mariano Mendigatxak berak partitura eta guzti bildutako erronkarierazko hamar abesti kantatu ziren. Omenaldia amaitzeko, Mendigatxa etxearen aurrealdean jarritako xaflari estalkia kendu zioten eta, era honetan, aurrerantzean Mendigatxaren jaiotetxearen aurrean pasatzen denak gure pertsonaia ospetsu hau gogoratu ahal izango du, Prudencio Hualderekin duela berrogei urtez geroztik egin ahal den modu berean.

Mendigatxaren omenez ipinitako xafla.
[Iturria: Bidankozarte argazki funtsa]

Bibliografia

AZKUE ABERASTURI, Resurreccion Maria, 1905, *Diccionario vasco-español-francés*, Tours: Alfred Mame et filsen inprimategia.

———, 1931, «Particularidades del dialecto roncalés», *Euskera*, 207-406.

BONAPARTE BLESCHAMP, Louis Loucien, 1858, *Canticum trium puerorum in XI vasconicae linguae dialectos ac varietates versum*, Londres: editio altera.

———, 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*, Londres: Stanford's geographical stablishment.

———, 1866, [Bidankoze, Urzainki eta Uztarrozeko azpieuskalkietako hiztegi txikia – Eskuizkribua], Bonaparte Funtsa, N. 114, Nafarroako Artxibo Nagusia, Iruña.

———, 1867, *Observations sur le formulaire de prone conservé naguère dans l'Église d'Arbonne*, Baiona, Lapurdi: Veuve Lamaignèren inprimategia.

———, 1869, *El salmo quincuagésimo traducido al vascuence aezcoano, salacenco y roncalés*, Londres.

———, 1869, *Le cantique des trois enfants dans la fournaise dans les dialectes basques d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.

———, 1869, *Le petit catéchisme espagnol du P. Astete traduit en trois dialectes basques*, Londres.

———, 1872, *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.

———, 1879, «Orreaga (correcciones a la traducción al roncalés)», *Euskara*, 1, 114-116.

CAMPIÓN JAIMEBÓN, Arturo, 1880, *Orreaga*, Iruña: Joaquin Lordaren inprimategia.

HUALDE MAYO, Pedro Prudencio, 1866, *Catecismo español de la doctrina cristiana [...] traducido al vascuence de Vidángoz por su cura párroco D. Prudencio Hualde [...]*. [Eskuizkribua], Bonaparte Funtsa, N. 117, Nafarroako Artxibo Nagusia, Iruña.

———, 1866, *Jesu-Cristo gore Geinaren Evangelio Sainiua según San Mateoc*. [Eskuizkribua], Bonaparte Funtsa, N. 76, Nafarroako Artxibo Nagusia, Iruña.

IDOATE IRAGUI, Florencio, 1977, *La comunidad del valle de Roncal*, Iruña, Nafarroa: Nafarroako Diputazioa.

IRIGOYEN ECHEVARRÍA, Alfonso, 1957, «Cartas de Mariano Mendigacha a D. Resurrección María de Azkue», *Euskera*, 2, 119-170.

LEKAROZ MAZIZIOR, Gorka, 2014, «Bidankozeko gerraosteko euskaldunak», *Uztaro*, 90, 43-57.

MARTÍN, Andres, 1825, *Historia de la guerra de la División Real de Navarra contra el intruso sistema, llamado constitucional, y su gobierno revolucionario*, Iruña: Javier Gadearen inprimategia.

MITXELENA ELISSALT, Koldo, 1958, «Un vocabulario aezcoano, salacenco y roncalés preparado por el príncipe Bonaparte», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, XIV. urtea, 335-364.

NICOLAO, Ángel, 1812, [Otoitzak – Eskuizkribua], Bonaparte Funtsa, N. 116, Nafarroako Artxibo Nagusia, Iruña.

PÉREZ ARTUCH, Ángel María, 2016, «La epidemia de cólera de 1855 en Vidángoz (Valle de Roncal)», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 90, 237-265.

RODRÍGUEZ FERRER, Miguel, 1873, *Los vascos, su país, su lengua y el príncipe L. L. Bonaparte*, Madrid: J. Nogueraren inprimategia.

RIEZO, Jorge, 1958, «El príncipe Luis Luciano Bonaparte», *Príncipe de Viana*, 70-71, 149-164.

SAN MARTÍN, Juan, 1979, «P. Hualde Maio, Erronkariko ‘uskararen’ lekuko», *Euskera*, XXIV, 511-519.

URQUIJO IBARRA, Julio, 1910, «Cartas escritas por el Príncipe L.L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores (continuación)», *Revista Internacional de Estudios Vascos*, 4, 233-297.

ZERIO SEGURA, Faustino, 1961, «Cartas de D. Resurrección María de Azkue a Mariano Mendigacha», *Euskera*, IV, 181-208.

Hemeroteka

Noticias de España – Sádava (21 de diciembre de 1835). *Eco del Comercio*, 2.

***Gora, gora, jendeac!* Euskal testu berriak
XVI. eta XVII. mendeetako justizia
auzibide nafarretan**

***Gora, gora, jendeac!* Nuevos textos en euskera en
procesos judiciales navarros de los siglos XVI y XVII**

***Gora, gora, jendeac!* New texts in Basque in Navarrese
judicial processes from the 16th and 17th centuries**

***Gora, gora, jendeac!* Nouveaux textes en langue basque
dans les procès judiciaires navarraïns du XVIe et XVIIe
siècles**

SANTAZILIA, Ekaitz
UPNA/NUP
ekaitz.santazilia@unavarra.es

Noiz jaso: 2018-09-26
Noiz onartua: 2019-03-07

Euskera. 2018, 2, 1. 419-460. Bilbo
ISSN 0210-1564

Lan honetan XVI. eta XVII. mendeetako auzibide zenbaitetan ageri diren euskarazko pasarteak aztertu ditut. Hasteko, eskribauek lekukoen ahotik pasarteok nola eta zergatik jaso zizkieten azaldu dut. Ondoren, dialektologiari eta hizkuntzalaritza historikoari egin diezaieketen ekarpenaz aritu naiz. Jarraian, Iruñea, Urdiain, Uxue-Pitillas, Nagore eta Oronozko testigantzak editatu eta ikertu ditut. Buruenik, hizkuntza ezaugarriak zerrendatu ditut, eta lexikoia eta adizkitegia atondu.

Hitz-gakoak: Nafarroa, euskara arkaiko eta zaharra, justizia auzibideak, hizkuntzalaritza historikoa, dialektologia, filologia.

En este trabajo he estudiado los pasajes en euskera que aparecen en algunos procesos judiciales de los siglos XVI y XVII. Primeramente, he explicado por qué y cómo recogieron los escribanos dichos pasajes de boca de los testigos. Después he tratado sobre la aportación de dichos textos a la dialectología y a la lingüística histórica. A continuación he editado y analizado testimonios de Pamplona, Urdiain, Ujué-Pitillas, Nagore y Oronoz. Finalmente, he enumerado los rasgos lingüísticos, y aportado un lexicón y listado de verbos.

Palabras clave: Navarra, euskera arcaico y antiguo, procesos judiciales, lingüística histórica, dialectología, filología.

Dans ce travail j'ai étudié les passages en langue basque qui apparaissent dans certains procès judiciaires du XVIe et XVIIe siècles. Tout d'abord, j'ai expliqué pourquoi et comment les scribes ont recueilli ces extraits de la bouche des témoins. J'ai abordé ensuite la contribution qu'ils peuvent apporter à la dialectologie et à la linguistique historique. Puis, j'ai édité et analysé les témoignages de Pampelune, Urdiain, Ujue-Pitillas, Nagore et Oronoz. Enfin, j'ai énuméré les traits linguistiques, apporté un lexique ainsi qu'une liste de verbes.

Mots-clés : Navarre, basque archaïque et ancien, procès judiciaires, linguistique historique, dialectologie, philologie.

In this work I have studied the passages in Basque included in several judicial processes from the 16th and 17th centuries. Firstly, I have explained how and why scribes collected these passages from witnesses. Afterwards, I have addressed the contribution they may make to dialectology and historical linguistics. Then, I have edited and studied testimonies from Pamplona, Urdiain, Ujue-Pitillas, Nagore and Oronoz. Finally, I have listed the linguistic features, and provided a lexicon and a list of verbs.

Keywords: Navarre, Archaic and old Basque, judicial processes, historical linguistics, dialectology, philology.

1. Sarrera: justizia auzibideak eta euskara¹

Aspaldi dakigu, Mitxelenaren (TAV), Sarasolaren (ConTAV) edo Sartrustegiren (1987) lanei esker besteak beste, iragan mendeetako justizia auzibideen gaztelaniazko dokumentazioan euskarazko pasarteak ere aurki daitezkeela bakanka, eta han hemenka sakabanaturik. Azken urteetako aurkikuntzek eta bildumek (Trebiño, 2001; Maiora, 2011 eta 2018; Mada-riaga, 2014; Santazilia, 2015; 2017; 2019; Monteano, 2017; Reguero, 2017) hori berretsi dute, baita corpusa erruz zabaldu ere. Ordutik, dugun testu kopurua ikusita eta horiek duten izaera homogeenari so, genero beregain-tzat hartu eta ikertu daitezkeelakoan nago, hizkuntzaren historiako eta dialektologiarako datu-iturri interesgarriak baitira.

Esan bezala, auzibideen dokumentazioa gaztelaniaz idatzirik dago nagusi. Aztergai dugun garaian, XVI. eta XVII. mende hasieran, auzi bateko lekuko bat euskaldun elebakarra zenean, euskaraz egiten zion eskribauak galdeketa, baina jasotako erantzunak gaztelaniara bihurtzen zituen gero, idatziz paratzeko. Kasu bakan batzuetan, hala ere, eskribauak garrantzitsu zeritzon, lekuko euskaldunen hitz batzuk –ez denak– jatorrizko hizkuntzan jasotzen ziren, erdal itzulpenaz lagundurik usu. Gainera, arauk zioten eskribauak bere horretan jaso behar zituela hitzok, deus gehitu, kendu edo moldatu gabe, eta inongo itzultzailearen laguntzarik gabe².

Hartara, hango eta hemengo auzibideetan sakabanatutako euskarazko pasarte laburrek garrantzi handia dute, garai eta leku bateko mintzairaren

¹ Lan honek MINECOK diruz hornitutako *Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodización y cronología* ikerketa proiektuaren sostengua du (FFI2016-76032-P). Bestalde, UPV/EHUko Euskaren Historia eta Hizkuntzalaritza Historiko-Konparatua (GIC 10/83, IT 486-10) ikerketa-talde kontsolidatuaren barnean kokatzen da, Hizkuntzalaritza Teorikoa eta Diakronikoa: Gramatika Unibertsala, Hizkuntza Indoeuroparrak eta Euskara (HiTeDi) (UFI 11/14) Prestakuntza eta Ikerketa Unitatearen baitan. Eskerrak eman nahi dizkiet Iñaki Caminori, Maitena Duhaldiari, Dorota Krajewskari, Iker Salaberriri, Patxi Salaberriri eta Eneko Zuloagari lan honen prestaketan modu batera edo bestera eman laguntzagatik.

² Garaiko justiziaren funtzionamenduaz, galdeketak egiteko moduaz eta testuen ekoizpen prozesuaz eta fidagarritasunaz azalpen zehatzagoak daude Santazilia (2017)n eta (2019)n, baita Monteanoren (2017) lan txukunean ere.

lekukotasun idatzi bakarra direlako frankotan³. Kasu zenbaitetan, gainera, egun euskalkia galdurik duten eremuetan jaso ziren. Gainera, asmo literariorik gabeko testuak dira, herritarrek euren ahotik ekoitziak eta ohiko jardunetik hurbil daudenak. Hala ere, geroago erakutsiko dugunez, horietako zenbait aski arazotsuak dira irakurketa edo interpretazio aldetik.

Dialektologia eta hizkuntzalaritza historikorako datu-iturri baliagarria direlakoan, euskararen garai arkaiko eta zaharraren arteko mugan (Lakarra, 1997, § 7; Gorrotxategi eta Lakarra, 2001, § 7; Mounole eta Lakarra, 2018; Mounole eta Gómez-López, 2018) kokatutako Iruñeko, Urdiaingo, Uxue-Pitillasko, Nagoreko eta Oronozko testigantzak izanen ditugu oraingoan hizpide. Peio J. Monteanok eman dit horien guztien berri, eta esker zorretan naiz harekin.

2. Metodologia eta edizio irizpideak

Auzibideak zaharrenetik hasi eta berrienera daude antolaturik kronologikoki. Izenburuan auzibidea zein herritan gertatu zen aipatu dut, zein urtetan gero eta, parentesi artean, Nafarroako Errege Artxibo Nagusian (NEAN) auzibideak duen katalogo-zenbakia eman dut buruenik.

Ondoren, auziaren nondik norakoak azaldu ditut, euskarazko pasarteei testuingurua albait zorrotzen emanaz. Lekukoei eta galdeketen egileei buruzko informazioa eta datak gaineratu ditut, besteak beste. Euskal testuak paragrafo beregainetan eta zenbakiturik eman ditut; baita, parentesi artean, auzibideko zein orrialdetan aurki daitezkeen esan ere. Hiru izartxoz banatuta, hizkuntza-azterketa heldu da gero.

³ Testuok, bistan dena, kronologikoki ongi kokaturik daude ardatz kronologikoan. Ardatz geografikoa, baina, zalantzarriagoa da nire ustez. Teorian eskribauek lekukoen hitzak bere horretan jaso behar zituzten arren, susmoa dut eskribauek zerabilten hizkeraren arrastoak ere ez ote diren islatzen (cf. honetaz Santazilia (2017) eta (2019)n esandakoa, eta Monteano (2017, 163 eta hh.), eta ez ote diren, neurri batean, erlatiboki diatopikoak (Camino, 2009, 311 eta hh.). Hala bada, aingura-testu onak (McIntosh *et al.*, 1986; Ulibarri, 2013) lirateke kronologiari so, baina tentuz ibiltzekoak ardatz geografikoari begira.

Euskarazko zein gaztelaniazko pasarteetan, puntuazio markak eta letra larriak gaur egungo ohituretara bihurtu ditut. Hitzen bilkurak aldaketa fonologikorik eragin ez duenean, hitzen banaketa ere gaurkotu dut. Ohar paleografikoak, azalpenak eta zuzenketak oin-oharretan eskaini ditut, eta euskal pasarteen itzulpenak ere bai, eskribauak auzibidean bertan gaineratu dituenean.

Transkripzioak paleografikoak dira, salbuespen aipagarri zenbaitekin: ese luzeak arrunt bilakatu ditut, eta <u> eta <v>-ren arteko txandaketa ere gaur egungo moldera bihurtu dut, lehena bokalerako eta bigarrena kontsonanterako gordeaz. Gainera, azalpenetan –ez pasarteetan– izen bereziak bateratu ditut, eta grafia gaurkotuan eman.

Bestalde, pasarteen lagungarri gehitutako iruzkin linguistikoek bi xede dituzte: ezaugarrien beren testigantza jasotzea euskararen historian duten lekua agertuz eta, bestetik, pasarteen irakurketen berme izatea, bereziki arazotsuak diren horietan. Ahalaz, leku, garai eta genero bereko bestelako testuak baliatu ditut erkaketarako, nahiz eta leku, garai eta genero horien hedadura zabalago edo hertsia goa eskura ditugun testu zaharrek mugatzen duten ezinbestean.

Datu garaikideak baliatu ditudanean, zenbait bilakaera diakroniko edo irakurketa bermatzeko baizik ez ditut erabili konparagai gisa, eta sekula ez testua lekuan eta garaian kokatzeko, ondorio ukronikoetara ailegatzea saihestu asmoz.

3. Testuak

3.1. Iruñea, 1593 (NEAN 12399)

Fiskalak 25 urteko Tristan Ibarreta San Martin Iruñeko zapataria prozesatu zuen jatorri heletarreko Xabat Hualde jostuna akabatzeagatik. 1585eko otsailaren 20ko eguerdian, asteazkenez, Tristan lantokian ari zen lanean beste lankide batzuk lagun zituela, Santxo Agorretaren etxean zuen zapata tailerraren sarreran. Tailerraren parean zen Lope Azkona barberaren etxea.

Une hartan Xabat jostuna tailer aurretik pasatu zen bidean gora, eta Tristanek agurtu. Xabatek burua itzuli, eta Tristan zapatariak bera zela esan zion, baina jostunak muzin egin eta aurrera segitu zuen.

Arratsaldean Xabat Hualde bigarrenez pasatu zen Tristanen zapatari-tailer aitzinetik, eta zapatariak berriz agurtu. Oraingoan zapatariarengana bihurtu zen Hualde, eta berari gaizki ez mintzatzeko esan; bien arteko auzi bat zutela epaitzeko une hartan, eta ez xaxatzeko. San Martin zapatariak, aldiz, agurtzea ez zela iraintzea, eta epaiketa bestela molda zitekeela egin zion arrapostu. Orduan hasi zen liskarra.

Antza denez, Tristanek Maria Arkia, Xabat Hualderen lehengusina, haurdun utzi zuen ezkondu gabe, eta Hualdek salaketa jarri zion zapatariari. Tristanek, ordea, auzia epaiketarik gabe konpon zitekeela agertu zuen; aski diru gastatua zuela ordurako epaiketan, eta gehiago eman ziezaikeela Mariari, epaiketarik ez balego. Gainera Tristanek ez zuen argi zergatik sartu zen Hualde jostuna auzi horretan, bere ustez Maria ez baitzen haren lehengusina, jostunak berak inoiz hala aitortuta. Xabat Hualdek, baina, senide zuela zioen, eta neskatoa berarekin zegoela Iruñean, senar ona bila zezan bidali baitzioten; haatik, berari zegokiola neskarendako justizia eskatzea.

Eztabaida horretan, lekuko zenbaiten arabera, Hualdek guraize batzuk atera zituen, eta Tristanek, berehala, sastakaia. Hualde jostunak Lope Azkona barberarenera egin bide zuen ihes, Tristanen zapatari-tailerraren parean baitzen, baina Tristanek, gibeletik zerraiola, Loperen atarian puñal ukaldia eman zion bizkarrean, eta berehala hil. Ordurako jendetza bildua zen inguruan, baina hiltzailea ziztuan atera zen ihesi, eta Santa Zezilia elizan, sakratuan, babestu. Aguazilak elizaren babes sakratua kontuan hartu gabe atera bide zuen tenplutik.

Xabat Hualde, sortzez heletarra, 14 urterekin etorri zen Iruñera, eta beste hainbat heletar ageri dira prozesuan. Xabaten heriotzaren ondoren, Heletako senideek Maria Arkia bera izendatu zuten familiaren ordezkari epaiketan. Deigarria da Pirinioez bi aldeetako nafarrak eta eskribauak Nafarroako erresumaz mintzo direla, ordurako bakoitza errege desberdinen menpe daudela alde batera utzita.

Gertatutakoa ikertu nahian, Juan Igal eskribauak 1585eko martxoaren 18an Katalina Olleta Iruñeko biztanleari egin zion galdeketa. Kontatu zue-
nez, Maria Arkiak berak Xabat eta Tristan ikusi omen zituen eztabaidan
lehenaren ataurrean eta, hilketa gertatu baino lehentxeago, neskak lehen-
gusuari Tristanekin hizketan ari izatea leporatu omen zion, auzokide guztiek
entzun eta ulertzeko moduko hitzez:

(1) alqueric çau de bellaco villau batequi! (62v)⁴

Segur aski eztabaida osoa eta galdeketak euskaraz gertatu baziren ere,
hori da euskaraz jasotako eta euskarari egindako erreferentzia bakarra auzi-
bidean. Maria Arkia heletarra zen seguru asko, eta lehengusuari euskaraz
egin zion. Ez dirudi lekuko iruindarrak eta, berak dioenez, auzo osoak hitzok
ulertzeko trabarik izan zutenik, halere.

* * *

Pasarte hau, beraz, heletar jatorriko neska Iruñeratu batek esan zuen, eta
iruindar baten ahotik jaso zuen Juan Igal eskribauak. Nongo eta noren eus-
kara jasotzen duen esatea, beraz, ausartegia da.

Partitiboaren erabilera aipatzekoa da. Moduzko zentzua du, eta ohikoa
da partizipiotik kanpo hizkera askotan, *isilik*, *goserik*, *gazterik*, *gordinik* edo
tristerik bezalakoetan, besteak beste.

Soziatiboko *-reki* aldaera sarri ageri da XVI. mendean Nafarroako erdial-
dean, baina Iruñean agitutako justizia auzibideetan txandaketa dago, nahiz
eta sudurkaririk gabeko forma dirudien ohikoena: *orrequin* ageri da 1535ean,
baina *maynguequi* 1563an, *mutilarequi* 1596an eta *orrequi* 1612an, eta Be-
riainen lanean ere *-reki* da nagusi, baina bestekotik ere badu (Reguero,
2017, 577). Reguerok (2015, 593) azaltzen duenez, sudurkaririk gabeko
soziatiboa hegoaldeko goi-nafarreraren ezaugarria da lehen testuetarik⁵, bai-
na ez bide da nafarrera osoarena, eta bai, ordea, nafarreraren eremutik lan-

⁴ «Que en romançe quieren dezir: con berguença estays con un bellaco villano como ese» (62v).

⁵ Izan ere, Iruñeko justizia-auzibideetan XVI. mendean dagoeneko badugu. Besterik da eztabai-
datzea XVI. mendeko Iruñe aldeko euskarari «hego-nafarrera» dei diezaiokegun, Bonapartek XIX.
mendean definitutako euskalkia eta asmatutako terminoa izanik.

dakoa ere; ekialderagokoa (cf. Camino, 2003a, 446). Nafarroaren mendealdean ere bada garai berriagoetan, Hiriberri Arakilgo predikuetan (Salaberri Zaratiegi & Urrizola, 2008) eta berrikiago Ultzaman, Anuen, Atetzen (Ibarra, 1995) edo Sakanan (Erdozia, 2001, 240). Nafarroa Behe-rean, beste aldaera zenbaitekin batera, *-ki* ere izan da; Etxeparek, esaterako, badu (Camino, 2008, 146), eta Amikuzen ere badugu XVIII. mendeko testuetan, forma sudurkaridunarekin lehian (Camino, 2016, 106). Bestalde, *-kila* dago Etxauz baigorriarraren gutunean (Mounole & Lakarra, 2018, 424), baina ez dezaket esan zein zen Heletako egoera sasoi hartan honi dagokionez. Forma sudurkariduna gabea baino berriagoa dela pentsatuta ere (FHV § 5.10; Gómez-López, 2005, 275; Santazilia, 2013, 270 *pace* Trask, 1997, 202), dauden lekukotasunik zaharrenetan dagoeneko agertzen da.

Gatozen aditz morfologiara. Ageri den adizki bakarra, *çau*de, balizko **z*agode batetik heldu da, baina ordurako bokalen arteko hots belarraren galarak eta bi bokalen disimilazioz gertatutako *o > u* bilakabideak gauzatua dirudi Nafarroa Garaian, baita Beherean ere (cf. Camino, 2008 eta bertako adibideak). Besteak beste, Larrasoñan 1606an hala da, Ezkurraren olerkian 1609an ere bai, baita Arantzan ere 1669an. *Çaute* dago pluralean 1566an Eugin. Aresoko erlijio testu datarik gabeetan, baina, *gaode* dago, eta *çaudena* ere bai *çaudena*-rekin batera (adibide guztiak *apud* Reguero, 2017). Aresoko testuak noizkoak diren ez dakit baina, otoitzak direnez gero, idatziz jaso ziren garaikoa baino hizkera arkaikoagoa isla dezaketela pentsatzea ez da zentzugabekeria (cf. Ariztimuño, 2016, 23).

Hiztegiari gagozkiola, *ahalke* hitza ohikoa da Nafarroa Garaiko testuetan, *alke* formapean gehienetan (cf. OEH s.v. *ahalke*), eta hasperenarekin Behe-rean. Gainera, garai arkaikoan ez da 'lotsa' adiera horrekin ageri. Auzibide zenbaitetan dagoeneko bada, hala nola 1538ko eta 1594ko Iruñeko banatan, eta geroagoko testuetan ere erruz kausitzen da. Ez dezaket ziur esan, baina badirudi aldaera hau gehiago ezkontzen dela Nafarroa Garaiko formekin, Heletan garaian izan genezakeen forma hasperendunarekin baino. *Villau* mailegua ere, Erdi Arotik gauzaturik datorkigun bokal arteko sudurkariaren galerarekin (cf. FHV § 15.2), lehen testuetarik dugu: Lepuzaingo 1653ko auzibide batean, eta Isastiren errefracuetan esaterako, eta beste hiz-

keretan ere ageri da, nahiz eta *bilau* ere baden Pirinioez iparraldera (cf. OEH s.v. *bilau*). Amaitzeko, *bellaco* dugu irain gisa. Aski erabilia da Nafarroan, lehen testuetarik. Auzibideetan franko ageri da: Iruñean 1529an, Idotzinen 1541ean eta 1558an, Etxalekun 1545ean, Iruñean 1563an, Orotz-Betelun 1598an, Otsagabian urte berean, Lesakan 1609an, Goizuetan 1633an eta Altsasuko beste batean 1645ean. Beriainek ere badu (adibide guztiak *apud* Reguero 2017).

Ematen du, beraz, hemen jaso den euskarak Iruñekotik gehiago dukeela Heletakotik baino, batez ere hiztegiari eta aldaerei so, baina ezin erabat ziur egon.

3.2. Urdiain, 1597 (NEAN 12756)

Auzia hamar urte lehenago abiatu zen. Urdiaingo Migel Bengoetxeak beste zenbait urdiaindar, bakaikuar eta altsasuar salatu zituen, ia heriotzaraino egurtu baitzuten. Gertatutakoaren hainbat ikuspegi daude, baina hona Bengoetxearena.

1587ko urriaren 18ko gauean, ohatzean zetzan ordurako Bengoetxea. Alboko etxeoandrea kexaka entzun, eta zer berri zen galdetzean, salatuak Juan Larreta harginaren etxera joan zirela esan zion, bertan zegoela Baltasar, salatzailearen anaia apaiza, eta hari gaizki egin nahian zebiltzala. Migel, arropa jantzita, karrikara abiatu zen makila eskuan anaia defendatzera, baina ez zuen iskanbilarik antzeman inon. Etxera bueltan, ordea, salatuak topatu, eta eztabaidan hasi haiekin. Irainek eta tirabirek borrokari eman zioten bide eta, nonbait, Bengoetxearen hitzen arabera betiere, arkabuzez tiro egin nahi izan zioten. Bengoetxeak, haatik, tiratzaileari heldu eta tiroa huts egin zezan lortu zuen, baina aurpegia estali zioten eta labankadak, kolpeak eta lantza ukaldiak jaso zituen. Makila baliatu izanak salbatu zukeen, baina larri zaurituta eta odolatan gelditu zen. Herritarrek, iskanbila eta arkabuzaren tiroa entzunda, kalera jo zuten, eta erasotzaileek ihes egiteko aukera baliatu. Herritarrek bertaratu ahala, erasotzaileak berriz inguratu ziren hara, deus ez balekitez bezala, eta errugabe itxurak eginez.

Bitartean, Katalina Zubiri, Migel Bengoetxearen 32 urte inguruko emaztea, Maria Asensioekin zen etxean. Tiro hotsa entzun zutenean kanpora

atera, eta Migeli gertatzen ari zitzaiona ikusi! Emazteak erreguka zioen ez ziezaiotela senarra hil. Pedro Zangituren emazte Grazia Martinezek Juan Arraioz komisarioari 1587ko abenduaren 15ean egindako deklarazioan kontatu zionez, etxetik tiroa entzun eta leihora atera zen. Ez baitzuen deus ikusi, lotara itzuli zen, baina berehala entzun zuen Katalina Zubiri auhenka:

(2) ay! gora, gora, gendeac! yl dute hene senarra! (87r)⁶

* * *

Ez dakit zuzen Katalina Zubiri –hitzen esalea– eta Grazia Martinez –entzulea– urdiaindarrak ziren, eta seguru asko hitz horiek jaso zituen eskribaua ez zen herrikoa, baina dudarik ez dago urrun dagoela pasarteak ageri duen euskara egun Urdiainen baliatzen denetik. Bistan dena, laurehun eta hogeituro urteko aldeak baduke eraginik horretan, baina egon daitezke bestelako zergatiak ere.

Frankotan aipatu dugunez, *ene* espero dugu garai horretan euskararen eremu osoan Mounole & Lakarra, 2018, 424) eta, gainera, hemen bezala, Linschmann-Aresti legea betez (Reguero, 2017, § 3.3.2)⁷. Orobat, euskara nafar arkaikoan [e > i/_a] tankerako disimilazioak (*jendia*) ez ditugu kausitzen ahal, egungo Urdiaingo euskararen ohikoak badira ere, are XIX. mende erdialdean Bonapartek tokiko euskara jaso zuenean ere (Zuazo, 2010, 40-41).

Adizkia zaigu, menturaz, deigarrien. Gaur egun *dei* ‘dute’ dugu Urdiainen (Erdozia, 2001, 230), *dei* jaso zuen Bonapartek ere (1881, 35), Zuazok *dai* dakar (2010, 134), eta Irizarrek (1991, 135) biak, darabilen iturriaren arabera. Egungo formara ailegatzeko, nire ustez **dauee* batetik abiatu behar dugu, pluralgile pleonastikoa duen formatik: *dauee* > *deuee* > *debee* > *debei*

⁶ «Que quiere dezir: sallid, señores, que matan a mi marido» (87r).

⁷ Garai arkaikoan, halere, badira dagoeneko legea urratzen duten adibideak anitz leku eta hizkeratan (Mounole & Lakarra, 2018, 447), eta ondoko garai zahar eta klasikoan hausturak areagotuko dira, nahiz eta Nafarroak honetan gordetzailerak dirudien (Mounole & Gómez-López, 2018, 523).

> *deei* > *dei*⁸. Lazarragak *daue* du, Portalek *deue* (Knörr & Zuazo, 1998, 528) eta Gamizek dagoeneko *duei* (Knörr & Zuazo, 1998, 513). Edonola ere, hirugarren pertsonako pluralgilea *-ei* (< **-ee*) pleonastikoa da egun, Gamizen olerkietan bezala⁹, baina ez dago horren arrastorik aztertzen ari garen lekukotasunean, eta *duten* dago Altsasuko 1648ko auzian ere (Erdozia, 2005, 331). Forma zahartzat eta Arabarekin lotzen duen aldaeratzat *-e* jotzen badugu (gero *-ee* pleonastiko bilakatuko dena), eta ez *-te* (Trask, 1995 *pace* Lakarra, 2008), bi aukera ditugu: Urdiainen berrikuntza egina zegoela eta gero forma arkaikoa berriz sartu zela pentsatzea, edo eskribauak bertako hizkera zorrotz jaso ez zuela onartzea. Erdoziak (2005, 313) bigarren aukeraren alde egiten du eta neronek ere azaldu dut eskribauek testuak hitzez hitz kopiatzeko agindua bazuten ere, egon zitekeela prestigiozko aldaera bat eskribauen artean, horrelako pasarteetan nolabait islatzen dena (cf. § 3; Santazilia, 2017).

Bestalde, badago *yl dute* perifrasiaren ([partizipioa + **edun*]) eta egokitu zaion itzulpenaren denboran (*'matan'*) asimetria bat. Itzulpena orainaldian egin da, eta testuinguruari so, geroaldi hurbila ere uler daiteke, hots, 'hilko dute', edo 'hil behar dute'. Haatik, garai arkaiko eta zaharrean orainaldirako ([-*tzen* + **edun*] edo adizki trinkoak baizik ez dira ageri (Mounole & Lakarra, 2018, 434), eta geroaldirako, Mendebaletik kanpo, orainaldiko trinkoak (usu *-te/-ke* morfemekin), baita [aditzoina + **ezan-te/-ke*] bezalakoak ere, edo **iron* erroko formak, nahiz eta ordurako [-*tuko* + **edun*] den ohikoena hizkera gehienetan (Mounole & Lakarra, 2018, 436 eta hh.). Edonola ere, hemen dugun forma partizipiodunak ez dezake orainaldiko edo geroaldiko baliorik har: iragan burutu edo pluskuanperfektua baizik ez. Hori horrela, nire ustez, euskarazko formatik eman den erdal itzulpena ez zen, orduan ere, oso zehatza izan aditz-denborari doakionez.

⁸ Aldiz, *dai* formara ailegatzeko, aski dugu Landucciren hiztegi arabarrak ere baduen *au* > *eu* urratsa kontuan ez hartzea.

⁹ *-ee* > *-ei* (edo *-ai*), eta ez *-ie* (edo agian *-ee* > *-ie* > *-ei*), gaur egun Oñatin ere gertatzen da zenbait adizkitan; beraz, zonalde horretako ezaugarria dateke (Altuna, Elortza & Zumalde, 2014). Orozkon ere badago, dena dela (Ulibarri, 2008, 201).

3.3. Uxue-Pitillas, 1598 (NEAN 309509)

Orain gutxi arte, Uxue XVI. mendean herri euskalduna zela esateko ebidentzia zenbait bagenituen ere, ez genuen bertako hiztun batek ekoiztako euskarazko testurik, 1581eko prozesu batean pasarte labur bat agertu zen arte (cf. Monteano, 2017, 178; Santazilia, 2019). Orain beste hau agertu da, aurrekoa baino luze eta aberatsagoa, dudarik gabe.

Pitillasko Martin Zuriak eta bere artzain Pedro Villafrancak Uxueko eta Pitillasko alkate, zinegotzi eta igurainak salatu zituzten bere ardi eta ahari saldoari behin eta berriz kalte egiteagatik, eta zenbait abelburu hil eta ebas-teagatik. Antza denez, Uxueko eta Pitillasko hiribilduek akordioa zuten lur komunalak bi herrietako biztanleek erabil zituzten, baina eskubide hori baliatu ahal izateko, biztanle titulua edukitzea ezinbestekoa zen. Zuriak eta Villafrancak horretarako eskubiderik ez zutelakoan eraso zioten lehenaren aziendei. Bistan denez, salatzaileek eskubide hori bazutela zioten.

Martin Zuriak ez bide zuen auzo-eskubiderik, ez baitzuen emazterik ez ondasunik, eta aita oraindik bizirik baitzuen. Pedro Villafranca ez zen bertan sortua: Iparraldekoa zen (Milafrangakoa, deiturari so?), baina Tebasko emakume batekin zegoen ezkondua eta Cortesko markesaren jauregian bizi zen Pitillasen. Gainera, zerga guztiak pagatzen zituen, eta herrian erabat bertakotua zegoen. Bestalde, alkateek ez zuten garbi abereak norenak ziren: Villafrancarenak, Zuriarenak, edo bienak nahaste.

Esan bezala, bi herrietako igurainek, alkateen eta zinegotzien aginduz, zenbait egunez abere zenbait hil zituzten, foruak baimentzen zuen kopurutik goiti, baita makilaz kolpatu eta komunaletatik uxatu ere. Gainera, gau euritsu batean, abere zenbait inguratu zituzten eta, izaturik, kabalak amildu eta urak eraman zituen. Hori aski ez eta Zuriak gau bat edo beste ziegan pasatu behar izan zuen alkateen aginduz.

Erasoaldi horietako bat da guretako garrantzitsua. 1598ko maiatzaren 13an Uxueren eta Pitillasen lur komunaletan zebilen Zuriaren artaldea, Santo Domingoko baselizatik gertu, Donemondo eta Sabasan aldean. Uxueko alkateak bi igurain uxuetar igorri ditu, Bernart Ganboa eta Pedro Makirriain «Lerga», ganadua bertatik igortzera eta zenbait buru akabatzera.

Hiru artzain ziren bertan: Pedro Uztarroz Pitillasko Juan Aldekoren artzaina batetik, Pitillasen bizi zen Juan Salaberri bestetik, eta Oliber Soroeta buruenik. Azken hau Salaberriren erdi-anaia bide zen, eta Zuberoatik etorria zen bisitan, hura ikustera.

Juan Huarte eskribauak 1598ko maiatzaren 20an 26 bat urteko Oliber Soroeta zuberotarra galdekatu zuen, beste hainbat lekukoren artean. Gazteak kontatu zuenez, iluntzen ari zuen. Ahariak gordeak zeuden orduko, eta arkumeak gordetzen ari. Bi igurainak bertaratu ziren, batek arkabuza eta besteak lantza eskuan zutela. Bi ahari hartu zituzten, eta lekukoak ezin izan zuen ongi entzun Uztarrozi esan ziotena, urrunxko baitzen, baina, dirudie-nez, orduan bi ahari hartuko zituztela esan, eta biharamunean bi axuriren bila itzuliko zirela gaineratu zuten. Esan eta egin. Eguna argitu baino lehen han ziren bi igurainak armaturik, bi axuri hartzeko eta artaldea Beireko lurretara uxatzeko. Uztarrozek esan zien egoteko apur batez, Juan Zuria bertaratu arte, baina igurainek aginduak bete behar zituztela egin zioten arrapostu. Uztarrozek abereak hiltzeari bederen uko egin ziezaioketela gaineratu zuen, eta igurain lantzadunak, orduan, honakoa esan:

(3) alcabuz aldibat (52r)

Arkabuza zeramanak hala ihardetsi zion:

(4) Arcabuzas es; estiot arcabuzau emanen. Estate gure probechu arcabuzetara etorri bagaytes (52r)¹⁰

Nonbait, lantzadunak arkabuza erabili nahi izan zuen, baina suzko arma zeramanak, zentzu handiz, berehala ondorioztatu zuen armetara jotzeak ez ziela onurarik ekarriko.

* * *

Beste behin, ez da erraza nongo edo noren euskara ageri den asmatzea. Ekoizle uxuetarrena?, entzule zuberotarrarena?, eskribauarena? Zuberoako euskararen historiaz gehiago dakigun neurrian (Padilla-Moyano, 2017), ez dirudi pasarte hauek Maule aldeko euskara islatzen dutenik, baina zuber-

¹⁰ «Que bueltos en romance quieren dezir: con el arcabuz no; el arcabuz no le dare, que no sera nuestro probecho si benimos a los arcabuces» (87r).

tarrak ongi ulertu zituen Uxueko igurainen hitzak, eta Huarte eskribauak ere ongi jaso, zuberotarrarengandik.

Fonologian, aipagarria da euskararen eremu osoan kausitzen ahal den txistukariaren ondoko herskariaren ahoskabetzea, *estiot* edo *estate* adizkietan. Horren ondotik, gainera, ez adberbioa apikaritu egin da segur aski, herskariaren aurrean (cf. honetaz § 3.7. atalean esana). Zailagoa da bakarririk ageri den es adberbioaren grafiaren zergatia aurkitzea. Badira es dakarten bestelako testuak ere, garai bertsean, 1598ko Etxauriko auzibide bat konparazione (Santazilia, 2015, 129 eta hh.). Kontu fonetikoa baino gehiago, adizkiari atxikirik ageri diren es horien analogia grafikoa izan daitekeela uste dut.

Instrumentalak ere *-s* du testu honetan, eta izan daiteke apikaria; izan ere, Nafarroan lehen testuetarik ageri zaigu, *-z*-rekin batera (cf. honetaz § 3.7. atalean esana). Gainera, instrumentala bere funtzio nagusian ageri zaigu: instrumentua adieraztekoa, gaur egun hiztun frankok sozietiboa lerabilketen lekuan. Instrumentua adierazteko sozietiboa baliatzea ez da fenomeno zaharregia, segur aski. Morfema instrumentalaren funtzio semantikoaren azken ondorio, hain zuzen. Igartua & Santazilia (2013) lanean proposatu genuenez, morfema instrumentalak konpainia adierazten zukeen jatorrian, eta emeki instrumentua adieraztera ere lerratuko zen. Hurrengo urratsean instrumenturako espezializatu, eta konpainiarako komitatiboa sortu zatekeen (*-kin* edo *-gaz*). Garai berrietan, berriz errepikatu zatekeen [konpainia → instrumentu] bilakabide semantikoa, *-kin/-gaz*-ek *-z*-ri gelditzen zitzaion funtzio instrumentala ere bereganatuz. Hizpide dugun garaian, bistan dena, prozesu hori ez zegoen horren aitzinaturik. Beste alde batetik, adlatiboak ez du amaieran *-t*-rik. Garai horretako testu nafarretan hori da aldaerarik hedatuena, baina badira Nafarroa erdialdeko lekukotasun herskaridunak ere XVI. eta XVII. mendeetan, Barasoainen, Irunberrin eta Untzuen kasu (Reguero, 2017, 586).

Artikularik gabeko predikatua da *gure probechu*. Gaztelaniazko testu zaharretan oso ohikoa da [ser (algo) provecho (de alguien)] egitura, gaur egun *provecho*-ren aurretik *de* postposizioa paratzea ohikoagoa izanik ere. Euskarazkoa, beraz, erdaratiko kalkoa da segur aski. Dena dela, *probetxu* lehen

euskal testuetatik ageri bazaigu ere, OEHk (s.v. *probetxu*) ez dakar forma absolutibo artikulurik gabearen erabileraren adibiderik. Artikuluaren agerriera-testuinguruak hedatu egin dira garai historikoan, eta Ekialdea izan da honetan gordetzailen (Manterola, 2011; 2015; Mounole & Gómez-López, 2018, 500). Nafarroako testu zaharretan ere badira adibideak, eta franko *probetxu* hitzarekin, usu forma artikuludunarekin batera¹¹. Urrutirago joan gabe, Beriainek baliatzen du. Ezin dugu baztertu, hala ere, artikulurik eza jatorrizko gaztelaniazko egituraren eraginez gertatu izana. Horrekin batera, lehen graduko artikulua dugu, nire ustez, *arcabuzau* forman; izan ere, *el arcabuz* itzuli da gaztelaniara, eta ez *este arcabuz*. Inoiz euskararen eremu osokoak izan dira horrelako artikulua (Mitxelena, 1979, 392 eta hh.; Trask, 1997, 199; Manterola, 2015, 27 eta hh.), eta euskara arkaikoan ere hala da hein batean. Mounolek eta Lakarrak (2018, 421-422) diote Nafarroan *-ori* dela gehienik edireten dena, eta ez hainbeste lehen gradukorik, baina badago, esaterako, Beriainen euskaran (Manterola, 2015, 800), 1506ko Uitziko ezkontza fedean, Eugiko auzibide batean 1566an, Bustamanteren erromantzean 1656an, 1729ko sermoian... (Reguero, 2017, 81, 138, 259, 328)¹².

Aditz morfologiaren aldetik dira pasarteok interesgarrien. Geroaldia adierazteko bi forma ditugu: bat galdua dagoeneko, eta bestea egun oraindik baliatzen dena. Euskararen garai arkaiko eta zaharrean geroaldia adierazteko orainaldiko adizki trinkoak kausitzen ahal dira euskalki guztietan (*-te/-ke* morfemadunak gehienetan), baita [aditzoina + **ezan-te/-ke*] beza-

¹¹ Manterolak (2015, 406) dioenez, subjektua ongi ainguratua egoteak eta erreferentzialtasun altua izateak predikatuak artikulua hartzea ekar dezake. Hemen, bistan denez, subjektua erreferentzialtasun apalekoa da (*arkabuz ematea*) eta, beraz, predikatuak artikulurik ez hartzea gertagarriagoa dateke.

¹² Betiere, gogoan izanik erakusle edo artikulua baten aitzinean gauden ez daitekeela kasu guztietan erraz ebaz. Ratkusek (2010, 246) 'artroide' deitzen die erakusle prototipikoaren eta artikuluen artean kokatzen diren horiei. Funtzio bereziak izan ohi dituzte: 1) Determinazioa indartzea; 2) Indibiduaizoa; 3) Klase orokortzea; 4) Identifikazio objektiboa; 5) Sinkretikoak diren klase nominalen oposizio morfosintaktikoak indartzea; 6) Erreferentzia anaforiko adierazkorra/peioratiboa. Horiei begira, hala ere, ez da erraza hemen zein funtzio izan dezaketen argitzea. Edonola ere, funtzio deiktikoa galdu duen morfema da dagoeneko (cf. Manterola, 2015, 131-135).

lakoak ere, edo *iron erroko formak. Haatik, egungo moldea –aditzari geroaldiko aspektu marka gehitzen diona– da ohikoena hizkera gehienetan (Mounole & Lakarra, 2018, 436 eta hh.). Hemen adizki trinkoak molde arkaikoari eusten dio, orainaldiko aditza eta *-te* morfema erabiliz geroaldiko zentzuan (*date*). *-te/-ke*-dun forma trinkoak Beriainen testuan eta Iruñeko 1609ko poesia sariketako olerkietan badaude (Mounole & Gómez-López, 2018, 512), baita Uitziko ezkontza fedean ere XVI. mende hastapenean, Sueskunek itzulitako Henrike Borboikoaren omenezko bertsoetan, Santsoainen 1594an eta Muruzabalen 1605ean (*apud* Reguero, 2017, 82, 173, 184, 195, 244). Adizki perifrastikoak, ordea, geroaldiko aspektu markadun aditz nagusia du (*-en*, Ekialde zabalean espero bezala *-n* amaierako aditze-kin), ohikoa zeinahi euskalkitan lehen testuetarik. Beste alde batetik, geroaldia markatzeko *-te* morfema dugu; ez *-ke*, eta are gutxiago *-teke* pleonastikoa. Garai arkaikoan *-te* espero dugu *izan* erroko monopertsonalekin, nahiz eta hasia den leku horretan *-ke* agertzen, eta are *-teke* ere (Mounole & Lakarra, 2018, 431; Mounole & Gómez-López, 2018, 507). Ez dirudi, dena dela, Nafarroa berrikuntzan aitzindari izan zenik, nahiz eta Elizalderen 1609ko olerkian dagoeneko, edo Beriainen lanean, *-teke* izan. *Bagaytez* adizkiak, bestalde, *-z* pluralgilea hartu du dagoeneko. Mounolek eta Gómez-Lópezek (2018, 506) diotenez, garai zaharrean eta Mendebaldetik hedatu den berrikuntza da hori, nahiz eta lehenagotik baden, eta bereziki lehen pertsona pluralean, hemen bezala.

Orobat, baldintzaren protasirako XVI. mendean ohikoen dugun perifrasiageri da oraindik: **edin* errodua (Mounole & Lakarra, 2018, 443). Horrelakoak, beraz, ohikoak ditugu XVI. mendeko Nafarroa Garaian: Zufiko ezkontza fedean bada, Otsagabiko 1598ko prozesu batean ere bai, eta oraindik bada arrastorik 1729ko sermoi batean, baita Elizalderen doktrinan ere (Reguero, 2017, 99, 145, 329, 636). Dena dela, horrelakoak aditzoinarekin baliatzen badira ere, hemen dagoeneko *-i* partizipioa ageri da. Gauza jakina da *-i* partizipioa lehenago sartu zela *-tu* baino, indikatibotik kanpoko moduetan. XVI. menderako aski sartua dago, baina oraindik badira *-i* gabeko adibideak edo txandaketak Nafarroan, are hurrengo mendeetan ere (Mounole, 2007, 85). Aldiz, *-tu* partizipioa ez da, XVI. mendean bederen, indikatibotik at erabiltzen (Reguero, 2018, 590). Bestalde, apodosian, ares-

tian aipatu bezala, *-te-dun* forma trinkoa dago. Mounolek eta Lakarrak (2018, 443) diotenez, apodosian [*-tuko + izan/*edun*] egitura ohikoena izanik ere, badira *-te-dunak* ere, Etxepareren euskararen esaterako.

Aditz morfologiari amaiera emateko, aipa dezadan labur *estiot* adizkian *-i(n)-* erroa dugula. Garai horretan **eradun* erroarekin ageri da lehian. Nafarroan ez dirudi beti errook banaketa osagarrian dauden, zenbaitetan autore berak bietarik erabil baitezake, are adizki bera islatzeko ere (Mounole, 2011, 137-138; Reguero, 2017, 600 eta hh.)¹³.

Sintaxiaren alderditik ez da ezaugarri aipagarri askorik. Nahi bada, ezeztapenaren hurrenkera gaur egun darabilguna dela esan daiteke. Garai arkaikoan oraindik kausi zitekeen [aditz nagusia + *ex* + aditz laguntzailea] hurrenkera perpaus nagusietan. Salaberri Izkok (2018) erakutsi duenez, Ekialdera jo eta denboran aurrera egin ahala, [*ex* + aditz laguntzailea + aditz nagusia] gailenduz joan zen, eta Nafarroan ia hori baizik ez da ageri, baina Etxepareren lanean eta Amenduxen olerkian oraindik bada hurrenkera zaharraren alerik. XVII. mendean Errazkingo apaizak ere eman zuen horrelako bat (ConTAV, 108)¹⁴.

Lexikoari so, arestian aipatu *provechu-z* gain, *alcabuz aldibat* esamoldea da aipagarri, baita *arcabuz/alcabuz* binomioa ere. Bigarren aferari dagokionez, ohikoa da txandaketa gaztelaniaz (DRAE s.v. *alcabuz*), baita euskaraz ere (OEH, s.v. *arkabuz*). *Arkabuz aldi* esamoldearen esanahia ez da, haatik, horren garbia. Nire ustez OEHren (s.v. *aldi*) ‘sesión’ adierarekin egon daiteke loturik, ‘arkabuz-tiro edo kolpe’-ren zentzuan. Hala balitz, aise lot dai-

¹³ Berriki Reguerok (prestatzen) defendatu du, beste batzuen usteen kontra (*pace* Lakarra, 2011), *-i(n)-* dela forma berria eta **eradun* zaharra, baita berrikuntza Nafarroaren hegoaldetik edo Gipuzkoatik hedatu bide zela ere. Aski hegoaldekoa den testu honek mesede egiten dio hipotesi horri, baina, bistan dena, ez da froga guztiz erabakigarria.

¹⁴ Mitxelenak (1978, 224) XVIII. eta XIX. mendeetako Gipuzkoaz mintzo, testuaren kutsu literario eta jasoarekin lotu zuen bi hurrenkereen arteko lehia. Testu jasoek hurrenkera zaharraren adibide gehiago bide dituzte, eta berria baizik ez daiteke kausitu hizkera arruntagoa darabiltenen artean. Bistan dena, ezin daiteke hori huts-hutsean eta bere horretan XVI. mendeko Nafarroara ekarri, baina baliteke aztergai dugun garaian ere ahozkotik urrunago dauden testuak, honakoak ez bezala, ordena zaharraren gordetzailerik izatea beste zeinahi bainoago.

teke *ukaldi* (**ukan* + *aldi* ?) hitzarekin, *-aldi* hori eta honakoa berberak badira (cf. OEH s.v. *ukaldi*, lehen bi adierak). Aldiz, (*u*)*k-* gabeko aldaerarik ez da ageri OEHn, baina bada 1598ko Otsagabiko prozesu batean zentzu berbera izan dezakeen *-aldi* bat: *nic ylarrozaldi bat emanen nioque bellaco çarrari* (Santazilia, 2015, 125). Horrek ‘astinaldi’-ren zentzua du (< **inarrosi* + *aldi*). Aezkoan, esaterako, *ilarrosaldi* baliatzen dute egun ere gaztelaniaz, etxe bati garbiketa sakona egin behar zaionean; hau da, astinaldi bat behar duenean (gaztigua, I. Camino).

3.4. Nagore, 1599 (NEAN 71707)

Prozesu luze eta mamitsua da honakoa, bereziki aberatsa euskarazko pasarteetan, baina baita antroponimo, toponimo eta oikonimoetan ere, inork inoiz ikertu nahi baditu. Dena dela, pasarte batzuk ez dira ulertzen errazak, ikusiko dugunez.

Artzibarko euskarak bizirik iraun du orain gutxi arte (cf. Lekaroz, 2014). Gainera, beste kasu frankotan ez bezala, hainbat garaitako testigantzak ditugu. Hor dugu XVI. mendeko Arizkurengo ezkontza fedea (Satrustegi, 1992, 59 eta hh.), Asnozko 1636ko ezkontza fedea (ConTAV, § 5.2.3), edo Elizaldeek Bonaparterendako itzuli doktrinak (Pagola *et al.*, 1996). Zuzeneko testigantzak jaso zituen Azkuek *Erizkizundi Irukoitza*-rako eta Artolak azken hiztunak grabatu (cf. Artola, 2006; 2007; 2010; 2011; 2012a; 2012b; 2013; 2014a; 2014b; 2014c).

Gatozen auzira. Migel Nagorek eta Maria Zalbak, Nagoreko biztanleak biak, Amador Uritz salatu zuten, haien alaba Juana Nagoreri egindako es-tuproagatik. Dirudienez, Juanak meza batean ezagutu zuen Amador, Saraguetan. Bi urtez bederen ibili zen Urizko Iribarrean sortutako mutila nes-katoaren atzetik, harekin larrua jo nahiz, baita ezkontzeko asmotan ere, agian. Neskak ez omen zuen baietzik erraz eman nahi; are gutxiago gura-soen baimenik gabe. Frankotan elkartu izan ziren, eta ez ziren gutxi izan hango eta hemengo festetan danbolin musikaz elkarrekin dantzan ikusi izan zituztenak, edo gordeka mintzatzen. 1595eko errege bezperan, akusazioak dioenez, mutilak Juanari bisita egin zion neskaren anaiek zeukaten etxean,

egun Itoizko urtegiaren urek estalitako Gorritzen. Gelan gakoiz itxi, eta bertan egin omen zituzten egin beharrekoak; ezkondu aurretik, edonola ere. Neskaren bi anaia, Eneko eta Martin, errekan hedatutako sare batzuk begiratzera zihoazela, Juana ohiko gelan ez zegoela ikusi eta, bila hasita, beste gelan harrapatu zituzten biak. Amadorrek, gainera, ba omen zuen neskatan aritzeko ohiturarik, edo hala zioten batzuek.

Mutil gazteak bere buruaren defentsarako hainbat bide urratu zituen. Ezkontzeko asmoa agertu zuen, baina nonbait ezin zitekeen orduan izan; arrebak lur puska bat ematekoa zion, baina egindakoa jakin bezain laster, atzera egingo zuen. Arrebarekin tratua konponduta, ezkonduko zen. Bitartean, errege bezperan Urizko Barberenean festan eta bandurriarekin kantuan aritu zela frogatu nahi izan zuen Amadorrek, eta ez bi legoaren bidea eginda, neskarekin Gorritzen. Gainera, frankotan saiatu zen erakusten Juana ez zela zirudien bezain neska bertutetsua, eta ibiltzen zela gizonekin.

1596ko martxoaren 23an Juan Huarte eskribauak egindako galdeketa, Eneko Nagorek, biktimaren beste anaia batek, Amador beste neska batzuekin ere ibilia zela erakutsi nahi izan zuen. Agoitzen zela, *arçai seme* (81r) zeritzoten mutil bati eta besteri aditu zien Amador neska batekin harrapatu zutela behin, zakila agerian.

Martin Nagorek, biktimaren anaia arestian aipatuak, Hualde eskribauari 1595eko errege bezpera hartan gertatutakoa kontatu zionean, errekan hedatutako sareei nola zeritzoten idatziz jaso zuen Huarte eskribauak:

- (5) unas redes q[ue] llaman *albaeta*, que havian echado al rio
(53r)

Galdeketa berberean, hirugarren anaiak –30 urteko Migelek– kontatu zuenez, San Juan egunean Amadorrekin mintzatzera joan zen arrebak bidalita, gazteak neskarekin zein asmo zuen jakin nahiz. San Juan egunean ohi-tura baitzen, akusatua adaxkak jartzen ari zen etxeko atarian.

- (6) que en bascuence dixo se llaman *ostoac* (63r)¹⁵

¹⁵ Geroago gaineratu du eskribauak esaldi hau testuan. Ondorioz, galdeketaaren amaieran berriz ere dator kopiaturik, 63v folioan.

Akusatuaren eta neskaren anaiaren arteko elkarrizketan, Amadorrek esan zuen egindakoagatik ehun dukat pagatu behar bazuen, ehun eta berrogei ere emanen zituela. Migelek, ordea, hobe zuela arrebarekin ezkontzea, eta Amadorrek ezetz: pagatuko zuela pagatu beharrekoa, eta epaitegira jozteko esan zion Migeli:

(7) joan çaçue auçis (63v)¹⁶

Itaunketa horretan bertan 55 edo 56 urteko Nagoreko biztanle Maria Aietxuk, Santxo Nagoreren alargunak, Hualde eskribauari kontatu zionez, Amador eta Juana frankotan ikusi omen zituen dantzian, ahapeka eta belarriara elkarri mintzo. Arratsalde batez, eguzkia gorde berritan, bikotea mutilaren etxe aurrean ari zen solasean, apur bat ezkutaturik, baina denek ikus-teko moduan. Herriko jendeak ezkondu behar zutela pentsatzen zuen, bestela iruzur eginen ziola mutikoak neskari. Hitz hauekin eman zion Maria Aietxuk Juanari kasu egiteko aholkua:

(8) ea, deamucho ari beguira! (64v)

Baina gazteek dantza uzteko eta gaztetasunaz eta ezkongabetasunaz gozatzeari uko egiteko asmorik izan ez, eta *calla, viuda, que moço y moça somos* (64v) erantzun zioten Maria Aietxuri. Berak, berriz, ihardetsi:

(9) enegatic or beguira (64v)

Lekuko berak esan zuenez, Amadorrek ohorea kendu ziola aitortu zion Juanak, eta horren haserre zegoen neskatoa, euskaraz maldizioka kontatu baitzion hori:

(10) lepo eçurra auchiric eldu al lisan(?)¹⁷ (65r)

Beste galdeketa batean, Juan Hualdek 1596ko apirilaren 30ean mutikoaren alde agertu zirenei egindakoan hain zuzen, bada euskarazko pasarterik ere. Urizko Martinezeneko Joanes Uritzek, 35 urteko mutikoak, bost hila-bete lehenago Katalina Nagore izenekoa entzun zuen beste zenbaitekin so-

¹⁶ Hots, «que le llevasen por pleyto» (63v).

¹⁷ Irakurketa eta hitzen banaketa aski zalantzazkoa da. Ikus eztabaida aurrerago.

lasean Nagoren. Katalinak solas hartan zioenez, Juanak horrela aitortu zion Amadorrek ez zuela ukitu:

- (11) Jesus, nic estut ~~arequi~~ Amadorequi eguitecoric içandu¹⁸
egundayño (98r)

Arestian aitzinatu dugunez, Juana Nagorek ere bazuen gizonzale fama. Joseph Marban eskribauaren 1597ko martxoaren 7ko galdeketa batean, Juana Ibañezek, Artiedako Juan Beltranen zerbitzariak, egun batez Migel izeneko mutil bat, Juana eta hirurak belar moztera joan zirela kontatu zuen. Ustez lekukoa lo zegoela, arbola baten atzera joan ziren Juana eta Migel zirrikan aritzera:

- (12) Y se apartaron ambos adetras de un arbol que llaman *ariza*
en bascuençe, y en romançe le llaman roble (253r)

Dirudienez, Juana Ibañez zerbitzaria ez zen sobera ados gelditu Marban eskribauak jasotakoarekin, eta salatzaileen prokuradoreak dioenez, biktimaren anaia Martini gutuna bidali zion –berak zuzenean idatzi zuen dudazkoa goa da–, aitortzan esandakoagatiko damua agertuz. Gutuna prozesuan gaineratu zen. Gaztelaniaz idatzia dago, baina bereziki interesgarria da garai hartako Artiedako neskame batek –edo bere ingurukoren batek– zuen gaztelania nolakoa zen jakiteko, urrunxko baitago eskribauak galdeketak transkribatzeko darabiltenetik. Horra testua (335r, 335v)¹⁹:

Señor Martin. En la esamina que hizieron en la Coaresma yo me examine. Yo e entendido que dixee yo que la mosa hermana de v. m. que he dicho que anduvo con un mosso en el soto apartado de mi y de no se que manera, yo no e examinado tal, sino lo que yo he dicho en la esamina es que ellos andubieron reportando. Y si es assi que en la esamina dise que yo e dicho que la mosa e visto con el moço apartado de mi y el uno sobre el otro, el examinador a puesto mas de lo que yo examinado; que yo no e dicho sino lo que esta arriba escrito. Y la mossa no a tubido nada por que yo se bien que comi dormia y

¹⁸ Testuan *icandu*.

¹⁹ Testu honen transkripzioa Peio Monteanok egin du.

comi andava siempre y no ofreciendo otro. De Artieda a 14 de setiembre año 1597.

Joana de Ybañes, moça²⁰ de Joan Beltran.

[Orriaren ifrentzuan, letrakera berberean] A Marti de Nago,
que dios goarde.

Juan Huartek 1597ko irailaren lehenean Juana Migel Nagore galdekatu zuen, Migel Gartxotenaren emazte eta Juana Nagore biktimaren ahizpa, hain zuzen. Errege bezperan Gorritzen anaiek harrapatu baino egun bat lehenago ere, Juana Migel etxeko atarian zegoela, Katalina Goikoa lehen-gusinarenean ikusi zituen Amador eta Juana, leiho batetik. Harrapatu zituztela ikustean gordetzen saiatu ziren, baina berandu. Han abiatu da ahizpa Goikoarenera: atek iltzez eta giltzez itxita egoki! Lekukoa Juanaren bila zebilela ikusita, honakoa esan zioten karrikan zebiltzan bi neskatok:

(13) or dago, or! (338r)²¹

* * *

Analisisira jo aitzin, desadan testu honek hainbat pasarte ilun dituela, Maria Aietxuren aitortzan batez ere, erdal itzulpena ments baitute gainera. Aietxuk Juanari esandako hitzak, (8)n eta (9)n jasoak, ongi irakurtzen badira ere, ez dira interpretatzen errazak. Hor *deamucho* hitzaren esanahia garrantzitsua da: ‘gehiegi’ edo ‘asko’ esan nahi duela uste dut (cf. gazt. *de a mucho*, *amuchar...*). DRAEren arabera Hego Ameriketako hitza da *amuchar*, eta *deamucho*-k ere bertakoa dirudi, baina euskaraz *deamutxoan* dago behin OEHN, (s.v. *deamutxo*) Peñafloidako kondearen ahotan, eta Penintsulako hitza ere izan zitekeen inoiz, nahiz eta guk ez dugun alerik aurkitu. Bestelako interpretaziorik ere izan dezake, eta OEHK dakartzan *demuntxo* edo *diamotxo* hitzen aldaera bat izan, hots, deabruaren txikigarri bat, Amadorri buruz ari. Hala balitz, Mariak Juanari emandako iradokizun gisa uler genezake (8), deabrutxoari arreta egiteko, alegia. Dena dela, gaztelaniatik datorkeena eta deabruari buruzkoa, biak dira hedadura urrikoak euskaraz, geroagokoak, eta Nafarroatik kanpokoak,

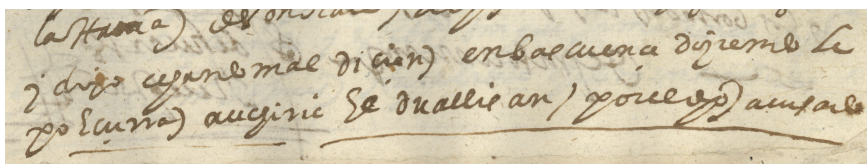
²⁰ Testuan *moca*.

²¹ «Que quieren decir: ¡Ay esta, ay!» (338r).

OEHren arabera. Hori horrela, guk *de a mucho*-tik heldu dela hobetsiko dugu hemen. Halaber, *begüira* hitzaren esanahi eta kategoria zehatza ere ez dago garbi. Nire ustez, aginterazko forma bat da, eta hainbat adiera izan ditzake: ‘arreta jarri’, ‘kontuz ibili’, ‘zain egon’, ‘zaindu, babestu, behatu, gorde’ (cf. OEH s.v. *begira*, *begiratu*, *begira edun*). Bigarrena aspaldi ageri da eta hedadura zabala du, baina ez du osagarria datiboan hartzen eta hirugarrenak, osagarria genitiboan nahiago badu ere, badu adibide datibodunik ere, nahiz eta lekukotasun zaharretan Mendebaldean bakarrik agertu. Nire ustez, lehen edo azken adierekin lotu beharko genuke honako hau; hots, ‘arreta jarri’ edo ‘zaindu, babestu, behatu, gorde’-rekin. Hori horrela, (8)n Mariak mutikoari arreta handiegia eskaintzen diola leporatuko lioke Juanak neskari. Bi gazteak Mariari arranguraturik, berriz dugu adizki hori (9)n, eta pasarte berriz da iluna. Ematen du ‘hor konpon’ edo gisako interpretazioa behar duela²²; edozein gisaz, *begiratu*-k ez ohi du osagarria absolutiboan eramaten.

Pasarte are ilunagoa da, nire ustez, (10)ekoa (cf. 1. irudia), bai irakurketari bai interpretazioari so²³.

1. irudia. Interpretazio iluneko pasarte, Hualde eskribauak Maria Aietxuri jasoa (NEAN, Errege Kontseilua, 71707, 65v)

Juanaren birao bat da, Amadorri buruz esandakoa. Lehen zatiak argiro dio *lepo eçurra auchiric*, baina gero hitzen banaketa eta zenbait karaktereren interpretazioa iluna da. Lehen bi grafemetan <es> edo <el> irakur daitezke, hots, ezezko adberbioa, edo beste zerbait. <el> irakurtzea hobetsi dut,

²² Cf. gaztelaniazko «ahí te las veas».

²³ Eskerrak eman nahi dizkiet Monumenta Linguae Vasconum taldeko kideei, bereziki Ricardo Gómezi, Joseba Lakarrari, Julen Manterolari, Urtzi Reguerori, Blanca Urgelli eta Eneko Zuloagari zalantza hauek ebatzi nahiz egin dizkidaten iradokizunengatik.

batetik, <s> grafema luzeagoa eta bertikalagoa izan ohi baita eskribau honen idazkeran eta, bestetik, eskribau honek berak ez adberbioaren ondoko herskariak ahoskabe jaso baititu (11)n ageri den *estut* forman bederen. Gainerakoan, <du> argi samar irakurtzen da, gero <alli> edo <aeli> izan dezakegu, eta ondorengo karaktereak berriz piztu dit zalantza. Karaktere hori <s>, <e>, <c> edo <l> izan daiteke. Nik <s>ren alde eginen nuke: gaineko lerroan dagoen *bascuence* hitzari so, sinesgarria dirudi. Bestalde, <an> aurrekoari itsatsirik egon daiteke, mota horretako <s> horren ondotik hutsunea utzi ohi duelako eskribauak, *bascuence* horretan berean ikus daitekeenez, besteak beste. Gauzak horrela, zein da pasarte ilun horren lehen hitza? *el* aditzoina? *eldu?* *eldua?* Ondoren <ll> dugula dirudi, baina <el> ere izan daiteke, eta *elisan* irakurri. Hori horrela, zer litzateke *elisan?* ‘ez lizan?’ ‘elizan?’ Erabaki bat hartu beharrez, ez dut *elisan* irakurri nahi izan. Batetik tenpluarekiko inongo loturarik ez du eskaintzen testuinguruak eta, bestetik, ezezko adberbioak <l> aitzinetik txistukaria galtzea (*ex lizan* > *elizan*) posible izan badaiteke ere, garai hartan eta genero berean Nafarroan ditugun adibide apurretan ozenez hasten diren adizkiek ez dute txistukariaren galerarik eragiten (cf. honetaz FHV, § 18.8). Hor dugu, besteak beste, Olatz-Txipiko 1596ko auzibideko *ex luela* (Santazilia, 2015, 123). Beraz, <ll> irakurtzea hobetsi dut. Horrela, *eldu allisan* edo *eldu allisan* formara ailegatuko ginatke. Bigarren hitzak adizkitik zerbait duelakoan, gutxienez bi aukera ditugu mahai gainean: *ai-* aurrizki botiboa izan genezake; hots, ‘ailitz’, urkariaren palatalizazioarekin (cf. Axularren *ailliotza* edo Lazarragak dituen *lloacen*, *lloaque* edo *balloa*), edo *al lisan*. Aurrizki botiboa bagenu, ‘heldu ailitz han’ uler genezake. Osagarria inesiboan leramake ‘heldu’ aditzak, eta horrelakoak Lazarragaren eskuizkribuan edo Portalen olerkian ere baditugu besteak beste. Etxeberri Ziburukoak ere badu adibide bat, baina Mendebalean nagusiago dela dirudi (cf. OEH s.v. *heldu*). Aurrizki botiboa Nafarroan Felipe Handiaren heriotzako kopletan baizik ez bide da agertzen XVII. mende erdian, eta horrezaz landa, Garibaik ere badu errefracu batean (cf. OEH s.v. *ai(t)-*)²⁴. Gainerakoan Pirinioez iparralderagoko hizke-

²⁴ Perutxoren kantako *Ay joat gaviraya* (TAV, 104) ere zerrendan gehitzeko modukoa izan daiteke menturaz, baina ez da gardena.

retakoa dela dirudi. Aurrizki botiboaren irakurketak, baina, badu bestelako arazorik. Aurrizkiak Hegoaldean duen distribuzio eskasari, agerrera testu literarioetan ditugula gehitu dakioke. Bestalde, aditz trinkoekin azaltzen da maizenik, eta perifrasietan aditz oinarekin, hemen ez bezala.

Bigarren interpretazioak ‘heldu ahal lizan’ iradokitzen du. *Izan* aditzaren subjuntibo trinkoa geneukake, besteak beste Lazarragaren edo Maizterren lanetan duguna, EKCK erakutsi digunez. Hala balitz, *lizan* horretan garai arkaikoan oraindik bizirik dauden bi elementu ikus genitzake: 3. pertsonarako *l-* marka iraganean, eta **ezan* erroa iragana adierazteko, baina ahalararako *ahal* darabilten formak ez ziren garai arkaikoan espero; zaharrean hedatuko dira, baina *-tzen* aspektu-markarekin (Mounole & Gómez-López, 2018, 516-517). Bestalde, bi interpretazioek ‘heldu’ aditzaren esanahia dute arazo. Dituen esanahi ugarien artean (cf. OEH s.v. *heldu*), hainbatekin ezkon daiteke: ‘resultar’, ‘salir bien/mal parado’, ‘suceder’, ‘hallar(se)’... baina horien guztien distribuzio geografikoak ez du honekin bat egiten.

Bestelako aukerarik ere badagoke, baina horiek ere, ez erabat asegarriak. Orduko hizkeraren eta testuinguru zehatzagoaren faltan, ezin ebatz dezaket garbi pasarte horien esanahia une honetan, eta goazen aurrera.

Fonologian, desadan litekeena dela (11)ko *estut* formako txistukaria apikaria izatea, garai arkaikoan ez baita zaila horrelakoak aurkitzea herskari aurrean (/t/ bereziki) euskararen eremu osoan (FHV § 14.2), eta Nafarroako justizia auzibideetako euskal pasarteak ere ez dira horretan salbuespen. Garai arkaikoan Mendebaleko hizkeretan geroago orokortuko den txistukari apikari eta bizkarkariaren arteko neutralizazioa hasiberritan egonik ere, herskari aurrean ohikoagoa da (Mounole & Lakarra, 2018, 418). 1609ko Elizalderen olerkian baditugu dagoeneko *çatoste* edo *expagaysque* bezalakoak, ez sistematikoki, baina ezin jakin gurean kontu grafiko hutsa den. Ikusi, gainera, *expagaysque* forman, ez adizlagunak bizkarkaria atxiki duela. Ondoko autore zenbaitek ere bakanka badute horren adibiderik; hala nola Beriainek, edo Urdozko XVII. mendeko prozesu bateko pasarteek (Reguero, 2017, 556).

Izen morfologiaren alorrean, *ene* dugu lehen pertsonako izenordain posesiboa, garaiko Nafarroan –baita hortik kanpo ere– espero zitekeen bezala

(Mounole & Lakarra, 2018, 424). Bestalde, ez dago garbi (8)ko *ari* erakuslea den edo aurreko hitzaren postposiziotzat ulertu behar dugun. Zernahi gisaz, erakusleak ez du dardarkari azkarrik, (11)n dugun *arequy*-k ere erakusten duenez. Orobat, erakusleek ez dute *g*-protetikorik hartzen, XVI. mendean ohi bezala (Reguero, 2017, 571). Are XX. mendean ere, Artzibarren oso bakan kausi zitekeen horrelakorik, nahiz eta egon baden (Artola, 2010, 41). Deklinabidean, sozietiboa *-reki* da, sudurkaririk gabe. Nafarroan aise topa daiteke kidekorik egun: Erroibarren (Ibarra, 2000, 101-102), Ultzaman, Anuen, Atetzen (Ibarra, 1995) edo Sakanan (Erdozia, 2001, 240). Reguerok (2015, 593) azaldu duenez, sudurkaririk gabeko sozietiboa hegoaldeko nafarreraren ezaugarria da lehen testuetarik²⁵, baina ez bide da nafarrera osoarena, eta bai, ordea, nafarreraren eremutik landakoa ere, ekialderagokoa, batez ere (Camino, 2003a, 446). XVI. mendean ere forma hori ohikoa da Nafarroa erdialdean, eta Iruñean eta inguruetan txandaketa dago forma sudurkariarekin (cf. Reguero, 2017, 577, edo (1) adibidea lan honetan berean). Garai berriagoetan bi formak ageri zaizkigu Artzibarren, Urizko kristau-ikasbidean esaterako (Pagola *et al.*, 1996), edo Artolak egingako grabaketetan (cf. Artola, 2006 eta hh.), baina sudurkaria da nagusi²⁶. Baliteke instrumentala apikaria izatea *auçis* hitzean. 1536ko Arizkurengo ezkontza fedean, haatik, *-z* dago, nahiz eta ondoko lekukotasunetan, Urizko kristau-ikasbidean kasu, edo azken hiztunen ahotan, *-s* egon²⁷. XVI. mendean, ezkontza fedeetan, bietarik ageri zaigu (Reguero, 2017, 578)²⁸.

Aditz morfologian, partizipio pleonastikoa dugu *içandu* forman. Nafarroan bada halakorik, gutxienez 1596ko Iruñeko auzibide batean datorren *içandu zuen* batetik aurrera, eta frankotan geroago (Reguero, 2017, 591). Mounolek eta Gómez-Lópezek (2018, 503-504, 525) garai zaharreko berrikuntzatat dute pleonasmoa, baina hasmenta garai arkaikoaren hondarreen kokatu

²⁵ Cf. hala ere, «hegoaldeko goi-nafarrera» terminoaz 5. oin-oharrean esandakoa.

²⁶ Cf. Salaberri Zaratiegiren (2000, 897) mapa.

²⁷ Apikaria ere jaso omen da Artzibarren *Erizkizundi Irukoitza*-n (Camino, 2003b, 86-87).

²⁸ Beraz, nire ustez, Reguerok (2017, 578) berak ematen dituen datuen distribuzio geografikoa ez dator bat gero dakarren maparekin, 1750 aurreko egoera islatzen bide duen horrekin.

beharrean gaude datuei so²⁹. Bestalde, *joan* aditzaren erabilera iragankorra dugu, 'eraman'-en zentzua duena. XVI. mendean Etxeparek modu horretan darabil, eta Sunbillan 1597an ere ageri zaigu (ConTAV, § 5.2.5). OEHk (s.v. *joan* 3. adieran) Iparraldeko eta Nafarroa Garaiko autoreetan dagoela dio, eta hala da egun ere. Haatik, Nafarroa Garaiko lekukotasunik goiztiarrena dateke hau. *Çaçue* dugu testuan, eta garai arkaikoan *eçaçue*-rekin batera agertzen da. Goiz da, edonola ere, garai zaharrean Nafarroan eta Lapurdin hedatuko den *d-* ikusteko (Mounole & Gómez-López, 2018, 516).

Hiztegi aldetik aberatsa da auzibide hau, eta gauzarik deigarrienak baizik ez ditut iruzkinduko. *Egundaino* hitzari doakionez, OEHk (s.v. *egundaino*) dio Hegoaldeko testuetan ez dagoela adiera horretan XX. mendetik aurrera baizik kausitzerik, baina Lizarraga Elkanokoak badu. Edozein moduan, honек erruz aitzinatzen du Hegoaldeko lehen testigantza. *Eguitecoric* horrek 'tratu', 'negozio' edo 'arazo' esan nahi du, eta lehen testuetarik aski hedadura zabala du. Iluna da, ordea, erreka sare batzuei deitzeko *albaeta* forma, euskarazko hitza bada. Menturaz Mendebaldeko euskarari baliatzen den *albate* (< *albo* + *ate*) hitzarekin dago lotua, OEHk «Reja por donde pasa agua al molino» baitakar horren definiziotzat.

3.5. Oronoz, 1606 (NEAN 2144)³⁰

Antzinako Erregimenean Elizak aitoren seme-alabei parroketan eta kapilautzetan esku-hartze eta eskubideak ematen zizkien ardura, patroiz izendatuz. Hartara, familia aristokrata batek parrokia baten patroitzat bere esku zuenean, kargu eta benefiziodunak proposatzeko eskubidea zuen (bikarioa, organista, sakristaia, serora...)³¹. Horrekin batera, kontuak eramaten zituz-

²⁹ Nafarroatik (eta Gipuzkoatik) kanpo ere badira horrelakoak. Arabako euskarari idatziak daudekeen 1619ko Sevillako bertsoetan *yssandu* eta *egondu* ditugu, eta Portalek ere badu *egondu*-rik. Landucciren hiztegian, gainera, *erabildu*, *viçitu* eta *yldu* daude (cf. Ulibarri, 2011, 373).

³⁰ Prozesu honen aditzea, besteetan bezala, P. J. Monteanori zor badiot ere, hark Rosa Bueyri esker izan zuen horren berri.

³¹ Hori garrantzi handikoa zen; izan ere, sasoi hartan tokian tokiko elizak hamarrenak kobratzen zizkien herritarrei, eta horrekin pagatzen ziren benefiziodunen soldatak. Hori horrela, frankotan

ten, eta obrez arduratzen. Gainera, tenpluan jarleku berezia eta hilobia izateko eskubidea ere bazuten, baita euren armarri eta entseinak paratzekoa ere. Patroitzza herriak izan beharrean familia batek zuenean, maiz sortzen ziren tirabirak, eta ugari dira historian epaitegi zibiletan eta eklesiastikoetan gai honen inguruan ebatzitako auziak.

Honakoa ere eite horretakoa da. Pedro Bikuña Zozaia eta horren emazte Maria Arraioz Zozaia, Zozaiako palazioko jaun-andereak, Oieregiko parrokiako patroï bakarrak ziren, baita parrokia horri atxikitako Narbarteakoarenak ere. Auzitan da jakitea Oronozen eraiki berria zen eliza ere Oieregikoari atxikia zenetz eta, beraz, zozaiatarren patroitzaren meneko. Zozaiako jaunak eta andereak, bistan dena, baietz zioten, aspaldiko eskubideak agertuz bermetzat. Oronozko biztanleek, berriz, ezetz, Oieregiko patroitzza bera aski berria zela argudiatuz.

Gatazka horren erdian, 1606ko agorrilaren 6an, igandez, Pedro Bikuña Zozaia eta Maria Arraioz Zozaia Oronozera ziren, parrokia berrian kantatzekoa zen lehen meza aditzera, bertako patroitzat baitzituzten beren buruak. Legasako apaiz Pedro Agerre zen meza errailea. Meza hasita ailegatu ziren zozaiatarrak. Bi morroik senar-emazte kapareendako haritzeko jarleku berri bat zekarten, elizan leku berezian paratzeko asmoz.

Asmo horren kontra altxatu ziren Migel Ezponda Oronozko alkatea, Joanes Iturralde, Migel Barberena eta Petri Iturralde, oronoztarrak denak. Zozaiako aitoren seme-alabei elizan sartzea indarrez behaztopatu omen zioten. Bikuñak, orduan, kasu emateko erantzun zien, eta jarlekua elizan sartzeko esan; bertan jarriko zela, eliza horretako patroia baitzen.

Herritarrek, ordea, ez ziotela jarlekua sartzeko egin zioten arropatu eta, jarri nahi bazuen, bazirela jartzeko banku aski. Bikuñak berriz ihardetsi, banku arruntetan ez zuela jarri nahi. Bertaratuei gertatutako mespretxuaren eta tratu txarraren lekuko izan zitezeko eskatu zien kapareak, eta alde egin zuen elizatik emaztearekin, banku berria elizatik eta are kanposantutik landara utzita. Meza bukatuta, han dator Bikuña berriz. Orduan, eli-

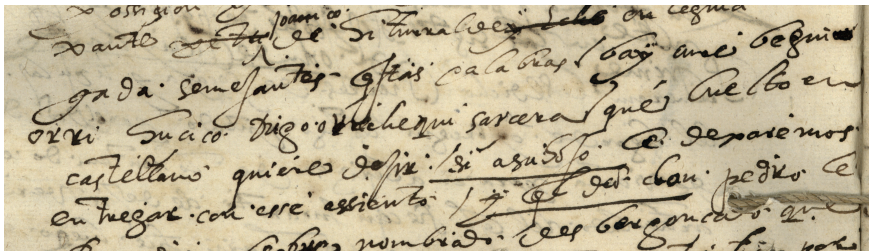
aitoren seme-alabek euren senideak proposatzen zituzten parrokiako benefiziodun izateko, parrokiako hamarrenetatik zegokiena kobra zezaten.

zaren patroia zela berriz gogora ekarriz, Maria Honsari Oronozko serora izendatuko zuela esan zien bertan zirenei. Hura zen Oieregiko serora ere. Hori horrela, herritarrek ez zutelara izendapena onartuko ihardetsi zioten, eta nahi zuen tokira joan zitekeela Jainkoa lagun, serora ere berarekin hartuta. Gertatutakoagatik, Zozaiako senar-emazte kapareek arestian aipatu herritarrek eta alkatea salatu zituzten.

Auzia abiatuta, Joan Zudaire eskribauak, besteak beste, Pierris Zozai 40 urteko lekuko oieregitarra galdekatu zuen, egun hartan elizan gertatutakoa kontatzeko, bertan baitzen meza entzuten. Bigarren aldiz galdekatu zuenean, 1606ko azaroaren 21ean, aurretik esandakoa berretsi zuen, baina Joanes 'Joanko' Iturraldekin Bikuñari elizan zein hitz esan zizkion gaineratu zuen bere aitortzan. Zoritzarrez, irakurgaitza da testua, eta ez da interpretatzen erraza.

(14) bay, çure begui orri huçico diego(?) o[...]hequi sarçera³²
(60v)

2. irudia. Interpretazio iluneko pasartea, Zudaire eskribauak Pierris Zozaiari jaso (NEAN, Errege Kontseilua, 2144, 60v)

Oraingoan herritarrei eman zieten arrazoia.

* * *

³² «que buelto en castellano quiere dezir: si, a su hojo le dexaremos entregar con esse asiento» (60v). Hemen *entregar* badator ere, hutsa dela dirudi. Aurrerago (61v) berriz eskaintzen da itzulpena, eta horretan *entrar* dator.

Esan bezala, laburra izanagatik ere, iluna da pasartea, eta beldur naiz ez ote dudan datozen lerrootan testua gehiago ilunduko, argitu baino.

Lehenik eta behin, *begui* da arazotsu. Amaieran ezabaketa bat izanik ere, irakurketa garden da. Lehen begiratuan, *b-* hutsa izan daitekeela pentsa daiteke, eta *segui* ('sehi') zuzendu³³. Horrek zentzia luke, kontuan hartzen badugu morroiek zeramatela elizarako jarlekua. Baina irakurketa horrek berekin dakartza bestelako arazoak. Itzulpenak *hojo* dakar, ez bakarrik aitortza honetan; beste lekuko zenbaitenetan ere bai, eta horrek *begi* irakurtzearen alde egiten du, baina orduan zentzuan datza arazoa. Erdal itzulpenean *a su hojo* 'a su voluntad' uler daiteke (cf. DRAE s.v. *a ojo*), baina hori euskaraz *cure begui orri* izatea arazotsua da, jatorrizkoa izanik, ez baitaiteke erdaratiko kalkoa izan. Ez diot, zoritxarrez, erantzun hoberik ediren honi³⁴.

Adizkia ere irakurgaitza da. Itzulpena ikusita, *diogu* espero genuke³⁵, singularrean, baina bistan da <g> aurreko grafema ez dela <o>, eta hondarrekoa aldiz, bai. Hala ere, <i> zerbait estaliz idatzi zela ematen du, eta menturaz eskribauak <i> ahaztu zuelakoan, horrela zuzendu zuen. Bestalde, puntu bat ageri da, eta beste <o> bat gero. Eskribau honek horrelako puntuak maiz darabiltza hitzen muga markatzeko eta, beraz, hor ezarri dut nik ere hitz-muga, bigarren <o> hurrengo hitzari egotziz. Bada balizko u > o irekidura bat. XVIII. mendeko Baztango testu batean *dugo* bat ageri da (Ondarra, 1982, 393), eta badira adibide batzuk XVIII. mendean Zaraitzun ere (Santazilia, 2016, 100), edo egungo Luzaiden (Santazilia, 2009, 245-246).

Bestalde, irakurgaitza den hitz bat ere badago. <h> irakurri dudan hizkia <l> irakur lezake beste norbaitek, baina badira itxura horretako <h>

³³ Hasperen zahar bat galdu eta haren tokian -g- epentetikoa geneukake. Ordurako posible zen, 1609ko Iruñeko poesia sariketan Ezkurraren lanean *aguáren* 'ahoaren' baitugu (baina *amená* 'ahamena' bertso berean), eta Elizalderenean *agotic*. Isastiren erretrauek ere *agoa* dute, eta *iguesi*. Dena dela, garai hartako testuetan, eta geroagokoetan ere bai, *aho* hitzarekin gertatzen da -g- nagusiki. Bestalde, OEHK (s.v. *sehi*) ez dakar aldaera *g-* dunik adiera horretan, baina bai 'ume'-ren zentzuan (s.v. *sein*).

³⁴ Iker Salaberrik iradoki dit gorputz edo norbanako osoari deitzeko erabilera metonimiko bat izan daitekeela «begi» hemen (cf. Madariaga, 2001, 403-404), eta zentzu ironikoa ere izan dezakeela.

³⁵ Ez du ematen **eradun* erroko adizki bat denik.

-ak ere eskribau horren kaligrafian; gainera, <l> irakurrita, ondoko grafemak, <e>-ren aurrekoak, ez du azalbiderik. Itzulpenak *con su assiento* dio, baina bistakoa da hor *jarleku* edo gisakorik ez daitekeela irakurri. Eskribau berak Martin Zozaia izenekoari egun berean (1606-11-21) egindako galdeketa *con esse* itzuli zen hitz hori besterik gabe (66v); beraz, baliteke irakurgaitz gertatzen zaigun zatia erakusle bat izatea: ez naiz ausartu, halere, zein izan daitekeen proposatzera, *orrequi* edo, hobe, *orrehequi* ez bada³⁶. Ez du ematen *-(t)xe* atzizkia proposatzeak (*orreche*) arazoa konpontzen duenik. Goizegi da *-reki(n)* > *-ki(n)* bilakabidea espero izateko, eta *orreche* bera ere arrotza da. Hondarreko aukera tarteko grafemak ezabaturik daudela onartzea litzateke, eta *ochequi* (hau da, *hokeki*) irakurtzea, pluralean. Dena dela, horrelako forma analogikoak Baztanen egun ohikoak badira ere (cf. Salaburu & Lakar, 2005, 68), are XVIII. mende erditik (Ondarra, 1982), ez daitezke zaharregiak izan.

Gainerakoan, *-ki* sozietiboa gardena da. Egungo Baztanen *-kin* da forma bakarra ezbairik gabe (Salaburu & Lakar, 2005, 69), eta hala da XVIII. mendean ere (Ondarra, 1982). Nafarroaren erdialdean horrelakoak ohikoak dira (Reguero, 2015, 593), baita ekialdean ere (Camino, 2003a, 446); gainera, Nafarroa Behereko testu zaharretan ere badago beste forma zenbaitekin batera (Camino, 2008, 146; 2016, 106); beraz, egon zitekeen inoiz Baztanen ere, nahiz eta ez dugun horren lekukotasunik³⁷.

Sintaxiaren alorrean, garbi dago *utzi* aditzak osagarritzat aditz-izen bat duenean, adlatiboan jokatzeko duela aditz-izen hori. OEHk (s.v. *utzi*) 3. adieran jasotzen du erabilera hau, dagoeneko Etxeparek eta Leizarragak badutena, baita lapurtera klasikoko autoreek ere. Nafarroako eta Iparraldeko egileen testuetan ageri da, eta Caminok (2003a, 450) Ekialde zabaleko berrikuntzat du egun³⁸. Nafarroan, Beriainek erabiltzen du, eta Aresoko otoitzetan ere badago XVII. mendean. 1743. urteko kokapen geografiko

³⁶ Hasperenduna izan zitekeela pentsatzea ez da zentzugabekeria. Beriainek, esaterako, badu *-hequi* (Manterola, 2015, 508).

³⁷ Ez ahaztu, dena dela, eskribauaren euskararen eragina ere egon daitekeela atzean.

³⁸ Zelaietak (2008, 100) gaur egungo mintzoan Beintza-Labaienen kokatu du Ekialdeko muga. Orobat, Salaburu eta Lakarren (2005) liburuak horren adibideak Baztango egungo mintzoan erruz

garbirik gabeko sermoi batzuetan ere badugu (Reguero, 2017, 634). Hau dateke, baina, lekukotasunik zaharrena Nafarroan, nahiz eta aurreko adibideek, otoitzak izanik, hamarkada edo are mende batzuk lehenagoko hizkera islatu. Baztango dokumentu zaharrak aise ondorengoak dira, baina XVIII. mendeko Baztango predikuetan badago (Lekaroz, 2006, 79), Etxenike elizondoarrak ere horrelakoak baditu XIX. mendean (Salaburu, 1986), mende bereko Elizalde gartzaindarraren predikuetan ere badira (Ondarra, 1993), eta bestelakoetan ere bai (cf. Pagola *et al.*, 1995, 302).

4. Ezaugarrien zerrenda, lexikoia eta adizkitegia

Atal honetan aurreko testigantzetan iruzkindu ditudan ezaugarrien zerrenda eman dut lehenik, lexikoia gero eta adizkitegia azkenik³⁹. Argi utzi nahi nuke, dena den, irakurketa edo interpretazio arras iluneko elementuak azken zerrenda honetatik landara utzi ditudala. Gainerakoan, zalantzak azalekoak badira, galdera ikurra paratu diet parentesien artean.

Ezaugarrien taulan (cf. 1. taula), ezkerreko zutabeen ezaugarriak zerrendatu ditut atalka sailkaturik. Eskuinekoan zein auzibidetan ageri diren heldu da.

Lexikoian (cf. 2. taula) adizkiak ez beste hitz guztiak sartu ditut. Lemetan grafia gaurkotu dut egungo arauetara doitzuz, baita bustidurei dagokienez ere. Izenordainen eta erakusleen kasuan forma deklinatuak gorde baditut ere, izenak eta adjektiboak absolutibo mugagabeen eman ditut. Aditzei partizipio marka gehitu diet parentesi artean, jatorrizkoak bestelako aspektua duenean. Orobat, berrezarritako hasperenak parentesi artean ezarri ditut.

dakartza eta Salaberri Zaratiegik (2000, 912) hegoaldeko goi-nafarreraren eremu osoan aurkitu ditu.

³⁹ Laburdurok baliatu dira tauletan: a. = aditza; ad. = adberbioa; adj. = adjektiboa; Agint. = agintera; det. = determinatzailea; I = Iruñeko lekukotasuna (1593); Ind. = Indikatiboa; interj. = interjekzioa; iz. = izena; izord. = izenordaina; N = Nagoreko lekukotasuna (1599); O = Oronozko lekukotasuna (1606); or. = orainaldia; Subj. = Subjuntiboa; U = Urdiango lekukotasuna (1597); UP = Uxue-Pitillasko lekukotasuna (1598).

Adizkitegian (cf. 3. taula) forma trinkoak eta perifrastikoak banatu ditut, eta hurrenkera alfabetikoan eman. Hurrengo zutabeen adizkiaren analisia heldu da, eta azkenik, zein lekukotasunetan ageri den.

1. taula. Ezaugarrien zerrenda.

EZAUGARRIA	LEKUKOTASUNA
FONOLOGIA	
Txistukarien neutralizazioa herskari aurretik	UP, N
IZEN MORFOLOGIA	
Erakusleak hasierako herskaririk gabe	N
Lehen graduko artikulua	UP
artikulurik gabeko predikatua	UP
<i>ene</i> posesiboa	U, N
Soziatiboa: <i>-ki</i>	I, N, O
Instrumentala: <i>-s(?)</i>	UP, N
Adlatiboa: <i>-ra</i>	UP
Linschmann-Aresti legea	U
<i>joan</i> 'eraman' aditz iragankorra	N
ADITZ MORFOLOGIA	
Partizipio pleonastikoa	N
<i>-i</i> partizipioa indikatibotik at	UP
<i>-en</i> geroaldiko aspektu marka <i>-n</i> amaierako aditzean	UP
<i>-i(n)-</i> erroa (vs * <i>eradun</i>)	UP
<i>-te</i> geroaldi/ahalera marka <i>izan</i> monopertsonalean	UP
<i>-z</i> pluralgilea * <i>edin</i> monopertsonalean (1. pl)	UP
<i>-te</i> pluralgilea 3. pertsonan	U, N
* <i>ezan</i> 3. perts. orainaldiko agintera (<i>d</i>) <i>e-</i> gabe	N
Geroaldia: [adizki trinkoa orainaldian + <i>-te</i>]	UP
Geroaldia: [<i>-en/-ko</i> + <i>-i(n)-</i>]	UP, O
Baldintza errearen protasian * <i>edin</i> erroa	UP
SINTAXIA	
Jabetza: [izord. posesiboa + izena]	U
<i>-rik egon</i> egitura	I

Ezeztapena: [ez + aditz laguntzailea + aditz nagusia]	UP
utzi aditzaren osagarria adlatiboan	O

2. taula. Lexikoia

LEMA	KATEGORIA	LEKUKOTASUNA
Amador	iz.	N
a(ha)lke	iz./ad.	I
ai	interj.	U
albaeta(?) 'sare'	iz.	N
arkabuz/alkabuz	iz.	UP
arkabuzaldi	iz.	UP
auzi	a.	UP
bai	ad.	O
bat	det.	I
begi	iz.	O
begira(tu)	a.(?)	N
bellako	iz./adj.	I
bilau	iz./adj.	I
deamutxo	iz./ad.(?)	N
egiteko	iz.	N
egundaino	ad.	N
eman	a.	UP
ene	izord.	U
enegatik	izord.	N
etorri	a.	UP
ez	ad.	N
gende	iz.	U
gora	ad.	U
gure	izord.	UP
(h)ari(?)	det.	N
(h)aritz	iz.	N
(h)autsi	a.	N

(h)il	a.	U
(h)or	det.	N
(h)orri	det.	O
(h)osto	iz.	UP
izan(du)	a.	N
Jesus	interj.	N
joan 'eraman'	a.	N
lepo (h)ezur	iz.	N
nik	izord.	N
probetxu	iz.	U
sar(tu)	a.	O
senar	iz.	U
utzi	a.	O
zure	izord.	O

3. taula. Adizkitegia

TRINKOAK		
dago	<i>egon</i> (Hura), Ind. or.	
date(ke)	<i>izan</i> (Hura), Ind. or. +ahalera	UP
zaude	<i>egon</i> (Zu), Ind. or.	I
PERIFRASTIKOAK		
(ba)gaitetz	* <i>edin</i> (Gu) Subj. or.	UP
diogu(?)	- <i>i(n)</i> -(?) (Guk-Hari-Hura), Indik. or.	O
diot	- <i>i(n)</i> - (Nik-Hari-Hura), Indik. or.	UP
dut	* <i>edun</i> (Nik-Hura), Indik. or.	N
dute	* <i>edun</i> (Haiek-Hura), Indik. or.	U
(e)zazue	* <i>ezan</i> (Zuek-Hura), Agint.	N

5. Hondar hitza

Lan honek, beste batzuekin batera (Santazilia, 2015; 2017; 2019), gaztelaniaz idatzitako justizia auzibide zaharren dokumentazioan sakabanaturik

dauden euskarazko pasarteak eman nahi ditu ezagutzera. Euskararen historiako eta dialektologia historikorako datu-iturri baliagarriak direlakoan, horiek genero gisa dituzten ezaugarriak, abantailak eta mugak azaldu ditut. Pasarte horietako zenbait euskara aspaldi galdua duten eremuetaoak dira, eta informazio soziolinguistiko aberatsa ere badakarte. Horrekin batera, ahozko euskaratik duten hurbiltasunak balio handia eransten die.

Pasarteak testuinguruan paratu ditut eta edizio filologikoa egin. Ondotik, iruzkin linguistikoak eskaini ditut, pasarte bakoitzak XVI. eta XVII. mendeetako euskararen historiaren barruan duen lekua erakusteko asmoz. Ezaugarriak, lexikoa eta adizkiak ere zerrendatu ditut, ikerketarako lanabes izan daitezen.

Ikusi dugunez, eskribauek euren lana euskaraz egiteko eta pasarteak ongi ulertu eta transkribatzeko ez zuten arazorik izaten. Gainera, leku berean hainbat tokitako euskaldunak batera ikustea ohikoa zen, eta ez dirudi hango edo hemengo izatea arazo zenik elkar ulertzeko. Orobat, gaur egungo ezagutzatik abiatuta horien azterketa egitea ez ohi da lan bereziki nekeza, baina pasarte ilun zenbait ere badira, azalbide garbirik ez dutenak une honetan.

Garbi gelditu da, bestalde, testuak kronologikoki ongi kokatuak egon arren, erlatiboki diatopiko izateko aukera ere badutela, eta ez duketela beti tokian tokiko hizkera zorrotz islatzen. Eskribauek berek zerabilten euskararen eragina egotea ezin bazter daitekeen aukera da, etorkizuneko ikerketan kontuan hartu beharrekoa. Horrelako pasarteen corpora handitu ahala, eskribau zenbaiten ohiturak, garaiak, testuen gaiak eta bestelako aldagaiak aztertzea eta kontuan hartzea beharrezkoa da.

Erreferentziak

ALTUNA, Roberto; ELORTZA, Kepa; ZUMALDE, Koldo, 2014, *Oñatiko euskeria: Ezagutu, aztartu, egin*. Oñati: Oñatiko Udala.

ARIZTIMUÑO, Borja, 2016, «Euskararen dialekto zaharrak aztertze saioa: aitagureen mithridates baten deskribapena», in Gotzon Aurrekoetxea, Jesus Mari Makatza-

ga & Patxi Salaberri (arg.), *Hire Bordatxoan. Txipi Ormaetxea Omenduz*. Bilbo: UPV/EHU, 21-40.

ARTOLA, Koldo, 2006, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (1-sarrera eta lehen galdera-sortak)», *FLV*, 103 (2006) 393-428.

———, 2007, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (2-inkestaren galdera-sortak)», *FLV*, 104 (2007) 5-32.

———, 2010, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (3-Ipar-Artzibarko laginak: Hiriberri)», *FLV*, 112 (2010) 5-50.

———, 2011, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (4-Ipar-Artzibarko laginak: Arrieta)», *FLV*, 113 (2011) 261-326.

———, 2012a, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (5-Hego-Artzibarko laginak: Ilurdotz I)», *FLV*, 114 (2012) 5-60.

———, 2012b, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (6-Hego-Artzibarko laginak: Ilurdotz II)», *FLV*, 115 (2012) 195-254.

———, 2013, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (7-barnera begirako zenbait erkaketa)», *FLV*, 116 (2013) 31-90.

———, 2014a, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (8-Elkanoko aldaerarekiko zenbait erkaketa)», *FLV*, 117 (2014) 25-100.

———, 2014b, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (eta 9-aditzaz zenbait Elkanoko aldaerarekiko erkaketan)», *FLV*, 118 (2014) 393-435.

———, 2014c, *Ziorditik Uztarrozeraino. Nafarroan, euskararen hegoaldeko mugetan barrena, 1983an*. Donostia: Arantzadi Zientzi Elkarte.

Bonaparte, Louis Loucien, 1881, «Observaciones sobre el vascuence de algunos pueblos del valle de la Burunda (I)», *Revista Euskara*, 4 (1881) 161-166.

Camino, Iñaki, 2003a, «Hego-nafarreraren egituraz», *FLV*, 94 (2003) 427-468.

———, 2003b, *Hego Nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.

———, 2008, «Nafarroa Behereko euskara zaharra», *ASJU*, XLII-1 (2008) 101-170.

———, 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.

———, 2016, *Amiküze eskualdeko ^heskuara*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.

ERDOZIA, Jose Luis, 2001, «Sakana erdialdeko euskara», UPV/EHUko doktorego tesia.

———, 2005, «Zenbait euskal testu Nafarroan XVII. mendean», *FLV*, 99 (2005) 307-334.

GÓMEZ-LÓPEZ, Ricardo, 2005, «De re etymologica: vasc. *-rantz* 'hacia'», in Pilar txo Etxeberria & Henrike Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 273-280.

GORROTXATEGI [GORROCHATEGUI], Joaquín & LAKARRA, Joseba Andoni, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in Francisco Villar & María Pilar Fernández (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca: Salamancako Unibertsitatea, 407-438.

IBARRA, Orreaga, 1995, *Ultzamako hizkera. Inguruko euskalkiekiko harremanak*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.

———, 2000, *Erroibarko eta Esteribarko hizkera*. Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa.

IGARTUA, Iván & SANTAZILIA, Ekaitz, 2013, «Instrumentalaz gogoratzuz, instrumentuaz haratago. Kasuaren izaera tipologian eta euskararen bilakabidea», in Ricardo Gómez, Joaquín Gorrotxategi, Joseba Andoni Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 227-244.

IRIZAR [YRIZAR], Pedro, 1991, *Morfología del Verbo Auxiliar Guipuzcoano: Estudio Dialectológico*. Bilbo: Euskaltzaindia.

KNÖRR, Henrike & ZUAZO, Koldo (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak: ikerketa eta testuak*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.

LAKARRA, Joseba Andoni, 1997, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar bide berri», *ASJU*, 31-2 (1997) 447-535.

———, 2008, «Aitzineuskararen gramatikanantz (malkar eta osinetan zehar)», in Xabier Artiagoitia & Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez*. Bilbo: UPV/EHU, 451-490.

———, 2011, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU, 155-241.

LEKAROZ, Gorka, 2006, «Antzinako baztanera: XVIII mendeko prediku argitaragabe bat», *FLV*, 101 (2006) 69-94.

———, 2014-10-22, «Euskararen lekukoak: ARTZIBAR eta OROTZ-BETELU», *Lingua Navarrorum*. Hemen eskuragarri: <http://linguanavarrorum.blogariak.net/2014/10/22/euskararen-lekukoak-artzibar-eta-orotz-betelu/>

MADARIAGA, Juan, 2014, *Sociedad y lengua vasca en los siglos XVII y XVIII*. Bilbo: Euskaltzaindia.

MADARIAGA, Nerea, 2001, «Datos para una tipología del cambio lingüístico en los términos referidos al cuerpo humano», *ASJU*, 35-2, (2001) 385-443.

MAIORA, Fernando, 2011, *Reino de Navarra. Euskera. Injurias, coplas, frases*. Egilearen argitalpena.

———, 2018, *Reino de Navarra. Euskera, lengua inteligible. Causas del retroceso. Injurias, coplas...* Egilearen argitalpena.

MANTEROLA, Julen, 2011, «-a morfemaren erabilera (eza) ekialdeko euskaretan», in Joseba Andoni Lakarra, Joaquín Gorrotxategi & Blanca Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 71-95.

———, 2015, «Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak», UPV/EHUko doktorego tesia.

MCINTOSH, Angus *et al.*, 1986, *A Linguistic Atlas of Late Mediaeval English*. Aberdeen: Aberdeen University Press. Hemen eskuragarri: <http://www.lel.ed.ac.uk/ihd/elalme/elalme.html>.

MITXELENA [MICHELENA], Koldo, 2011 [1961], *Fonética Histórica Vasca*. Berrarg. in: Joseba Andoni Lakarra & Iñigo Arzalluz (arg.). *Obras Completas VI*. Donostia & Vitoria-Gasteiz: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU. [= FHV].

———, 2011 [1964], *Textos arcaicos vascos*. Berrarg. in Joseba Andoni Lakarra & Iñigo Arzalluz (arg.), *Obras Completas XII*. Donostia & Vitoria-Gasteiz: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU. [= TAV].

———, 1978, «Miscelánea filológica vasca. I», *FLV*, 29 (1978) 205-228.

———, 1979, «Miscelánea filológica vasca. IV», *FLV*, 33 (1979) 377-406.

MITXELENA [MICHELENA], Koldo & SARASOLA, Ibon, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia. [= OEH].

MONTEANO, Peio Joseba, 2017, *El iceberg navarro. Euskera y castellano en la Navarra del siglo XVI*. Iruñea: Pamiela.

MOUNOLE, Céline, 2007, «Perifrasa zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria», *ASJU* 41-1 (2007) 67-138.

———, 2011, «Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique», UPV/EHUko eta Bordeaux IIIko doktorego tesia.

MOUNOLE, Céline & GÓMEZ-LÓPEZ, Ricardo, 2018, «Euskara zahar eta klasiko», in Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Eusko Jaurlaritza: Vitoria-Gasteiz, 469-541.

MOUNOLE, Céline & Joseba Andoni Lakarra, 2018, «Euskara arkaikoa», in Joaquín Gorrochategui, Iñigo Igartua & Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Eusko Jaurlaritza: Vitoria-Gasteiz, 345-468.

ONDARRA, Francisco, 1982, «Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuin y Urdazubi», *ASJU*, 40 (1982) 387-402.

———, 1993, «José Matías Elizalde (1776-1856), Urdazubiko monastegiko azken abatearen predikatuak», *ASJU*, 27-2 (1993) 575-611.

PADILLA-MOYANO, Manuel, 2017, «Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa: XVI – XIX. mendeak», UPV/EHUko eta Bordeaux Montaigneko doktorego tesia.

PAGOLA, Rosa Miren *et al.*, 1995, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: Iparraldeko goi-nafarrera-1*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea.

———, 1996, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Hegoaldeko goi-nafarrera-1*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

RATKUS, Arturäs, 2010, «The adjective inflection in Gothic and early Germanic: structure and development», *Trinity College*-ko doktorego tesia.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, 2014, *Diccionario de la lengua española*. Hemen eskuragarri: <http://dle.rae.es>. [= DRAE].

REGUERO, Urtzi, 2015, «Mendebalaren eta ekialdearen artean: goi-nafarrera zaharraren azterketa diakronikorantz», in Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatje, Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU, 587 –598.

———, 2017, «Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak», UPV/EHUko doktorego tesia.

———, prestatzen, «NOR-NORI-NORK saileko perifrasiatiko aditz laguntzailerak goinafarreraz: azterketa eta proposamen berria».

S.a., 2013, *Euskal Klasikoen Corpusa*. Hemen eskuragarri: <http://www.ehu.es/ehg/kc/>. [= EKC].

SALABERRI IZKO, Iker, 2018, «Ezeztapenaren hurrenkera euskal egitura perifrastikoetan: hurbilpen diakroniko-tipologikoa», *FLV*, 124 (2018) 55-83.

SALABERRI ZARATIEGI, Patxi, 2000, «Iruñerriko eta inguruko ibarretako euskaren gainean». *Euskera*, XLV-3 (2000) 881-921.

SALABERRI ZARATIEGI, Patxi & Urrizola, Ricardo, 2008, «Hiriberri Arakilgo predikua I: transkripzioa eta azterketa», *FLV*, 108 (2008) 263-290.

SALABURU, Pello, 1986, «Baztango euskalkiaz: Elizondoko beste doktrina bat», *ASJU*, XX (1986) 817-844.

SALABURU, Pello & Lakar, Maite, 2005, *Baztango Mintzoa: gramatika eta hiztegia*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.

SANTAZILIA, Ekaitz, 2009, «Luzaideko hizkuntz bariazioa», *FLV*, 111 (2009) 219-248.

———, 2013, «Noun Morphology», in Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque: Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction*. Peter Lang: Frankfurt am Main, 223-281.

———, 2015, «Garai arkaikoko euskara nafarraren lekukotasun berriak: gehiketak eta zuzenketak F. Maioren liburuari», *FLV*, 119 (2015) 109-146.

———, 2016, «Zaraitzueraren lekukotasunak XVIII. mende bukaeran: hiru testu zahar eta autore berri bat» *FLV*, 121 (2016) 67-120.

———, 2017, «Orye, *lagunac*. Euskara nafarraren aztarnak XVI. mendeko hiru sorginkeria auzibidetan», *RIEV*, 62-2 (2017).

———, 2019, «*Ala ffede, bada!* Euskal testu berri gehiago Nafarroako XVI. mendeko justizia auzibideetan», *Uztaro*, 108 (2019), 29-51.

SARASOLA, Ibon, 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU*, 17 (1983) 69-212. [= ConTAV].

SATRUSTEGI [SATRUSTEGUI], Jose María, 1987, *Euskal testu zaharrak I*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, 1992, «Cuatro promesas matrimoniales inéditas, en euskera del s. XVI», *FLV*, 59 (1992) 55-70.

TRASK, Robert Larry, 1995, «On the History of the Non-Finite Verb Forms in Basque», in José Ignacio Hualde, Joseba Andoni Lakarra & Robert Larry Trask (arg.), *Towards a History of the Basque Language*. Amsterdam: John Benjamins, 207-234.

———, 1997, *The History of Basque*. Londres: Routledge.

TREBIÑO, Imanol, 2001, *Administrazio zibileko testu historikoak*. Oñati: HAEE.

ULIBARRI, Koldo, 2008, «Orozkoko euskararen azterketa diakronikorantz hurbiltze bat», *ASJU*, XLII-1 (2008) 191-208.

———, 2011, «1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *Cancion en lengua vascongada o vizcayna que contiene la sustancia deste sermon*», *ASJU*, XLV-1 (2011) 361-385.

———, 2013, «Testuak kokatuz dialektologia historikoan: egiteetatik metodologiara», in Ricardo Gómez et al. (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU, 511-532.

ZELAIETA, Edu, 2008, *Baxtan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

ZUAZO, Koldo, 2010, *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.

Oharrak

Euskera. 2018, 2, 1. Bilbo
ISSN 0210-1564

Trayectoria vital y Pensamiento de Miguel de Unamuno (1864-1936)

AULESTIA, Gorka

A Pablo Beltrán de Heredia

Introducción

Don Miguel de Unamuno y Jugo está considerado por muchos como el más universal de nuestros escritores contemporáneos por su personalidad controvertida, la ideología comprometida, la amplitud temática y su extensa producción literaria. Cultivó todos los géneros literarios: novela, ensayo, poesía, cuento, teatro, etc.; escribió miles de artículos y de cartas manteniendo una correspondencia extensa y heterogénea con todo tipo de personas, especialmente de España y Latinoamérica. Su estilo claro y sincero impacta aun no estando de acuerdo con muchas de sus ideas. Está considerado también como uno de los precursores del existencialismo e introductor de esta doctrina en España.

Su singular personalidad no deja indiferente a ningún lector entre el cuantioso número de defensores y detractores. En esa extensa obra tan diversa se muestra polemista, beligerante, en ocasiones contradictorio, sincero pero no veraz en bastantes afirmaciones, paradójico, heterodoxo y creyente, diferente pero siempre el mismo, muchos Unamuno y un solo Unamuno, maravilloso y extravagante, singular, inmoderado en su afán de singularización, romántico, ajeno al ridículo, rotundo en sus juicios, lleno de entrega y falto de humildad, poseído de sí mismo, difícil de ser encasilla-

Euskera. 2018, 2, 1. 463-509. Bilbo
ISSN 0210-1564

do, incansable en su trabajo, voraz en sus lecturas, fiel a su familia y a los amigos Emiliano de Arriaga (1844-1919), Juan Arzadun (1862-1950), Pere Corominas (1870-1939), Quintín de la Torre (1877-1966), etc.: gladiador ante sus adversarios, poseedor de una fuerza de voluntad inquebrantable, comprometido, espoleador de conciencias, desconcertante en muchas de las afirmaciones, excesivo en su temor a la muerte, «plomizo» en su deseo de inmortalidad, inquieto y tenso, trágico en su fe religiosa, ofensivo en el tema del euskara, luchador sin tregua, enfermizo con su ego («yoísmo», según él), defensor de lo individual pero centralista castellano, quijotesco, triste y carente de humor pero no pesimista, digno de compasión, niño grande, solitario y meditabundo, taciturno y melancólico, ecléctico por temperamento, caviloso y caminante, aclamado por las masas y denigrado por algunas autoridades, amante del paisaje y del campo, paseante solitario, propenso al soliloquio o monólogo, *cordialista* y pasional con notoria influencia del judeo-cristiano San Pablo, del converso San Agustín, y del gran prosista francés Blaise (Blas) Pascal (1623-1662). Unamuno explica la agonía del Cristianismo del autor de *Pensées* (Pensamientos, 1669-70) afirmando que: «Es el corazón quien siente a Dios, no la razón... Pascal se sublevaba contra las pruebas racionales aristotélicas de la existencia de Dios... Pascal fue un apóstata de la razón»¹.

1. Vida

D. Miguel de Unamuno y Jugo nació el 29 de septiembre de 1864 en Bilbao, calle de la Ronda nº 16, una de las famosas «Siete calles» de la capital vizcaína: «Nací en lo más lúgubre y sombrío del sombrío Bilbao: en la calle de la Ronda, y en la casa misma en que, cincuenta y ocho años antes que yo, había nacido Juan Crisóstomo de Arriaga; en aquella calle, amasada en humedad y sombras, donde la luz no entra, sino derritiéndose»². Bilbao era entonces una pequeña ciudad preindustrial. La patria chica a la que,

¹ Miguel de Unamuno. *La Agonía del cristianismo*, Madrid, Espasa-Calpe, nº. 312, 1966: 107, 111.

² M. de Unamuno. *De mi País*, Madrid, Espasa-Calpe, nº. 336, 1959: 129.

años más tarde, contrapondrá su Salamanca, la patria intelectual: «De mi Vizcaya, de mi Bilbao, la simiente; de mi Castilla, de mi Salamanca, el fruto»³. «En aquel Bilbao; en aquel Bilbao del 2 de mayo de 1874; en aquel Bilbao que había salido de las *machinadas* –la última fue su sitio y bombardeo– y no había entrado en las huelgas; en aquel Bilbao aprendí a anhelar lo inasequible, a tener sed y hambre de lo infinito y de lo eterno; en aquel Bilbao prometí culto a la libertad, a la claridad y a la pureza del espíritu»⁴. Para Miguel, su entorno, su Monte Pagazarri (sic) (el «gran Himalaya») y su villa eran los «suyos» y por lo tanto los más hermosos: «El mundo entero es un Bilbao más grande»⁵. Al año siguiente de Miguel, nacería también Sabino Arana (1865-1903), fundador del PNV (1895), en la Anteiglesia de Abando, (hoy centro de Bilbao pero todavía sin pertenecer a ella hasta 1876, fin de la II Guerra Carlista). Ambos representan las dos tendencias, que pocas décadas después, iban a condicionar la historia política de Euskal Herria.

Unamuno perdió a su padre Félix (comerciante acomodado, oriundo de Bergara) cuando tenía seis años. De niño fue al colegio de San Nicolás situado en la buhardilla de un viejo caserón en la calle Correos: «Medio Bilbao de entonces pasó su niñez bajo la caña de don Higinio»... «Bendita sea su memoria». Son los años de los paseos de los jueves al Campo Volantín, de las primeras pajaritas de papel. Gracias a la pequeña biblioteca paterna se aficionó a la lectura leyendo *El Criterio* de Donoso Cortés (1809-1853), al francés Julio Verne (1828-1905) y a algunos clásicos españoles.

El amor que sentía por su tierra natal no se limitaba exclusivamente a la capital sino que se extendía a toda la provincia de Vizcaya, palabra que escribía con las letras V y c, sin seguir las nuevas pautas ortográficas reconocidas por Sabino de Arana: Bizkaia: «¡Oh tierra de mi cuna, de mis padres, de mis abuelos y trasabuelos todos, tierra de mi infancia y de mis mocedades, tierra en que tomé a la compañera de mi vida, tierra de mis amores,

³ M. de Unamuno. *Obras Completas*, Madrid, Fundación J.A. de Castro, vol. IX, 2008: 610.

⁴ M. de Unamuno. O.C., vol. VIII, Madrid, Escelicer, 1966: 418.

⁵ M. de Unamuno. «Cántico de Navidad», «Hoy te gocé Bilbao,» O.C., vol. VI: 529.

tú eres el corazón de mi alma! Tu mar y tus montañas Vizcaya mía, me hicieron lo que soy; de la tierra de que se amasan tus robles, tus hayas, tus nogales y tus castaños, de esa tierra ha sido mi corazón amasado, Vizcaya mía»⁶.

Cuando el niño Miguel tenía nueve años, en ese «bochito mío», ocurrieron tristes acontecimientos bélicos que más tarde aparecerán consignados en su primera novela *Paz en la Guerra* (1897). En ella narrará también el sitio de Bilbao (28 Sept. 1873 – 2 mayo 1874) durante la II Guerra Carlista (1872-1876): «...el 2 de mayo de 1874, entraron en Bilbao las tropas liberadoras...Pasados los días agrídulces de la tragicomedia del asedio, los bilbaínos sentían hambre y sed de noticias»⁷. El 1 de septiembre de 1875 comenzó el bachillerato en el Instituto Vizcaíno de su ciudad bajo la dirección de D. Sandalio quien, en 1900, felicitó a su antiguo discípulo por el nombramiento de Rector de la Universidad de Salamanca; detalle que llenó de inmensa alegría a Don Miguel: «En el curso de 1875 a 1876, teniendo yo once años, en las postrimerías de la guerra civil, ingresé en el Instituto Vizcaíno. Es un momento solemne el de la entrada en la segunda enseñanza»⁸. Asistía también al taller del renombrado pintor guipuzcoano Antonio M^a. Lekuona (1831-1907) y al Coro de la parroquia de los Santos Juanes en el que, en alguna ocasión, desafinó por lo que recibió la desaprobación del director. La rápida contestación de Miguel fue la siguiente: «Si no desafino, nadie sabrá que estoy aquí». Esto nos puede hacer entrever el carácter del futuro escritor bilbaíno. Desde muy joven se fue configurando su personalidad tan singular. Necesitaba ser siempre centro de atención.

En el aspecto religioso, conviene reseñar su participación como secretario de la Congregación de San Luis Gonzaga, ubicada en la Residencia de los PP. Jesuitas. Siempre conservó una profunda admiración por el fundador de la Compañía de Jesús, pero condenó con dureza a los jesuitas: «Un hombre simboliza el espíritu religioso de los vascos: Íñigo de Loyola, hombre de ac-

⁶ M. de Unamuno. *Vida de Don Quijote y Sancho*, en *Obras Completas*, vol. X, 2009: 53-54.

⁷ M. de Unamuno. *De mi país*, Madrid, Espasa-Calpe, n.º 336, 1959: 93.

⁸ M. de Unamuno. *Recuerdos de niñez y de mocedad*, Madrid, Espasa-Calpe, 323, 1958: 79.

ción, soldado primero de la patria, luego de Cristo, general y fundador de una Orden de gladiadores, cuya vida es acción lenta e incesante, cuya religión es la lucha terca y sostenida»⁹. Según él, «...un cristiano puede *s'abêtir* (embrutecerse), puede suicidarse racionalmente; lo que no puede es *abêtir* a otro, matar a otro la inteligencia. Y es lo que hacen los jesuitas. Sólo que tratando de enloquecer a los demás se han entontecido ellos. Tratando a todos como a niños, ellos se han infantilizado en el más triste sentido. Y hoy apenas hay nada más tonto que un jesuita: por lo menos un jesuita español. Todo lo de su astucia es pura leyenda»¹⁰. En alguna ocasión, pierde la medida y ataca con dureza a los miembros de la Compañía de Jesús: «Los jesuitas, los degenerados hijos de Íñigo de Loyola, nos vienen con la cantinela esa del reinado social de Jesucristo, y con ese criterio político quieren tratar los problemas políticos y los económico sociales»¹¹.

Los años de la adolescencia, fueron años de intenso fervor religioso manifestado por el joven Unamuno en la poesía *En la Basílica del Señor Santiago de Bilbao*: «Aquí soñé mis sueños de la infancia, / de santidad y de ambición tejidos / ...aquí el hambre de Dios sentí primero / de hijos de este Bilbao de mis entrañas, / gusté al Paráclito. / ¡Oh mi Bilbao! Tu vida tormentosa / la he recogido yo; tus banderizos... / Dentro de mi corazón luchan dos bandos. / Vives en mí, Bilbao mis ensueños; / sufres en mí, mi villa tormentosa; / tú me hiciste en tu fragua de dolores / y de ansias ávidas. / Yo soy mi pueblo, templo venerando; aplaca mis congojas, adormece / este sufrir, para que así consiga / seguir sufriendolo»¹². En la época del cuarto curso de bachillerato, a los catorce años, tuvo la primera crisis religiosa.

El joven Miguel iba para santo. Y, ¿quién no soñó alguna vez con ser santo? Incluso pensó entrar en algún convento: «Tuve un tiempo en que soñé con el claustro...»¹³. Pero, Conchita, una jovencita del barrio de Ren-

⁹ M.de Unamuno. *La raza vasca y el vascuence*, Madrid, Espasa-Calpe, n.º. 1566, 1974: 75.

¹⁰ M. de Unamuno. *La Agonía del Cristianismo*, Madrid, Espasa-Calpe, n.º. 312, 1966: 113-114

¹¹ *Ibid.*: 84.

¹² «En la Basílica del Señor Santiago de Bilbao», O.C., vol.VI, Escelicer, 1966: 200-204.

¹³ M. de Unamuno. *Mi Diario*, Madrid, Escelicer, 1970: 102.

tería de Gernika, se interpuso en el camino. Como él mismo nos lo cuenta: «Soñaba en ser santo y de pronto atravesaba este sueño su imagen. Iba de corto, sus cortas sayas dejaban ver las lozanas pantorrillas, su pecho empezaba a alzarse, la trenza le colgaba por la espalda, y sus ojos iban iluminando su camino. Y mi soñada santidad flaqueaba»¹⁴.

Por otra parte, proseguía en la adolescencia la formación autodidacta estudiando con intensidad el euskara e interesándose por el devenir político de su querida Euskal Herria:

...estudiaba con todo ahínco el vascuence en libros ante todo y buscando luego toda ocasión para oírlo hablar y aun hablarlo. Y entonces empecé a componer un diccionario vasco-castellano... Y aún guardo la enorme suma de materiales recogidos en bastantes años, a partir del último de mi bachillerato... Al poco de acabar yo mi primer año de bachillerato, el 21 de julio de 1876, siendo Antonio Cánovas del Castillo (1828-1897) presidente del Consejo de Ministros, se dictó la ley abolicionista de los Fueros, cesaron las Juntas Generales del Señorío de Guernica, se empezó a echar quintas, se estancó el tabaco, etc. ...De aquí mi exaltación patriótica de entonces... Y recuerdo una puerilidad a la que la exaltación fuerista nos llevó a un amigo y a mí... Y fué que un día escribimos una carta al rey Don Alfonso XII increpándole por haber firmado la ley del 21 de julio y amenazándole por ello. Pusimos en el sobre: «A S.M. el rey Don Alfonso XII.-Madrid», y al buzón la carta. ...En aquel muelle del Arenal, frente a Ripa, ¡cuántas y cuántas veces no nos paseamos disertando de los males de la Euscalerría y lamentando la cobardía presente!, ¡cuántas veces no echamos planes para cuando Vizcaya fuese independiente!»¹⁵

Desde su temprana juventud mantuvo siempre ese espíritu luchador que se manifestará más tarde en sus relaciones con Sabino Arana, M. Primo de Rivera, el rey Alfonso XIII, J. Ortega y Gasset, M. Azaña, Franco, Millán Astray, etc.

¹⁴ M. de Unamuno. *Recuerdos de niñez y mocedad*, Madrid, Espasa-Calpe, n.º 323: 1958: 113.

¹⁵ *Ibid.*: 151-154.

Acabado el Bachillerato, en 1880, marcha a Madrid a estudiar la carrera de Filosofía y Letras: «Me acuerdo bastante bien de la primera vez que me alejé de mi Bilbao, en septiembre de 1880, cuando fui, teniendo dieciséis años, a estudiar mi carrera a Madrid»¹⁶. Como él mismo nos relata, en su primer viaje a la capital española, pasó por las proximidades de la Peña de Orduña cantando un *zortziko* del bardo vasco J.M. Iparraguirre (1820-1881) con lágrimas en los ojos. El 21 de junio de 1883 –con solo 19 años– acabó su Licenciatura con excelentes calificaciones. El 20 de junio del año siguiente, se doctora también con éxito defendiendo la tesis «Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca» ante un tribunal presidido por el ilustre paleógrafo cántabro D. Marcelino Menéndez y Pelayo (1856-1912).

Es la época en que se siente atraído por la filosofía del «estupendo F. Hegel» (1770-1831) y del positivismo de H. Spencer (1820-1903); para ello, aprende la lengua alemana y la inglesa. El filósofo inglés le introducirá en el positivismo y en la ciencia. Para Spencer, solo sirven los métodos científicos y los hechos experimentales. Pero el joven Unamuno no tardó mucho en desprenderse de su influencia al no aceptar el cientificismo spenceriano envuelto en filosofía. Entre sus lecturas aparecen también nombres ilustres de esta corriente, v. g.: J. Stuart Mill (1806-1873), A. Comte (1798-1857), Ch. Darwin (1809-1882), E. Haeckel (1834-1919), etc. Acabó soltando amarras y alejándose de esta doctrina por la supervaloración que hacía de la ciencia empírica, marginando los valores espirituales. Según iba pasando el tiempo, su optimismo por la filosofía positivista fue decreciendo y autores como L. Tolstoi (1828-1910), F. Dostoyevsky (1821-1881), G. Leopardi (1798-1837), A. Schopenhauer (1788-1837), etc. le resultaban más cercanos: «Anduvo no ha mucho por el mundo una cierta doctrina que llamábamos positivismo, que hizo mucho bien y mucho mal. Y entre otros males que hizo fue el de traer un género tal de análisis que los hechos se pulverizaban con él, reduciéndose a polvo de hechos. Los más de los que el positivismo llamaba hechos no eran sino fragmentos de hechos»¹⁷.

¹⁶ *De mi País.*: 12.

¹⁷ M. de Unamuno. *Del sentimiento trágico de la vida*, Madrid, Espasa-Calpe, nº. 4, 1971: 14.

A medida que van pasando los años, su pequeño «bochito» se va transformando y cambiando de faz, lo cual entristece el corazón del joven Miguel y se siente nostálgico: «Francamente, voy perdiendo la gana de volver a Bilbao y no me deleita el saber de sus progresos. Que progrese, sí, que progrese; mas sin que yo lo vea, a serme posible... Cuando más prospera y crece mi pueblo, menos me atrae, porque tanto más deslustra el retrato que de él yace prendido en el cristal de mi espíritu. Es hoy la casa de todos; enhorabuena, así debe ser, pero ¡ah!, ¡los tiempos en que era *nuestra* casa...! Sólo lo pasado es poético, sólo lo que ha vivido (sic)... Esas pesadas y presuntuosas moles del teatro Arriaga, de la Diputación y del Ayuntamiento, que he visto levantar, son obra de manos de hombres»¹⁸.

Obviamente, amó también a sus paisanos —como no podía ser de otra forma— pero en alguna ocasión, arremetió contra los bilbaínos por ese talante «glorioso» que, a menudo, muestran en sus relaciones cotidianas: «Ahora que con las minas y las industrias ha empezado a acumularse una gran riqueza, ahora es cuando empieza a notarse algún cambio en el espíritu. Emprendedor y activo, sí, pero se ha hecho insoportable el bilbaíno por lo pagado de sí mismo y de su riqueza y de su convencimiento de pertenecer a cierta raza superior. Mira con cierta petulancia al resto de los españoles, a los no vascongados, si son pobres, llamándolos despectivamente *maquetos*»¹⁹.

En 1884, pasa a vivir a Bilbao donde se preparará para las oposiciones a Cátedras de Instituto; imparte también clases de latín y psicología en un colegio. Publica, asimismo, un artículo polémico: «Del elemento alienígena en el idioma vasco». En 1888, oposita en Madrid a la Cátedra de Psicología y tras un par de fracasos, concursa a la cátedra de Euskara del Instituto de la Diputación provincial de Bizkaia, quedando en segundo lugar entre cinco candidatos, detrás del ganador lequeitiano R. M.º de Azkue, futuro primer presidente de Euskaltzaindia en 1919. Los años que discurren entre 1884 y 1891 serán importantes desde el punto de vista de la estabilidad, pues concurren en su vida dos elementos fundamentales: el trabajo y el matrimonio.

¹⁸ *De mi País*: 128.

¹⁹ M. de Unamuno. *La raza vasca y el vascuence*, Madrid, Espasa-Calpe, n.º. 1566: 86.

Por fin, en 1891, pasa las pruebas de las oposiciones a la Cátedra de Griego en la Universidad de Salamanca y puede casarse con Concepción Lizarraga con quien tendrá nueve hijos; todos los hijos, excepto el mayor nacerán en Salamanca. El tercero de ellos padeció la meningitis. Se llamaba Raimundo y es el que permanecía junto al padre mientras Unamuno escribía. Nos lo describe con estas palabras: «El estado tristísimo del tercero de estos (...) le tengo con una acusadísima hidrocefalia (...) el infeliz angelito, postrado siempre en cama, imbécil y con una cabeza enorme...»²⁰. Unamuno pensó que esta enfermedad podría ser una especie de castigo de Dios, por su «soberbia intelectual». A pesar de todo, Don Miguel fue muy feliz en Salamanca y amó apasionadamente esta bella ciudad castellana como había amado años antes su «querido bochito»: «Salamanca, Salamanca, renaciente maravilla, / académica palanca de mi visión de Castilla». Muchos de los escritos unamunianos destacan por el profundo carácter autobiográfico que se manifiesta en dos de sus amores predilectos: Bilbao y Salamanca.

En el plano académico, toma posesión de su cátedra el 13 de julio de 1891 y comienza una vida de intenso trabajo, de honor y gloria, pero también de dolor y sufrimiento, pues en 1897, publica la primera novela, *Paz en la Guerra*, pero una profunda crisis religiosa está a punto de llevarle al abismo del suicidio: «Esto es insufrible. Ahora me persigue la idea del suicidio. Hace un rato pensaba en si me inyectara una fuerte cantidad de morfina para dormirme para siempre...Esta constante preocupación de mi destino de ultratumba, del más allá de la muerte, esta obsesión de la nada mía, ¿no es puro egoísmo?»²¹. Unamuno tuvo varias crisis religiosas; en realidad, toda su vida, desde su adolescencia en Bilbao, vivió en crisis y en lucha constante consigo mismo a causa de la fe. Pero esta última fue la peor como él mismo lo confiesa en una carta a un amigo militar y escritor de la «Generación del 98», nacido en Bermeo (Bizkaia). Estando durmiendo en la cama con su mujer, «...me cogió la crisis de un modo violento y repentino...Lo que me sorprendió fue su explosión. Entonces me refugié en la niñez de mi

²⁰ «Carta de Unamuno a Emiliano de Arriaga», en *Instituto de Estudios Vascos*, Buenos Aires, 1955, Abril-Junio: 73.

²¹ M. de Unamuno. *Diario Íntimo*, Madrid, Escelicer, 1970: 230-231.

alma, y comprendí la vida recogida, cuando al verme llorar se le escapó a mi mujer esta exclamación viniendo a mí: ¡Hijo mío! Entonces me llamó hijo, hijo»²². A su amigo catalán Pere Corominas le describirá la crisis como una especie de descarga fulminante. Al día siguiente, se recluyó en el convento de los PP. Dominicos durante tres días para rezar y recuperar la fe.

En el terreno político, en 1892 Unamuno se sentía ya socialista pero de forma superficial. Hemos de remontarnos al fin de la II Guerra Carlista, y en concreto al año 1878, para hallar los orígenes del Socialismo en España. P. Iglesias Possé (1850-1925) fue el fundador de la Unión de Trabajadores Socialistas, de la que más tarde brotaría el Partido Socialista Obrero Español. El movimiento socialista se asentó rápidamente alcanzando mucha fuerza entre las masas obreras en la época de la industrialización. La llegada del sindicalista toledano F. Perezagua (1860-1935) y, más tarde, del joven asturiano I. Prieto (1883-1962), sirvió de fomento de esta doctrina, avalada por la lucha de clases entre la burguesía y el proletariado. El joven Unamuno, vigía atento de lo que sucedía en el bocho, observaba que su capital y, sobre todo, la margen izquierda se iban poblando de aluviones de gente forastera, que buscaban un trabajo y reclamaban más justicia social.

En 1894 se afilia a la Agrupación Socialista y comienza a colaborar activamente con el órgano de prensa *La Lucha de Clases*. Su socialismo nunca alcanzará el grado difundido en 1848 en el *Manifiesto comunista* por K. Marx (1812-1883) y F. Engels (1820-1895), ni en la dialéctica materialista (producto de la combinación de las ideas de G.W.F. Hegel (1770-1831) y del materialismo craso de L. Feuerbach (1804-1872), ni en la concepción materialista de la historia, o el socialismo científico de estos intelectuales. Unamuno se limitó a asumir un socialismo humanista y religioso, buscando una renovación interior que condujera a los ciudadanos a una comunión más fraternal y universal. Este socialismo constituyó para él, como un sucedáneo que llenaba el vacío que notaba por la pérdida de la fe y el consiguiente abandono de las prácticas religiosas. Pero más tarde, abandonó esta militancia, fiel a los sentimientos liberales que trató de mantener durante toda la

²² Carta de Unamuno a Juan de Arzadun, 30-X-1897.

vida. Según él, lo malo del socialismo era que se presentaba como doctrina única y no tenía en cuenta la realidad de la muerte. El viejo Unamuno tampoco aceptaba en su bancada parlamentaria que para ser socialista se tuviera que renunciar a la fe religiosa y abrazar el ateísmo.

Entre los innumerables artículos que escribió en el semanario mencionado durante los tres años que permaneció afiliado al Partido Socialista en Bilbao destacan los escritos en 1896 sobre la guerra que España mantenía contra Cuba. Se manifiesta como antimilitarista, defendiendo que las guerras son un negocio promovido «por turbios intereses económicos». Aconseja también evitar a toda costa la confrontación con los Estados Unidos. No era el único que discrepaba de la política española llevada a cabo en el extranjero. Su paisano Sabino Arana opinaba también de igual forma, aunque por razones distintas pues consideraba a España como un país extranjero. En 1902, un año antes de su muerte, Sabino envió un telegrama a Theodore Roosevelt, presidente de los Estados Unidos, felicitándole en nombre de EAJ-PNV por su colaboración en la consecución de la independencia de Cuba. Habiendo sido Interceptado el telegrama por la policía española, fue detenido y llevado a la cárcel de Larrinaga (Bilbao) donde permaneció preso varios meses.

Superada ya la grave crisis de 1897, llegó la calma acompañada de un regalo bien merecido. Ese año deja de pertenecer al Partido Socialista, lo cual le aporta cierto alivio. Después de nueve años de trabajo, fue nombrado Rector de la Universidad de la capital salmantina. A sus escasos 36 años, el 31 de octubre de 1900 se convirtió en el Rector más joven de España, con gran extrañeza y admiración de muchos y del propio Unamuno. En el largo período de su rectorado fue destituido tres veces por razones políticas. En 1901, inauguró también el nuevo curso con un discurso en la Universidad y así continuó en los años siguientes hasta que llegó 1914. Según sus palabras: «Pasó tiempo y vino el año 1914, en el que fui destituido de aquel cargo de Rector por ardides electorales y por no rendirme a hacer declaración de fe monárquica»²³. De nada sirvió la sentida declaración de amor a España, pu-

²³ «Discurso en el Paraninfo de la Universidad de Salamanca, el día 1 de octubre de 1931, al inaugurar como Rector de ella, el curso académico de 1931-1932». *Obras Completas*, vol. IX Fundación J.A. de Castro, Madrid: 1059-1060.

blicada precisamente ese año en su novela *Niebla*. Respondiendo a Augusto Pérez, protagonista de la novela, Unamuno, –personaje y autor de la obra– se vale de esta aseveración tan firme: «–No sea usted tan español, don Miguel. –¡Y eso más, mentecato! ¡Pues sí, soy. ¡Español de nacimiento, de educación, de cuerpo, de espíritu, de lengua y hasta de profesión y oficio; español sobre todo y ante todo, y el españolismo es mi religión, y el cielo en que quiero creer es una España celestial y eterna, y mi Dios, un Dios español, el de nuestro Señor Don Quijote, un Dios que piensa en español y en español dijo: «¡Sea la luz!», y su verbo fue verbo español...»²⁴. A partir de 1914, comienzan los ataques reiterados de Unamuno «contra esto y aquello». Pocos años más tarde, en 1920, se le ve envuelto en varios procesos por «injurias al Rey». Fue acusado de atentar contra la figura del Rey Alfonso XIII por dos artículos pronunciados en el *Mercantil Valenciano* en los que los jueces hallaron dos delitos de lesa majestad. La sentencia fue ejemplar: 16 años de cárcel.

La Asamblea Municipal de la Unión Republicana de Madrid protestó contra «este atropello de la libertad de pensamiento». En realidad, no se efectuó la condena y se libró de la pena. Por otra parte, son años de intensa actividad literaria: *Niebla* (1914), *Abel Sánchez: una historia de pasión* (1917), *El Cristo de Velázquez* (1920), *La tía Tula* (1921), etc. Pero en febrero de 1924, durante la dictadura militar del general Miguel Primo de Rivera, fue desterrado a Fuerteventura por ataques constantes contra el Rey y por criticar el régimen dictatorial: «La tiranía militarista de mi pobre patria española me confinó en la isla de Fuerteventura, donde pude enriquecer mi íntima experiencia religiosa y hasta mística. Fui sacado de ella por un velero francés, que me trajo a tierra francesa, y a (sic) que me establecí aquí en París, donde esto escribo. En una especie de celda cerca del Arco de la estrella»²⁵.

A los 60 años, tuvo que sufrir el largo destierro de seis años (1924-1930) en la mencionada isla canaria, París y, sobre todo, en Hendaya (hospedado en el hotelito Broca): «Escribo esta conclusión fuera de mi patria, España, desgarrada por la más vergonzosa y estúpida tiranía, por la tiranía de la imbe-

²⁴ M. de Unamuno. *Niebla*, Madrid, Bibliotex, S.L., 2001: 174.

²⁵ *La Agonía del Cristianismo*: 15.

ilidad militarista; fuera de mi hogar, de mi familia, de mis ocho hijos –no tengo nietos– y sintiendo en mí con la lucha civil la religiosa. La agonía de mi patria, que se muere, ha removido en mi alma la agonía del cristianismo. Siento a la vez la política elevada a la religión y la religión elevada a la política. Siento la agonía de Europa, de la civilización que llamamos cristiana, de la civilización grecolatina u occidental»²⁶. Mientras él se hallaba privado de la cátedra salmantina, su nombre estaba proscrito hasta de las listas oficiales; más aún, en la inauguración del curso 1926-1927, el dictador recibió la toga de doctor «honoris causa» en la Universidad bañada por el Tormes.

En 1930, cae el gobierno de M. Primo de Rivera y Unamuno puede volver a Salamanca donde es recibido con júbilo. Podía haber regresado varios años antes pues fue indultado el 9 de julio de 1924 por el dictador, pero no lo hizo hasta que este fue depuesto. Poco después recuperará la Cátedra y podrá continuar enseñando. En 1931 se instaura la II República y D. Miguel lo proclama victorioso ante la muchedumbre desde el balcón central de la universidad salmantina. Anuncia el comienzo de una nueva era y el fin de una dinastía «que nos ha empobrecido, envilecido y entontecido». Ese mismo año se presenta a las elecciones y gana el escaño de diputado como independiente por la conjunción republicana-socialista. Es repuesto nuevamente como Rector y en el discurso de la inauguración del curso 1931-1932 hace un balance de su pasado en el cargo:

En 1901, hace treinta años, vine a abrir el curso, ya como Rector, y lo abrí, como se hacía, en nombre de su Majestad el Rey... Vine nombrado Rector por Real decreto de doña María Cristina de Habsburgo Lorena, Reina Regente de España. Y aquí debo hacer una declaración expresa: ni que para ser nombrado, ni nunca, ni luego, se me exigió hacer una declaración de fe monárquica, y estuve abriendo cursos trece años consecutivos, excepto el de 1904... Corre el tiempo y llega este acto de 1931-32, y vuelvo nombrado Rector por mis compañeros y bajo un nuevo régimen, a cuyo establecimiento he contribuido más que cualquier español».²⁷

²⁶ Ibid.: 137.

²⁷ «Discurso del Rector de la Universidad de Salamanca, D. Miguel de Unamuno, en la inauguración del curso académico de 1931-1932». O.C, vol. IX: 1059-1060.

También fue nombrado concejal del Ayuntamiento de Salamanca.

En 1934, el anciano D. Miguel cumple 70 años y se jubila. Ocurren también varios acontecimientos importantes que afectan de forma desigual a su vida. Por una parte, fallece la fiel esposa Concha, para él «su santa mujer» que le dio siempre lo que a él le faltaba: serenidad y ganas de vivir.

Por otra parte, es nombrado Rector vitalicio de la Universidad y se crea una cátedra con su nombre. El presidente de la República, D. Niceto Alcalá Zamora homenajea al vasco-salmantino y el Gobierno respalda el acuerdo tomado por la Facultad de Letras de Salamanca de solicitar el «Premio Nobel de Literatura» para el ilustre bilbaíno. Como muestra de agradecimiento, leyó el día 20 de septiembre de 1934 su última lección académica sobre la palabra como expresión del pensamiento; fue un sentido discurso inaugural –muy unamuniano– del curso académico de 1934-1935:

Qué de recuerdos, lejanos unos y otros recientes, al venir de despedida, a repetirme una vez más aquí, en este paraninfo... Comencé mi primer curso –de Lengua y de Literatura griegas no más entonces– en 1891, hace cuarenta y tres años, venido de mi nativa Vizcaya... Leí aquí mismo, el discurso inaugural... de 1900, y poco después, aquel mismo año, se me elevó a mi primer rectorado de esta escuela de la tradición española.

Más tarde explicará también la «Historia de la Lengua española», única disciplina con que se quedó a la vuelta de su destierro...

El español que no piense en lengua española, si es que no sabe otra, no es que no sea español, es que no piensa, no es racional. Y pensar en lengua española es pensar lo que esa lengua ha pensado, y creer lo que ha creído. Porque una lengua, alma de un pueblo, piensa y cree... Salvadnos, jóvenes, verdaderos jóvenes... Salvadnos por España, por la España de Dios, por Dios, por el Dios de España, por la suprema palabra creadora y conservadora.²⁸

²⁸ Discurso leído en la solemne inauguración del curso académico de 1934-1935, en la Universidad de Salamanca, el día 20 de setiembre de 1934, al ser jubilado catedrático. O C, vol vol. IX: 1117, 1124, 1129.

Desgraciadamente, la dicha no iba a durarle mucho, pues en julio de 1936, tras el golpe militar de Franco llegó la deriva pasajera de D. Miguel hacia el franquismo: «¡Qué cándido y qué ligero estuve al adherirme al movimiento de Franco!»²⁹ El Gobierno Republicano de Madrid derogó la ley del 30 de septiembre de 1934 por la que había sido nombrado Rector vitalicio. Pero duró poco esta destitución, pues el 1 de septiembre de 1936, la Junta de Defensa Nacional franquista le confirmó como Rector vitalicio y la posesión de la Cátedra que llevaba su nombre.

Este juego de ceses y de nombramientos en el que la figura de Unamuno se convirtió en objeto de los intereses políticos de ambos bandos, no tuvo un final feliz. Unos meses más tarde, el 8 de octubre, la prensa local publicaba un «Mensaje a las universidades y academias del mundo acerca de la guerra civil española» firmada por el Rector salmantino. Se hablaba en ella de los actos de crueldad y destrucción que habían cometido las fuerzas republicanas. Unamuno llegó a la conclusión de que: «Bolchevismo y fascismo son las dos formas –cóncava y convexa– de una misma y sola enfermedad colectiva»³⁰. Nadie podía esperar que solo cuatro días más tarde, el mismo Rector, Don Miguel de Unamuno y Jugo, iba a provocar el *mare magnum* que originó, precisamente el día de la festividad de la Virgen del Pilar y de la Raza.

2. 12 de octubre de 1936. Día de la Raza

Como hemos dicho, D. Miguel inicialmente apoyó la Cruzada de Franco. Él siempre fue un hombre de orden y rechazó la fuerza bruta, la quema de conventos y de iglesias, así como los asesinatos de curas, monjas y frailes. Por ello, en un principio se puso a favor de las tropas sublevadas de Franco, hasta tal punto que no tuvo inconveniente en manifestarse portando una pancarta a favor de los franquistas. Pensó que los militares sublevados eran

²⁹ Carta de Miguel de Unamuno a su amigo bilbaíno, el escultor Quintín de la Torre. «La carta que quemaba las manos de Unamuno» (12 de octubre de 1936).

³⁰ Miguel de Unamuno. *El Resentimiento trágico de la vida*; Notas sobre la revolución de la guerra civil española, Madrid, Alianza Editorial, S.A., 1991: 51.

regeneracionistas que implantarían pronto el orden. El presidente del Gobierno, el socialista Manuel Azaña, le destituyó de su cargo de Rector, pero fue repuesto por el Gobierno franquista de Burgos. Y así, en pocas semanas pudo comprobar que los que venían en nombre de Dios y de la civilización cristiana cometían tantas barbaridades como los del bando contrario a manos de la derecha española germanófila, los legionarios, moros, fascistas italianos y nazis alemanes. Pronto se percató de que la España por la que los militares sublevados luchaban no era mejor que la de la II República y su entusiasmo inicial se convirtió en desengaño. Los miles de fusilados republicanos por las tropas del general Queipo de Llano en Andalucía (3.028 personas) y por las del general Yagüe en Extremadura, especialmente en Badajoz (más de 2.000), le hicieron cambiar rápidamente de opinión y D. Miguel siguió condenando toda violencia. Se arrepintió públicamente de haber apoyado a la sublevación.

Además, no tenía por qué ir tan lejos para comprobar la triste realidad, pues en la misma capital salmantina se estaban cometiendo detenciones, encarcelamientos, fusilamientos, violaciones, y muertes violentas como las del alcalde socialista y la detención de su amigo Atilano Coco, pastor anglicano y masón, que finalmente sería fusilado en diciembre de ese mismo año. Hasta el último momento de su solitaria muerte (31-XII-1936) se mostró horrorizado por la violenta represión en Salamanca y se sintió incapaz de liberar de la cárcel y, más tarde del patíbulo, a algunos amigos por los que, pocos días antes, había implorado personalmente la clemencia al general F. Franco. Desesperado por las matanzas ocasionadas por los franquistas, dejó escritas muchas notas con las que pensaba escribir un libro. En una de esas notas escribe: «El que una horda de locos energúmenos, desesperados, mate a un número de ricos sin razón ninguna, por bestialidad, no me parece tan grave como que unos señoritos saquen a un profesor de su carta (*lapsus* por «casa»), con una orden militar y le asesinen por suponerle... masón»³¹.

Desde el mes de septiembre había perdido ya la fe en la cruzada salvadora franquista y había comenzado a tomar nota de las barbaridades que se

³¹ Ibid.: 53.

estaban cometiendo en ambos bandos. Posiblemente pensaba escribir algún libro sobre la guerra «incivil» en el futuro, pero la cercana muerte se lo impidió. Por la publicación de esas notas (que aparecen en el libro mencionado en la nota 73), se aprecia que el estado de ánimo de Unamuno se iba transformando y alcanzando unos tonos desconocidos hasta entonces. Hasta el estilo de su escritura se iba alterando, especialmente desde el arresto domiciliario: «En Granada han fusilado, los falangistas, al pobre Salvador Vila. Esos degenerados andaluces, con pasiones de invertidos sifilíticos y de eunucos masturbadores! ... ¡Arriba España! Sí, y abajo los arribistas»³², «Las putas por las plazas»³³, «No son unos españoles contra otros –no hay Anti España– sino toda España, una, contra sí misma. Suicidio colectivo»³⁴, «Los falangistas se imponen pesadas obligaciones para cobrar derechos de venganza. Exponen su vida y van a la muerte para poder matar»³⁵, «Hace tres meses desde que se desencadenó la guerra, esta locura y odio, la guerra incivil, no sé nada ni de mi yerno ni de mis hijos que quedaron en Madrid. Ni en rigor quiero saber; tengo miedo»³⁶.

En cuanto al incidente ocurrido en el Paraninfo de la Universidad salmantina el día de la Virgen del Pilar, Patrona de España, he de adelantar que no existe ninguna documentación, ni grabada ni escrita, de aquel violento enfrentamiento y, en consecuencia, tendremos que andar con tiento a la hora de relatar los hechos ocurridos. Varios años después de este triste suceso, en 1941, se publicó en la revista *Horizon* un artículo firmado por Luis Gabriel Portillo del que trataré de extraer un resumen. No consta, con exactitud, ni siquiera el momento de la intervención de D. Miguel de Unamuno.

La mañana de ese día tan señalado en la historia de la Universidad salmantina se respiraba un aire especial. Se había preparado el escenario del

³² Ibid.: 57.

³³ Ibid.: 23.

³⁴ Ibid.: 29.

³⁵ Ibid.: 33.

³⁶ Ibid.: 51.

gran paraninfo para un solemne acto religioso-patriótico y una demostración de la España nacional. Los pasillos del recinto se poblaron de partidarios del franquismo, especialmente falangistas. A media mañana, la larga mesa del estrado se hallaba presidida por el Rector (que no tenía intención de intervenir) acompañado por el prelado catalán, el obispo de Salamanca, más tarde nombrado Primado de Toledo y Cardenal, Mons. Enrique Pla y Deniel (1876-1968), Dña. Carmen Polo, esposa del general Franco y el general gallego Don José Millán Astray. Entre los cuatro ponentes destacaron los dos últimos por el contenido de sus intervenciones: el profesor Francisco Maldonado de Guevara y el poeta J.Mª Pemán.

El acto transcurría pacíficamente en medio de constantes loas a España, cuando de pronto el mencionado profesor comenzó a arremeter airadamente contra Cataluña y el País Vasco, calificándolas de:

Anti-España y cánceres en el cuerpo sano de la nación que el Fascismo, sanador de España, sabrá cómo exterminarlos, cortando en la carne viva, como un decidido cirujano libre de falsos sentimientos...Catalanes y vascos explotadores del hombre y del nombre español, que han estado viviendo hasta ahora a costa de los demás, en medio de este mundo necesitado y miserable de la postguerra, en un paraíso de la fiscalidad y de altos salarios (Aplausos y ivivas!).

Unamuno que se había mantenido en silencio, tomando apuntes en el dorso de la carta de súplica que le había remitido la esposa de Atilano Coco, se levantó de su asiento y tomó la palabra:

Me conocéis bien, y sabéis que soy incapaz de permanecer en silencio. A veces, quedarse callado equivale a mentir, porque el silencio puede ser interpretado como aquiescencia. Se ha hablado aquí de guerra internacional de la civilización cristiana; yo mismo lo hice otras veces. Pero no, la nuestra es sólo una guerra incivil. Vencer no es convencer, y hay que convencer, sobre todo, y no se puede convencer el odio que no deja lugar a la compasión.

Y dirigiéndose al ponente anterior continuó diciendo:

Dejaré de largo la ofensa personal que supone su repentina explosión sobre vascos y catalanes llamándoles anti-España...El Sr. Obis-

po, quiera o no lo quiera, es catalán, nacido en Barcelona, y aquí está para enseñar la doctrina cristiana que no queréis conocer. Yo mismo, como sabéis, nací en Bilbao y llevo toda mi vida enseñando la lengua española que no conocéis.

En ese momento alguien gritó «¡Viva la muerte!» (el grito necrófilo de la Legión española, popularizado por el general tullido) y todas las miradas se volvieron a Unamuno que impávido comenzó a hablar sobre la invalidez física, comparando la positiva invalidez de Cervantes, «el manco de Lepanto» con la negativa y doble invalidez del general coruñés allí presente. La reacción de éste no se hizo esperar y Millán Astray, en medio de un clamor gritó irritado: ¡Mueran la intelectualidad traidora! ¡Viva la muerte!, sin que se le oyera bien. Rápidamente el escritor J.Mª Pemán tomó la palabra como último ponente. El poeta gaditano, probablemente con la intención de calmar los ánimos, aclaró gritando: «¡No! ¡Viva la inteligencia! ¡Mueran los malos intelectuales!». El autor de *El Divino Impaciente* no creó el grado de tensión del ponente anterior, pero fiel a su ideología, también añadió leña al fuego, y dijo: «Muchachos de España, hagamos cada uno en cada pecho un Alcázar de Toledo».

A continuación, Unamuno volvió a tomar la palabra para contestar a los insultos y gritos que se multiplicaban contra él:

Acabo de oír el necrófilo e insensato grito de ¡Viva la Muerte!
Este es el templo de la inteligencia y yo soy su sumo sacerdote. Vosotros estáis profanando su sagrado recinto. Venceréis porque tenéis sobrada fuerza bruta pero no convenceréis. Hay que persuadir y para persuadir necesitaréis algo que os falta: razón y derecho en la lucha.

Se formó un revuelo descomunal y Millán Astray dijo a Unamuno: «¡Coja del brazo a la señora!». D. Miguel salió de la sala acompañado por ella, su escolta personal y el obispo de Salamanca. La esposa de Franco le brindó su coche y en su compañía salvadora, fue conducido hasta su domicilio de la calle Bordadores ante el griterío de los falangistas que, brazo en alto, increpaban al anciano Rector. Se le confinó en su domicilio salmantino bajo arresto domiciliario con un policía a la puerta.

Al día siguiente, 13 de octubre de 1936, la corporación municipal se reunió para tomar el acuerdo de expulsar del Ayuntamiento a Don Miguel y

lo expulsaron de la Corporación de la que era concejal. Por pertenecer a una intelectualidad que resultó «la envenenadora, la celestina de las inteligencias y las voluntades vírgenes de varias generaciones de escolares en academias, ateneos y universidades»³⁷. Pocos días después, el 22 de octubre, un decreto del Gobierno del Estado firmado por F. Franco disponía la destitución de Unamuno en el Rectorado. Hasta los propios compañeros de la Universidad le dieron la espalda. En los dos meses y medio que le quedaban de vida, recibía algunas visitas de amigos y periodistas. Así, por ejemplo, conocemos sus últimos sentimientos expresados el 21 de noviembre al Sr. Lorenzo Giusso: «La barbarie es unánime. Es el régimen de terror por las dos partes. España está asustada de sí misma, horrorizada. Ha brotado la lepra católica y anticatólica. Aúllan y piden sangre los hunos y los hotros (ambas palabras con la H; muy unamuniano) y aquí está mi pobre España, se está desangrando, arruinando, envenenando y entonteciendo»³⁸.

En el último día de su vida, el 31 de diciembre, recibió a un antiguo alumno suyo, el falangista Bartolomé Aragón, único testigo de la muerte repentina del escritor bilbaíno. Cuando éste le insinuó que parecía que Dios había abandonado a España, tuvo fuerzas para contestarle que eso nunca, de ninguna de las formas. Estas fueron sus últimas palabras: «¡Eso no puede ser, Aragón! Dios no puede volver la espalda a España. España se salvará porque tiene que salvarse»³⁹. Murió como un pajarito que deja de piar, sin ruido, sin sobresalto pero con la preocupación del triste futuro que le esperaba a España; con el codo apoyado sobre la mesa expiró, sin que su amigo se diera cuenta de lo que había ocurrido. Había vivido 72 años, 36 en el siglo XIX y otros 36 en el XX.

Cuando su buen amigo A. Machado se enteró de que había muerto Don Miguel, escribió estas sentidas palabras: «Señalemos hoy que Unamuno ha muerto repentinamente, como el que muere en guerra ¿Contra quién? Quizá contra sí mismo; o acaso también, aunque muchos no lo crean, contra los

³⁷ *El País*, 2-1-2007: 33.

³⁸ Carta de Unamuno a Lorenzo Giusso, 21-XI-1936.

³⁹ «Patriotismo y reconciliación unamuniano», *El Correo*, 31-XII-1996: 33.

hombres que han vendido a España y traicionado a su pueblo. ¿Contra el pueblo mismo? No lo he creído nunca ni lo creeré jamás». Dos años más tarde moriría también el poeta sevillano, pero en el exilio, en Colliure (Francia).

3. Dios, existencialismo, religión, inmortalidad

El período de 1900 a 1914 (igual que ocurrió con P. Baroja) coincide con su mayor actividad literaria. En este aspecto, estos 14 años son los más representativos de la vida de Unamuno. Nacen los cuatro últimos hijos y en 1908 muere su madre. Sin riesgo de su vida, D. Miguel sigue luchando, dudando, racionalizando su fe cristiana, inquietando, molestando a los poderosos, desequilibrando a los seguros en la fe cristiana tradicional y proclama a voz en grito: «¿Por qué quiero saber de dónde vengo y adónde (sic) voy, de dónde viene y adónde (sic) va lo que me rodea, y qué significa todo esto? Porque no quiero morirme del todo, y quiero saber si he de morirme o no definitivamente. Y si no muero ¿qué será de mí?; y si muero, ya nada tiene sentido»⁴⁰. El sentimiento trágico de la vida es el punto de arranque del pensamiento unamuniano y brota de la confrontación entre nuestras ansias de vivir y la terca razón que se empeña constantemente en demostrarnos lo contrario. Igualmente, el agonismo será la característica fundamental de su pensamiento.

Unamuno rechazaba la idea de que todo pudiera desaparecer y solo Dios le aseguraba la garantía de que la muerte no era la meta final: «Y a Dios no le necesitamos ni para que nos enseñe la verdad de las cosas, ni su belleza, ni nos asegure la moralidad con penas y castigos, sino para que nos salve, para que no nos deje morir del todo»⁴¹. Es el afán de perpetuarse del escritor, semejante al deseo de singularizarse e inmortalizar su nombre de Eróstrato, pastor pirómano griego que prendió fuego al templo de Diana en Éfeso en julio del año 356 a.C. Las citas en este campo son interminables,

⁴⁰ *Del sentimiento trágico de la vida*: 33.

⁴¹ *Ibid.*: 234.

claras y significativas: «No quiero morirme, no, no quiero ni quiero quererlo; quiero vivir siempre, siempre, siempre, y vivir yo este pobre yo que me soy y me siento ser ahora y aquí, y por esto me tortura el problema de la duración de mi alma, de la mía propia»⁴². En todas sus obras destaca especialmente el problema de la existencia individual vivida por la persona de carne y hueso: «¡Ser, ser siempre, ser sin término, sed de ser, sed de ser más!, ¡hambre de Dios!, ¡sed de amor eternizante y eterno!, ¡ser siempre!, ¡ser Dios!»⁴³. Ni el mamífero vertical ni el *homo sapiens* le privaban del sueño pero, sí, en cambio, el ser humano concreto: «Y este hombre concreto, de carne y hueso es el sujeto y el supremo objeto a la vez de toda filosofía, quieranlo o no ciertos sedicentes filósofos»⁴⁴.

Además, Unamuno necesitaba a Dios para ser persona y no morir del todo. Quería creer en Dios, pero no podía. Le necesitaba para fundamentar su fe y asegurar su inmortalidad. Unamuno no es un existencialista nihilista como J.P. Sartre (1905-1980) sino un existencialista humanista marcado por la necesidad de creer en Dios. Mantiene una lucha entre la fe y la razón y vive en la duda, la agonía y la lucha continua: «Maté mi fe por querer raciocinarla... Todo esto es para volverse loco»⁴⁵. Según él, toda persona que huye de la duda y de la angustia, no vive auténticamente. Al final de las angustias nace una esperanza basada en su fe cristiana.

En su opinión, este conflicto es la vocación esencial del ser humano. Y como la persona humana no puede prescindir de la fe ni de la razón, la única alternativa es mantener viva la pugna entre ambas; una lucha permanente. Por ello, rechaza la fe rutinaria y sin tensión. La filosofía abstracta no le interesaba en cuanto sistema científico; frente a la filosofía abstracta e impersonal, mantiene la suya que brota del sentimiento humano. Él es más pensador que «filósofo». Es un molino que no se detiene y su mente trabaja sin descanso. Lo prueba en sus obras: *Mi religión y otros ensayos breves*

⁴² Ibid.: 41.

⁴³ Ibid.: 37.

⁴⁴ Ibid.: 9.

⁴⁵ *Diario Íntimo*: 210.

(1910), *Del sentimiento trágico de la vida en los hombres y en los pueblos* (1913), *La Agonía del Cristianismo* (1925), *San Manuel Bueno, mártir* (1933). No se puede entender bien a Unamuno sin comprender correctamente lo que supuso para él el hecho religioso, el concepto de la duda y la angustia, las relaciones entre la razón y la fe, etc.: «Perdí la fe pensando mucho en el credo y tratando de racionalizar los misterios, de entenderlos de modo racional y más sutil»⁴⁶.

Le preocupaban poco las definiciones aristotélicas sobre el ser humano (hombre: animal racional), ni el *cogito, ergo sum* cartesiano, ni siquiera las «circunstancias» orteguianas del «yo y mis circunstancias». Por encima de todo mantenía su «yo» y si alguien pretendía avasallarle recurría a su grito de guerra: «¡Mi yo, que me arrebatan mi yo!»⁴⁷. Por ello, resaltaba el verbo ser en primera persona, la existencia humana; la frase de Descartes pero trastocada: *Sum, ergo cogito* (Soy, luego pienso) y el «yo» del filósofo Ortega y Gasset independientemente de sus circunstancias.

Este tema era permanente y obsesivo en su vida. «No quiero poner paz entre mi corazón y mi cabeza, entre mi fe y mi razón, sino quiero que se peleen y se nieguen recíprocamente, pues su combate es mi vida»⁴⁸. Según él, la fe cristiana no es claridad sobre las verdades dogmáticas y «los que lo ven todo claro son espíritus oscuros». No se sentía cómodo ni con los dogmas, ni con el catolicismo, ni con la Iglesia de Roma: «La institución cuyo fin primordial es proteger esa fe en la inmortalidad personal del alma es el catolicismo; pero el catolicismo ha querido racionalizar esa fe haciendo de la religión teología, queriendo dar por base a la creencia vital una filosofía y una filosofía del siglo XIII»⁴⁹. Pienso que si Unamuno hubiera nacido en un país protestante, se habría sentido menos agobiado en los temas religiosos. Consta que buscó en la teología protestante una experiencia más personal con Dios: «Me dediqué a estudiar la religión como curiosa materia de

⁴⁶ Ibid.: 328.

⁴⁷ *Del sentimiento trágico de la vida*: 41.

⁴⁸ *El Correo*, 31-XII-1996: 33.

⁴⁹ *Del sentimiento trágico de la vida*: 49.

estudio, como producto natural, como pábulo a mi curiosidad. Preparaba una «Filosofía de la Religión» y me engolfé en la «Historia de los dogmas» de Harnack. Y hoy me parecen mis viejas teorías puro asunto de curiosidad»⁵⁰. Entre las verdades enseñadas por la Iglesia Católica estaba la existencia del infierno que Unamuno rechazaba con todas sus fuerzas. «Por el infierno empecé a rebelarme contra la fe, lo primero que deseché de mí fué la fe en el infierno, como un absurdo inmoral... En el infierno –me decía– se sufre, pero se vive y el caso es vivir, ser, aunque sea sufriendo»⁵¹.

La doctrina de Lutero propició la llegada de un nuevo tiempo, de más libertad y menos control, v.g.: en la interpretación de la Sagrada Escritura, y en general, en el campo de las libertades individuales. El respeto de Unamuno hacia las otras confesiones cristianas fue exquisito. Igualmente, su rechazo a los defensores del dicho latino: *Extra Ecclesiam nulla est salus* queda manifiesto en sus palabras: «Fuera de la Iglesia no hay salvación. ¿Qué significa esto? ¿Qué quiere decir aquí Iglesia? ¿Es que los sencillos aldeanos protestantes no se salvan?»⁵². Además, la muerte llegó a obsesionarle: «La idea de la muerte y del más allá y de la nada me despertó de mi sueño»⁵³. La muerte le provocaba terror, no porque tengamos que morir todos, sino porque «yo tengo que morir». Las citas sobre el deseo de evitar la muerte son constantes: «No, no quiero morir del todo»⁵⁴.

Un breve resumen de un artículo de seis páginas, publicado el 9 de diciembre de 1907 en la revista *La Nación* de Buenos Aires, nos podría aclarar un poco el tema de *su religión*:

Y bien, se me dirá, ¿cuál es tu religión? Y yo responderé: «Mi religión es buscar la verdad en la vida y la vida en la verdad, aun a sabiendas de que no he de encontrarla mientras viva; mi religión es luchar incesante e incansablemente con el misterio; mi religión es

⁵⁰ *Diario Intimo*: 239-240.

⁵¹ *Ibid.*: 65.

⁵² *Ibid.*: 321.

⁵³ *Ibid.*: 262.

⁵⁴ *Ibid.*: 271.

luchar con Dios desde el romper del alba hasta el caer de la noche, como dicen que luchó Jacob. No puedo transijir (sic) con aquello del Inconocible (sic)...Rechazo el eterno *ignorabimus*...Y yo quiero pelear mi pelea, sin cuidarme de la victoria... Esos, los que me dirijen (sic) esa pregunta, quieren que les dé un dogma, una solución en que pueda descansar el espíritu en su pereza. Y ni esto quieren, sino que buscan poder encasillarme y meter en uno de los cuadriculados en que colocan a los espíritus, diciendo de mí: Es luterano, es calvinista, es católico, es ateo, es racionalista, es místico, o cualquier otro de estos motes cuyo sentido claro desconocen, pero que les dispensa de pensar más. Y yo no quiero dejarme encasillar, porque yo, Miguel de Unamuno, como cualquier otro hombre que aspire a conciencia plena, soy especie única». Nadie ha logrado convencerme racionalmente de la existencia de Dios, pero tampoco de su no existencia; los razonamientos de los ateos me parecen de una superficialidad y futilidad mayores aún que los de sus contradictores. Y si creo en Dios, o, por lo menos, creo creer en Él, es, ante todo, porque quiero que Dios exista, y después, porque se me revela, por vía cordial, en el Evangelio y a través de Cristo y de la Historia. Es cosa de corazón. Lo cual quiere decir que no estoy convencido de ello como lo estoy de que dos y dos hacen cuatro.

Y me pasaré la vida luchando con el misterio y aun sin esperanza de penetrarlo, porque esa lucha es mi alimento y es mi consuelo. Sí, mi consuelo. Me he acostumbrado a sacar esperanza de la desesperación misma. Y no griten: «Paradoja» los mentecatos y los superficiales.

Y lo más de mi labor ha sido siempre inquietar a mis prójimos, removerles el poso del corazón, angustiarlos, si puedo. Lo dije ya en mi *Vida de Don Quijote y Sancho* que es mi más extensa confesión a este respecto. Que busquen ellos como yo busco, que luchen como lucho yo, y entre todos algún pelo de secreto arrancaremos a Dios, y, por lo menos, esa lucha nos hará más hombres, hombres de más espíritu.

De lo que huyo, repito, como de la peste es de que me clasifiquen, y quiero morirme oyendo preguntar de mí a los holgazanes de espíritu que se paren alguna vez a oírme: «¿Y este señor, qué es?» Los liberales o progresistas tontos me tendrán por reaccionario y acaso por místico, sin saber, por supuesto, lo que esto quiere decir, y los con-

servadores y reaccionarios tontos me tendrán por una especie de anarquista espiritual, y unos y otros por un pobre señor afanoso de singularizarse y de pasar por original y cuya cabeza es una olla de grillos. Pero nadie debe cuidarse de lo que piensen de él los tontos, sean progresistas o conservadores, liberales o reaccionarios.

... si leen esto, volverán a preguntarme: «bueno, ¿pero qué soluciones traes?» Y yo para concluir, les diré que si quieren soluciones acudan a la tienda de enfrente, porque en la mía no se vende semejante artículo. Mi empeño ha sido, es y será, que los que me lean piensen y mediten en las cosas fundamentales, y no ha sido nunca el de darles pensamientos hechos. Yo he buscado siempre agitar, y a lo sumo, sugerir más que instruir. Si yo vendo pan no es pan, sino levadura o fermento. Hay amigos y buenos amigos que me aconsejan que me deje de esta labor y me recoja a hacer lo que llamen una obra objetiva, «algo que sea, dicen, definitivo, algo de construcción, algo duradero». Quieren decir algo dogmático. Me declaro incapaz de ello y reclamo mi libertad, mi santa libertad, hasta la de contradecirme, si llega el caso. ...Agitar es algo. Si merced a esa agitación viene detrás otro que algo duradero, en ello durará mi obra.⁵⁵

Como conclusión de este apartado dedicado a su religión y tras la lectura de este breve resumen, no faltarán lectores que piensen que Unamuno habría sufrido menos en la vida, si hubiera nacido en un país protestante. En alguna ocasión llegó a explicar con humildad la razón de su anti-dogmatismo: «Nunca he podido ser un sectario, siempre he combatido todo dogmatismo, pero en realidad por soberbia, por no formar en fila, ni reconocer superior ni disciplinarme»⁵⁶. Muchos de los ritos que había practicado y de los dogmas en los que había creído en su niñez, le resultaban lejanos, fríos y oscuros. Como hemos visto, se rebelaba especialmente contra la fe en el infierno defendida por la Iglesia: «Por el infierno empecé a rebelarme contra la fe... como un absurdo moral»⁵⁷. Según él: «España necesita que la cristianicen

⁵⁵ M. de Unamuno. O C, vol. IX, «Mi religión y otros ensayos breves,» 1907-1909: 51-56.

⁵⁶ *Diario Intimo*: 19.

⁵⁷ *Ibid.*: 65.

descatolizándola»⁵⁸. Necesitaba algo más íntimo que la formulación de unas verdades proclamadas por el Papa solemnemente, *Urbi et Orbi*, en la Basílica de San Pedro de Roma. Su sensibilidad, más cercana al pensamiento de San Agustín y Pascal que al de Aristóteles y Santo Tomás de Aquino, hizo que el «Santo Oficio» del Vaticano incluyera dos de sus libros más íntimos (*Del sentimiento trágico de la vida en los hombres y en los pueblos* (1914) y *La agonía del Cristianismo* (1925) en la lista de los «libros prohibidos».

Sin duda alguna, Don Miguel se acordaría de aquellas palabras que escribió en 1895:

La Inquisición fue un instrumento de aislamiento, de proteccionismo casticista, de excluyente individuación de la casta. Impidió que brotara aquí la riquísima floración de los países reformados... Recobran fuerza nuestros vicios nacionales y castizos todos, la falta de lo que los ingleses llaman *sympathy*, la incapacidad de comprender y sentir al prójimo como es. Aún hay hoy menos libertad íntima que en la época de nuestro *fanatismo* proverbial, definidores y familiares del Santo Oficio se escandalizarían de la barbarie de nuestros obispos de levita y de censores laicos.⁵⁹

También en el País Vasco, dos prelados (el guipuzcoano A. Pildain y el navarro P. Gúrpide Beope) condenaron y mostraron en sus cartas pastorales las *herejías* en que había incurrido el escritor bilbaíno: «Don Miguel de Unamuno hereje máximo y maestro de herejías». Antonio, Obispo de Canarias. De las Palmas de Gran Canaria, a 19 de Septiembre, del año del Señor de 1953». El otro prelado, D. Pablo Gúrpide, segundo obispo de Bilbao, aprovechó el aniversario del primer centenario del nacimiento de Unamuno, y en 1964 escribió una carta pastoral incidiendo en las ideas del obispo guipuzcoano y aumentando el número de las «herejías unamunianas». En cambio, el Ayuntamiento franquista de Bilbao, encabezado por la alcaldesa Dña. Pilar de Careaga, (tradicionalista y católica) celebró esa conmemoración de su ilustre hijo.

⁵⁸ «Yo, Unamuno, me confieso,» en *El País* 2-III-2012: 37.

⁵⁹ M. de Unamuno. *En torno al Casticismo*, Madrid, Espasa-Calpe, n.º.403, 1959: 140-141.

4. La «intrahistoria» unamuniana

En el ideario filosófico de Unamuno, hay un concepto novedoso, claro y de fácil comprensión: la «intrahistoria» como opuesta a la historia que se ha enseñado y se sigue estudiando aún en nuestros centros escolares. Por la definición que hallamos en la DRAE (Diccionario de la Real Academia Española) consta que el autor de este término es nuestro escritor bilbaíno: «Voz introducida por Unamuno para designar la vida tradicional, que sirve de fondo permanente a la historia cambiante y visible». Para su explicación, el Rector salmantino se vale del símil esclarecedor del mar. En él podemos observar la superficie y las ocultas profundidades. Pues bien, la historia sería como la superficie de un océano helado en el que se consignan las batallas victoriosas, la vida de los héroes, los grandes hitos de una nación descritos en libros de historia y literatura, v. g. por Homero en la *Iliada* y la *Odisea*, por Virgilio en su *Eneida*, por Galdós en los *Episodios Nacionales*, etc. Se trata normalmente de hechos gloriosos, brillantes y de los acontecimientos más relevantes en la evolución humana. Unamuno deja aparte este tipo de historia que exalta a los políticos y militares para pasar al estudio de las clases subalternas.

En cambio, la «intrahistoria» –que aparece ya en su primer libro *En torno al casticismo* (1895)– nos introduce en las profundidades de ese «mar» singular que no es sino la historia oculta de los hechos cotidianos, corrientes, prosaicos pero que pueden ser interesantes para la historia local de los pueblos. Aquí ya no hay héroes sino gente sencilla, millones de seres humanos cuya voz fue silenciada por la historia clásica, tradicional y universal:

¿Está todo moribundo? No, el porvenir de la sociedad española espera dentro de nuestra sociedad histórica, en la intrahistoria, en el pueblo desconocido, y no surgirá potente hasta que le despierten vientos o ventarrones de ambiente europeo... Se ignora hasta la existencia de una literatura plebeya, y nadie para su atención en las coplas de ciegos, en los pliegos de cordel...».⁶⁰

⁶⁰ *Obras Completas*, «Ensayos, artículos y conferencias,» O C, vol. IX, 2008: 616.

Ulises, Alejandro Magno, César, Aníbal, Cristóbal Colón, Napoleón, Churchill, J.F. Kennedy, etc. No interesan en esta historia sencilla pues esta no muestra ningún interés por las figuras relevantes del pasado. Según él, esta «intrahistoria» no es un relato de intrigas y de grandes batallas sino de los hechos corrientes de cada día y de la vida de personajes sin pretensiones historicistas. Esta «intrahistoria» no pasa a la literatura sino que busca su refugio en la lengua local que permanece a través de los siglos.

Pienso que no hará falta insistir a estas alturas en que el Rector salmantino fue siempre amante de las paradojas, de los conceptos contradictorios, y de las actitudes contrarias. En consecuencia, no nos tiene que extrañar que al escribir sobre historia, formulara y analizara a la vez el vocablo «intrahistoria». En diversos ensayos y cartas dirigidas a sus amigos como Ángel Ganivet, va explayando el contenido de ese novedoso concepto: «La Historia, la condenada Historia, nos oprime y ahoga, impidiendo que nos bañemos en las aguas vivas de la humanidad eterna...».⁶¹ Según él, «los historiadores han atendido más a los sucesos históricos que pasan y se pierden, que a los hechos subhistóricos, que permanecen y van estratificándose en profundas capas»⁶². «Debajo de esa Historia de *sucesos fugaces*... hay otra profunda historia de *hechos permanentes*, Historia silenciosa, la de los pobres labriegos que un día y otro, sin descanso, se levantan antes que el sol a labrar sus tierras»⁶³.

Parecidas ideas envueltas en variados símiles son frecuentes en su vasta producción literaria:

Los periódicos nada dicen de la vida silenciosa de los millones de hombres sin historia que a todas horas del día y en todos los países del globo se levantan a una orden del sol y van a sus campos a proseguir la oscura y silenciosa labor cotidiana y eterna, esa labor que como la de las madréporas suboceánicas echa las bases sobre (sic) que se alcanzan los islotes de la Historia... Esa vida intrahistórica, silenciosa y fecun-

⁶¹ Ibid.: 116-117.

⁶² Ibid.: 617.

⁶³ Ibid.: 618.

da como el fondo mismo de la mar, es la sustancia del progreso, la verdadera tradición, la tradición eterna, no la tradición mentida que se suele ir a buscar al pasado enterrado en libros y papeles y monumentos y piedras...El testimonio visible de la tradición histórica –la superficial tradición de los sucesos– sería la literatura; el signo de la firme tradición histórica es la continuidad de la lengua...».⁶⁴

5. Euskara

M. de Unamuno y Sabino de Arana (1865-1903) tuvieron dos visiones muy diferentes de una misma realidad: Euskal Herria en España. Un proceso de modernización industrial llevado a cabo en el último tercio del siglo XIX en Vizcaya (especialmente en Bilbao y su zona) tuvo como protagonistas singulares a la ría de la capital vizcaína y a la zona minera (La Arboleda, Gallarta, Ortuella, etc.). La exportación mineral de hierro a Inglaterra y la importación de maquinaria moderna, carbón, tejidos, etc. de Gran Bretaña, originaron una gran transformación en esta zona del País Vasco. Este amanecer de la Revolución Industrial fue transformando lentamente la sociedad vasca hasta entonces tradicional y rural en moderna e industrial. Hubo notables cambios demográficos, políticos y religiosos: la necesidad de una clase obrera extraña a Euskal Herria, las huelgas y la aparición del nacionalismo vasco como contrafuerte a la avalancha externa que amenazaba la identidad euskaldun. En consecuencia, la ría de Bilbao se convirtió en un referente y un foco de atención en Europa, como hoy en día lo es el Museo Guggenheim.

En las postrimerías del siglo XIX, la nación española se hallaba sumida en un abismo debido a la pérdida de sus últimas colonias (que causó el desmantelamiento total del imperio) por la corrupción económica y por la incompetencia de los políticos. El País Vasco se mostraba también disconforme por la pérdida de sus históricos Fueros, como castigo a su postura contraria a la Monarquía durante la II Guerra Carlista (1872-1876).

⁶⁴ P. Laín Entralgo. *La Generación del Noventa y Ocho*, Espasa-Calpe, Madrid, 1959: 147-148.

El nacionalismo español nunca aceptó los nacionalismos periféricos (catalán, vasco y gallego) y la Ley dictada por Cánovas de Castillo el 21 de julio de 1876 abrió una brecha infranqueable en Euskal Herria. Como hemos visto, los cambios sociológicos producidos por la industrialización y la consiguiente inmigración de grandes contingentes de emigrantes españoles, agravaron aún más la situación social y política. Mientras Unamuno se empeñaba en probar que los vascos eran doblemente españoles distanciándose del *bizkaitarrismo* sabiniano, su paisano S. Arana propugnaba un nacionalismo radical e independiente de España, que defendía como signo identitario el euskara, junto a la raza y la religión. Unamuno, como nacionalista hispánico, fue radicalmente opuesto al pensamiento de Sabino que defendía la lengua vasca como elemento esencial de su nacionalismo emergente. Atacó al euskara como ningún otro escritor de la *Generación del 98*: Pío Baroja (1872-1956), R. de Maeztu (1874-1936), J. Ortega y Gasset (1883-1955), J.Mª Salaverría (1873-1940), Ricardo Baroja (1871-1935), etc.

El 26 de agosto de 1901, el flamante nuevo rector de una de las universidades más importantes en la historia de esta institución, tomó parte en el discurso inaugural de los «Juegos Florales» de su villa natal. La expectación era enorme. Entre la muchedumbre no podían faltar las huestes del fundador del nacionalismo vasco, S. Arana, que mostraron su disconformidad con varias de las afirmaciones del ilustre conferenciante, relativas a la lengua vasca. A pesar de que se sentía muy de Euskal Herria: «vasco de pura casta y por los sesenta y cuatro costados» y aunque en su niñez y adolescencia estudió con ahínco el vascuence, Unamuno, desde su temprana juventud (1894), pensaba que la lengua de sus antepasados era de tipo inferior y que estaba condenado sin remedio a desaparecer, por su incapacidad de adaptación a la vida moderna. Esta muerte no se debía a causas externas sino a la falta de aptitud para evolucionar. En consecuencia, los vascos harían muy bien en abandonar su lengua para poder sobrevivir. Más tarde, adoptarían una lengua superior, la castellana y saldrían ganando mucho. Los cuatro primeros párrafos siguientes fueron pronunciados por este ilustre vasco en su villa natal con ocasión de los «Juegos Florales» de 1901. Veamos este «vía crucis» de la lengua vasca con letra de D. Miguel de Unamuno y Jugo.

1.– «Ya lo he advertido antes: el euskera es pobrísimo en voces significativas de objetos espirituales o suprasensibles y hasta carece de términos que expresen ideas abstractas en general».⁶⁵

2.– «En el milenario eusquera no cabe el pensamiento moderno; Bilbao hablando vascuence es un contrasentido... tenemos que irrumpir en el castellano, contribuyendo a hacer de él, como el núcleo germinal, el español o hispano-americano, sin admitir monopolios casticistas, que no es un idioma feudo de heredad».⁶⁶

3.– «El pensamiento que dormitaba cual crisálida en el vascuence de Axular, preso en el enmarañado capullo de la venerable lengua milenaria, lo romperá y saldrá a bañarse en luz, apenas secas al sol las recién abiertas alas, en el español de mañana. Nuestra alma es más grande ya que su vestido secular: el vascuence nos viene ya estrecho; y como su material y tejido no se prestan a ensancharse, rompámosle (...) la vida nos trae la pérdida del vascuence».⁶⁷

4.– «¡Y el vascuence? ¡Hermoso monumento de estudio! ¡Venerable reliquia! ¡Noble ejecutoria! Enterrémosle santamente, con dignos funerales, embalsamado en ciencia; leguemos a los estudios tan interesante reliquia».⁶⁸

5.– «Ya lo he advertido antes: el eusquera es pobrísimo en voces significativas de objetos espirituales o suprasensibles y hasta carece de términos que expresen ideas abstractas en general».⁶⁹

6.– «Pero en el caso concreto del vascuence estoy profundamente convencido de que se pierde, y que se pierde de pronto y sin remedio, y por su índole misma, por ser un idioma inapto (sic) para la cultura moderna».⁷⁰

⁶⁵ M. de Unamuno. O.C. vol. IX: 616.

⁶⁶ Juegos Florales, 26-VIII-1901, *Nuestro tiempo*, diciembre, 1905, O C, vol. IX: 617.

⁶⁷ *Obras Completas*, vol.: IX, 616.

⁶⁸ Ibid. Juegos Florales.

⁶⁹ M. de Unamuno. *La Raza Vasca*, Espasa Calpe, Madrid, 1974: 44.

⁷⁰ *El Imparcial*, 7-X-1970.

7.— «El vascuence se muere sin remedio. Se muere y se debe morir, porque su muerte y la adopción por mi pueblo de un idioma de cultura es el único medio para llevar a la cultura común nuestro espíritu y perpetuarla en ella. Necesitamos hablar castellano, ante todo y sobre todo, para imponer nuestro sentido a los demás pueblos de lengua castellana primero, y a través de ellos, a la vida toda histórica de la Humanidad».⁷¹

8.— «El euskera no es ni más ni menos perfecto que otros idiomas...El castellano es un idioma más hecho, más integrado, más analítico (...) Hablando del euskera se dice: ¡esto se va! y ¡qué le hemos de hacer? Esfuerzos de eruditos nada pueden; si los años de la vida están contados, ¡qué conseguirá el médico? (...) El vascuence se va porque no puede resistir el choque, porque lucha desesperadamente por la existencia contra un idioma más fuerte...».⁷²

9.— «Y es que el vascuence desaparece rápidamente y además, que a nosotros los vascos nos conviene que desaparezca. Para la moderna lucha para la cultura necesitamos una lengua de cultura y el euskera no lo es. Es un instrumento complicado y embarazoso, su caudal léxico en uso corriente es, como no puede menos de ser, muy limitado».⁷³

10.— «Hoy en Vasconia apenas se habla entre gente culta vascuence. Y cada vez se hablará menos. Y si, lo que es un absurdo, Vasconia llegase a constituir, no ya una nación, mas un Estado independiente, absolutamente independiente, su lengua oficial sería el castellano, y no el vascuence».⁷⁴

11.— «El autorizar que los catalanes, los vascos, los gallegos, pudiesen elevar sus dialectos regionales a la categoría de lengua oficial, sería producir en España una completa y absoluta separación moral y política. Bien está que esas regiones hablen sus dialectos en el seno del hogar y hasta que lite-

⁷¹ «M. de Unamuno, 1920», en Joan Mari Torrealdai. *El Libro Negro del Euskera*, Donostia, Ttartalo, 1998: 57.

⁷² *Revista de Vizcaya*, 15-II-1886, en Torrealdai: 39.

⁷³ *Ibid*: 57-58, *La Nación*, Buenos Aires, 26-X-1907.

⁷⁴ *Ibid*: 62-63, *La publicidad*, Barcelona, 24-I-1917.

ariamente los cultiven; pero conceder los derechos que solicitan los catalanistas, equivaldría a la destrucción de España».⁷⁵

12.– «En vascuence no se puede pensar con universalidad. Y el pueblo vasco, cuando se eleva a la universalidad, lo hacen en español o en francés».⁷⁶

13.– «La enseñanza en vascuence es cosa que nadie ha tomado en serio, porque en las Vascongadas las tres cuartas partes de la población no saben vascuence, aun habiéndolo aprendido de sus padres. Ni con el vascuence ni con el catalán se pueden pensar cosas de elevado sentido. En estas lenguas regionales es posible, por ejemplo, hablar de cómo se alimenta a la vaca o de cómo se siembra el maíz. (...) Hay que procurar que todo ciudadano español sea bien (sic) español y después que sea universal».⁷⁷

14.– «Todas nuestras glorias van unidas a lo más íntimo de las glorias españolas y creo poder decir que hoy en España lo más español acaso es el país vasco. Y no hay que hacer caso de lo que digan esos vascos candorosos e inocentes, pero llenos de prejuicios, que lo arreglan todo con la B y la K y otras niñerías por el estilo y con creer que no ya el vascuence sino la boina son consustanciales a la raza. Ellos a su obra, y nosotros tan vascos como ellos –yo creo que más– a lo nuestro. Y el tiempo y nuestros nietos, se encargarán de juzgarnos»⁷⁸. Frente a esta batería de argumentos (muchos de ellos «cordiales» y muy unamunianos) la reacción vasca no se hizo esperar y desde el exabrupto áspero al desacuerdo sosegado, son muchos los vascos y no vascos los que han manifestado su disconformidad con el pensamiento unamuniano sobre la lengua vasca: 1. El escultor guipuzcoano J. Oteiza al mencionar a Iñigo de Loyola afirma: «Tú y Unamuno habéis sido los dos tontos más universales de nuestra cultura»⁷⁹. 2. El poeta vizcaíno «Lauaxeta» (1905-1937) le recrimina con estas duras palabras que traduzco al castellano: «...euzko herria betiko amaituta ba-

⁷⁵ Ibid: 66, ABC, «El separatismo y el idioma», 12-I-1919.

⁷⁶ Ibid. 67, «M. de Unamuno, 1920».

⁷⁷ Ibid. ABC «Don Miguel de Unamuno frente al estatuto», 2-VI-1932.

⁷⁸ M. de Unamuno. O.C. Escelicer, Madrid, 1967: «Zuloaga, el vasco», vol.VII: 729-730.

⁷⁹ J.R. Scheifler. «Iñigo, vasco y universal», *Deia*, 27-VII-2001.

lego, pozik legoke jaun ori (...) Unamuno jaunak ondo egingo dau bere bizian geure artera etorri ez egitea» (Si el pueblo vasco desapareciera, ese señor estaría contento...el señor Unamuno hará muy bien en no aparecer más por estos lares)⁸⁰. 3. Continuando con este tono recriminatorio, el poeta franciscano de Zarautz, Salvatore Mitxelena (1919-1965), (por otra parte tan unamuniano por su existencialismo) ahondará más en la llaga: «Euzkera eztala gauza. Egi egia diñozu, Unamuno, lau itz oiei bosgarren bakar bat aurretik ipiñi ezkeru. “Zure” euskera ez da gauza! Zurea ez. Ezta urre eman ere». (Que el vascuence no es capaz. Tienes razón Unamuno, si a estas cuatro palabras se les pone una quinta por delante. “Tu” vascuence es el que no sirve. El tuyo, no. De ninguna de las formas)⁸¹. 4. El eminente científico Telesforo de Aranzadi Unamuno (1860-1845) sostiene que su primo: «había vendido a sus paisanos por un plato de lentejas»⁸². 5. El doctor bilbaíno Enrique de Areilza (1860-1926) le replica también con esta frase lapidaria: «A mí lo que me ha parecido siempre hediondamente repugnante es halagar los sentimientos de los enemigos del país, sosteniendo una tesis (la necesidad científica de la muerte del vascuence) que ni él la cree ni le importa un comino. El objeto es hacer méritos y en eso andamos desde Salamanca a Bilbao, y desde Salamanca a Madrid».⁸³

Con más mesura se manifestaron otros distinguidos escritores y lingüistas vascos y no vascos: 6. El vascófilo bilbaíno, D. Julio de Urquijo (1871-1950), uno de los cuatro fundadores de Euskaltzaindia, comentando el tan discutido discurso de 1901 en Bilbao escribe: «Después de leído el artículo en cuestión, confieso que en varios de los puntos que en él se tratan, estoy más cerca del señor Unamuno que de la mayoría de los vascófilos contemporáneos; pero ni deseo la desaparición del vascuence, ni estimo que la principal causa de su retroceso sea de origen intrínseco»⁸⁴. 7. El poeta José Mª Aguirre «Xabier de Lizardi» (1896-1933), probablemente el mejor poeta euskaldun de la historia de la

⁸⁰ «Lauaxeta». «Unamunoren otsak», en *Azalpenak 1931-1935*, Bilbao, Labayru Ikastegia, 1982: 111-112.

⁸¹ Salvatore Mitxelena. *Idazlan Guztiak*, vol.I, Oñati, Jakin, 1977: 379.

⁸² Txema Montero. «Enrique de Areilza, doctor, testigo y heraldo», en *Deia*, 11-III-2012: 4 iritzia.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Julio de Urquijo. *Revue Internationale des Etudes Basques* II, 1920: 72-73.

literatura vasca, terció también en la controversia publicando una de sus mejores poesías «Eusko– bidaztiarena» (Canción del viajero vasco, 1931) que lleva como epígrafe: «Unamuno'tar Mikel, yaun argiari, gure ausardi gorriaz yabetu dedin» (Al sabio Don Miguel de Unamuno para que se informe de nuestra osada audacia). Lejos de compartir el triste futuro del euskara pronosticado por el Rector de la Universidad de Salamanca, le desea que se extienda por todo este mundo comenzando por el caserío y alcanzando los astros siderales: «Baiña nik, izkuntza larrekoa, / nai aunat ere noranaikoa: / Yakite-egoek igoa; / soiña zaar, berri gogoa; / azal orizta, muin betirakoa»⁸⁵. (Pero yo, lenguaje rural te deseo también para todo, que te eleven las alas de la sabiduría; viejo el cuerpo, nuevo el espíritu; con la piel amarillenta y la médula sempiterna). 8. El eminente filólogo gallego Ramón Mª Menéndez Pidal (1869-1968), miembro de la Real Academia de la Lengua Vasca desde su fundación en 1919 y académico de honor desde 1968, afirmaba hace más de medio siglo: «Tenéis la fortuna de que vuestro pueblo sea depositario de la reliquia más venerable de la antigüedad hispana... no hay otra que tenga la importancia de esta lengua sin cuyo estudio profundo jamás podrán ser revelados del todo los fundamentos y primitivos derroteros de la civilización peninsular...».⁸⁶

Mención especial se merece por su larga trayectoria poética el escritor y cantautor de Oiartzun Xabier Lete (1944-2010) que también se unió a este grupo numeroso de vascos disconformes con la actitud.

<i>Arbak zenituen arroak</i>	<i>Tenías el ramaje altivo</i>
<i>baina sustraiak</i>	<i>pero las raíces</i>
<i>beharrez lehorregiak,</i>	<i>demasiado reseca por necesidad,</i>
<i>ezin zituen ase</i>	<i>no las podía empujar</i>
<i>gure oihanetako</i>	<i>la lluvia cálida y lenta</i>
<i>euri epel geldiak.</i>	<i>de nuestros bosques.</i>
<i>Hain urruti joan zinen</i>	<i>¡Fuiste tan lejos</i>
<i>Heriotzarekin</i>	<i>para saldar las cuentas</i>
<i>Kontuak konpontzera!</i>	<i>Con la muerte !</i>

⁸⁵ José Mª Aguirre. *Olerkiak*. Lizarditar X. Donostia, Erein, 1983: 177.

⁸⁶ Ramón Menéndez Pidal. *En torno a la lengua vasca*, Buenos Aires, Col. Austral, 1962: 52-57.

*Ez ote zenuen hobe
Gutxiago hil
Eta gehiago bizitzea...*

*Desarrazoizko ametsen
Quijote berria
Etsaitzat hartu zenuen
Errota haundiegia...⁸⁷*

*No te hubiera sido mejor
morir menos,
y vivir más...*

*Nuevo Quijote
de los sueños de la sin razón
tomaste por enemigo
un molino descomunal...*

6. Relaciones entre Unamuno y Jose Ortega y Gasset (1883-1955)

Las relaciones entre estos dos filósofos no fueron buenas en general, a pesar de que Unamuno admiraba a J. Ortega y Gasset por la excelente preparación filosófica que había adquirido en Alemania y por la obra escrita contenida en sus *Obras Completas* que abarcan 10 volúmenes. Destacaríamos dos libros: *La rebelión de las masas* (1929) y *La España invertebrada* (1921). Diecinueve años se llevaban de diferencia, que normalmente abren una brecha considerable en el mundo científico y artístico. Esto es lo que ocurrió entre Unamuno y Ortega y surgieron numerosas discrepancias en sus planteamientos filosóficos.

En más de una ocasión, Unamuno reconoció el liderazgo y el magisterio del joven Ortega y Gasset (algo desacostumbrado en él) y habló de: «nuestro buen amigo y maestro José Ortega y Gasset». Ya en 1902 Don Miguel, como lo hizo con P. Baroja, a raíz de la publicación de su primer libro, *Vidas Sombrías*, había felicitado a Don José por la publicación del primer artículo y éste le contestó a través de una carta que aparece en el primer capítulo «Almas de jóvenes» del libro que lleva el mismo título. El joven José, tras llamar «Mi querido amigo» a Unamuno en el encabezado de la carta, le habla del «estado mental de un muchacho de veinte años». El contenido de ese diálogo epistolar muestra a las claras que sus relaciones en 1904 eran excelentes.

⁸⁷ Gorka Aulestia. *Escritores Euskéricos Contemporáneos*, Bilbo, Euskaltzaindia, 2011: 157.

Pero tres años más tarde, Ortega refleja un cambio discrepante y tenso publicando en *El Imparcial* un escrito contra la desviación *africanista* del Rector de Salamanca, creando así una polémica nacional entre los intelectuales partidarios de la europeización de España como Ortega y Gasset y los partidarios de la españolización de Europa como Unamuno y Azorín. En concreto, este último escribió un artículo muy duro titulado «Colección de farsantes» en ABC, 12-IX-1909. El filósofo madrileño, muy irritado, saltó a la arena con argumentos de todo tipo, incluidos los *ad hominem* y el insulto. Nuevamente se valió de *El Imparcial* (27-IX-1909) para atacar la postura unamuniana reflejada en «Que inventen ellos» y para insultar al bilbaíno de «energúmeno español» por haber faltado a la verdad.

Unamuno no se molestó en contestarle, pero dejó que pasaran cuatro años y, con ocasión de la publicación de su libro *Del sentimiento trágico de la vida* (1903) se reafirmó en su posición anterior inquebrantable y volvió a dar más explicaciones sobre su maltrecho dicho «¡Que inventen ellos!», aprovechando además la ocasión para contraatacar, como era habitual en él: «Mas al decir ¡Que inventen ellos!, no quise decir que hayamos de contentarnos con un papel pasivo, no. Ellos a la ciencia de que nos aprovecharemos; nosotros a lo nuestro. No basta defenderse, hay que atacar»⁸⁸.

Pasaron varios años y en 1911 –como Don José no rectificaba y seguía obstinado en lo suyo– Don Miguel, con ocasión del fallecimiento del político aragonés Joaquín Costa (1846-1911), pronunció estas palabras ante su tumba:

Es inútil darle vueltas, nuestro don es ante todo un don literario, y todo aquí, incluso la filosofía, se convierte en literatura... y si alguna metafísica española tenemos es la mística... y como hay y debe haber una diferenciación del trabajo espiritual como del corporal, tanto en los pueblos como en los individuos, a nosotros nos ha tocado esta tarea... en Suiza no pueden desarrollarse grandes marinos... Alemania, *verbi gratia*, nos da a Kant, y nosotros le damos a Cervantes. Harto hacemos con procurar enterarnos de lo suyo, que su ciencia y metafísica fecundará nuestra literatura, y ojalá nuestra literatu-

⁸⁸ *Del sentimiento trágico de la vida*: 224-225.

ra llegue a ser tal que fecunde su ciencia y su metafísica. Y he aquí el significado de una exclamación algo paradójica, lo reconozco, *¡que inventen ellos!*, exclamación de que tanto finge indignarse algún atropellado cuyo don es el de no querer entender o hacer como que no se entera».⁸⁹

Hubo una época en la que Ortega trató de convencer a Unamuno de que cambiara de método en sus análisis y en la forma de trabajo, pero pronto se dio cuenta de que esto era imposible y no trató de insistir más, pues ¡Unamuno era mucho Unamuno! Mientras el madrileño defendía su pensamiento racionalista, científico, el bilbaíno hacía constantemente apología de la vía «cordialista», exaltando la religiosidad, el misticismo de San Juan de la Cruz. Unamuno lideró el sentimiento patriótico español con su famosa frase: «Me duele España», mientras que para Don José, España era el país más anormal de Europa. La visión sobre su patria era completamente negativa y la única salida de salvación era Europa. Ortega pertenecía a otra generación bastante diferente, conocida históricamente como la «Generación del 14», menos religiosa y más abierta al mundo exterior, especialmente europeo y concretamente alemán. En cambio, Unamuno soñaba para su España en un renacimiento basado en la tradición nacional. Para él, el escritor carmelita merecía una valoración superior a la del matemático y filósofo francés R. Descartes (1596-1651); tema en el que disentía del pensamiento orteguiano.

A Unamuno le atraía no solo la literatura sino también la religiosidad de Tolstoi, mientras que para el filósofo madrileño, el ruso fue un escritor genial, pero no como pensador social. Los reparos que ponía Tolstoi a los avances tecnológicos y científicos –aun reconociendo su utilidad– no convencían a Ortega. En cambio, suscitaban la añoranza del bilbaíno por la religiosidad de la Madre Rusia: «Es mejor saber menos de lo que se puede que saber más de lo que se necesita». (Tolstoi). Todo este fervor religioso, unido al «ego» unamuniano que se manifestaba en sus largos monólogos, entorpecían las relaciones humanas entre las dos figuras más prominentes de dos generaciones bastante diferentes. A pesar de estas diferencias, a am-

⁸⁹ Discurso pronunciado en 1911 por M.de Unamuno ante la tumba de Joaquín Costa.

bos les tocó luchar a menudo en un frente común, lo cual contribuyó a que las relaciones fueran más cordiales. En 1914 y en 1924, cuando la Monarquía y la Dictadura castigaron tan duramente al Rector salmantino destituyéndolo, J. Ortega tomó parte en un acto de desagravio que se celebró a favor de Unamuno en Madrid. No tuvo ningún inconveniente en llamarlo *el hermano enemigo*. En los años de bonanza de la publicación de la *Revista de Occidente* de Ortega, cuenta el filósofo que Don Miguel aparecía por la redacción «con su cuerpo ya muy combado, como el arco próximo a disparar la última flecha». A veces, el madrileño trataba de rehuir la presencia del bilbaíno, unas veces escondiéndose en el edificio y otras saliendo de él a la calle.

En 1931, ambos apoyaron calurosamente el advenimiento de la República pero pronto se decepcionaron de ella por su radicalismo, y tuvieron que alzar su voz en las Cortes para enderezar el rumbo de aquella nave que navegaba a la deriva en muchas ocasiones. Ya en 1931, J. Ortega y Gasset con su conocida frase «no es esto, no es esto», marcaba sus diferencias y la decepción con respecto al sectarismo republicano existente. Más tarde, ambos escritores no estuvieron de acuerdo ni con algunas decisiones del presidente M. Azaña (la Ley agraria; la disolución de las órdenes religiosas; la expulsión de los jesuitas; su frase «España ha dejado de ser católica», etc.), ni con el populismo del Frente Popular. Al no conseguir lo que pretendían, dimitieron de sus cargos y Unamuno no se presentó a las elecciones en 1933. El motivo nos lo explica el ilustre bilbaíno: «He sido un hablador porque necesita hablar mi pensamiento y la palabra material me lo excitaba. Pensaba en voz alta. Haciendo esfuerzos por transmitir a otros mis ideas, me las formulaba y descubría a mí mismo y las desarrollaba. De aquí resultaba mi impertinencia de llevar siempre la palabra, de interrumpir y no soportar interrupciones, de querer dar el tema de conversación y hacer de ésta monólogo»⁹⁰. Para la izquierda republicana radical, Unamuno perdió pronto el «carisma» que había logrado durante los años del exilio.

⁹⁰ *Diario Íntimo*: 354-355.

7. Unamuno visto por Antonio Machado

A diferencia de las malas relaciones mutuas que muestran varios escritores de la «Generación del 98», hay que destacar el respeto, la admiración y la amistad que aflora en la correspondencia, artículos y poesía del poeta sevillano con el Rector de Salamanca. Como exponente de ello aduzco a continuación varias citas machadianas que testifican esta relación tan personal y cálida.

1. «Carta a Miguel de Unamuno». 5-1904 (sic)

Yo veo la poesía como un yunque de constante actividad espiritual, no como un taller de fórmulas dogmáticas revestidas de imágenes más o menos brillantes... Usted, con golpes de maza. Ha roto, no cabe duda, la espesa costra de nuestra vanidad, de nuestra somnolencia. Yo, al menos, sería un ingrato si no reconociera que a usted debo el haber saltado la tapia de mi corral o de mi huerto. Y hoy digo: es verdad que hay que soñar despierto. No debemos crear un mundo aparte en que gozar fantástica y egoístamente de la contemplación de nosotros mismos; no debemos huir de la vida para forjarnos una vida mejor que sea estéril para los demás⁹¹.

2. «Carta a Miguel de Unamuno». Baeza, 16-I-1915

Querido y admirado maestro:

Acabo de recibir su generosa carta. Con el alma agradezco a V. estos ratos que me dedica...Ya aguardo con impaciencia su nuevo tomo de poesías, con el poema Cristo de Velázquez, cuyos soberbios fragmentos conozco...Sus salidas Donquijotescas no son estériles, que siempre queda huella de su fecundo paso por ese empedernido Madrid, y bien comprendo que jamás pensó V. en su reposición de Rector, sino en hacer una alta justicia a valores espirituales que V. representa y defiende y que en su persona de V. fueron atropellados. Sí, hay que seguir diciendo lo que no puede decirse y atizando el sagrado fuego bajo la helada. Para mí sería una inmensa satisfacción el ir a Salamanca de profesor...Ahí está V. y la tierra castellana que tanto amo.

⁹¹ Antonio Machado. II *Prosas Completas*, Madrid, Espasa Calpe, 1989: 1473-1474.

Yo también, en el fondo, acaso sea francófilo. Mi antipatía a Francia se ha moderado mucho con eso que V. llama *estallido de barbarie* de las derechas...La otra Francia es de mi familia y aun de mi casa, es la de mi padre y de mi abuelo y mi bisabuelo; que todos pasaron la frontera y amaron la Francia de la libertad y del laicismo, la Francia religiosa del *affaire* y de la separación de Roma...¡Lástima que tan noble espíritu como Azorín se deje engatusar por esos agentes de «L'Action Française!».

Nuestro peligro político, a mi entender, estriba en continuar con el torpe juego de izquierdas y derechas, sin plantear la cuestión central, la religiosa y de conciencia. Encadenada va el alma española en cuerda de presos, conducida no sabemos a dónde. Nuestra neutralidad hoy consiste, como me dice Manuel en carta que hoy me escribe, en no saber nada, en no querer nada, en no entender nada. Lo verdaderamente repugnante en nuestra actitud ante el conflicto actual y épico, nuestra conciencia, nuestra mezquindad, nuestra cominería. Hemos tomado en espectáculo la guerra, como si fuese una corrida de toros, y en los tendidos se discute y se grita. ...Los elementos reaccionarios, sin embargo, aprovechan la atonía y la imbecilidad ambiente para cometer a su sombra indignidades como la que V. fue víctima...La juventud que hoy quiere intervenir en la política debe, a mi entender, hablar al pueblo y proclamar el derecho del pueblo a la conciencia y el pan, promover la revolución, no desde arriba, ni desde abajo sino desde todas partes⁹².

3. «Carta a Miguel de Unamuno», 1922

Señor D. Miguel de Unamuno

Querido maestro

Mil gracias por sus nuevas *Visiones de España*...Su obra me tiene compañía y le llevo conmigo a estos viejos cafés de Segovia, donde logro un poco de aislamiento para la lectura y el trabajo...Unos cuantos hombres como V. –si ello fuese posible– y la España que tan rápidamente se deshace se iría, al par, haciendo, fundiendo en nuevo

⁹² Ibid.: 1572-1574.

molde. Siempre al leerle encuentro consuelo y pienso que acaso España tiene todavía un porvenir. ¿De dónde saca V. tanta juventud, tanta energía espiritual? Aquí, donde todo se viene abajo, todas las almas se caen, literalmente, a los pies, sólo V. se mantiene enhies-to... Esto quiere decir que no está V. solo, sino que Dios pelea de su parte⁹³.

4. «Divagaciones al último libro de Unamuno»

En nuestro mundo intelectual nadie mueve tanta guerra como el sabio Unamuno. El espíritu batallador, generoso y expansivo reside en este donquijotesco varón. No dudo un momento de la inmensa cultura de Unamuno; mas, ¿cómo he de medirla yo ignorante de mí? Llámole sabio, como el vulgo se lo llama, dando por hecho que Unamuno sabe infinidad de cosas que yo ignoro. Lo que conscientemente admiro en Unamuno en sus escritos y oraciones es su heroica y constante actividad espiritual.

Es Unamuno admirablemente sincero en sus escritos y oraciones; pruébalo el que se atreva a exteriorizar estos momentos de profunda depresión de espíritu en que el hombre autoinspectivo llega casi a negarse a sí mismo. Pero las notas en él dominantes son: el impulso acometedor, la ambición de gloria, y la afirmación constante y decidida de su personalidad. Él es también un caballero andante, bueno al fin, para amar y comprender a Don Quijote. Sabe de *quijoterías*. En el ambiente de triste paz en que vivimos sólo Unamuno y unos cuantos guerrear –que no hemos de llamar guerra a disputas de comadre y pedreas de golfos... Admírole yo por su temple de espíritu y téngole comparado con Íñigo de Loyola, su conterráneo, aunque ya digo que es mejor, en versos que le compuse... Aspira también a fundador este Don Miguel y a dejar, al fin, cosa mejor que su paisano. Así sea.

Mucho me recuerda Unamuno, en sus escritos, a nuestros mejores místicos, por la expresión sinuosa y asimétrica, tan castiza, por el deseo de envolver y dominar espiritualmente y por el mucho pelear interior que no le deja punto de reposo... A esta laxitud de sentimiento y miseria intelectual que nos abruma, opone Miguel de Unamuno su her-

⁹³ Ibid.: 1630.

mosa alma como fragua encendida llena de laboriosos yunques. No descansa Unamuno. A todos y a cada cual escribe, habla y exhorta; de sus mejores escritos son sus cartas privadas, donde esparce y regala lo mejor de su pensamiento. A él acudimos en demanda de auxilio espiritual y él siempre, en amable maestro, nos acoge. Mucha es su generosidad... Locos necesitamos, que siembran para no cosechar. Cuerdos que talen el árbol para alcanzar el fruto, abundan, por desdicha. ¿Dónde están los lunáticos, los idealistas, los renunciadores, los ascetas, los románticos, que apenas se ven por ninguna parte? ¿Qué fantasmas son éstos? En estas luchas de parásitos, que es la vida española, ¿quién ha visto a caballeros de la muerte? Tierra es ésta de vividores. Venga en último caso, quien enseñe y ayude a bien morir.

El libro *Vida de Don Quijote y Sancho* es, sin duda, lo mejor que se ha escrito en español sobre los héroes de Cervantes, aunque recientemente se han publicado obras estimabilísimas, con el mismo o parecido tema... Empezando por lo que menos importa, os diré que el libro de Unamuno está muy bien escrito; Unamuno escribe muy bien. ¿Y cómo no, si piensa y siente bien? Tiene además de la lengua que emplea profundo conocimiento, que yo no he sondeado, pero sospecho... Cierta rudeza y montuosidad hay, no obstante, en la prosa de Unamuno, que nos hace pensar en la tierra vasca, pero esto de que un escritor recuerde a su tierra, más es virtud que defecto⁹⁴.

5. *Contra esto y aquello*, de Miguel de Unamuno

Pocos libros se producen en España –y aun fuera de España– tan atrayentes como los de D. Miguel de Unamuno. A la vista tengo su última colección de artículos titulada *Contra esto y aquello*... Las últimas obras del ilustre vasco son, en su mayor parte, colecciones de crónicas publicadas en *La Nación*, de Buenos Aires, y si no las señalamos a la curiosidad del público español, corremos el riesgo de que se ignore en España algo de lo más sustancioso de nuestra moderna producción. No pienso yo que a Unamuno se le desconozca entre nosotros ni que se le escatime la estimación que merece; pero sí que

⁹⁴ Ibid.: 1479-1482.

sus obras no alcanzan el número de lectores a que están destinadas. ...Siempre tuve al ilustre Rector de Salamanca por un gran patriota, y sus trabajos publicados en América son los que más me confirman en esta opinión. Su patriotismo, más invasor que conservador, es una avanzada espiritual de nuestra Patria en tierras de Ultramar. Son muchos los periódicos y revistas que me llegan de América, donde reconozco una influencia más o menos patente del pensamiento de Unamuno.

El patriotismo de Miguel de Unamuno tiene una firme base religiosa, como él mismo declara en el capítulo *Educación por la historia*, consagrado a comentar un libro de Ricardo Rojas. «Por mi parte –dice– no acierto a explicarme un sólido patriotismo sin una cierta base religiosa. Claro está que no quiero decir base dogmática de una iglesia determinada...». No está concebido este patriotismo de Unamuno en ningún campo político...

¿Qué absurda ceguedad nos lleva a imitar todo lo francés? ¡Oh, si los Pirineos se convirtiesen en el Himalaya! ¿Negaremos por esto que a Francia debemos las tres cuartas partes de nuestra cultura en los dos siglos pasados? De ningún modo. No es menos cierto que hoy recibimos de Francia solamente productos de desasimilación, toda clase de productos averiados y putrefactos: sensualismo, anarquismo, pornografía, decadentismo y pedantería aristocrática.⁹⁵

6. CXXVIII (Poema de un día) *Meditaciones rurales*

Libros nuevos. Abro uno/ de Unamuno. / ¡Oh, el dilecto, / predilecto / de esta España que se agita, / porque nace o resucita! / Siempre te ha sido, ¡oh Rector / de Salamanca!, leal / este humilde profesor / de un instituto rural. / Esa tu filosofía / que tu llamas diletantesca, / voltaria y funambulesca, / gran Don Miguel, es la mía. / Agua del buen manantial, / siempre viva, / fugitiva / poesía, cosa cordial. / ¿Constructora? / –No hay cimiento / ni en el alma ni en el viento-Bogadora, / marinera, / hacia la mar sin ribera.⁹⁶

⁹⁵ Ibid.: 1538-1543.

⁹⁶ Antonio Machado. I *Poesías Completas*, Madrid, Espasa Calpe, 1989: 555.

Conclusión

En más de una ocasión, P. Baroja solía comentar que Unamuno se consideraba muy vasco, pero que él, siendo de Donostia, no conocía a ningún vasco que se le pareciera. Aun aceptando en gran medida esta opinión de Don Pío, pienso que Unamuno fue un hombre extraordinario y un «borrokalari» (luchador) nato, como otros muchos vascos. En su juventud le tocó vivir en una Europa finisecular en descomposición, en la que Nietzsche campaba por sus anchas predicando la victoria del Superhombre y la «muerte de Dios», que impactaban directamente contra el pensamiento del joven Miguel, como un torpedo en la línea de flotación de un acorazado. Ya en el siglo XX, tuvo que enfrentarse también al materialismo dialéctico y al humanismo ateo del comunismo, saliendo en favor de unos valores que peligraban en la Europa occidental.

Respecto al euskara querido de su niñez, había dado un viraje de 180º convirtiéndose en el aguerrido defensor del castellano, propugnándolo como única lengua oficial de España. Afortunadamente, para la inmensa mayoría de los vascos, no acertó en sus predicciones sobre el futuro del euskara. ¡Qué susto se habría llevado, si le hubieran dicho, que varias décadas después de su muerte, tres escritores euskaldunes iban a ganar el Premio Nacional de Literatura (Novela) en Madrid! Seguro que habría dicho que no, que era imposible. Para él no fue posible dominar el euskara (ahí subyace probablemente uno de sus eternos problemas) y lo poquísimo que escribió merece nuestro aplauso. Otros, en cambio, comenzaron a aprenderlo de adultos y lo convirtieron en instrumento de belleza literaria. «Eziña, Ekiñez Egiña» (lo imposible se logra insistiendo).

Unamuno proclamó a los cuatro vientos que la lengua es un elemento cultural que define a un pueblo: «La sangre de mi espíritu es mi lengua y mi patria es allí donde resuena soberano su verbo». Alguno podría pensar –y no andaría descarriado– que además de la lengua y la etnografía existen otras manifestaciones culturales y espirituales que definen la identidad de un pueblo: antropología, arqueología, prehistoria, mitología, literatura oral, folclore, leyendas, bertsolarismo (en el caso vasco), música; esto es, diversas manifestaciones de expresión artística y religiosa, que describen la persona-

lidad de una etnia, nación o pueblo. Pues bien, llegado al de Unamuno, da la impresión de que emplea todos sus esfuerzos en investigar las lenguas, y en el caso concreto del País Vasco, el euskara. En su descargo, se podría aducir que había tan poca cosecha recogida en esos campos que no merecía la pena comenzar a investigar en ellos. No todos pensaban de igual forma y, afortunadamente, otros fueron los destinados a explorar esos campos con paciencia, dedicación y cariño a la tierra donde nació cada uno: R. M. Azkue, J. M. Barandiaran, T. Aranzadi Unamuno, E. Eguren, M. Lekuona, «P. Donostia», J. Riezu, J. Oteiza, J. Caro Baroja, N. Basterretxea, R. Mendiburu, Juan M.ª Lekuona, A. Zavala, J. Altuna, J. Garmendia Larrañaga, etc.

El hebreo con sus emparentadas y el euskara: coincidencias lingüísticas*

MISHOR, Dr. Mordechay
Academia de la Lengua Hebrea. Jerusalem

El euskara es la única sobreviviente de las lenguas que existían en la Europa occidental en el momento de la conquista romana. La documentación antigua, de los primeros siglos de esta era, es muy escasa, pero suficiente para poder diseñar los rasgos antiguos de su desarrollo. Textos literarios existen a partir del siglo XVI (aunque en realidad existen desde el siglo XV versos improvisados por motivos de enemistad, funerales, batallas). El primer libro vasco conocido es una colección de poesías de Bernard Etxepare, publicado en 1545. Una fuente importante para el conocimiento del euskara clásico de la época es la traducción del Nuevo Testamento realizada por Joannes de Leizarraga en 1571, que será mencionado varias veces a continuación.

El euskara es una lengua extraña a nuestro oído, de esas lenguas cuya sintaxis es inversa a la nuestra. Cuando el poeta del siglo XX Gabriel Aresti quiere decir que «el mundo es hermoso, más hermoso que el canto del ruiseñor», dice literalmente: «Mundo-el hermoso es, / ruiseñor-del canto-el que / hermoso-más-el» (*Mundua ederra da, / errusinolaren kantua baino / ederragoa*). El primer capítulo del libro de Guy Deutscher «El desarrollo del lenguaje» comienza con una cita del lingüista del siglo XVI Josephus Justus Scaliger: «C'est un langage estrange que le Basque... On

* Ésta es la traducción de un artículo publicado en *Leñonenu*, Academia de la Lengua Hebrea, Vol. LXXX (2018), págs. 176-183, a propósito del convenio de colaboración entre la Academia de la Lengua Hebrea y la Real Academia de la Lengua Vasca firmado en Mayo de 2016.

dit qu'ils s'entendent, je n'en crois rien» ('Lengua extraña la Vasca... se dice que se entienden, yo no lo creo')...

El hebreo y el euskara tienen otras diferencias, además de su tipología. A diferencia del hebreo, rica en lenguas emparentadas, algunas de las cuales son muy longevas, el euskara es una lengua «huérfana», cuyos lazos familiares se limitan a unos cuantos dialectos, suficientemente similares para considerarse una misma lengua.

Entre el hebreo y el euskara no ha habido contacto directo. Nexos literarios posibles, debidos quizás a traducciones bíblicas, son débiles y dudosos. Cierta influencia semítica podría atribuírsele a la presencia de la lengua árabe en la Península Ibérica medieval, pero un contacto tal, si lo hubo, está lejos de haber sido directo y fructífero.

Por lo tanto sorprende encontrar fenómenos comunes al euskara y al hebreo y sus parientes, y exclusivos a estas lenguas solamente. Fenómenos como éstos, desarrollados en lenguas remotas y dispares, pueden deberse a la creación espontánea casual, y atribuirse al Espíritu Humano, único y universal.

A continuación se comentarán algunos de estos fenómenos, correspondientes a diversos campos lingüísticos: la fonología, la morfología, la morfosintaxis, el léxico.

a. La ausencia de *f* inicial

Quien consulte un diccionario hebreo y un diccionario vasco encontrará que en ambas lenguas las palabras que comienzan con [f] son préstamos de otras lenguas. Como son: *familiar*, *fotosíntesis* (en euskara), *familiari*, *fotosínteza* (en hebreo).

La situación en hebreo es sabida: la [f] se desarrolló en una determinada fase de la lengua —e igualmente en arameo— a través de la debilitación de la [p] oclusiva por asimilación a la vocal precedente, lo que provocó el cierre incompleto de los órganos de articulación (en una primer etapa pronunciada presumiblemente como bi-labial). La presencia de una [f] está condicio-

nada, pues, a la existencia de una vocal anterior, lo que impide su presencia al principio de palabra, salvo cuando se pronuncia de corrido a continuación de una palabra con vocal final, como en *'imrē-fī* 'los dichos de mi boca' en hebreo bíblico. Es así como las palabras extranjeras con [f] inicial se adoptaron en hebreo con [p] oclusiva, como ser *pamalya* 'cortejo', del latín *familia*. Con la fonemización de la [f] en el hebreo moderno el léxico se enriqueció con una cantidad no despreciable de préstamos con [f] inicial, como los ya mencionados *familiari*, *fotosinteza*.

En este estado de cosas me pregunté a qué se debería la falta de [f] inicial en euskara, acaso esta lengua haya sufrido también un proceso similar. Me apoyé en el testimonio del castellano. En castellano hubo en muchas palabras un cambio de [f] inicial por una aspiración notada con la letra *h* (y luego totalmente desaparecida), por ejemplo *ferrum* > *hierro*. Se admite que este proceso se originó en zonas de sustrato vasco: los vascos que adoptaron el castellano en sus comienzos trataron sin éxito de pronunciar la [f] inicial, y ésta era oída por ellos como una especie de aspiración. Otro apoyo puede aportar el hecho de que tanto en castellano como en euskara, al contrario de las otras lenguas de la región, los fonemas /b/, /g/, /d/ obedecen a reglas similares a las del grupo de fonemas /bgdkpt/ en hebreo, cuyos equivalentes fricativos están vedados al principio de palabra. El sonido [f] podría pues acoplarse a los del grupo /bgd/ con absoluta coherencia.

Pero luego advertí que cuando me pregunté por la causa de la ausencia de [f] inicial en euskara me basaba en la observación parcial de los datos. De haber consultado el diccionario de manera exhaustiva habría descubierto que el sonido [f] está totalmente ausente en la lengua vasca original. En el euskara antiguo el sonido [f] no existía en ninguna posición: ni al principio ni en el interior ni al final de la palabra.

A esta altura de las cosas debía haber confesado que me dejé engañar por una ilusión y debía renunciar a continuar con el tema. Pero la curiosidad no me dejó desistir y me alentó a revisar el marco fonológico vasco en el cual sucedió lo que sucedió, sin relación con el hebreo.

Entonces: entre el grupo de sonidos [p], [t], [k] y sus correspondientes sonoros [b], [d], [g], que existían en el euskara antiguo, había una distribución

complementaria, según la cual se preferían los sonidos sordos en el interior de la palabra, por ejemplo el cambio b>p en el préstamo *sabbatum* > *zapatu* ‘sábado’, y los sonoros al principio, como ser el cambio b>p en el préstamo *pacem* > *bake* ‘paz’. De esta manera sucedió que el sonido [f], que no existía en euskara, fue cambiado en palabras extranjeras por el sonido sonoro [b] (¡pasando por [v]!), como en *fortia* > *bortxa* ‘violencia’. Actualmente no hay limitación en la presencia del sonido [f], y éste puede existir en cualquier posición de la palabra. Todo esto en palabras extranjeras, como queda dicho. En este campo, y sólo en éste, se parece el euskara al hebreo moderno, en el cual las palabras extranjeras que se adoptaron, la [f] puede aparecer en cualquier posición en la palabra, independientemente del condicionamiento que rige las palabras originales: tanto en el principio de palabra como en su interior después de consonante, como en *pamflet*, *konflikt*, *konfrontatsya*.

En las dos lenguas penetraron, pues, palabras extranjeras que tenían el sonido [f], y provocaron en ambas un cambio en sus respectivas fonologías: para el euskara éste era un sonido nuevo, extraño, como [ǰ] o [č] en nuestro hebreo. Para el hebreo era éste un sonido veterano, pero condicionado, y el influjo extranjero franqueó los límites severos que condicionaban su presencia en la lengua.

En efecto, en el núcleo original de las dos lenguas no hay [f] inicial. En hebreo, en virtud de la regla de alternancia entre oclusivas y fricativas del grupo /bgdkpt/; en euskara, en virtud de la inexistencia absoluta de la consonante [f] en la lengua, y su ausencia a principio de palabra, que resalta a la hora de consultar el diccionario, no tiene nada de particular.

b. El tema siguiente se refiere al arameo: el artículo definido -a

Un mismo artículo definido –el sufijo –a– existe en arameo y en euskara, y hasta donde llega mi conocimiento, solamente en estas dos lenguas: en arameo *’anaša* (*’naš+a*), en euskara *gizona* (*gizon+a*) ‘el hombre’.

Se trata, por supuesto, de una absoluta casualidad. Hay que tomar en cuenta que el concepto de definitud no es idéntico en todas las lenguas (aquellas que poseen categoría de definitud), ni siquiera en distintos estratos de una misma lengua. Un caso extremo es el de los dialectos del arameo oriental (mesopotámico), en los cuales el artículo definido ha perdido su función original (por lo cual en las gramáticas científicas está difundido el término algo vago de «status emphaticus» por «[nombre] definido» para el arameo). A pesar de que el uso del artículo definido no coincide totalmente en lenguas diversas, tienen todas un parentesco suficiente para que podamos ver en ellas la realización de un mismo concepto lingüístico. ¿Cuál es el fondo de una misma forma gramatical en dos lenguas tan dispares como el arameo y el euskara?

Las etapas del desarrollo del artículo definido en arameo y en euskara no están documentados y dependen de conjeturas. Voy a sintetizar la opinión normalmente aceptada: es muy probable que el artículo definido se haya creado en arameo y en euskara de la misma manera, por la sufijación de un elemento demostrativo a un nombre o pronombre, a través de un proceso de gramaticalización.

En cuanto al arameo, la opinión ya tradicional, desde principios del siglo XX, atribuye el artículo al pronombre *ha*. Otros optan por *-ya*, *-an*, y asimismo *han*, este último de cierta preferencia actualmente. La preferencia por uno u otro elemento demostrativo se correlaciona con la pregunta si los distintos artículos definidos en las lenguas semíticas «modernas», en hebreo *ha-*, en arameo *-a* y en árabe *'al-* (vs. el acadio y el ugarítico, que carecen de artículo definido), se originan en un mismo pronombre antiguo o si cada lengua eligió independientemente el pronombre que le serviría de artículo. En el siglo XIII el gramático samaritano Abu Sa'id ben Abu (a)l-Ḥasan sostenía que el artículo arameo (*-ah* en la grafía samaritana) es el mismo que el hebreo (*ha-*), sólo que en hebreo está prefijado y en arameo está sufijado. De todos modos, el hecho de que el artículo definido se originó en un pronombre demostrativo es hoy día unánimemente aceptado.

En cuanto al artículo determinado vasco, se lo atribuye a un elemento demostrativo relacionado con el pronombre *hau* 'este' y a *har-* 'aquel', y con

el prefijo *a-* de la expresión *aurten* ‘este año’. Y compárese con *haššaná* (*ha-šaná*) en hebreo y *hašattá* (*ha šattá*) en arameo ‘este año’.

Si la conjetura es correcta, se trata de un mismo proceso gramatical, que consiste en un elemento morfológico idéntico y una construcción idéntica; coincidencia rara en lenguas de distinto origen y de distinta tipología.

c. Modalización del pretérito narrativo

Una de las características extrañas con las que un lector actual se topa en los textos vascos «antiguos» –del siglo XVI– es el hecho de que el pretérito narrativo se expresa por medio de la forma gramatical con que se expresa actualmente el subjuntivo del pasado. Es decir, la forma gramatical que expresaba entonces el pretérito narrativo (el llamado pretérito indefinido en la gramática española, quizá mejor llamado «perfectivo»), por ejemplo *etor zedin* ‘vino’, *ekar zezan* ‘trajo’, equivale actualmente a ‘viniera’, ‘trajera’. El antiguo pretérito narrativo perfectivo está documentado abundantemente en la traducción clásica del Nuevo Testamento, y todavía existe con cierta extensión en textos literarios del siglo XVIII. Pero con el correr del tiempo este uso desapareció completamente, y hoy día equivale, como se ha señalado, al subjuntivo del pasado.

El paso del uso del narrativo de un campo modal a otro requiere una explicación. Lo que a nosotros nos interesa es el hecho de que el hebreo sufrió un proceso similar miles de años antes.

El sistema temporal del hebreo sufrió una verdadera metamorfosis a lo largo de su historia. La definición del uso de las formas verbales es tan problemática que los gramáticos modernos, inspirados en la teoría de los aspectos, han renunciado a la nomenclatura tradicional, que identifica los tiempos verbales con los reales, y han preferido decir «perfecto» por «pretérito» e «imperfecto» por «futuro».

El supuesto punto de partida, perteneciente a una etapa anterior a la consolidación del hebreo bíblico tal como lo conocemos (primer milenio a.C.), exige cierta medida de conjetura. En este punto juega un papel im-

portante el acadio, que representa el estado del sistema temporal del cual surgió el hebreo bíblico. El pretérito se expresa en acadio por la forma *iprus*.

En el hebreo bíblico, la forma gramatical que expresaba antiguamente el pretérito narrativo era la que más tarde fue llamada «futuro apocopado», originada en la *iprus* del acadio. Esa forma, en su uso original, se conserva en el hebreo bíblico principalmente unido a la conjunción *wa-*, llamada en este compuesto «*waw* conversivo» –*wa-y^(e)hí* ‘y aconteció/hubo’ (del verbo existencial *hayá*)– mientras la forma libre *y^(e)hí* funciona como imperativo de la tercera persona (yusivo): *y^ehí* ‘or ‘haya luz’, *wa-y^(e)hí* ‘or ‘y hubo luz’. (Señalemos, de paso, que el pretérito acadio *iprus* unido a la partícula *lū/l-* expresa un deseo).

La nomenclatura tradicional –«futuro apocopado», «*waw* conversivo»– refleja el punto de vista de los gramáticos medievales, cuando *y^ehí* se interpretaba como apócope de *yihyé*, el futuro por excelencia, y la acepción de pretérito se atribuía a la conjunción *wa-* (la que «convertía» al futuro en pasado).

Al final del proceso fue substituido el pretérito narrativo tanto en hebreo como en euskara por una forma distinta, pero en ambas lenguas la forma antigua no desapareció sino que asumió una nueva función: en euskara –como subjuntivo; en hebreo– como yusivo.

Subjuntivo y yusivo son, es cierto, conceptos de distinta índole, pero tienen en común la pertenencia a un mismo plano modal, que contrasta con el indicativo. Más aún, hay lenguas en las que el yusivo y el subjuntivo se expresan por un mismo medio gramatical; por ejemplo, el hebreo y el arameo talmúdicos.

El modo es una categoría gramatical que expresa la actitud del hablante ante la acción: el indicativo expresa una actitud real y objetiva, mientras que los demás modos expresan una gama de actitudes subjetivas, como ser una duda, un deseo, o la dependencia de un verbo principal (el modo subjuntivo). El indicativo, dado que expresa una actitud real y objetiva, tiene más fuerza expresiva que las otras modalidades.

Ahora bien: la gramática histórica enseña que uno de los factores que influyen en el desarrollo de las lenguas, de las lenguas como tales, es el reemplazo de expresiones comunes por substitutos de mayor fuerza expresiva. Las palabras tienden a desgastarse, y se substituyen por otras de mayor expresividad. Así es cómo se debilitó la fuerza del antiguo pretérito narrativo, y acabó por relegarse al plano modal. Y el hablante que deseaba describir la realidad desde un punto de vista objetivo debió recurrir a un substituto indicativo más convincente.

Vemos pues que a pesar de la disparidad tipológica entre el hebreo y el euskara, un mismo proceso, producido a distancia de milenios, consolidó la imagen de un rincón del sistema verbal de ambas lenguas a lo largo de su desarrollo. No a causa de un nexo genético ni de una influencia mutua, sino en virtud del «yunque de la tierra», donde se forjan todas las creaciones humanas.

d. Para finalizar, dos datos referentes a la palabra hebrea *pe ehad*, 'boca', *aho* en euskara.

1. *pe ehad* / *aho batez*

La expresión hebrea habitual para expresar unanimidad es *pe ehad*, literalmente 'una boca' (*pe* 'boca', *ehad* 'una'). Un paralelo exacto y con la misma acepción existe en euskara: *aho batez*.

La documentación antigua en hebreo no es abundante. Se limita a dos versículos bíblicos: Josué IX 2, I Reyes XXII 13. Pero la expresión tiene raíces en lenguas locales hermanas –el acadio y el arameo. Por ejemplo, en el Rollo Apócrifo (araméo) al Génesis (1Q20), el Faraón oye el testimonio unánime de tres personajes que elogian a Saray, la mujer de Abram, «que una boca –*di pum had*– los tres hablan».

Hasta donde he podido averiguar, el euskara es la única lengua europea que expresa la unanimidad de esa manera. Una expresión similar –*por una*

boca– con la misma acepción, encontré en castellano, en el diccionario de la RAE, pero el testimonio parece dudoso (acaso alude a la versión à *una boca* de la traducción de Reina–Valera [1858] de la Epístola a los Romanos, que sigue a la Vulgata; en traducciones más modernas se reemplazó por *a una voz*). En las Biblias judías ladinadas el término *pe ehad* se traduce en Reyes *a una boca, como boca una*, e incluso en Josué, donde no se trata precisamente de una unanimidad verbal, hay una traducción *boca una* (vs. otra *de un akordo*). Pero eso no sorprende, dado el carácter literal de las traducciones al ladino. En el judeo-español vernáculo se dice *a la unanimidad*.

Muchas expresiones del campo semítico han llegado a la Península Ibérica con el dominio musulmán, pero la expresión que nos ocupa no existe en árabe. En este estado de cosas surge la posibilidad de un origen hebreo o arameo que llegó a la Europa occidental a través de una influencia literaria, por mediación del cristianismo.

El versículo de Reyes (a diferencia del de Josué) fue traducido en la Septuaginta y en la Vulgata literalmente: ἐν στόματι ἐνὶ, *ore uno*. Es improbable atribuirle al versículo de Reyes alguna influencia sobre el euskara, pero nuestra expresión aparece también en el Nuevo Testamento, en la Epístola a los Romanos XV 6, en las versiones griega y latina (presumiblemente en base al substrato hebreo-araméico del texto, como sugiere la Peshitta siríaca *bhad pum*), y la traducción vasca clásica reza aquí *aho batez*. Ciertamente, expresiones adverbiales son fácilmente asimilables, y quizá tenga alguna importancia el hecho de que la lectura del párrafo de la Epístola a los Romanos donde aparece este versículo está integrada en la liturgia cristiana (en el segundo domingo de Adviento). Pero hay que cuestionar qué peso puede tener este versículo, y es posible que no se trate de una influencia literaria de un texto sagrado sino de un desarrollo paralelo independiente.

2. *pe* ‘filo’

La palabra *pe/aho* tiene una acepción figurada de ‘filo (de instrumento cortante)’, tanto en euskara como en hebreo. De los usos clásicos se conserva en el lenguaje la expresión *hérev pifiyyot* (‘espada de doble boca’), con el significado metafórico de ‘arma que puede dañar al que la usa, acción que puede ser contraproducente’. En nuestras fuentes la expresión significa tex-

tualmente ‘espada afilada de los dos lados de de la hoja’. El elemento «dos» no está especificado en la expresión, pero hay en las Escrituras una base suficiente para entenderlo así, ya que se relata que el juez Ehud se hizo «una espada que tenía **dos** bocas (‘filos’)» (Jueces III, 16). En la literatura talmúdica nuestros sabios explican *hérev pifyyot*: «espada que come por los dos costados». Y en euskara: *aho biko ezpata*,; y también *bi ahotako ezpata* (con una ordenación distinta de los componentes).

Otra expresión bíblica conocida por todos aunque no tiene actualidad real es *le-fi hárev* ‘a filo de espada’. Hoy día el componente *le-fi* se ha desgastado, y el hablante común lo entendería como la preposición ‘según’, p.e. en *le-fi da’ti* ‘según mi opinión’. Pero en la literatura talmúdica nuestros sabios lo explicaban correctamente: ‘dentro de la boca de la espada’, y esta acepción tiene un paralelo exacto en acadio (*[ina] pī patri*). En euskara: *ezpataren ahoz*.

Del material post-bíblico se puede deducir que esta acepción de *pe* –‘filo (de espada o cuchillo)’– era viva y difundida en el lenguaje talmúdico. En un tratado mágico leemos: «que traiga dos tórtolas y degüelle con un jifero de cobre que tenga dos bocas, y degüelle una tórtola con una boca del jifero y la otra con el otro costado». Una expresión paralela a *pifyyot* existía en arameo, también fuera de los límites del ámbito judío, como en el libro de Ahiqar en el papiro de Elefantina, del siglo V a.C.

La figura de una espada que come (carne) o bebe (sangre) existe en diversas culturas y literaturas, pero aquí no se trata de una mera figura literaria sino de su cristalización lexical, como dato semántico real, cuyo lugar está en el diccionario. Y este dato existe hoy en dos lenguas, y quizá solamente en éstas: el hebreo y el euskara.

Aquí también surge la idea de que la expresión se ha originado en nuestra región, y que de aquí llegó al occidente. Y repito, en árabe, mediador por excelencia, no hay una expresión similar, lo cual nos vuelve a conducir a la hipótesis de una influencia literaria por mediación del cristianismo.

La expresión bíblica *pifyyot* se traduce en la Septuaginta *δίστομος*, literalmente ‘de dos bocas’. Esta palabra aparece en el Eclesiástico y en el Nue-

vo Testamento (la Epístola a los Hebreos I 16, II 12), y es presumiblemente el reflejo del substrato hebreo-araméo del texto. Una corroboración se puede encontrar en el hecho de que el griego clásico usa una expresión distinta (ξίφος ἄμφηκες; Odisea π 80). El cuadro se complica con el testimonio de δίστομος en una inscripción fragmentaria de Delos atribuída al siglo III a.C., y no hay indicio de un algún nexo entre dicha inscripción y la comunidad judía local.

En cuanto a la expresión *le-fí hárev*, ésta se refleja sin duda en el Evangelio de Lucas XXI 24, donde la versión griega dice, literalmente, στόματι μαχαίρας ‘a boca de espada’. La traducción del Pentateuco al judeo-griego (Constantinopla 1547) conserva la versión literal *dya stoma spatyu*. Parecería pues que la acepción metafórica de «boca» ‘filo’ pudo haber llegado al occidente por intermedio de la versión griega del Nuevo Testamento. Esta acepción no existe en la palabra latina *bucca* ni tampoco en sus derivadas en las lenguas romances; la traducción literal de la Biblia al ladino trae sistemáticamente *tažo* (=tajo): *a tažo de espada*. Demás está decir que la versión vasca del Nuevo Testamento traduce siempre *aho*, como era de esperar.

El paralelo es aparentemente completo: se trataría de una expresión antigua recogida de las fuentes clásicas –los textos bíblicos– adoptada por el lenguaje coloquial. Pero no, el paralelo no es completo. Mientras la expresión hebrea *le-fí hárev* está en desuso, y el compuesto *hérev pífiyyot* es una locución fija y su uso es literario y figurado, la acepción de *aho* ‘filo’ en euskara es libre en su uso, con relación a un cuchillo o a un hacha también. Más que aludir a un préstamo literario parece aludir al ambiente rural, que se nutre de raíces vivientes, y se trataría de un desarrollo independiente y paralelo en ambas lenguas.

En cuanto a la expresión figurada *hérev pífiyyot / aho biko exyata* ‘acción que puede ser contraproducente’ –presente tanto en hebreo como en euskara– ésta está seguramente inspirada en su similar común en las lenguas europeas.

Resumiendo: he presentado un pequeño puñado de fenómenos comunes a lenguas mutuamente distantes «como el oriente del occidente», propia-

mente dicho, no unidas por un lazo familiar, y cuyo carácter tipológico es totalmente diferente. No se trata de fenómenos universales, y parecen existir solamente en las lenguas mencionadas: el hebreo y sus emparentadas por un lado, y el euskara y sus dialectos por el otro. En este estado de cosas, todo elemento gramatical común y todo proceso histórico idéntico son coincidencias puramente casuales. El único campo que permite una influencia mutua es el de la semántica, a través de calcos de expresiones que emigraron de su país de origen por medio de un factor mediador, como ser un texto formativo. En efecto, se ha tratado aquí de darle cierto peso a este factor. Sin embargo hemos visto que una tal influencia es muy dudosa. Por otra parte, metáforas idénticas, que reflejan una misma concepción humana en distintas culturas, pueden producir expresiones idénticas en lenguas desconectadas entre sí. Los fenómenos mencionados pueden explicarse como generados espontáneamente, y deberse, como se ha dicho, al Espíritu Humano, único y universal.

Y de paso se nos ha abierto aquí una brecha que nos ha permitido echar un vistazo a una lengua extraña y apasionante.

Euskera agerkariaren idazketa arauak

Normas de redacción de la revista *Euskera*

Normes de rédaction de la revue *Euskera*

Writing guidelines for the journal *Euskera*

Euskera. 2018, 2, 1. Bilbo
ISSN 0210-1564

Euskera agerkariaren idazketa arauak

1. *Euskera* agerkariaren esparruak

Euskera Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala da. Bi motatako zenbakiak argitaratzen ditu: lehenik eta behin, instituzioaren kide berrien sarrera-hitzaldiak, erakundearen lanak, agiriak, hizkuntza-arauak, *Iker* edo *Jagon* Sai-leko Jardunaldiak eta antzekoak jasotzen dituztenak, eta, bigarrenik, Euskaltzaindiaren intereseko jakintza esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak. Ondoren zehazten diren irizpideak soilik bigarren motako zenbakietako ikerketa-artikulu originalei eta liburu-aipamenei dagozkie, eta bete beharrekoak dira aintzat har daitezen argitaratze-bidean. Gainerakoetan, bete beharrekoak dira Euskaltzaindiak ezarritako baldintzak; ikus «Euskaltzaindiaren argitalpen eremua», *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Hauxek dira *Euskera* Agerkarian jorra daitezkeen zenbait gai:

- Euskal filologia
- Hizkuntzalaritza orokorra
- Gramatika
- Dialektologia
- Lexikografia / lexikologia
- Literatura
- Toponimia / Onomastika
- Fonetika eta Fonologia
- Semantika eta pragmatika
- Hizkuntzaren historia
- Hizkuntzaren normatibizazioa
- Hizkuntzaren normalizazioa
- Soziolinguistika
- Teknologia berriak eta hizkuntza

- Iurilinguistika eta hizkuntza-zuzenbidea
- Itzulpengintza
- Zientzia-arlo desberdinetako euskara teknikoak.

Orobat, aintzat hartuko dira beste hainbat esparrutako diziplinak, euskarekin zerikusirik duten neurrian.

Ikerketa-artikulu originalen eta testuen proposamenak Argitalpen arduradunari zuzenduko zaizkio, ondoko helbidera:

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Argitalpen arduraduna
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Hizkuntzak

Ikerketa-artikulu originalak Euskal Herriko mundu akademikoan erabiltzen den edozein hizkuntzatan idatziak izan daitezke, baina euskaraz idatzitakoak hobetsiko dira.

3. Luzera

Bi motatako testuak argitaratuko dira: artikulu akademikoak eta liburu-aipamenak (erreseinak). Lehenak ez dute luzera jakinik, baina oro har ez dute izango 30.000 karaktere baino gutxiago eta 60.000 baino gehiago (15-30 orrialde). Liburu-aipamenak bi motatakoak izango dira: 3 orrialdekoak (6.000 karaktere) edo 5 orrialdekoak (10.000 karaktere), salbuespenak baztertzeke.

4. Laburpenak

Ikerketa-artikuluarekin batera haren laburpena (gehienez ere 500 karaktere) eta artikuluaren hitz-gakoak (gehienez ere, sei) entregatuko dira, artikulua idatzia den hizkuntzan.

5. Onarpena

Ikerketa-artikuluak eta testuak onartzea *Euskera* Agerkariko Idazketa Kontseiluari dagokio. Honek artikulu bakoitzerako bi kanpo-ebaluatzaile izendatuko ditu eta haien iritzia entzun ondoren hartuko du azken erabakia. Artikulua onartzerakoan egileari oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda emango zaio, hala balegokio. Egileak bere adostasuna jasotzen duen agiria sinatuko du. Hortik aurrera ez da muntazko aldaketa edo zuzenketarik onartuko ez egilearen aldetik ez argitaratzailearen aldetik.

6. Epeak

Ikerketa-artikuluak eta testuak urtean zehar aurkeztuko dira, urtea bukatu arte eta hurrengo urteko lehen seihilekoan argitaratzekotan. Argitaratze-prozesuan ezarritako epeak ez betetzeak artikuluaren argitalpena bertan behera uztea ekar liezaioke autoreari, argitaratzailearen erabakiz.

7. Artikuluaren euskarriak

Artikuluak ordenagailu formatuan aurkeztuko dira, bertsio inprimatu bat erantsiz. Euskal Herrian arruntak diren testu-prozesadoreak erabiliko dira.

8. Erreferentziak eta oharrak

Ohar gehiegikeriak mugatzeko ahaleginak hobetsiko dira. Erreferentzia guztiak, ahalaz, testu barnean txertatuko dira, artikuluaren bukeran erantsi ohi den bibliografiarekin lotuz, honela: (Larramendi, 1729) edo Mitxelena (1961, 123). Edozein arrazoiengatik mota horretakoak erabiltzea baztertzen denean ere, eman bitez erreferentzia zehatzak, *op. cit.* edo *ibidem* bezalakoak saihestuz eta erreferentzia osoak bibliografian eskainirik.

9. Bibliografia

Bibliografia artikuluaeren bukaeran emango da, oinarritzko eredu honi segituz:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía: sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao: Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, «Euskal-itzak zein diren», *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, «De paremiologia vasca: Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596», *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, «Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques», in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris: Société de linguistique de Paris, 331-337.

Egileak artikuluaeren bibliografia oinarritzko eredu horren arabera antolatuko du. Kasuan-kasuan izan daitezkeen zehaztapenak edota berezitasunak argitaratzaile-arduradunarekin batera konpondu behar ditu.

10. Ordainketak

Egileak modu eskusiboan lagatzen dizkiote Euskaltzaindiari argitaratutako artikuluen gaineko erreproduzio-eskubideak. Halaber, ikerketa-artikulu eta testu guztiak ordainduko dira Euskaltzaindiaren Argitalpen baztordeak kasuan-kasuan erabakitzen dituen tarifen arabera.

Normas de redacción de la revista *Euskera*

1. Ámbitos de la revista

Euskera es el órgano oficial de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia. Publica dos tipos de números: en primer lugar, aquellos que recogen discursos de ingreso de los nuevos miembros de la institución, trabajos de la Academia, actas, normas lingüísticas, coloquios organizados por las secciones de Investigación (*Iker*) y Tutelar (*Jagon*) o análogos y, en segundo lugar, los que publican artículos de investigación originales en los ámbitos de interés de la Academia, reseñas de libros y similares. Los criterios que se especifican a continuación sólo corresponden al segundo tipo, es decir, a artículos originales de investigación y reseñas de libros, y son de obligado cumplimiento para poder ser aceptados en el proceso de publicación. Para el resto de textos deberán cumplirse las condiciones establecidas por Euskaltzaindia en «Euskaltzaindiaren argitalpen eremua», *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Los ámbitos de interés de la revista *Euskera* son los siguientes:

- Filología vasca
- Lingüística general
- Gramática
- Dialectología
- Lexicografía / Lexicología
- Literatura
- Toponimia / Onomástica
- Fonética y Fonología
- Semántica y Pragmática
- Historia de la lengua
- Normativización lingüística
- Normalización lingüística
- Sociolingüística
- Lengua y nuevas tecnologías

- Iurilingüística y Derecho de lenguas
- Traducción
- Euskera científico en los diversos campos del saber.

Asimismo, se tomarán en consideración otras disciplinas en la medida en que tengan relación con la lengua vasca.

Las propuestas de publicación de artículos de investigación originales deberán remitirse al responsable de Publicaciones a esta dirección:

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Responsable de Publicaciones
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Lenguas

Los artículos de investigaciones originales podrán ser redactados en cualquiera de las lenguas que habitualmente se emplean en los ámbitos académicos de Euskal Herria, aunque se dará preferencia a los redactados en euskera.

3. Extensión

Se publicarán dos tipos de textos: artículos académicos y reseñas de libros. Los primeros no tienen una extensión previamente establecida, pero en general no tendrán un número de caracteres inferior a 30.000 o superior a 60.000 (15-30 páginas). Las reseñas de libros serán de dos tipos: de tres páginas (6.000 caracteres) o cinco páginas (10.000 caracteres), aunque se admitirán excepciones.

4. Resúmenes

Los artículos de investigación deberán estar acompañados por un resumen (máximo de 500 caracteres) y sus correspondientes palabras clave (máximo de seis), ambos en la lengua original del artículo.

5. Admisión

La admisión de artículos originales y textos es competencia del Consejo de Redacción de la revista *Euskera*, el cual designará dos evaluadores externos para cada artículo y, tras tomar en consideración su dictamen, tomará la decisión definitiva, en su caso. Al comunicar la aceptación del artículo se facilitará al autor una lista de errores o cuestiones sujetas a corrección. El autor firmará un documento manifestando su acuerdo. A partir de ese momento no se aceptará ninguna modificación o corrección sustancial ni por parte del autor ni del editor.

6. Plazos

Los artículos de investigación y textos se podrán presentar hasta final de año, en el caso de que vayan a ser publicados en el primer semestre. El incumplimiento de los plazos establecidos en el proceso de publicación puede acarrear la anulación de la publicación del artículo por decisión del editor.

7. Soportes del artículo

Los artículos se presentarán en formato de ordenador junto con una versión impresa. Se utilizará un procesador de textos de uso habitual en Euskal Herria.

8. Referencias y notas

Se favorecerán los intentos de limitar el uso exagerado de notas. A ser posible todas las referencias se integrarán en el texto, conectándolas con la bibliografía que se coloca habitualmente al final del artículo, de este modo: (Larramendi, 1729) o Mitxelena (1961, 123). Cuando por cualquier razón se decida prescindir de ese tipo de referencias, éstas deberán facilitarse de forma exacta, rehuendo los *op. cit.*, *ibidem* o similares y ofreciendo las referencias completas en la bibliografía.

9. Bibliografía

La bibliografía se colocará al final del artículo, siguiendo este modelo básico:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía: sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao: Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, «Euskal-itzak zein diren», *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, «De paremiología vasca: Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596», *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, «Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques», in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris: Société de linguistique de Paris, 331-337.

El autor organizará la bibliografía de acuerdo con este modelo básico. Las peculiaridades o especificaciones que puedan darse en cada caso deberán ser resueltas de acuerdo con el responsable de Publicaciones.

10. Retribuciones

El autor cede a Euskaltzaindia los derechos de reproducción de su artículo de forma exclusiva. Asimismo, los artículos originales de investigación así como todos los textos serán objeto de retribución de acuerdo con las tarifas que establezca en cada caso la Comisión de Publicaciones de la Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia.

Normes de rédaction de la revue *Euskera*

1. Domaines de la revue

Euskera est la publication officielle de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia. Deux types de numéros sont publiés: tout d'abord, ceux qui rassemblent les discours d'intronisation des nouveaux membres de l'institution, les travaux de l'Académie, les procès-verbaux, les normes linguistiques, les colloques organisés par les sections de Recherche (*Iker*) et Tutélaire (*Jagon*) ou similaires et, ensuite, ceux dans lesquels sont publiés des articles originaux de recherche qui portent sur l'un des domaines d'intérêt de l'Académie, comptes rendus de livres et autres publications. Les critères qui sont précisés ici correspondent seulement au deuxième type de numéros de la revue, c'est-à-dire aux articles originaux de recherche et comptes rendus de livres, et sont à respecter impérativement pour pouvoir être acceptés dans le processus de publication. Pour les autres textes, il faudra remplir les conditions prévues par Euskaltzaindia dans «Euskaltzaindiaren argitalpen eremua», *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

Les domaines d'intérêt de la revue *Euskera* sont les suivants :

- Philologie basque
- Linguistique générale
- Grammaire
- Dialectologie
- Lexicographie / Lexicologie
- Littérature
- Toponymie / Onomastique
- Phonétique et Phonologie
- Sémantique et Pragmatique
- Histoire de la langue
- Normativisation linguistique
- Normalisation linguistique

- Sociolinguistique
- Langue et nouvelles technologies
- Jurilinguistique et Droit des langues
- Traduction
- Le basque scientifique dans les divers domaines du savoir.

D'autres disciplines seront également prises en considération dans la mesure où elles ont trait à la langue basque.

Les propositions de publication d'articles originaux de recherche devront être remises au responsable des Publications à cette adresse :

Euskaltzaindia / R.A. L. V. / A. L. B.
Responsable des Publications
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

2. Langues

Les articles originaux de recherches pourront être rédigés dans l'une des langues qui sont habituellement employées dans les domaines académiques du Pays Basque, même si une préférence sera accordée à ceux rédigés en basque.

3. Longueur

Deux types de textes seront publiés : les articles académiques et les comptes rendus de livres. Les premiers n'ont pas de longueur préalablement établie, mais en général le nombre de caractères ne sera pas inférieur à 30 000 ni supérieur à 60 000 (15-30 pages). Les comptes rendus de livres seront de deux types: de trois pages (6 000 caractères) ou cinq pages (10 000 caractères), même si des exceptions seront autorisées.

4. Résumés

Les articles de recherche devront être accompagnés d'un résumé (500 caractères maximum) et de leurs mots-clés correspondants (six maximum), tous deux dans la langue originale de l'article.

5. Admission

L'admission d'articles originaux et de textes relève de la compétence du Comité de Rédaction de la revue *Euskera*, qui désignera deux évaluateurs externes pour chaque article et, après avoir tenu compte de leur avis, prendra la décision définitive, si cela s'avérait nécessaire, le Comité de Rédaction fournira à l'auteur une liste des erreurs ou points susceptibles d'être sujets à révision lors de la communication de l'acceptation de l'article. L'auteur signera un document exprimant son accord. Dès lors, il ne sera accepté aucune modification ou correction substantielle ni de la part de l'auteur ni de la part de l'éditeur.

6. Délais

Les articles de recherche et textes seront présentés tout au long de l'année, jusqu'au 31 décembre et seront publiés au plus tard au cours du premier semestre de l'année suivante. Le non-respect des délais fixés dans le processus de publication peut entraîner l'annulation de la publication de l'article sur décision de l'éditeur.

7. Supports de l'article

Les articles seront présentés au format informatique avec une version imprimée. L'auteur utilisera un traitement de texte couramment utilisé au Pays Basque.

8. Références et notes

Les tentatives de limiter l'utilisation exagérée de notes seront appréciées. Dans la mesure du possible, toutes les références seront insérées dans le texte, et seront reliées à la bibliographie placée à la fin de l'article, de la manière suivante : (Larramendi, 1729) ou Mitxelena (1961, 123). Si pour une raison ou pour une autre, l'auteur décide de se passer de ce type de références, celles-

ci devront être indiquées de façon exacte, en évitant les *op. cit.*, *ibidem* ou similaires et en offrant les références complètes dans la bibliographie.

9. Bibliographie

La bibliographie se place à la fin de l'article, en suivant ce modèle de base :

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido : arte de la lengua bascongada*. Salamanca : Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía : sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao : Müller y Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, « Euskal-itzak zein diren », *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, « De paremiologia vasca : Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596 », *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », dans *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris, 331-337.

L'auteur organisera la bibliographie de son article en fonction de ce modèle de base. Les particularités ou précisions susceptibles de se présenter dans chaque cas devront être résolues en accord avec le responsable des Publications.

10. Rémunérations

L'auteur cède de manière exclusive à Euskaltzaindia les droits de reproduction de son article. De même, les articles originaux de recherche ainsi que tous les textes feront l'objet d'une rémunération conformément aux tarifs qu'établira dans chaque cas la Commission des Publications de l'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia.

Writing guidelines for the journal *Euskera*

1. Overview of the journal

Euskera is the official journal of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia. It publishes two types of issue: one containing induction speeches of the newest members of the institution, the Academy's work, publications, language rules, symposia organised by the Research (*Iker*) and Tutelary (*Jagon*) sections and so on, and a second containing original research articles on topics of interest to the Academy, book reviews and the like. The criteria specified below only concern original research articles and book reviews appearing in the second type of issue and are mandatory for manuscript acceptance. All other manuscripts must meet the conditions set by Euskaltzaindia in «Euskaltzaindiaren argitalpen eremua», *Euskera*, 48 (2003), 1115-1124.

The following topics are covered in *Euskera* journal:

- Basque philology
- General linguistics
- Grammar
- Dialectology
- Lexicography / Lexicology
- Literature
- Toponymy / Onomastics
- Phonetics and Phonology
- Semantics and Pragmatics
- History of language
- Corpus planning
- Status planning
- Sociolinguistics
- Language and New Technologies

Euskera. 2018, 2, 1. 537-540. Bilbo
ISSN 0210-1564

- Jurilinguistics and Language Law
- Translation
- Scientific Basque in the various fields of knowledge.

Likewise, other disciplines will be taken into consideration insofar as they relate to the Basque language.

Proposals for publication of original research articles must be submitted to the Publications Manager at the following address:

Euskaltzaindia
Publications Manager
Plaza Barria, 15
48005 BILBO
Spain

2. Languages

Original research articles may be written in any of the languages that are normally used in academic circles in the Basque Country, although preference will be given to those written in Basque.

3. Length

Two types of texts will be published: academic articles and book reviews. The former do not have a set length, but generally will not have less than 30,000 characters or more than 60,000 (15-30 pages). Book reviews are of two types: three pages long (6,000 characters) or five pages (10,000 characters), although exceptions are allowed.

4. Abstracts

An abstract (maximum of 500 characters) and the corresponding key words (maximum of six), both in the original language of the article, must be submitted together with research articles.

5. Acceptance

Acceptance of original articles and texts is the responsibility of the Editorial Board of the journal. Two external reviewers will be designated for each article and, after taking their opinion into consideration, the Board will make its final decision, if necessary. Upon notification of the acceptance of the article the author will be provided with a list of problems, errors or issues subject to correction. The author will sign a document stating his/her agreement. From that moment on, no substantial modification or correction by either the author or the editor will be accepted.

6. Deadlines

Research articles and texts can be submitted throughout the year for publication by the end of the following half-year. Failure to comply with publishing deadlines may result in cancellation. The editor's decision is final.

7. Article Format

Manuscripts must be submitted in digital format together with a printed version. Any format commonly used in the Basque Country is acceptable.

8. References and Notes

Attempts to limit the excessive use of notes will be looked upon favourably. If possible, all references should be incorporated into the text, connected to the bibliography that is usually placed at the end of the article, as follows: (Larramendi, 1729) or Mitxelena (1961, 123). If for any reason an author decides not to use that reference format, precise mention should be made, avoiding the use of *op. cit.*, *ibidem* or similar and providing full references in the bibliography.

9. Bibliography

The bibliography will be placed at the end of the article, following this basic model:

Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.

Azkue, R.M., 1896, *Proyecto de ortografía: sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao: Müller and Zavaleta.

Mitxelena, K., 1959, «Euskal-itzak zein diren», *Euskera*, 4 (1959) 206-214.

Urkixo, J., 1967, «De paremiologia vasca: Oihenart conoció los *Refranes y sentencias en vascuence* de 1596», *ASJU*, I (1967) 3-44.

Lafon, R., 1975, «Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques» in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris: Société de linguistique de Paris, 331-337.

The author will organise the bibliography according to this basic model. Any additional features or specifications must be agreed with the Publications Manager case by case.

10. Remuneration

Authors must vest copyright in their articles exclusively to Euskaltzaindia. Original research articles and other texts will be remunerated in accordance with the rates established in each case by the Publications Committee of the Royal Academy of the Basque Language/Euskaltzaindia.

Harpidetzak eta eskariak / Pedidos y suscripciones

ESKATZAILEAREN DATUAK / DATOS DEL SOLICITANTE:

Izen-deiturak / Nombres y apellidos: _____

Erakundea / Institución: _____

Helbidea / Dirección: _____

Posta kodea / C.P.: _____ Udalerria / Población: _____

Lurraldea / Provincia: _____ Estatua / Estado: _____

NAN/IFK · DNI/NIF: _____ Telefonoa: _____

Faxa: _____ E-mail: _____

Eskaera data / Fecha de pedido: _____ - _____ - _____

2019rako harpidetzaren prezioa / Precios de suscripción para el año 2019:

Espainia: 18 €

Atzerria / Extranjero: 20 €

Zenbaki solteak / Números sueltos:

Kopurua Cantidad	Aldizkaria Revista	Urtea / Año	Bolumena Volumen	Zenbakia Número

Zenbaki solteen prezioa 2019rako / Precios de los números para el 2019

Euskera 2018, 63, 2-1, 20 €

Euskera 2018, 63, 2-2, 20 €

Ordainketa era / Modo de pago

- Transferentziaz / Transferencia
 - Errezibuz (kontu korrante zenbakia) / Recibo (número de cuenta corriente):
-

Salmenta eta banaketa / Venta y distribución

Euskaltzaindiko Argitalpen Zerbitzua
Plaza Barria, 15
48005 BILBO

Tel. 94 415 8155

Fax: 94415 8144

e-mail: jartza@euskaltzaindia.eus

* * *

Eskatzaileak, datu pertsonalak eman behar dituzenez gero, eskatzaile horrek esanbidezko baimena eman du datu horiek Euskaltzaindiaren fitxategi informatikoan sar daitezenez; fitxategiaren xede bakarra zerbitzu pertsonalizatua eskaintzea da. Fitxategia Datuen Babeserako Agentzian inskribatuta dago, eta, berori kudeatzeko, abenduaren 13ko 15/1999 Lege Organikoa (Izaera Pertsonaleko Datuen Babesari buruzkoa) eta horren garapenerako gainerako arauak betetzen dira.

Eskatzaileak bere datu pertsonaletan sartzeko, horiek zuzentzeko, ezerezteko eta horien aurka jartzeko eskubideak ditu, eta badu eskubideon berri. Eskubide horiek idatziz egikaritu ahal izango ditu, helbide honetara mezu elektronikoa bidaliz: info@euskaltzaindia.eus. Edozein kasutan ere, eskatzaileak bermatzen du emandako datu pertsonalak egiazkoak direla.

* * *

El solicitante autoriza expresamente a que los datos personales aportados en relación a su pedido, sean incorporados al fichero informático de Euskaltzaindia, destinado exclusivamente a dar un servicio personalizado al usuario. Dicho fichero resulta inscrito en la Agencia de Protección de Datos y es gestionado de acuerdo a lo dispuesto en la Ley Orgánica 15/1999 de 13 de diciembre sobre Protección de Datos de Carácter Personal y demás normativa de desarrollo.

El usuario queda informado de sus derechos de acceso, rectificación, cancelación y oposición respecto de sus datos personales, pudiendo ejercitar estos derechos por escrito mediante correo electrónico a la dirección info@euskaltzaindia.eus. En cualquier caso, el usuario garantiza que los datos personales facilitados son veraces.

